

8/21352

1946
(183)

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NYOLCZVANHARMADIK KÖTET.

(223. 224. 225. SZÁM.)

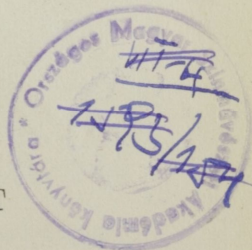
dy

BUDA-PEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1895.

Lendület	4789
tétele alá	ve,
Bp. 195 3	IV 22

26.-

Gr. László Könyvtára
1895. 61. sz.

TARTALOM.

CCXXIII. SZÁM.

	Lap
KERKAPOLY KÁROLY EMLÉKEZETE. — Kautz Gyulától	1
TASSO (I.) — Radó Antaltól	48
AZ ALKOHOL ÉS MEZŐGAZDASÁGI NÉPESSÉG. — Nagyiványi Fekete Gyulától	93
IZLANDI HALÁSZ. Regény. (IV.) — Loti P. után, francziából, — Kováts S. Jánostól	97
KÖLTEMÉNYEK. <i>Ezékiel</i> . — Fejes Istvántól. — <i>Idegen zászló</i> . Suonio után, finnbl — Bán Aladártól... ..	125
ÁSVÁNYFORRÁSOK ÉS FÜRDŐHELYEK AZ ÉJSZAKI KAUKAZUSBAN. — Déchy Mórtól	130
A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TAVASZI TÁRLATA. — Pasteiner Gyulától... ..	110
ÉRTESITŐ: Comes Géza Kuun: <i>Relationes Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis Historia antiquissima</i> . — zr. — Kupa Árpád: <i>A napszámok</i> . Regény. xy.— <i>Egy külföldi lap Petőfiről</i> . — lg. — <i>A Goethe-gyűjtemény és a Magyar Hirlap</i> . S. K. — <i>A nemzeti színház és Szigligeti</i> . — i. — <i>Új könyvek</i>	141

CCXXIV. SZÁM.

KAZINCZY FERENCZ ISKOLAI INSPEKTORSÁGA (I.) Imre — Sándortól... ..	161
TASSO (II.) — Radó Antaltól	195
DETERMINISMUS ÉS BESZÁMITÁS. — Brassai Sámuelről	214
IZLANDI HALÁSZ. Regény. (V.) — Loti P. után, francziából, Kováts S. Jánostól	245
KÖLTEMÉNYEK: <i>Árnyak</i> . (I—IV.) — Lévy Józseftől. — <i>Nyári dél falun</i> . Sully-Prudhomme után, francziából, Vargha Gyulától	276
ARANY TETEMREHIVÁSA NÉMETÜL. —r—t.	279

	Lap
AMBROSIUS JOHANNA. Grimm Hermann után, németből, — Simonyi Zsigmondtól ...	290
AZ ÚJ TÁJSZÓTÁR. — Zolnai Gyulától ...	302
ÉRTESITŐ: Sebestyén Gyula: <i>Az Árpádok története</i> . 1. — Liesse A.: <i>La question sociale</i> . L. B. — Felhívás ...	309

CCXXV. SZÁM.

A LEGFŐBB KEGYŰRI JOGRÓL (I.) A. G. ...	321
KAZINCZY FERENCZ ISKOLAI INSPEKTORSÁGA (II.) — Imre Sándortól ...	364
A NEMZETI ELEM GYMNASIUMAINK TANTERVÉBEN ÉS UTASÍTÁSAIBAN (I.) — Waldapfel Jánostól ...	396
SZIBÉRIAI VÁZLATOK. Elbeszélés. — Korolenko Vladimir után, oroszról, Kovalik Jánostól ...	415
KÖLTEMÉNYEK: <i>Kölcsönös babér</i> . — Kozma Andortól. — <i>A menny arái</i> . Heine után, németből — Vargha Gyulától ...	442
LORELEI. — Heinrich Gusztávtól ...	446
REVICZKY GYULA KÖLTEMÉNYEI. — a. ...	461
ÉRTESITŐ: Csengeri János és Pasteiner Gyula: <i>Görög földön</i> . — av. — Endrődi Sándor: <i>A magyar költészet kincses háza</i> . — p. — Muther R.: <i>Geschichte der Malerei im XIX. Jahrhundert</i> . — f. — <i>Új könyvek</i> ...	473

KERKAPOLY KÁROLY EMLÉKEZETE.*)

Későn ugyan, de talán nem késve el, s azért nem is kevesebb melegséggel és odaadással díszes föladatom iránt, lépek e helyre, hogy kitüntető megbízatásomhoz képest, föllevenítem emlékezetét egy volt tagtársunknak, — egy férfiúnak, a ki úgy jellemzetes egyénisége, s a tudományosság, a tanári hivatás és a közelet terén kifejtett munkássága, — mint észbeli tehetségeinek rendkívülisége és kiváló parlamentáris szereplésénél fogva, hazánk e korbeli legjelesb férfiai közé lesz mindig szamítandó: a néhai egyetemi tanárnak, országos képviselőnek és pénzügyminiszternek: *Kerkapoly Károlynak* emlékezetét.

I.

Midőn ezen, a közönséges emberi méretet messze meghaladó, egyéniséget sokoldalú munkásságában és jelentősége szerint tüzetesebben kell méltatnom: az életrajzi viszonyokat illetőleg csak a következőkre utalok:

Kerkapoly, mint nemesi család sarja, 1824 május 13-án született Szent-Gálon, Veszprémmegyében. — Atyját, Kerkapoly Jánost, már négy éves korában elvesztvén, a családi neveltetés és gondozás anyjára, a kiváló észbeli tehetséggel bíró özvegyre maradt.¹⁾ Tanuló éveit Pápán töltötte, s már ez

*) Ez «emlékbeszéd» itt jelenik meg egész terjedelemben és így mindazon részletekkel és jegyzetekkel is, a melyek az Akadémia ünnepélyes ülésén előadott, valamint a napilapokban közlött szövegben nem foglaltattak. Szerk.

időben magára vonta tanárainak (Bocsor, Stettner-Zádor és Tarczy) figyelmét, a kik a szokatlanul kora-érettségű fiatal emberre szinte bámulattal néztek. Tanulmányai folyamában rokonának, Kerkapoly István, Zalamegye tekintélyes alispánjának buzgó támogatásában részesült, s azok befejeztekor egy ideig (Barcza Sándor, zalamegyei tiszti főügyész mellett) joggyakorlaton volt, az 1843/44-ki országgyűlés vége felé Pozsonyban (jurátusi minőségben) tartózkodott, és már 1846-ban ügyvédi oklevelet nyert, sőt a rákövetkező évben, vagyis 1847-ben (márczius hó 23-án), tehát még nem is egészen 23 éves korában, a pápai főiskolához a *philosophiai szakok* tanszékére választatott meg (az egyházkerületi közgyűlésen), a melyen azonban működését nem mindjárt kezdheté meg, mert célszerűnek látszott az alaposabb kiképzés érdekében előbb külföldi egyetemet fölkeresni. — Ez időtájt, vagyis 1846-ban, jutott Kerkapoly ismeretségbe Deák Ferenczcel, a ki már ekkor rokonszenzvvvel kezdett viseltetni a nagytehetségű fiatal ember iránt, s meleg érdeklődéssel kísérte azóta pályafutását. Külföldi tanulmányi útjában előbb a hallei egyetemen, azután rövid ideig a berlini tartózkodott,²⁾ amott különösen Erdmann philosophiatanárnak, a Hegeli iskola akkor ott működött kitűnő képviselőjének, hallgatói közt foglalván helyet.

Berlinben érte Kerkapolyt a 48-as mozgalom kitörésének híre, a minek következtében hazájába vissza is tért, tanári hivatalába beigtattatott³⁾, és a hadi csatározások megindulásakor a veszprémi nemzetőrök soraiba vétetett föl ugyan, de a táborozásban részint betegeskedése, részint a bekövetkezett események miatt csak igen rövid ideig vett részt.

A 48—49-ki zivatar lecsendesülte után megkezdte Kerkapoly tanári működését, s mint sokaknak egykorú tanártársai közül, neki is a hazára nehezedett osztrák absolut kormányrendszer uralma alatt és közéletünk kényszerített szűnetelésében, bő alkalma nyílt a tudományokban és tanári tisztje teendőiben való elmélyedésre; a minek gyümölcseit egy-két általa közzétett tudományos és polémikus czélú dolgozatban, meg azon fényes tanári sikerben láthatni, a melynek (legalább részben) tulajdoníthatni, hogy a pápai református collegium ez időszakban a hazai protestans főtanodák közt kiváló helyre emelkedett, s egész sorát képezte a legkitűnőbb tanulóknak, a kikből később jeles tanárok, írók, publicisták és parlamenti

szónokok váltak. — Mihez csak azt kív nom csatolni, hogy az ötvenes évek közepén (1856/7-ben) Kerkapoly súlyos betegségbe esett, a melyből Gräfenbergben és bécsi jeles szakorvosok kezelése mellett gyógyult ki.

Ez időbeli tudományos munkássága az Akadémia köreiből is méltatásra talált, úgy, hogy midőn a nagy politikai rázkódtatás megszűntével először volt megint testületünknek alkalma választások megejtésére, Kerkapoly is (valószínűleg Deák Ferencz figyelmeztetésére) 1859 december 16-án a *levelező tagok* sorába vétetett föl.

A hatvanas évek elején már a szélesb politikai körök figyelmét is felköltötte volt rendkívüli tehetségei-, páratlan vitatkozási képessége- és gazdag ismereteivel; s 1861-ben országgyűlési képviselőnek is volt szülő-megyéjében kiszemelve. E kilépését a politikai pályára azonban újlagos s hosszabb betegség akadályozta, és így csak az 1865/68-ki országgyűlésen lett (s pedig az enyingi kerületben megválasztva) tagjává a parlamentnek.

A mi e korbéli irodalmi tevékenységét illeti, (nem szólva, külön írásban és nyomtatásban közzé tett vezérfonalairól, a melyek a philosophiai tudományok egész körzetére kiterjedtek), ekkor lépett Kerkapoly szélesb nyilvánossági körbe, egyfelől 1859-ben megkezdett nagyobb munkájával: *A világtörténet esztanilag előadva*, első kötet (Pápan), meg 1860-ki október 1-én felolvasott akadémiai székfoglalójával *A világtörténet és az emberiség fajkülönbségei*; másfelől ugyanezen évben közzétett nagyobb, ily című dolgozatával: *Protestans egyház-alkotmány, tekintettel történeti fejlődésére*; mely utóbbi mint tudományos jellegű szózat az akkor súlyos megpróbáltatásnak kitéve volt protestans autonomia körül kifejtett eszmemozgalomban, a nagyfontosságú kérdés magasb politikai és egyház-közjogi szempontból való megvilágosítását nyújtja, s szerzőjét mint egyházának ép oly hű, mint jeles szakképzettségű fiát és szószólóját tünteti föl.

Az 1865 december 10-ére egybehívott országgyűlésen Kerkapoly a Deák-párt hívei közé állott, s annak csakhamar egyik kiváló és legmunkásabb tagja lőn, a kinek tekintélye azon mérvben emelkedett, a melyben mód és alkalom nyílt neki sokoldalú publicistikai ismereteit és nagy szónoklati tehetséget érvényesíteni. — Az úgynevezett 67-es nagy bizottság-

ban, valamint az ország közgazdasági és pénzügyi viszonyának Ausztriával szemben való rendezésében ez év nyarán át működött úgynevezett quota-bizottság tagjai közt nem foglalt ugyan helyet; de annál nagyobb mérvben tüntette ki nagy tehetségeit az e bizottságok munkálatai alapján az időközben megalakult miniszteri kormány által a parlament elé terjesztett törvényjavaslatoknak az országgyűlésen való fényes megvédésében; az első delegatiók tárgyalásai folyamán még katonai körökben is feltűnést keltett nyilatkozataiban és jelentéseiben, nemkülönben a monarchia külpolitikai dolgai körül tanúsított tájékozottságában. — Ez időben (1869-ben) tette közzé az itt jelzett munkálatok egy részét tartalmazó *Publicisztikai dolgozatok* című könyvét.

E kiváló tehetségei és munkássága következtében nevezte-tett ki Kerkapoly 1868 őszen⁴⁾ az őt már akkor rendkívül nagyra-becsülő gróf Andrássy Gyula mellé honvédelmi államtitkárrá, néhány hónappal később (1868 december 16-án) pedig Eötvös közoktatási miniszter fölterjesztésére a budapesti egyetemhez a politikai tudomány rendes nyilvános tanárává; mely utóbbi minőségében működését azonban nem ez időben, hanem csak politikai állásából való visszavonulásakor, vagyis 1874-ben kezdte meg, és folytatta mindvégig, vagyis 1891-ig.

Politikai pályájának tetőpontját 1870-ben érte el, a midőn Lónyay Menyhért grófnak közös pénzügyminiszterre való kinevezetésekor a pénzügyminiszteri tárczának átvételére fölhívatott, s ugyanez év május 23-án ki is nevezetett.⁵⁾ Minisztersége, a mely hazai financiaiaink legkietlenebb korszakára esik, 1873 december 19-éig tartott, a midőn a Szláv-kabinetből kilépett, és egyidőre Szláv, 1874-ben pedig az ellenzék előbbi egyik vezérférfia, Ghyczy Kálmán, vette át a pénzügyminiszteri tárczát. — Állásától való megválásakor az őt, kiváló egyénisége és súlyos viszonyok között viselt hivatalában kifejtett tevékenységénél fogva, mindig kegyelő fejedelem meleg elismerő fölmentési okirat kíséretében egyúttal a titkos tanácsosi méltósággal és a Lipót-rend nagykeresztjének adományozásával tüntette ki.

Ez időtől fogva még 1878-ig maradt (a zalamegyei tapolczai kerület választottjaként) képviselő; de messzebbható politikai szereplésre többé kedvvel és hajlammal nem bírt, s csak egy ízben szólalt még föl nagyobb szabású beszédben, jelesen

1878-ban, a midőn az Ausztriával újolag czélba vett vám- és kereskedelmi szövetség tárgyában egy az akkori kormányétól eltérő álláspontot iparkodott (erős érveléssel, és a nála megszokott dialektikával) elismerésre juttatni. — Azóta a magasb politika küzdőterén vele nem találkozunk. Visszavonulva ugyanis: a tudomány és tanárkodás zajtalanabb körébe, egyetemi tanszékének szentelte erejét és tehetségeit. 1875-ben az egyetem jog- és államtudományi karában a tiszteleti tudorsággal tüntettetett ki, s ugyanez időtájt kezdte, egynémely kisebb *Értekezések*⁶⁾ mellett, kidolgozni szélesb alapú előadási vezérfonalait a politikai és közgazdasági tanszakokból, melyek bár csak könyomatilag tétettek közzé, de azért nem kisebb hatással voltak, s nem kevesebb értékkel bírtak úgy a tanuló-ság, mint a szak- és pályatársakra nézve. — Szabad idejét életének utolsó éveiben, a pápai főiskola gondnoksági teendőinek ellátásával s egynémely gazdasági jellegű vállalatnak igazgatásában való részvétellel töltötte. Akadémiánk munkásságában, nem tekintve egynémely bírálati bizottságban való közreműködését, közvetlen részt kevésbbé vett, de akadémiai tagsági állására sokat tartott, s testületünknek tudományos haladásai, valamint irodalmi publicatiói iránt mindig meleg rokonszen-vel s élénk érdeklődéssel viseltetett. Az ugyancsak akadémiánkban ülésezett és több tagtársunk hatályos közreműködésével megtartott 1876-ki nemzetközi statisztikai congressus munkálataihoz Kerkapoly egy a háziipar-szervezés kérdésére vonatkozó becses közgazdasági dolgozattal járult; míg más irányban a telepítés és a földbirtok-megoszlási s egyáltalában mezőgazdasági kérdések foglalkoztatták ez időtájt nagyobb mértékben.

A nyolczvanas évek közepén (1885-ben) a mindakkorig agglegénységben, s hön szeretett (de már jóval előbb elhalt) anyjával közös háztartásban élt volt, Kerkapoly megnősült, feleségül vévén a régi nemesi, vagyonos családból származott Gömbös Petronella úrnőt, a kivel életének utolsó szaka zavartalan boldog családi viszonyban folyt le, s melynek (aránylag rövid tartama után) a kérlelhetlen halál hosszas és kínos betegség következtében 1891 december 29-én vetett véget. A gyermektelenül elhunyt, vagyonának legnagyobb részét, végrendeletileg jótékony-sági intézeteknek hagyta.

II.

Átterve tulajdonképeni föladatomra, Kerkapolynak első sorban, különösen tudományi és irodalmi szempontból való méltatására, mindenekelőtt s általánosságban azt kell kiemelnem, hogy Kerkapoly egész tudományos gondolkozása-, életnézete- és cselekvésének alapját a philosophia képezte. A philosophia, melynek egyik kiváló mestere és képviselője volt, és a melynek nemcsak általános theoretikai, hanem közvetlenül nemzeti kultúránk szempontjából gyakorlatilag is méltatandó jelentőségéről *Észtan* című munkája előszavában tüzetesebben ekként nyilatkozik:

«Nálunk az az előítélet létezik, hogy nem tartatik meg-egyezőnek az elvont szemlélődés a magyarnak külreható cselekvényes természetével; azt hívén, hogy a speculatio terjedésével megszűnnék a magyarnak azon gyakorlati jelleme, mely az államélet terén oly fényes eredményeket szült, nemcsak fön-tartván nemzetünket teljesen idegen elemek közt egy ezred-éven át, de lehetővé tevén azt is, hogy az általa elsajátított nyugati polgárosulásnak előőrséül szolgált legyen, s képesítve erre sok tekintetben páratlan alkotmánya által, melyet nem a szemlélődő ész szavára hallgatva, hanem az élet követelményeire ügyelve adott magának! Mindez kettős súlylyal bír a metaphysikának, az észtan e legmélyebb és legnehezebb tan-tárgyának színrehozásánál, melyet a nagy közönség olybá vesz, mint a melybe vonulnak vissza, mint valami áthathatlan fel-hőbe burkolt szentélybe, a philosophusok, legelvontabb elmél-kedéseiknek akarván átadni magokat. De nekem magasabb véleményem van, mind az *Észtanról*, mind *Nemzetünkről*; szerintem az *Észtan* a tudomány kiválólag, melybe átolvadva érik csak el legfőbb és végjelentésöket a tudományok épen úgy, a mint tárgyaik nem egyenkéntiekül léteznek, hanem a mindenségnek ízeiül. A honnan van, hogy az *Észtan* a min-denségben élő, a mindenség által érintett emberiség öntudatá-nak kifejezőjeül is méltán tekinthető! S mint ilyennek művelése megilleti mindazon népeket, a melyek fölül akarnak emelkedni azon, hogy a saját természetök kényszerítő hatalma és az ese-mények összefüggése által képezett fátumtól hajtatva, csele-

kedjenek, nem tudva sajátképen mit és mivére; és e népek közé számítom én a mienket is, a mely fényesen megmutatta hivatottságát» stb.⁷⁾

Mint bölcse-lő, Kerkapoly azon philosophiai rendszernek volt (bár nem önállótlan) híve, a melynek követőit már a pápai collegiumban, s később különösen Németországban hallgatta; — századunk harmadik évtizedétől kezdve egészen az ötvenes évekig a tudományban és a szakirodalomban irányadó szerepet viselt, a művelt világ minden népeinél elsőrendű szakfér-fiakban buzgó követőkre talált; a köz és társadalmi viszonyokra jelentékeny befolyást gyakorolt; s (minden hiányainak ellenére) a Kantianismus mellett és óta kétségtelenül a legátfogóbb s legteljesb, a melyet az újkori bölcse-lkedés előhozott, és a mely-ben a philosophiai speculáció bizonyos fensőbb synthesisbe való egybefoglalása volt czélba véve: a Hegel-féle rendszernek.

Nem lehet itt föladatom a Hegelismus ismertetésébe ereszkedni; ⁸⁾ nehogy azonban Kerkapoly világ- és életnézeté-nek, valamint irodalmi műveiben és a tanszéken kifejezésre hozott philosophiai fölfogásának e legfőbb forrása jelzetlenül maradjon, mellőzhetetlennek látszik (ha nem is szoros logikai kapcsolatban) a nagy gondolatrendszer némely alaptételére futólag rámutatni. Így jelesül:

Hegel és annak iskolája szerint: a philosophia három főrésze: logikára (a melybe, legalább részben a metaphysika is belefoglaltatik), azután természet-philosophiára, és végül szellem-philosophiára oszlik. Az utóbbi a subjektív szellem vizsgálásában anthropológiára, phenomenológiára és pneumatológiára válik szét; azután az objectív szellem elméletében a joggal, a morállal, az ethikával, a társadalommal, meg az állammal foglalkozik; végül az abszolút szellemet vizsgálja és ez eszmekörben a művészetnek, azután a vallásnak, és záróul az abszolút philosophiának mivoltát és fejlődési phásisait akarja speculativ fejtegetésben megállapítani.

«A világ és a dolgok (mondja a Hegeli iskola) az emberi észben, és az emberi ész a világban és a dolgokban létezik; tehát a gondolat és lét indentikus; a létnek legbensőbb lénye a gondolat, a melylyel mint a formával adva van a tartalom is. — Minden létezés önmagában megkülönbö-ződés, mint levés és mozgás; a valóság a léte-zővé vált (tehát megvalósúlt) lény; az abszolút tudás gondolatot és léte-zőt azonosnak ismer föl.

Az eszme az abszolút, a mely mint az általános, az egyest magában foglalja, s ennek alapja, s a valóban magát egyéniesíti (individualisálja). És így azt lehet mondani, hogy minden dolog: gondolat, és minden valóság észszeresség, az eszmének test-öltése, vagy (más formulában kifejezve) «a mi észszeres, az való is, és a mi való, az észszeres is». («Was vernünftig ist, das ist wirklich, und was wirklich ist, das ist vernünftig»); — a mi (mellesleg megjegyezve) nem azt fejezi ki, a mit az angol Pope⁹⁾ «What ever is, is right»-féle mondatával akart kifejezni; s nem is egyez meg a Hegelismus e tételének gyakran helytelen idézésével, és odamagyarázásával, mintha abban minden létező és fönnálló már eo ipso helyesnek és jogosultnak nyilváníttatnék.»¹⁰⁾

«A minden létnek végső lényegét tevő ész törvénye (Hegel szerint) a természetben öntudatlanul, az embervilágban ellenben az emberi akarathoz és cselekvőséghez öntudatosan hat, és érvényesíti, az ember hibáinak és szenvedélyeinek ellenére is, a maga postulátumjait; avagy másként fejezve ki: «az eszme önkifejlődés, a melynél fogva egy végtelen haladási processusban, a hol minden későbbi az előbbinek tökéletesbejöttése és bevégeződése, az egész szellemi és természeti világ valóvá lesz, a melynek ezernyi formáiban az eszme megtestesül. Legfensőbb fokát az embernek személyi és öntudatos létében érvén el, a mennyiben a maga lényének megfelelő létezési formára, mint az önmagát gondoló eszme emelkedett.— «Ez alapon a philosophia a tiszta tudás, az igazság fokozatos önérvényesülése; az emberi gondolat-processus a végtelen világprocessus, a melyben a gondolás nemcsak azonos a lételemmel és a levéssel, hanem a kettőnek immanens alapja is; az egész rendszer pedig olyanként jelentkezik, hogy a lételt nem hozza ugyan elő, hanem a már létezőt a gondolkodó öntudat számára is előállítani akarja; hogy a szellemit a reál-világban is látja, s pedig az evvel való egyidejű kapcsolatban, s így mindent a mi volt, van és lételemmel, immanens kapcsolatban, a mely kapcsolat belső szükségességgel adva van, törekszik fölismerni.»

Rendszerének legértékesebb és mind mai napig utánható részében, a szellem-philosophiában, a Hegel-iskola szerint: a szellem fejlődésének első főfokát a subjectiv szellem képezi, a midőn a szellem saját tartalmának tudatára jut, mint tudat

azután mint öntudat, és végre mint e kettőnek egysége jelentkezik, és ez utóbbi alapon az ész. — A második főfok: az objectiv szellem, a szellem a valóság alakjában, a szabad ember-akarat működés-köre, nyilvánulva a jogban, a morálban, és az e kettőt együvé-foglaltan, és kül intézményekben is kifejezésre hozó erkölcsiben (Sittlichkeit). Ez utóbbinak azután jelenségi fokai a család, a törzs, a polgári társaság; legfensőbb nyilatkozmányja pedig az állam, mint egysége az általános substantiálitásnak és az individualitás önállóságának, a melyben az egyének (polgárok) önállóak, de bizonyos közszellem és közös intézmények által össze is kapcsolvák; míg a jogban, erkölcsben és államban együttvéve a szabadság valósíttatik meg, és az észszeres akarat külső tárgyiassággá válik.¹¹⁾

«Az állam egyedüli alakzata és biztosítóka a (helyesen értelmezett) szabadság fogalma megvalósulhatásának; az emberek csak a szükségesnek s általános érdekeknek észszeres akarásában lehetvén valóban szabadok. — Állam és társadalom nem egy és ugyanaz, hanem különböző léte-g. Az állammá képződött polgári társaságban az egyesek érdeke és célja egy fensőbb ethikai egésznek eszméjében olvad föl. Az állam az ethikai eszme valósága, az erkölcsi szellem úgy, a mint az azt képző polgárok cselekvőségét és törekvéseit uralmilag befolyásolja. — Az államban az egész mint cél, és az egyes, mint az észszeres erkölcsi substantiába szabad belátással behelyezkedni hivatott; a miért is az állam mint öncél az ő polgáraitól teljes odaadást, ha szükséges még önfeláldozást is követelhet; legmegfelelőbb szervezetét pedig a szabad alkotmányos örökletes egyeduralomban bírja, mint a melyben az elhatározás formális egysége legtüzetesb kifejezésre jut, s az állam az ő lényegének megfelelően, mint személyiség jelenkezhetik.» (Mely sok tekintetben új, s az antik classikus világ jog- és államfelfogását fölelevenítő tanokkal: az addig uralkodott túlnyomóan alakias és individualistikus Kant-Rottek-féle doctrinával egy objectiv és organikus, illetve megfelelőbb elmélet állíttatott szembe.)

«Az államok és népek az idők folyamában a világtörténet nagy áradatába vegyülnek; s az egyes államok, vagy népek küzdelme, diadala vagy elbukása, s a világszellemnek átmenése egyik néptől a másikhoz: ¹²⁾ képezi a világtörténet tartalmát, a melynek hullámzásai közt majd az egyik, majd a másik

szerepel úgy, mint az abszolút szellem megvalósulásának közvetítője. — Maga a világtörténet pedig úgy jelenkezik, mint egy nagy logikai processus, a mely az abszolút (vagy világ) szellemnek időbeni folyton folyó önmegvalósítását, az önönmaga tudására és tökéletességére jutásának menetelét, az emberiségre nézve különösen a szabadság tudatában való haladás ethikai folyamatát és az erkölcsi világrendnek a materiális föltölti diadalát képezi.»

«A harmadik és végső foka a szellemnek az abszolút szellem, megvalósulva a művészetben, a vallásban és a philosophiában; a művészet a szépnék, a vallás az ember Istenhez való viszonyának, a philosophia pedig az igaznak és megismerésnek kifejezését, illetve teljességét képezvén, olyképen, hogy a mint a költészetben van az átmenetel a művészetekből a vallásra, úgy a vallások között (melynek mindegyike az istennek és emberinek egységét keresi, s tartalmában a szellemnek belső fölemelkedése az absoluthoz) a keresztyén vallás az, a melyben Isten és a világ positiv kiegyezése nyilvánul, s egyúttal ugyanazon szellemi tartalom foglaltatik, mint a speculativ philosophiában, a mely utóbbi levetkőzve a vallási képzelet formáit, a magát, mint minden igazságot tudó és önmagából reprodukáló gondolatnak abszolút philosophiájává lesz.»

Ezekkel kapcsolatban tárgyalja Kerkapoly a philosophiai tudományok rendszerét, annak több ágazata szerint, jelesül 1863-ban közzétett *Tiszta Észtan (Ismerettan és Gondolattan)* című két kötetes munkájában, azután: *Lélektan, Szépműtan, Vallásbölcshészet, Egyházalkotmány, Ethika és Észjog* cím alatt hallgatói számára kidolgozott tankönyvek és vezérfonalakban;¹³⁾ támaszkodva különösen kedvencz szakemberére Rosenkranzra (a kiváló logikus és æsthetikusra), de egyidejű figyelemmel a szintén hírneves hegelista Erdmann, azután Zeller, sőt a hegeli elmélettel szembe is szálló Trendelenburg berlini tanárra, a classikus becsű *Logische Untersuchungen*¹⁴⁾ szerzőjére.

Egynémely sajátosb gondolatot vagy tételt Kerkapoly eszmegazdag fejtegetéseiből (és az előbb jeleztem hegelistikus tételek némi kiegészítéséül is) szükséges e helyütt kiemelni.

Szerinte ugyanis a philosophia, illetőleg az *észtan* azon ága a tudományrendszernek, a mely által a mindenség (a szellemi és természeti világ) megismerésére jutunk; mely az em-

bert a világegyetem észszerességének fölfogására vezeti el; s ugyanezt, mint a végetlen okosság nyilvánulását tünteti föl. — A metaphysika és logika tárgyát a gondolat, meg a fogalom képezik; a gondolat mint levő és ható, a fogalom azonban nem úgy mint a tárgy lényeges ismérveinek gondolt egysége, hanem mint annak lényege és benső természete. — A létnek magva a gondolat, tehát minden realismusnak idealismus képezi a lelkét. Az eszme az igazi lét, s benne, az eszmében (illetőleg fogalmában) a gondolat létele és a létesülő gondolat egyaránt befoglalvák, mint elv a fogalomnak és valóságának egységéként.

A philosophia azzal kezdődik: gondolkodjál! de gondolkodni tárgy nélkül nem lehet, s minden elmélkedésnek első kiinduláspontja a létnek gondolata.

A természetnek és a szellemnek világa minden tekintetben nagy különbségeket mutat; amaz a külsőség jelenségi összessége, emez fogalmához képest csak magát hozza elő. — A tiszta ész rendszere lehetetlen a természet nélkül, melyben külválóságra jut, s a gondolat megtestesül; valamint a természet azon eszme nélkül, a melyet megtestesít, valamint azon teremő szellem nélkül, melytől létezését nyeri. A véges és végetlen szellem, a szellem és a való világ (s természet) közt egy nagy folyton folyó közvetítési processus létezik, s pedig mindkettőnek nemesbülésével, a mennyiben a véges szellem (fejlődési processusában) mind közelebb jut a végtelenhez, és ezzel a természetet is emberiebbé teszi. — Az ember-világ közelebbi szemléleténél azt mondhatni, hogy az ember, a ki lényegében szellem, a szellemvilág szüleményének tekintendő, a miért is minden emberfajban egy és ugyanaz, — és egyedenként nézve, az ember sohasem példány (úgy mint valamely állat vagy növény), nem az állatok legmagasabb rendjéhez tartozó lény, hanem teljesen önálló s önbecsessel bíróként is méltatandó individualitás. — Az egyéni, a melyben egyedül juthat valódi létezésre az általános és a részszeres, nem enyészhetik el ebben az általánosban, hanem inkább magába fogadva, ezt megvalósítja, úgy, hogy e nagy processusban (s ezzel összefüggőleg a világrendben) mindig két tényező hat, úgymint: a szellem az ő egyediségében és a szellem az ő mindenességében.

Az æsthetikát, meg az ethikát illető fejtegetéseiben egyebek közt arra utal Kerkapoly, hogy a szépművészetben a szel-

lem végtelensége fejletten nyilvánul, és létezési módja, az illető egyes művészetek körein belül, érzéki. Továbbá, hogy a szép, mint olyan: eszme és egy az igazzal; a szépség az eszmének érzéki látszata; míg szorosban erkölestani irányban azt mondja: az erkölesiség fogalmát az egyedi akarathoz az általa megvalósítandó általános akarathoz való viszonya adja. Ez az általános akarat: a magában jó, a mely megvalósítandó, a mi az egyeseknek akaratában és akarata által történhetik, és ezért e megvalósítás azokra nézve kötelesség. — Az igaz, a jó, meg a szép szoros viszonyban vannak egymás közt; s a mint az igaz-talan nem lehet jó, úgy az eszköznek mindig azonos lényegűnek kell lennie a vele vagy általa megvalósítandó czéllal, a minek logikai folyománya, hogy helytelen az a tan, a mely szerint: a cél szentesíti az eszközt.

Mikhez kiegészítésül járulnak Kerkapolynak a tudományos módszert illető elemzése, a melyekben a genetikus methodust, mint a történeti fejleményekre és az e fejleményekben az észszeresség és a szükségesség kimutatására építő eljárást tartja leghelyesebbnek; s egyebek közt azon tételt is fölállítja, hogy valamely tan vagy elmélet nem azért fog helyes és igaz lenni, mert a hirdetőinek közmegegyezése által jutott érvényre, hanem azért, mert önmagában helyes és igaz; s hogy, a mi az úgynevezett történeti tapasztalatokat illeti, az ezekből merített bizonyok ép azért, mert tapasztalatiak, nem bírnak abszolút beccsel, sőt mint bizonyos időből és viszonyokból merítettek, általános és magára a lehetőségekre nézve concludens érvényűeknek nem tekinthetők.

Történet-philosophiai tekintetben: Kerkapoly Hegelnek szellemes ugyan, de a históriát mesterkéltné periodizálással valódi Prokrustes-ágyra szorító, valamint sokban pantheistikus világfelfogású tanait, nem követi; hanem igenis csatlakozik annak azon fölfogásához, a mely (mint egy hazai újabb bölcselőnk megjegyzi) «a gondolat formájában fölfogott mindenségre alkalmazott szerves egység és organikus fejlődés eszméjére van alapítva, s a mely elméletben a jelenségi világ minden tüneményei és a szellemi, társadalmi és politikai életnek minden alakzatai: mint egy nagy fejlődési folyamatnak organikus és szükségképeni momentumai vannak fölmutatva». — Ezen fejlődéstani elvnek (a mely egész jelentőségében az újabb időben a természettudományok terén Darwin, a sociálisok

terén pedig Bagehot, Letournier, Fouillet, s különösen Herbert Spencer által ismertetett föl s érvényesült) alapján: Kerkapoly *Világtörténet észtanilag előadva* című (fájdalom, egy kötetnél tovább nem jutott) munkájában, meg a *Fajkülönbségek* című akadémiai székfoglaló értekezésében (mely két dolgozat a világhírű geographnak, Ritternek, az *Erdekunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen* munka szerzőjének Kerkapolyra gyakorolt befolyását árulja el) sőt a «nemzetiségről» írt cikkeiben is arra utal: hogy a világtörténet az emberiség időbeni fejlődésének a processusa, a világtörténet tudománya nemcsak az államvilágnak, s a politikai egészekké alakult cultur-népek történeti viszontagságainak, hanem az egész embervilág fejlődésmenetének és tökéletesedésének ismertetésére és méltatására van hivatva; másrészt az események elemzésében ezeknek úgy szükségszerűségét, mint észszeres voltát törekszik bizonyítani, (mely elvek, illetve a Hegel-féle «was wirklich ist, das ist vernünftig» formulának praktikus alkalmazásában: *Protestáns-Egyház-Alkotmány* című könyvében is egy helyütt azt mondja: ez, tudniillik, a mi történt, volt a helyes, s azért történt meg; a végeredmény utoljára fogalomszerű volt és így javunkra való lett), s továbbat: az egyes világrészek jellemzésében az emberiségnek részlegesülése azaz fajok, népek, s népiségek szerint való szétkülönböződésére mutatva: a kaukázusi fajnak határozottan kifejezett államalkotó erejét és képességét hangsúlyozza, s ez alapra fekteti a részletezésben érvelését.

Nem érdek nélküli Kerkapoly vallás-philosophiai fölfogása; azonban itt csak arra utalok, hogy szerinte: a metaphysika és logika Istent úgy fogja föl, a mint az, az ő örök és végtelen lénye szerint, a világ és a véges szellem alkotása előtt van, mint a tiszta Logos és a tiszta gondolat egyetemessége; a vallás az abszolútot általános abszolút képzelményként állítja oda; minden vallás az abszolútnak gondolása, de az érzelemnek, a szemlélésnek és a képzelménynek alakjában; s tulajdonképen az isten-szellemnek önmagáról való tudása a véges emberi szellem közvetítésével; a keresztyénség a legtökéletesebb vallás-rendszer, mert Istent a végesbe való ön-átvitelében tekinti. — Istén létezése, szükségessége és tisztelése ezen az alapon a gondolat- és az érzelmvilág kapcsolatos működésében és jelenségekép nyilvánul stb. — Mig gyakorlati

irányban (és saját hitfelekezeti viszonyaira való tekintettel is) azt mondja: «az ugyanazon hiten lévők közönségét képező egyház az ethosnak megvalósítására törekszik; tanainak önmagokban igazaknak kell lenniök, s élete és fönnállása nem függ sem a lelkészi rendtől, sem az őt alkotó tagoktól, hanem függ az egyházon egyedül uralkodó hatalomtól, a keresztyén-ség megalapítójától, Krisztustól»; a mikhez hitbeli fölfogása és érzületére valló azon egyik (akadémiai székhelyében tett) kijelentését akarom fűzni: «a vallásosabb és azért mélyebb szellemek kiéreztek, hogy ama tények előhozásában (tudniillik az emberiségnek fajok szerint való tagozatának megalkotásában) nem emberi önkény, avagy a természet véletlene, hanem Istennek hatalma munkál». ¹⁵⁾

Bármely szempontból nézessék is a hegeli philosophiának (és ezzel az abban gyökerező tagtársunknak) gondolatrendszere, osztozzunk bár az az ellen tett azon kifogásban, hogy mint a transcendentál-idealismus és a tiszta gondolat-monismus eszmefoglalata, bizonyos egyoldalúságban, részben ellenmondásokban szenved: ¹⁶⁾ annak az egész szellemvilágot átfogó jellegét, erős dialektikai szerkezetét és eredetiességét, és ezekkel kapcsolatban úgy a tudományosság mint a gyakorlati élet tekintetében termékenyítő hatását, s nagy jelentőségét, kétségbe vonni nem lehet. ¹⁷⁾ S ez teszi megmagyarázhatóvá azt, hogy miért csatlakozott Kerkapoly ehhez a rendszerhez, s miért lett annak (bár önállóságát megóvó) híve- és követőjévé. — Mert Kerkapoly csakugyan hegelista: egész erkölcsi individualitása, észjárása és életfölfogása szerint: hegelista sajátosságos, sokszor szerfölött nehézkes formulációiban és nyelvezetével; hegelista páratlan élességű dialektikájánál fogva, a mely őt egyik legelsőrendű vitatóként tünteti föl, s a politikai küzdőterén annyira félelmetes szónokká tévé, sőt már német egyetemi hallgató korában tanárait és tanulótársait bámulatra indítá; ¹⁸⁾ hegelista, de a ki nem esve bele az iskola (egy részének) túlzásaiba, annak azon árnyalatához számítandó, a melyhez a philosophia-tanárok: Rosenkranz, Gabler, Erdmann, Zeller és Kuno Fischer, — a hírneves theologusok: Marheinecke, Göschel, Vatke és Daub, — a történetirő Schwegler, ¹⁹⁾ az æsthetikusok; Vischer és Schnaase, — és az állambölcselek: Gans, Mohl, Gneist és Stein tartoznak; úgy, hogy egyaránt távol marad a philosophiai, a vallási és a politikai radicalismus

szóvivőitől: a Rugék és Echtermeyerek, a Straussok és Feuerbachok, a Bruno Bauerek és Büchnerek, a Proudhonok²⁰⁾ és Marxok, az Engelssek és Lasalle-októl, — mint a szellemi és politikai reactiót képviselő Görresek és Leók, Stahlok és Brandissok, a pietisták és a porosz junkerek tanaitól; s hogy mind e szélsőségektől menten construalja a maga philosophiai, közgazdasági és államtani elméleteit.

Különben Kerkapolynak e vonzódása a Hegelismushoz még jobban lesz megérthető azok részéről, a kik e rendszernek gyakorlatilag is érvényesíthető magvát, s így a gyakorlati józanság és lelki emelkedettség együttesége által jellemzett magyar észjárással való találkozását,²¹⁾ s másfelől Kerkapolynak jellemét, s különösen hitéhez való buzgó ragaszkodását figyelembe veszik; mint a melyekben azon psychologiai okkapcsolat ismerhető föl, a mely e kiváló gondolkozót ép úgy, mint sok, vele ugyanazon hit- és egyházhoz tartozó jeles hazai tudósunkat, vonzotta és vonzza ehhez a rendszerhez; mint a mely a stoicismussal való érintkezési pontjai, félreismerhetetlen deterministikus irányzata-, és ridegebb jellegénél fogva: a calvinistikus doctrínával és ennek különösen prædestinációs elemével bizonyos congenialitást és eszmei kapcsolatot mutat.

Ki kell egyébiránt tüzetesen emelnem azt is, hogy Kerkapoly tudományos önállóságát több irányban, névszerint pedig észteni elméletének az ok, czél és ítélet tanára vonatkozó némely tételében, továbbá szépműtani, valláserkölcsei és politikai fejtegetéseiben eléggé dokumentálta; s hogy igen is jól belátta azt, hogy a Hegeli philosophia a philosophiának nem az utolsó szava, nem tökéletességi foka (a mint azt róla mondani szeretik némely követői) hanem annak csak egy fejlődési phasisa, a mely igen sok irányban rectificációra és correcturára szorul; sőt mi több, hogy Kerkapoly, tudományi pályájának utolsó szakában, figyelemmel fordult a Comte-féle positivismus meg a sociologiai philosophia elméleteihez (amarra nézve a nagy angol bölcseleivel Stuart-Millel való eszmerokonságban); és ezeknek (jogosan-e, avagy jogtalanul, kutatni e helyütt rám nem tartozik) a philosophia és a tudományos szellemfejlődés további menetelére nézve jelentékeny hatást vélt prognostikálhatni.

III.

Ez eddig jellemzett philosophiai gondolatrendszerével függnek következetesen össze Kerkapoly azon fölfogása és nézetei, a melyeknek jog- és állam-philosophiai, valamint a tulajdonképeni politikai theoria körébe tartozókként: irodalmi műveiben és tanári előadásaiiban adott kifejezést.²²

Tüzetes figyelemmel jelesül az ókor két nagy állambölcselőjének, Plátónak és Aristotelesnek tanaira, s így kapcsolatba hozva az antik-világi fölfogást Hegelnek állam-philosophiai eszmerendszerével, de méltatva Toquevillet és Steint is az újabbak közül, a következő tételeket állítja föl:

Az állam a politikai testet öltött egy nagy ember-egyniség vagy össz-személy, az őt alkotó polgárok személyies közössége, illetőleg személyes életre (azaz öntudatra, akarásra és cselekvés-képességre) emelkedett és szervezett nép; s mint ilyen, a szellemvilág legfensőbb alkotmánya és hatalma, a szabadság igazi megvalósulásának állapota, minden emberileg nagy és fenséges megvalósíthatásának a föltétele. Ennélfogva az államot nem lehet, s nem szabad eszköznek tekinteni, hanem úgy mint öncélú valóságot, a mely magában álló abszolút létforma; mely azon rendeltetéssel bír, hogy a szabadság és igazság országát képezze, s egyúttal az emberi és társadalmi fejlődés és haladás előfeltételeit megteremtse. Mely fölfogás, míg az egyik irányban, jelesen alkotmány-bölcséletileg, a monarchiai államformának kell hogy tulajdonítson (de tulajdonít Kerkapolynál tetteleg is) abszolút, majdnem minden egyéb államformát kizáró jelentőséget; más irányban, névszerint a kormányzat philosophiájára nézve, az úgynevezett erős államhatalom theoriájához vezet, egy mindenre kiterjeszkedő, s befolyását minden irányban érvényesíteni akaró kormánysszervezetbe helyezi eszményét. Szóval a Platonismus, Spinocismus és Hegelismusban rejlő pantheistikai és állam-mindenhatósági iránylatokkal némileg rokon államnézlet folyományaúl tekinthető; míg gyakorlati irányzatában fölfogásának a conservatív-demokratikus elvek jutnak kifejezésre. — Módosúlnak azonban ez abstract tanok Kerkapoly politikai fejtegetéseiben, midőn a genetikus módszer alapján a politikai intézmények és állam-

alkatok benső lényegét, fejlődését és hatását elemezve, éles dialektikával és bő történelmi tudással, mindegyikénél (a «*was wirklich ist, das ist vernünftig*»-féle elv szerint) annak benső okszerűségét és célirányosságát érdekes módon magyarázza; a helyenként mintegy önmagának fölvetett kérdéseknek eredeti megoldását adja; s nem egy politikai sarkfogalomnak a szokásosnál megfelelőbb definitiójával vagy kifejezésével találkozunk nála. Szolgáljon e részben példaként: Kerkapoly tana a nép, nemzet, társadalom, államcél fogalmai körül; a hol azt mondja, «*hogy: az «állammá» magasult «nép» alatt nem valamely nyers embersokaság, hanem egy ezer meg ezer érdekellemenkezők és érdekharmoniák, különböző gazdasági és kulturális törekvések, birtok- és jövedelem-viszonyok szerint tagozott, de mindig egymás által föltételezett, s ennél fogva összetartozó voltuknak érzetével és tudatával bíró honpolgárok foglalata értendő; a mely azonban, mint csupán ilyen valami, még egységes öntudatra, akarásra és cselekvésre képtelen, s állammá, illetőleg államot képező nemzetté csak akkor és annyiban válik, ha ez egységességnak megfelelő közhatalmi szervezetet alkot magának». Továbbá, «*hogy a «polgári társaság» nem azonosítandó a sokkal magasabb rendű léteget képező állammal, sőt ez utóbbitól élesen megkülönböztetendő. Az államcél közelebbi meghatározásánál tüzetesebben arra utal, hogy «az állam, (a melynek léte nem közvetlen, s azért egységét csak tagjai és feje által képes megvalósítani) kettős természettel bír, azaz él egyfelől polgáraiban, ezek cselekvékenysége által és ezek javáért; míg másfelől ugyan csak e polgárok java és jólléte az ő java és jólléte, tagjainak ereje az ő ereje is lévén, midőn erre munkál, s a közfejlődésnek föltételeit megteremti, semmiféle idegen cél szolgálatában nem áll; tehát oly lény, a mely a saját eszméjének megvalósítását, s ezzel önlétét és javát minden egyébnek fölébe helyezi, és helyezheti; úgy hogy szükség esetében még polgárai csufelaldozását is megkövetelheti, nemcsak, de a mely követelésnek eleget tenni azok nem is vonakodnak, az arra való készséget hazafiúi erénynek tekintvén!*» — Szolgálhat továbbá Kerkapoly elmélete az államhatalom tagozata és működése formái,²³⁾ az államfő állását és hivatását, a törvényhozást, a kormányzatot, a választási rendszert és a bíraskodást illetőleg; a hol egyebek közt azon kérdésre is felel: miért nem*

felelősek (s nem is lehetnek felelősek) közvetlenül, még a legdemokratikusabb ország-szervezetben is, államfő, törvényhozó testület és bíróság; továbbá; a hol (Steinre való támaszkodással, de itt is mint sok egyéb helyen, ennek tanait élesebben formul zva és sokkal szabadelműbb fölfogással) arra utal, hogy míg az államhatalom törvényhozási funkciójában az állam-akarat munkáltatik ki s hozatik politikai tudatos létre és formába, addig a kormányzatban az államcselekvékenység valósul meg, a melynek hivatása az egésznek vezetése, az államföladatok fölismerése, s az ezek megoldására alkalmas eszközök meghatározása, a törvényhozásilag kimunkált állam-akarat kifelé való érvényesítése, illetőleg a törvények végrehajtása, a folyton éber működés és örökös. — A jól szervezett államban a politikai szabadságjogok K. szerint, egyszerűsmind politikai köteleességekként is tekintendők; a közakarat a nemzet közreműködésével jó létre, s a szabadság az által valósíttatik meg, ha a polgárok, mint tagjai az államnak, ez utóbbi életének közvetítői, s ezzel valódi részesei lesznek. A képviseletiség a különzetessé vált (differenciározott) állam-elet folyamánya és ismérve; s azon politikai alakzat, a melyet az állam saját életprocessusa közegéül a maga tagjaiból külön létesít, és a melyben a törvényhozás államfő és nép között megosztva de egyúttal egyesítve is, leghelyesebben történik; épen úgy, mint a kormányzat is akkor legmegfelelőbb, ha állami szervek és öngazgatási körök e végre összhangzatos tevékenységben egyesülnek. A közhatalom mindenhai kezelői az általok gyakorolt hatalomnak nem forrásai (ennek forrása a monarcha), hanem csak időleges letéteményesei. — A kormányzati centralisatió-nak az adminisztratív decentralisatió-val kell kezét fogva járni; ²⁴⁾ a mely alapokon azután lehetővé válik az úgynevezett parlamentáris kormányrendszer, a mely nem jelent és jelenthet pártkormányt, a mely esetleg pártérdeki kormánynyá fajul, hanem jelent egy olyan szervezetet, a melyben a nemzet képviselte többségében gyökerező törvényhozás és kormányzás összhangban és egyetértő közreműködésben van; s az államfő a törvényhozó test mindenha legkiválóbb, annak bizalmát és támogatását leginkább bíró, és a felelősség egész súlyát fölfelé úgy, mint lefelé magokra vevő tagjaival vezeti az államügyeket. — Azon nagy vita-kérdésben „vajon léphet-e egy nemzet az ellentállás terére,” Kerkapoly

(különben erős conservatív-monarchikus fölfogása ellenére) azok közé sorakozik, a kik igennel felelnek, hozzátéve természetesen (saját szavait idézem) «ha más menekvés nincsen».²⁵⁾

Egyáltalában határozott kifejezésre jut Kerkapoly egész politikai bölcséletében az a nagy igazság és vezérelv: hogy szabadság, törvény és hatalom, együttesen és kapcsolatban, az igazi államalkotó és államföntartó tényezők.

Az önkormányzatiság rendszere tekintetében, találóan emeli ki Kerkapoly,²⁶⁾ hogy a nép akkor éli igazán az állami életet, ha nemcsak (a képviselőválasztások alapján) a törvényhozásban, hanem a közdolgok intézésére szervezett államigazgatásban is részt vesz; a mit Kerkapoly (megint Stein-nel egyetértve) «szabad igazgatásnak» nevez; s részletesebben azt mutatja ki, hogy az autonóm testületek és szervek mint jogi személyiségek és mint célközösségek, illetve helyi hatóságok tekintendők, s hogy ezek egyik főismérve, hogy közegeik nem állanak a kormányok hierarchiai és fegyelmi kötelékében, és hogy az igazgatásbani részvétel jogával természetszerűleg a megfelelő teherviselés kötelessége is jár, mint a mely nélkül az önkormányzat eredményes és kellő alappal bíró alig lehet. — A mikhez azt fűzhetem, hogy Kerkapoly hazai megyerendszerünknek is meleg barátja volt, s a modern állam céljaihoz képest való átalakítását ugyan szükségesnek tartotta, de egy centralisationalis igazgatási szervezetbe való beleolvasztását helyteleníté. — Ezekkel kapcsolatban végül behatóbb taglalatát adja a közigazgatási bíráskodás szövevényes problémájának; kapcsolatba helyezi azt a közkormányzati és a bírói hatalomfunkciók szükséges szétválasztásával, s ezt az intézményt is, mint egyik jogos és szükséges postulátumát a modern államnak tünteti föl.

Az oly nagy jelentőségű nemzetiségi kérdés elméletében²⁷⁾ másik nagy nemzeti állambölcselőnk, b. Eötvösnek, e kérdésre vonatkozó eszmegazdag művei több sarkalatos tételétől eltérő nézeteket vall. Rámutatva ugyanis a «nemzetiség» szó és fogalom faji és állampolgári értelemben való megkülönböztetésének szükséges voltára: az Eötvös-féle definitiót, a mely szerint a nemzetiség «azon összetartozásnak tudata, a mely bizonyos nagyobb számú emberek közt, multjok emlékei, jelen helyzetök, érdekeik és érzelmeik közössége által támad,» akként igazítja illetve egészíti ki, hogy a nemzetiségben bizo-

nyos embersokaságnak vérben és eredetben való egyetemét és egységét látjuk, egységét, a mely addig, a míg együttes államélet által ki nincs fejlesztve, csak népiséget képez; ellenben, ha mint közselekvőségre képes, állami szervezetet öltött, s külön politikai egységig fejlődött egész jelenkezik: nemzetté magasul és nemzetnek nevezendő. A nemzetiség különben nem az emberi szellemtől és akarattól független, pusztán természeti jelenség, (mint sok állambölcselő mondja); hanem egyenlő hatálylyal munkálódó erkölcsi erőknek és tényezőknek is productuma, úgy, hogy (szerinte) félszeg az a történetphilosophiai fölfogás is, mintha az emberiség és az emberfajok bizonyos physikális szükségességgel lennének meg- és fölösztva; s mintha az e részbeni fejlődésmenete népeknek és államoknak nem egy felsőbb ethikai, hanem egy lelketlen mechanikai természetprocessus volna!²⁸⁾ — A positiv alakulatokra nézve a nemzetek képződésének folyamatát taglalja; a többféle nemzetiségeknek az államterületen egymással való viszonyát illetve küzdelmeit, a nemzeti nyelvnek a nemzetiséggel és a nemzeti műveltséggel való kapcsolatát, az államéletnek a nemzetiségi mozgalomra és ennek amarra való hatásait szemléli; azon emelkedést és visszaesést, a mely népek és országok életében ezeken az alapokon a történet világmenetében észleltetnek, nemkülönben a nemzetiségi momentumnak az államformákkal való kapcsolatát is elemezi; s végül azon gyakorlati politikai intézményeket veszi szemügyre, a melyek a nemzetiségeknek egy államszervezeten belül adandó és adható jogozatok, valamint a fejlődés és erkölcsi önérvényesítés tekintetében irányadók volnának.²⁹⁾

Nem fölösleges Kerkapoly egyházpolitikai fölfogását is röviden jelezni. Szerinte ugyanis állam és egyház két egymástól különböző, s külön álló hatalom, a mely különbözőség és egymástól függetlenség államalkotmányilag is elismerendő. Az egyház-alkotmányi rendszerek között (a protestantismus szempontjából) leghelyesebb a presbyteri, a mennyiben ez felel meg leginkább a protestans egyház természetének és lényegének, a mennyiben abban a hatalom az egyházat alkotó tagoknál van; a tagok egyeteme az egyházi hatalmat teljesen bírva, organumait önlétéhez kötve, függőségben tartja stb., az államhatalom pedig minden direct befolyásolástól távol marad.³⁰⁾

Kevesebb eredetiség és dialektikus elmeéllel, habár itt is a nagy tanultságú szakemberre valló eszmékkal találkozunk Kerkapoly közgazdasági és pénzügyi elméletében.

Nem állván rendelkezésére e részben a nagy mesternek, Hegelnek, valami körvonalozott theoriája, szorosabban a hegelista Stein Lőrinczhez, a vele egykorú, congeniális, (s hazánkban is sok jelesünkre nagy befolyással volt) bécsi egyetemi tanárhoz csatlakozott és ennek szakműveit vette alapul; de úgy, hogy az ezekben foglalt fejtegetéseket némely irányban megigazította, sőt tökéletesítette. Magától értetődvn, hogy a tudomány két nagy mestere, Smith Ádám és Ricardo adják meg legtöbb okoskodásához az alapot, s hogy a nagy logikusnak e két, lényegileg deductiv gazdaság-bölcselő legrokonszenvesebb volt, míg a történelmi iskola alapítójától, Roschertől,³¹⁾ sokkal távolabb tartotta magát; és ennek valamint a jelenleg élő legnagyobb szakemberek egyikének: Wagnernek, dolgozatait (nem épen előnyére saját tudományos állásának és működésének) nem méltatta eléggé.

Érdekesebb mozzanatok Kerkapoly közgazdasági nézetköréből a következők: A «gazdaság» alatt az életszükségletek fedeztetésére megkívántató és csak korlátolt mennyiségben rendelkezésünkre álló javak előállítása, megszerzése és felhasználására irányzott öntudatos cselekvőséget érti; míg a tudomány második alapkategóriája az «érték» fogalmában a szükséglet és a bírás momentumából indul ki, és ez alapon elemezi annak tünetényeit. A termelés theoriájában, főleg a mi a termelési költségeket s az ezekkel kapcsolatos áralakulást illeti, az amerikai Careynek fölfogásához hajlik, valamint egyáltalában eszakerfiúnak a hatvanas években³²⁾ közzétett s hazai nyelvünkön is kiadott *Social Science* című műve (úgy látszik) több irányban nagy befolyással volt Kerkapolyra; mely tekintetben csak arra akarok utalni, hogy következetesen és mindenütt a nemzeti ipartermelésnek erős védvámokkal való támogatása mellett érvel. — A pénz- és hitelelméletben a Macleod-féle fölfogáshoz hajlik, a mely a hitelnek és hiteleszközöknek igazi vagyonelemi jelleget tulajdonít; figyelemre méltóbb eszméje, illetve tantétele pedig az, hogy a kölcsön és zálogüzleti műveletekben az érték mintegy a javról leválva és önállósúlva van, s hogy legtöbb az e körbe tartozó gazdasági tünetények csak ez alapon való szemlélésnél válnak teljesebben megérthetővé.

A jövedelem és a vagyonmegoszlás tanában helyes megkülönböztetéssel szól bevételről és jövedelemről, kiadásról és költségről stb. Az egyes jövedelemágak tanában pedig határozottan nyilatkozik Ricardónak földjára-dék-elmélete mellett, a melyet a tudomány egyik legfontosabb vívmányának tekint. — A gyakorlati közgazdaság elvkörében Kerkapoly egyfelől buzgó híve a mai napság (nagyon is messzemenő) államosítási iránylatnak, és így ellenzője a versenyszabadságnak, melyet úgy alapjaiban, mint folyományaiban erős kritikának vet alája; s mely fölfogásának következetes nyilatkozmányja a már jelzett prononcirozott protectionismusa a vámpolitika kérdésében; ³³⁾ másfelől a jelenkori eszmemozgalmakat annyira domináló valuta-kérdésben (csatlakozva Wolovskyhoz, Cernuschihez, Schäfflehez, Wagnerhez és Arendthoz) egész hévvel a bimetallismus mellett foglal állást; ³⁴⁾ s bár érveléseiben M. Chevalier és Hermannra is van figyelemmel, a kettős valuta-rendszerben véli az oly nagy jelentőségű problémának legmegfelelőbb megoldását rejleni. — Nagy súlyt helyez ezeken kívül a helyes iparfejlődés és iparszervezésre; mezei gazdaságra, s ennek körében a földbirtok terjedelmi és tagozási viszonyainak, nemkülönben a telepítési ügy tüzetesebb figyelembevételre, illetőleg az idetartozó törvényhozási szabályok szükséges voltára.

Pénzügytani elméletében is sok helyütt Stein tanaira támaszkodik. A Financia eszméjének megalapításában az állam már föntebb jelzett kettős természetéből indulván ki, azt úgy állítja oda, mint egy nagy összszemélyt, a mely a maga fönnállásának és fejlődhetésének gazdasági föltételeit és eszközeit a financia útján teremti elő. Helyesen különböztet meg az állam kiadások tekintetében közvetlen vagy hatalmi, és közvetett vagy kulturális (illetve polgárai érdekeinek előmozdítására czélzó) kiadásokat. Találónan distinguál jövedékek, regálék, illetékek és adók között, és mutatja föl mindegyikénél e közjövdelmi nemeknek: azok államgazdasági rendeltetését és jogosultságát. Adó-elméletének főbb tétele az, hogy a köznek érdekét szolgálni, és az egyeseknek sokszor hátrányos törekvéseit fékezni: az egésznek képviselő államnak föladata. Az állam e czélra (meghatározott módon és szabályok szerint) egy részét az e tekintetben szükséges eszközöknek saját közvetlen gazdaságából, a másik (s modern államokban a sokkal

nagyobb) részt pedig a polgáraiéból, tehát közvetetten veszi, és ez a rész az adó,⁸⁵⁾ mint oly polgári szolgáltatás, a melyért az azt teljesítők közvetlenül semmi vissz-szolgáltatást sem nyernek; másfelől, hogy a közhatalomnak épen ez utóbbi tekintetnél fogva úgy a maga (tartós és jól fölfogott) érdekében, mint alattvalóiéban arra kell ügyelettel lennie, hogy ez az adózási képesség és erő túlságos finantz-követelések által meg ne bé-níttassék, illetőleg, hogy az adó mindenkor arányosított legyen a polgárok munkaereje- és vagyonuk termelő azaz szerző-képességéhez; maga az állam tevékenysége pedig olyan, hogy az adófizető polgárok gazdálkodása minél eredményesebbé és productivebbé válhassék.

Érdekesebb erős érvelése a tőke-kamat-adó ellen (a melyre nézve megint Steinhez csatlakozva) azon nézetben van, hogy ez az adónem tulajdonkép egy már megadóztatva volt jövedelem forrásnak másodszori terhelése adóval; tüzete-sebben előtérbe állítása az úgynevezett keresetadónak, a melyre (mellesleg érintve) gyakorlati államférfiúi működésében is nagy súlyt helyezett, s a mely irányban mai napság úgy a franczia, mint a német, s különösen ausztriai adóreform-tervek s törvényhozási munkálatok is haladnak.

Első volt továbbá Kerkapoly hazai szakembereink közt, a ki a fényűzési adónak, mint bevételforrásnak esetleg nagy fontosságát hangsúlyozta (s minisztersége korában szervezni is megkezdte); bár arra is utalt, hogy ez adónem legcélsze-rűbben a községek és autonóm testek pénzügyi körébe volna átengedhető, a mint az államfinancziák állapota jobbra fordul. — Az államhitelügy elméletében Kerkapoly az általáno-san uralkodó nézeteket vallja; az államnak a saját hiteléhez való folyamodását a rendkívüli szükségletek fedezésének természetesen s legcélszerűbb forrásának nevezi; az államkincs-tartásának (vagy nem-tartásának) vitás kérdésében pedig, a gyakorlati államférfiút és történetismerőt árulva el, igenlőleg nyilatkozik.

Mindezen úgy politikai, mint közgazdaság-bölcseleti elméleteiben csak az lévén talán helytelenítendő, hogy a korunkbeli nagy forrongási mozgalmakkal kapcsolatos, és a fönnálló birtok, vagyonmegosztás-, s társadalmi jogrend fesze-getésére célzó kérdéseknek kevés figyelmet szentel; s az állami, a sociális, meg a gazdasági viszonyok át- és újjáalakí-

tására irányzott törekvések és eszmények tekintetében több és messzebb előre pillantó fejtegetésbe (a mi pedig egy ily átfogó és mély észjárású állambölcselelnél, mint Kerkapoly, kettős érdekléssel és súlylyal bírt volna) nem bocsájtkozik. Vagy talán e részben is, szorosán nagy mesterét és tanítóját, Hegelt akarván követni, ennek azon kemény szavait tartotta szem előtt? «hogy a folyton javítani és változtatni törekvők, a kik abstractiókat és álmodozásokat reális valaminek tartják: elég hiúk azt hinni, hogy a világ ő reájuk várt, hogy megtudja, milyennek kellene lennie.»

IV.

Ez volt Kerkapoly mint philosoph, államtudós és író, szóval mint a theoria embere, a ki az emberiség és az államélet problémáival foglalkozva, ezek megoldásához törekszik járulni; és azt a mit helyesnek és igaznak talált, erős dialektikával indokolt és hirdetett. Ezzel azonban Kerkapoly személyiségének ethikai értéke és súlya koránt sincs kimerítve.

A hatvanas évek közepén államéletünkben beállott nagy fordulatkor a haza egy oly fényes tehetségű, nagy készséggel és a leendő államférfiú annyi kiváló tulajdonságával bíró egyéniséget, mint Kerkapoly volt, nem nélkülözhetett; a politikai megújulás valahára megindulhatott processusában a haza minden kitűnő fiára szükség volt; s hogy ily körülmények közt az eddigi contemplativ theoretikus a politikai küzdelmekre (a mely neki annyi babérokat, de annyi keserűséget is hozott) kilépni magát eltökélte, s a tanítás és az elmélkedés zajtalan hajlékaiból a közélet és a parlament zivataros sphaeráiba átlépett: az természetes és magyarázatra nem szorúl!

Csonka és nagyon is hiányos volna ezért a kép, melyet Kerkapolyról itt nyújtani föladatomban, ha mélyreható életmunkájának e másik felét, a politikait nem méltatnám, annyiival inkább, mert csak így lesz módomban e rendkívüli (s tulajdonkép a tudományos és a tanárhivatási pálya talajából nőtt) egyéniségnek hazánk újabb közviszonyai alakulására gyakorolt befolyását, tehát jelentőségét is, (tartózkodva, természetsszerűleg, az actualis politikára való vonatkozásoktól) illőképen föltüntetni.

Az időszak, melyben Kerkapoly közpályai szereplését megkezdé, dicsteljes és magasratörő, de aggodalmakkal és izgalmakkal teljes, óriási nehézségeket méhében hordó és nagy közvetlen sikerekre kevés kilátást nyújtó volt. Az új államszervezkedés és az évtizedek óta kényszerüleg elmaradt vagy elmulasztott reformok ezernyi, hangosan nyilvánuló követelményeivel: gazdasági erőforrásokban meglehetősen gyenge fináncziális és közhiteli állapot, meg bizonyos dermedtsége a hatásra hivatott tényezőknek állottak szemben. Végtelen sora a legkülönbözőbb úgy törvényhozási, mint kormányzati földatoknak várt sürgetően megoldásra; ³⁶⁾ s megszámithatatlan vala a nehézségek sokasága, a melyekkel akkor még a magyar államférfiú, conceptióiban és ezek kivitelében, úgy kifelé mint befelé, úgy fönt mint lent, minden irányban, minden lépten-nyomon találkozott!

És mégis, mind e nehézségek és akadályok ellenére, mind e hányattatások és küzdelmek közepett, a midőn lépésről-lépésre kellett a szervezkés és alkotás számára minden talpalatnyi tért meghódítani: az állami regeneratio nagy műve mégis biztos mederbe vezetettet; s egy jobb és szebb jövőnek vettettek meg alapjai; oly alapok, a melyeken Magyarország, erőinek szabad érvényesítésében semmiféle idegen hatalom által föl nem tartóztathatva, akadálytalanul halad és emelkedik.

Ez örök s hervadhatatlan érdeme és dicsősége az e korbeli államférfiaknak; és ebben a dicsőségben Kerkapolynak is nagy része van, oly rész, melyet tőle sem a jelen, sem az utókor elvitatni nem fognak.

Mint magyar publicista és politikus: Kerkapoly határozott, bár gondosan mérlegelő, hazája időszenntesítette intézményei és nagy traditiói iránt kegyelettel viseltető reformer volt; reformer, a ki a képviseleti monarchiai államforma keretében a kor minden nagy eszméinek és minden legitim követelményeknek kielégítését lehetőnek tartotta; s a javítás és ujjaalkotás elvének az államélet minden ágazatában való érvényesítését, bár nem rohamos módon és nem radicaál eszközökkel, szükségesnek ismeré föl.

Hazai közjogunk azon sarkalatos tétele, hogy a magyar Szent-korona területének egysége és integritása minden irányban csorbíttatlanul fönn kell hogy álljon: Kerkapoly politikai

credójának is egyik legfőbb ágazata volt; és ez irányban fejtette is ki, mindjárt kormányzati működésének elején (államtitkári állásában) gróf Andrássyval együtt, azon siker-koronázott aetiót, a mely az ország egyik legrégibb és legnagyobb gravamenjének orvoslása, vagyis a katonai határőrvidék visszakeblezése, illetve polgáriasítására vezetett; s hivatalától (financzminiszterré történt kineveztetésekor) való fölmentése alkalmával a korona e részbeli kéziratában is ez meleg elismeréssel emeltetett ki.

A magyar királyt uraló többi országokkal való közjogi viszonyunkat illetőleg Kerkapoly a *pragmatica sancti*ót (s az ezt szabályzó 1723-ki törvényünket) mint a Habsburg-monarchia egyik közös jogi létföltételét tekinté; ennek azon egyik sarkalatos tételét, hogy Magyarország másként, mint saját törvényei és joga szerint kormányoztatni nem fog, kiinduló pontnak ismeré el; s ez alapokon Deák Ferencznek s általában az úgynevezett 67-iki kiegyezésnek azon vezéreszméjét vallotta, hogy Magyarország szilárdabb fönnállásának érdekében az Ausztriával való kapcsolat nem csak, hogy veszélytelen, hanem szükséges; és hogy a birodalom existenciájának és hatalmi állásának biztosítása és Magyarország jogos igényei és érdekei között ellentét nincsen; — míg más irányban sa monarchiát mint egészet szemlélve, azon fölfogásban osztozott s ezt ki is fejezte, hogy «egy egységes osztrák birodalomnak e földtérén való tartós megalkotása, azért, mivel annak elemei és előföltételei hiányzanak, úgy mint eddig nem sikerült, ezután sem sikerülend; tehát nem a különbözetlenség egysége, hanem csak oly alakú magasabb egység érhető el, a mely a különbségeket számba veszi s kibékíti, s ezzel erős és hatalmas lesz.» — E meggyőződésénél, s vele a jogfolytonosság nagy elvéhez való ragaszkodásánál fogva is, csatlakozott Kerkapoly egész politikai pályája folyamán Deákhoz, kiben különben is e részbeni nagy mesterét és államférfiúi ideálját tisztelé. E meggyőződésben lett ő az 1867-iki kiegyezésnek (a melyet némely irányban ugyan terhesnek és áldozatokkal járónak, de mégis elfogadhatónak, sőt szükségesnek nyilvánított) egyik határozott képviselőjévé, kiváló interpretéjévé és legnyomatekosabb parlamenti dialektikusává!

E fölfogásnak nyilatkozmányaként tekinthető azon kiváló, nagyrészt polemikus irányú cikksorozat, a mely Kerkapoly tollából az 1867—68-iki években főleg a *Pesti Napló*ban

jelent meg; amaz alapos *Bizottsági Jelentések*, melyeket részint hadügyi és pénzügyi kérdésekben és tárgyalások alapján a képviselőház meg a delegációk elé terjesztett; főleg pedig azon általános föltűnést keltett parlamenti *beszéd*ek, melyekben a föntjelzett álláspontot, jelesül a közönségek intézményét, az Ausztriával való vám- és kereskedelmi szövetséget, a közös hadseregnek egységes alakban föntartását stb. védte, s fejtegeté, és a melyek között (hogy egyet külön említsek) az, a melyben az egész kiegyezési actió legkényesebb momentumát, az osztrák államadósságban való részesedésünket indokolta (illetve a felelős kormány által erre vonatkozólag benyújtott törvényjavaslatot) mint bizottsági előadó elfogadásra ajánlá: egyike a legkiválóbb parlamenti beszédeknek, a melyek magyar országgyűlésen valaha tartattak!

Mikhez a teljesség tekintetéből azt kell fűznöm, hogy a mi a hadsereget illeti, ennek ketté-választó szervezetét lehetetlennek ugyan nem tartotta, de nagyfotosságú politikai s czélszerűségi tekintetekenél fogva helyteleníté. Továbbá, hogy az Ausztriával való vám- és kereskedelmi szövetséget, valamint a pénz- és bank-ügy dualistikus alakzatát csak oly értelmezéssel és föntartással fogadta el, hogy Magyarország közgazdasági érdekei e kapcsolatban teljesen megóva legyenek; míg hazai közjogunk szakirodalmi dogmatikáját azon általa (tudtomra először) tüzetesebben formulázott tétellel bővítette,³⁷⁾ hogy «a magyar királynak (mint ilyennek) egyéb országai és tartományai nincsenek; hogy az, a kinek egyéb országok és tartományok a sajátjai, ugyanazon személy ugyan, de más fejedelem; szóval, hogy uralkodónk személyében két fejedelem, a magyar király és az ausztriai császár foglaltatik».

Activ politikai pályáját (mely az első delegációkban kifejtett működésével és az államadóssági kérdésben tartott rendkívüli hatású beszédével vette kezdetét) tekintve: ritkán állított a sors nehéz időkben, nehéz körülmények közt, exponáltabb helyre államférfiút, mint a Kerkapolyé volt; mikor ez az őt majdnem bámulattal határos bizalommal néző gróf Andrassy előterjesztésére a korona által magyar pénzügy-miniszterré neveztetett ki! De kevés államférfiú foglalta is el állását nagyobb önmegtagadással, egyéni hajlamainak teljesebb legyőzésével. Nem mint valami nagyravágyó feltörekvő, a ki tehetségeinek túlbecsülésével tolakodik egy nagy és nehéz

föladathoz, jutott Kerkapoly a miniszteri tárczák kétségtelenül legnehezebbikének birtokába. Oda állíttatott a minden áldozatra kész hazafiasság követeléseire való utalással; és ő meghajolt, bár elkomorodott hangulatban, s nem titkolva maga előtt úgy a saját erőinek, valamint az országéinak a megoldandó föladatok nagyságához mérten való esetleges elégtelenségét. Különben széles körben el volt terjedve akkor a nézet, hogy az e tekintetben amúgy is szerfölött kevés igényt tarthatók közt: az eszmegazdag, világos gondolkozású, vas akaratú és roppant munkaerővel bíró Kerkapoly, úgy eddigi parlamenti sikerei, fényes ékesszólása, s alapos szaktudományi készségénél, mint a gyakorlati politika és államszervezés terén (a honvédségnek megalkotása, a katonai őrvidek vissza-keblezésének megindítása, az adórendszer újjáalakítására célzó munkálatai, nemkülönben a delegatiókban kifejtett tevékenységében) elért eredményeknél fogva: a legkiválóbb és legilletékesebb jelölt!

Hogy megfelelt-e és mennyiben felelt meg Kerkapoly a hozzá fűzött várákozáásoknak, s hogy indokolt és igazságos-e az a részben kicsinylő és kedvezőtlen ítélet, a mely miniszteri működéséről úgy kormányzata idejekor, mint azután is, több oldalról fölhangzott, s széltilben hívókra talált?: e kérdésre véglegesen csak egy későbbi idő fog válaszolhatni. Nekem azonban, a ki elhunyt tagtársunkról lehetőleg hű, kimerítő és igaz jellemrajzot vagyok hivatva szolgáltatni, kötelességem ehhez a majdani végleges s az egykorúnál pártatlanabb és igazságosabb megítéléséhez, legjobb tudomásom és meggyőződésem szerint, némi adalékkal járulni.

S e szempontból, a jelzett kérdésre mindjárt bevezetőleg, azt kell felelnem, hogy: a pártatlanul ítélő: mindent egybevetve, minden körülmény számbavételével és az emberileg lehető és lehetetlen közt kellően megkülönböztetve: Kerkapoly mellett és nem ellen fog dönteni!

Miben áll az igazi államférfíui művészség!? Abban, hogy az országos vezető emberek, éles megfigyelésével a tényleges állapotok: és az uralkodó iránylatoknak, fölismerni és megítélni képesek: vajon a fönnálló intézmények és életformák a társadalmi állapotok tartalmával és a közélet szükség-eivel megegyezők-e, s valódi kifejezései-e még a mindenhai idői fejlődésfoknak!? Abban, hogy a statusférfíu tapintattal,

eszélyesség és gyakorlati ösztönnel a kor szükségait, eszméit és aspirációit helyesen fogja föl; és azt, a mi ebből életrevaló, s általánosan érzett és szükségelt: a rendelkezésre lévő segítő erők megnyerésével s minden eszköznek és minden kínálkozó alkalmaknak fölhasználásával, s a teendők sorozatának czél-tudatos megállapításával, az életbe átvinni és megvalósítani tudja. — Erre nézve már a nagy történetíró Thukydides is azt mondja: «hogy a nagy államférfiút leginkább az jellemzi, hogy minden pillanatban világosan tudja fölismerni az elérhetőnek úgy határait, mint megvalósítási eszközeit»; vagy Burke szerint: «hogy megvan benne a hajlam a föntartásra épen úgy, mint az ügyesség a javításra».³⁸⁾ — Az igazi nagy államférfiak nagyok az ő fölfogásukban; nagyok (az ő, a jövőnek előkészítésére irányzott) conceptióikban és perspektíváikban; nagyok az által, hogy erélylyel és bátorsággal a viszonyokat, sőt még a vonakodó erőket és ellentétes iránylatokat is a magok eszméinek szolgálatába hajtják; s nagy czélok megvalósítására nagy eszközöket, népoknek legjobb erőit mozgásba hozni képesek.

A statusférfiuságnak ez eszményies magasságú mértékét ritka kevés egyéniség éri és érheti el; s hogy elérhesse, arra a saját tulajdon tehetség rendkívülisége mellett még a viszonyok és körülmények rendkívüli kedvezősége is megkívántatik. Hogy e részben Kerkapolyt illetőleg minő ítéletet alkothatunk magunknak, s hogy mennyiben érte el amaz ideált és mennyiben maradt a mögött vissza: arra csak miniszteri működésének tüzetes és minden irányban való vizsgálása után lehetne megfelelő választ adni.

Én e tekintetben *csak* a következőkre akarok utalni.

Közelebbről szemlélve Kerkapoly kormányzati működését: nem volt az ugyan ment sem conceptióiban, sem eszméi kivitelében hibáktól meg tévedésektől. Mint a franczia-magyar doctrinár iskolához szító, és mint philosoph, mindig philosophiai elvből akarván kiindulni, néha vagy az elvnek alkalmazásában vagy a gyakorlati viszonyok megítélésében nem volt az eljárása megfelelő. Túlnyomólag theoretikus léte a finczmüveletek technikájában és finomságaiban kellő tájékozottsággal nem bírt; el kell ismerni, hogy az az annyit emlegetett utolsó (ügynevezett 153 millió s jelzálogi jelleggel is bíró) nagy kölcsönmüvelete, a melyben oly rendkívül terhes

kötelezettség vállaltatott el, pénzügyeink történetének szerfölött kietlen mozzanatát képezendi mindenha ; el azt is, hogy az erők és viszonyok megítélésében ő sem követte mindig azt az életbölcse-ségi elvet : «előbb mérni, aztán mérni» ; és az általános rohamos költekezés-i lázat lelohasztani, elég erélylyel nem bírt ; végül azt, hogy az ország pénzügyi helyzete a tárczától való megválásakor kedvezőtlenebb volt, mint a mikor azt Lónyay kezéből átvéve !

S mégis, a már föntebb jelzettem ítélet Kerkapolyról nem fog helytelennek találtatni, ha az időt, a melyben az ország pénzügyei vezetésére felhivatott, ha az általa megindított szervezés-i műveleteket, ha az alatta és közre-munkálásával létrejött alkotásokat, meg a végső kimenetelek kétségbevonhatatlan eredményességét, közelebbről vesszük figyelembe.

Szem előtt tartva mindig azt, hogy az ország gazdasági helyzete ép Kerkapoly minisztersége alatt annyiban tetteleg súlyosodott, hogy a 67-ben megindított alkotások és kiadások (legalább részben) liquidatiója ebbe az időszakba esett ; továbbá, hogy messzebb menő fölemelésétől az adóknak, egyebek közt, azon okból is kelle ez időkben tartózkodni, nehogy az új közállapotok és államjogi rendszer ellen a népben idegenkedés vagy épen ellenszenv keltessék ; hogy az 1867—69-ki igen kedvező aratási és üzletforgalmi eredményekkel járt nagy gazdasági föllendülést 1870-ben egész 1874-ig (tehát épen Kerkapoly hivataloskodása korában) fölötte nyomasztó termési és üzletviszonyok, sőt még nemzetközi kereskedésünk eddigi activ állásának szenvedőlegesre való fordulása is, — váltották fel ; — úgy hogy igazán el lehetett mondani akkor nagy költönkkel : «megnehezült az idők viharos járása fölöttünk» ;⁸³⁾ nem szólva arról, hogy még a kül-államoknak (a melyekhez a fokozott hitelszükséglet tekintetéből esetleg folyamodni lehetett volna) nagy része is épen ez években gazdasági válságo-któl volt érintve.

És még is, mindezek ellenére, czéltudatos és hatásai-ban termékenyítő kezdeményezésre és alkotásokra lehet Kerkapoly politikai működése korából mutatni ; a melyek vagy egyenesen ő tőle indultak ki, vagy ő általa vitettek keresztül, vagy az ő financia-zális támogatásával váltak lehetségessé. Rá lehet, jelesül, mutatni azon nagy szervezés-i munkálatokra,

a melyekben honvédseregünk létrehozatalánál s harc-képes-sége föltételeinek megteremtésénél mérvadó módon közre-hatott; az államjós-ágok hiányos igazgatásának megjavítását és gyér jövedelmezőségének fokozását eredményesen megindi-totta; az adórendszernek, főleg a közvetlen adókénak (és ezek keretében a föld- és a kereseti adónak) reformját kezdemé-nyezte; a vasúti hálózatnak több irányban kiszélesítését esz-közlé, s egyúttal új, a kamatbiztosítási módozat hiányait ki-kerülő, s az államvasút-rendszer behozatalára irányzott orga-nisatióját előkészíté, és a pénzbank- és hitelügynök az ország közgazdasági érdekeivel megegyezőbb szervezetét tervezte.⁴⁰⁾

Miniszteri működésének idejébe esik, s jórészen az ő hozzájárulásával jöttek létre: a gömöri és miskolcz-diósgyőri iparvasutak; a zólyom-besztercei, az eperjes-tarnowi, a vág-völgyi vasútvonalak; a budapesti indóházakat összekötő vasút; Erdélyben az úrbéri viszonyok megszüntéből eredt jog- és birtokállapotok rendezése; szüntettetett meg a szabadalmas dunai gőzhajó-társaság jövedelem-garantiája; szavaztatott meg a fiumei kikötő kiépítése; állíttatott föl a kolozsvári tudomány-egyetem, valamint a honvédség kiképeztetésére szolgáló Lu-dovika-Akadémia; alkottatott meg a magyar földhitelintézet újabb szervezete és vásároltatott meg az ország egyik legszebb kulturális kincse, az Eszterházy-képtár!

Megannyi messzeható és az ország haladását különböző irányokban előmozdító positiv alkotások, a melyek magokban is elégségesek Kerkapoly nevét a magyar kultúra és állam történetében megörökíteni.

Ezt az ítéletet Kerkapoly államférfiúi működése felől még azon sokat emlegetett és helytelenített, úgynevezett 153 milliós nagy államkölcsön sem alterálja vagy módosíthatja. Nem tekintve ugyanis az általános helyzetnek (mint épen jelez-tem volt) akkori rendkívül súlyos voltát, közismeretű tény az, hogy a szóban lévő financia-művelet azon évben jött létre, a mely a legválságosabb complicatiókat hozta magával, úgy a bel-, mint a külföldi tőzsdéken, pénz- és hitelpiaczokon és a nemzetközi kereskedésben; hogy ugyanez évbe (1873-ba) esik a (május hó elején kitört, romboló hatásúvá vált) nagy bécsi börze-válság; hogy még magában Angliában is a kamatláb, a mely az előbbeni években három és négy százalék között inga-dozott, a 153 milliós kölcsön esztendejében, május és június

hónapokban, hat és hét százalék, októberben hét százalék, sőt november 8-án és 20-án nyolcz százalék, november 7-én pedig, az egész jelen század folyamában kivételes magasságra, vagyis kilencz százalékra emelkedett volt; hogy továbbá ugyanez év folyamában a bécsi (tehát a mi pénzpia-czunk-hoz legközelebb álló) tőzsdén 25—30 százalékos report-tételek fizettettek; hogy a pénzügyi kormány a nálunk sokkal töke-gazdagabb, s iparilag jóval magasabb fejlettségi poleczon álló Ausztriában is még a hatvanas évek elején nem igen sokkal kisebb kamatot, mint a szóban lévő esetben nálunk történt, kényszerült kölcsöneiért fizetni; egy szóval, oly válságos és nyomasztó volt a situatio minden pénzügyi kormányra, s így magától értetődően az (alig szervezkedett és ezernyi nehézség-ekkel, meg a tőkés világ bizalmatlanságával küzködő) ma-gyarra is, hogy Kerkapoly finanszminisztersége ez, s egy-némely más rendszabályát egyszerűen (mindezeket számba nem véve) elítélni: helytelenség volna; mert valóban úgy kell ezeket tekinteni, mint egy, új államiságunk tekintélyének fön-tarthatása és a nemzet pénzügyi jó hírnevének minden áron megóvására folytatott nagyszerű *struggle of life*-féle küzde-lem kényszer-dictálta módját és eszközeit! Úgy, hogy szabad talán fölvetni azt a kérdést: «lett volna-e magyar pénzügy-miniszter az akkori súlyos viszonyok közt, képes, más, vagy kedvezőbb föltételek alatt ily nagymérvű kölcsönt kieszkö-zölni?!»

Egyet különben, Kerkapoly miniszterségét általában te-
kintve, constatalhatni, és ez az: hogy, ha igaz az, hogy a po-
litikában nem az intentio és a működés (mint olyan), hanem
a siker a határozó, a sikerhez pedig (legalább a nagy római
államférfiú, Cicero: «vitam regit fortuna, non sapientia» mon-
dása szerint) szerencsének is kell járulnia: ha igaz e tétel, ak-
kor Kerkapoly a sors kegyeltjei közé nem tartozott; s majdnem
úgy látszik, mintha ugyancsak e sors (a melyre nézve saját
Logikájának egyik szakaszában egykor oly találóan mondta,
hogy «az ember annak cselekvény kovácsa, de szenvedő alá-
vetettje is», és Livius azt jegyezte meg: «raro simul homini-
bus bona fortuna bonaque mens datur», Kisfaludynk pedig
oly búskomolyan versel: «magasb elmék, mélyebb szívek: jaj
tinektek a földön!») — mintha a sors önmagát megkorrigálni,
s megsokalva, vagy megirigyelve, hogy oly rendkívüli tehetsé-

gekkel ruházta föl: Kerkapoly politikai individualitását, a gyakorlati működése sikereinek megvonásával, megkisebbiteni akarta volna!

És ez, meg az a kicsinylés, a melylyel számosan, még a saját pártjabeliek közül is (épen úgy, a mint ez a szintén sok tekintetben igaztalanul megítélt miniszterelődjével, Lónyayval, történt) tőle elfordultak, hogy oly helyzetekért is, a melyeket se nem teremtett, se megváltoztatni nem birt, a felelősség egész súlya reája hengerítették, s Aeschylos *Agamemnon*jának verse, «hogy azt a ki elesik, még tapossák is», rajta is beteljesedett; hogy épen vele (a nagy logikussal) érezte a sors oly keményen, hogy a tények logikája nem kevésbé szigorú és kérlelhetetlen, mint a gondolatvilág logikája; s hogy oly fényesen megindult s nagy méretű politikai szereplésének mostoha viszonyok kényszere által okozott hirtelen befejeződését majdnem két évtizeddel kellett túlélnie: ez Kerkapoly államférfiúi pályájának a tragikuma!

S ezt Kerkapoly érezte és tudta, s e tudatnak kifejezést is adott azon mély meghatottságot eláruló és a magyar parlament történetében emlékezetes szavakban, a midőn minisztersége végén tartott két nagy beszédében (1873 november 25/26-án), melyek egyúttal politikai hatyúdálának is nevezhetők, az egész képviselőházat megrendítően így szólt: «megmondtam előre, hogy meg fogok törni a roppant teher alatt, s megtörtem; de teljesítettem kötelességemet, a mint azt Isten nekem tudnom adta; készségesen magamra veszem és viselem a felelősség reám eső részét; sanguinismussal és optimismussal vádolnak, pedig teljes életemben nem voltam az; én számításaimban nem kedvező, hanem csak közepes évekre számítottam, de az eredmény, fájdalom! még ezeken is alúl maradt; ha pedig tartózkodóbban jártam volna el, akkor meg pessimismussal vádoltak volna! Mindez nem az én vétkem, hanem az én végzetem!» — A pártatlan utókor és az igazságos életíró azonban az elesett államférfiú e confessióján, a melyben a Hegel-iskolában felnőtt rideg gondolkozó a kiméletlen szigor azon ethikai magaslatáról, a melyen saját hibáit és tévedéseit bírálta, teljes jogosultsággal mutathatott azon visszásságokra, melyeket a nem tőle függött viszonyok mostohasága idézett elő: e confessióján nem fog megnyugodni; hanem rá utaland arra is, hogy Kerkapoly (ismerve J. J. Rousseau *Contrat So-*

cialjában is már foglalt azt a tételt, hogy «a bölcs államszervezők akkor alkotják meg az új intézményeket, ha előbb a nemzet teherviselő képességét tüzetesen megvizsgálták»: többször és behatóan intette a nagymérvű költekezésre ösztönzőket a megállapodásra, azt mondvá, «nagyon is rohamosan költekezünk; azt a mit eddig tettünk, még megbírjuk, de folytatnunk nem lehet, ennyi elég volt, most pihenjünk»; — míg ugyancsak egy más «beszédjében» így szólalt föl: «az ország súlyos helyzetbe jutott; részint vitte maga-magát velünk (a kormánynyal) együtt;» — jogosult lesz fölvetni azt a kérdést: «vajon lett volna-e államférfiaink közül egy másik képes, fékezni az árt és áramlatot, a mely a folyton föl-fölmerülő új szükségek, követelések és költekezési készségben mutatkozott»; — s bizonyára kötelessége: emlékezetbe visszahívni egy kiváló államférfiúnak (a ki pedig Kerkapoly politikai ellenfelei közé tartozott), báró Sennyei Pálnak, kijelentését (november 25, 1873) «mindnyájunkat kell okoznunk, a hiba mindnyájunkban volt;» sőt kijelentését magának Deák Ferencznek, a ki szerint «ha újra kellene, vagy lehetne rendezkednünk, alighanem ugyan olykép járnánk el, mint eljártunk».

Az optimismus vagy éppen könnyelműség vádját a különben is rideg jellemű, morosus Kerkapoly ellen ily körülmények közt emelni, igaztalanság volna; de mindennél még sokkal hangosabban és begyőzőbben szólnak a tények: az ország nemsokára beállott általános emelkedése, a két első országgyűlés és Lónyay meg Kerkapoly pénzügyminiszterek által megvetett alapokon való megerősödés; mely azt nagy megpróbáltatások fényes kiállítására képesíté; szólnak a tények annak bizonyítására, hogy Kerkapolyt 1867-ki deczember 14-ki beszédében, a hol azt mondta: «Isten e nemzetet sok jeles tulajdonságokkal áldotta meg, most még a szabadság ereje is jó segítségünkre, hogy az új terheket megbírhassuk; most már lehet hit és remény a jövőben; s ha nem hinném, hogy képesek leszünk azon terheket elviselni, kétségbe esném a nemzet jövője fölött,» kifejezett reménye és politikai látósága nem csalták meg; hogy, ha volt működésében optimismus, ez legfőbb időszerűtlen volt, de nem indokolatlan; s hogy jelesül, nem volt hibás a számitása akkor, a mikor a nemzet életerejében, s ezzel egy jobb jövőben bízott; e részben is méltó, s diesteljes epigonja gróf Széchenyinek; ebben is, mint minden

valóban nagy államférfiú, kifejezője és képviselője nemzetének, a melynek, mint a magyarnak, minden igaz fia, Széchenyi iskolájának a híve, a mennyiben mindnyájának az eszménye, aspirációja és hitvallása: egy virágzó és boldog Magyarország!

Sőt bármily mostohán is látszott a sors keze nyugodni Kerkapolyn, a magát megtörtnek vallott államférfiúnak meg volt mégis adva sorsától kiengesztelődésül az, hogy élete vége felé még láthatta és örvendhetett lelkében azon, hogy az oly hön óhajtott cél mégis megközelítettett; s egy szellemes bölcselőnek ⁴¹⁾ azon mondata, hogy «a réalpolitikusknak a gyorsan múló jelen ad igazat; míg az ideálokat és eszméket nagy időszakok érlelik és juttatják diadalra,» még sem üres szólam; — hogy láthatta még, miként emelkedett a nemzet megújódása nagy feladatának magaslatára; mint javultak egyre miniszter-utódai alatt (igaz, ezeknek a nemzet rendkívüli erőfeszítésével ⁴²⁾ támogatott sikeres eljárása következtében) az állam pénzügyi viszonyai; és hogy életpályájának alkonyatán, annak kibékítő synthesiseként, megvolt az a vigasztalása, hogy a nemzeti regeneráció nagy alapvetői és így az ő szereplésének is megtermettek gyümölcsei; tehát, ha az államférfiúi működés végső próbaköve az az időszak, a mely az azéra következik, a történelem verdiktje ő fölötté sem leendő kedvezőtlen! Mely vigasztaló öntudatban mondhatta aztán halálos ágyán magának: «non omnis moriar!», s mondhatjuk mi, az elhunyt államférfiúra, jeles költőnkkel: «hogy visszanéz még sírja mélyről, mert rásüt lezárt szemére az a fény, mely Magyarország új napján derül!»

V.

Mint ahogy Kerkapolynak politikai szereplése és súlya a szónoklatának piedestálján állt és növekedett, lehetetlen őt nem méltatni e szempontból is, a melyről a nagy római szónok azt mondja: ⁴³⁾ «ut hominis decus est ingenium, sic ingenii lumen est eloquentia;» — mert Kerkapoly csakugyan e tekintetben is egyike a legsajátosabb és legkiválóbb egyéniségeknek, a kik hazai közéletünk ez újabb szakában szerepeltek.

A Hegeli iskola nehéz gondolatmunkájában és fegyvelmében felnőtt, s a logika (ez «ars omnium artium maxima»)

minden fegyverével fölruházott, a szónok egész hatalmával rendelkező, s nagy készségségű szakember: úgy is mint tanár és mint parlamenti tag, méltán küzdhetett ezeken a téreken a legnagyobb babérokért; s ha a szereplésének talaja szélesebb és a külső körülmények kedvezőbbek lettek volna, s e mellett a közügyek rohamos menete és igényei, lelket, testet emésztő izgalmai annyira le nem foglalják: Kerkapoly egyikévé vált volna nemesak hazánk, hanem korunk elsőrangú szónokainak, s bizton számot tarthatott volna arra, hogy egy új Timon *Livre des Orateurs*-féle monumentális könyvében igen díszes helyet találjon!

Akár mint tanárt, akár mint képviselőt és mint minisztert tekintsük: ⁴⁴⁾ Kerkapolynak előadása mindig szorosan a tárgy természetéből indul ki, annak minden oldalú átértése és áthatásából meríti érveit, és halad az okoskodásban. *Beszédei*, formai szépség tekintetében nem kiváló, ⁴⁵⁾ a szónok rideg jellemének és modorának megfelelően, rendszerint minden pathostól mentek, rideg tartásúak, s ércztelen tompa (bár elég terjedelmes) hangon, nagy sebességgel, (néha szédületes gyorsasággal, mely a hallgatót figyelme rendkívüli megfeszítésére készítette, a gyorsírókat pedig majdnem kétségbe ejtette,) mondattak el; eszmékben úgy mint anyagban és tartalomban mindig gazdagok, fölvilágosítók és tájékoztatók, logikailag szoros szervezetűek, és mint rendszerint nem előre készített beszédek, a közvetlenség egész érdekével hatók.

Inkább az észhez, mint az érzelemhez szólva, Kerkapoly beszédei különös melegségű lelkesülés támasztására, avagy népszenvedélyek agitatorius felköltésére, úgy mint az O'Connel, vagy Kossuth vagy Gambetta beszédei, nem lettek volna alkalmasok; épen oly kevésbé, mint a mily majdnem célzatos tartózkodást árulnak el minden fensőbb eszményi régiókba való emelkedéstől, s a szív húrjainak érintésétől, a miben meg Kölceynk és Eötvösünk voltak annyira kitünők.

Mint parlamenti dialektikust, Kerkapolyt pályatársai közül alig érte el egy-kettő, de egyike sem múlta fölül; a szó legjobb értelmében igazi vitató szónok (debater), a ki majd támadólag, majd védekezőleg polemizál, néha éles és gúnyoros; máskor mintha egy finom damascén pengével osztogatná vágásait, az ellenfélt csak meg-meglegyintő; majd ha szükséges, sújtólag ható és morzsoló. — Nem akarok e részben többre,

mint csak azon beszédeire utalni, a melyeket az államadóságbani részesedésünkről (1867 december 14-én), a véderőre vonatkozó törvényjavaslat támogatására. (1868 július hó végén), a honvédek felszerelése tárgyában ellene emelt vádak megczáfolására (1870 márczius 10-én), az adresse-vita alkalmából (1869-ki május hóban), az ország közgazdasági és pénzügyi helyzetéről (1872 december 16-án és 1873 január 18), meg a visszalépését közvetlenül megelőzőtt időben (1873 november 25- és 27-én) tartott, és parlamenti szónoklata örökbecsű emlékeinek mondhatók.

Mindent egybefoglalva, Kerkapoly politikai és parlamenti szereplése szerint: egyfelől igazi kinyomata és képviselője a magyar politikai erényeinek, úgy, mint hibáinak, másrészt, legigazibb typusa az ország alkotmányos önállóságát visszavívott nemzedéknek.

Kell-e mondanom, hogy Kerkapoly mint tanár is a legmagasabb pálmáért küzdött, s hogy úgy mint már fiatal tanár korában a vidéki főiskolán, később és élete utolsó szakáiban az ország fényes alma materében, mily kiváló helyet foglalt el azok tanári karában, a cathedrán, a tanulók tiszteletében!

Nyelvezetének nehézkes volta, tudományos terminológiája és kifejezéseinek az általánosan elfogadottaktól gyakori eltérése, valamint okoskodásának néha (legalább látszólag) erőltetett volta: tanári előadásainak élvezetességét csökkentette; de ezt is inkább csak a nem kellő előképzettséggel bíró, vagy a megfeszített gondolkodásban és figyelemben nem eléggé fegyelmezett hallgatók tekintetében; mert a többiekre nézve amaz előadások nemcsak élvezetesek, de mély és tartós hatásúak is voltak; s erre vonatkozik egy jeles egyetemi tanárnak⁴⁶⁾ Kerkapoly írói és tanári működése összehasonlításánál tett azon megjegyzése, hogy «Kerkapoly irodalmilag csak árnyéka annak, a mi a tanszéken volt».

Mikhez még azt kell csatolnom, hogy Kerkapoly szemében a tanári állás oly magasra helyezett és fennen becsült volt, hogy több alkalommal, s épen azon időben is, a mikor már politikai pályájának zenithéhez közeledék, oda nyilatkozott, hogy egész életének legfőbb vágya és ambíciója mindég a pesti egyetemi tanárság volt!

VI.

Még csak elhúnyt tagtársuk közelebbi jellemzésére nézve akarok egynémelyeket kiemelni.

Kerka-poly egy minden tekintetben magára álló, független szellemű, magával tisztában lévő erős kinyomatú személyiség; kiegyenlített, szilárd akaratú, rendkívül magvas és sajátos individualitás, a kiben a nagyrahivatottság egész anyaga megvolt. Tetőtől talpig magyar, — magyar minden ízében és idegében, szíve minden dobbanásában, esze minden mozzanatában; még a legskeptikusabb idegenektől is a magyar faj hivatásos volta iránti elismerést és tiszteletet kikényszerítő; míg más irányban egy hazai publicista szerint: «sajátos vegyülékét képezve a magyar táblabírónak és egy hegeliánus philosophnak, Kerkapolyban magyar versatilitás német gondolatmélységgel csodálatosan párosulva jelentkezett».

Magatartásáról el lehet mondani, hogy nála is bebizonyúlt, hogy «az ember annál szerényebb, mennél nagyobb.» — Lelkültre nézve inkább magába zárkozó és hideg tartózkodású; érintkezésben ritkán fölmelegedő, sohasem közlékeny, gyakran szögletes és néha modortalan; a társas élet örömei vagy kedvteléseit rája (a különben is rendkívül egyszerű életmódhoz szokott s a legmesszebb menő takarékoság elvének hódoló emberre) nézve ingerlő hatással soha sem voltak; — míg egy volt jeles tanítványa s jelenlegi előkelő képviselő, azt mondja róla: «vallása a szigorú kalvinizmus, tanulmánya a Hegeli philosophia rideg rendszere, úgy tetszik, mintha az élet tavasza nyomtalanul röppent volna el feje fölött; Kerkapoly előtt nincs más világ, mint az okos ember, nincs más érv, mint az észszerűség, nincs más nagyravágása, mint használni, nincs más gyönyör, mint a munka!» s talán (egy Hegeli formulában) hozzá tehetne volna: az egész ember egy nagy gondolat-szervezet. — Mig akaratszilárdsága és alkudozástól idegen hajthatatlansága tekintetében egy jeles külföldi, a ki vele hivatalos tárgyalásokat vitt, egy alkalommal azt jegyzé meg róla: «ez a tanár-miniszter oly kemény, mintha aczélból volna».

Mint államférfiú nem birt ugyan Deák Ferencz státusbölcsei méltóságával, Andrassy szikrázó genialitásával, Eötvös

melegsége- és idealizmusával, Somssich és Pauler rhetorikai élanjával, Sennyei administratív-gyakorlati látásával, Ghyecz közjogi mikrológ tanultságával, vagy Lónyay ügyleti rutinjával. De voltak viszont tulajdonságai, a melyekkel meg e parlamenti nagyságainknak talán egyike sem bírt hasonló mértékben: az a bizonyos őseredetiesség, a legmagasabb fokra hatványozott elmeél, az universalistikus tanultság, és az átfogó gondolkozási erő, a mely őt ez országos kitünőségeink méltó versenytársává tette; — arról, hogy a szó legteljesebb és legnemesebb értelmében: politikai jellem, nem is szólva.⁴⁷⁾

A lelki súlyegyent Kerkapolynál soha sem látta ingadozni senki sem; e részben is a görög Stoa igazi követője; s egynemelyeknek iránta tanúsított igaztalansága miatt kemény panaszos hangokban sohasem tört ki; pedig nem lett volna csodálandó, ha tette volna, úgy a mint tette a vele (hit, tudomány, életpálya stb. tekintetében) nagy hasonlatosságot mutató francia miniszter, Guizot, azon híressé vált szavaiban: «vous avez beau d'accumuler vos injures, jamais elles ne s'éleveront jusqu'à la hauteur des mes mérites».

Erős istenhívőségére és vallásos érzületére úgy írataiban mint beszédeiben tett kijelentései után kell következtetni.

Élet- és világszemlélete, valamint politikai és sociális nézeteiben, mint minden igazi nagy gondolkozó, extrémek és túlzásoktól távol maradt; minden véleményt és fölfogást a maga belső okszerűsége és értéke szerint méltatott; s az ellenkező nézetűek irányában türelmetlenségig soha sem ment. Az emberek kedvelését kinyerni nem értette, talán kevésbé is vette; a mi a vele való érintkezést néha kellemetlenné tevő, sőt némelyeknél idegenkedést is szült irányában. A népszerűség kétes értékű kincsét nem becsülte nagyobbra, mint kell és helyes; a tömegek ujongó tapsai után soha sem sóvárgott; az aura popularis sirénhangjai által soha sem ragadtatta magát; — e részben is a közpálya embereinek azon sorába tartozván, a kik munkájuk és fáradozásaik jutalmát önmagokban, a teljesített kötelesség öntudatában keresik; azok sorába, a kiknél minden magasabbra törekvés bizonyos eszményies zománczsal bír; s kiket nem önző számítás, meg hogy a magok kicsinységét palástolják, mások kicsinyítése vezet; s jelszónak nem az «öte-toi, que je m'y mette» választják!⁴⁸⁾

Nem mellőzhető e jellemrajzban Kerkapoly azon benső

baráti és politikai viszonyának érintése, a melyben gróf Andrássy Gyulával volt s mindvégig maradt is. A legnagyobb szellemtehetséget osztó sorsnak e két egyaránt kitüntetett kegyeltje, az ország ügyei intézésében is legközelebb hozatott egymáshoz; s bár különböző módon és irányban, de egy nagy célra törve működött a haza javának és nagyságának előmozdításában. Az egyik mint szabadelmű aristocrata, a másik mint conservativ democrata; az egyik szélesebb diplomatiái ismeretekkel és tapasztalatokkal, a másik alaposabb szakképzettséggel és rendszeresebb tudománnyal. Az egyik az ideát, a másik a ratiót teremtve meg; az egyik rögtönözve, a szükség gyors fordulatai szerint téve föl az államműködés kérdéseit, a másik a tudomány és a szó hatalmával oldva meg azokat: — így hatott és munkálódott, egymást igazán kiegészítve, e két kiváló férfiú, a kit az ország bölcsével, Deákkal, a kedvező gondviselés a nemzetnek egyidejű s együttes működésre épen oly időben adott, a mikor a világtörténet szelleme látszik érinteni az országokat, és a historia egy-egy nagy lökessel államokat és népeket vagy emel, vagy visszavet!

Mint tudós és mint a tudomány embere, Kerkapoly széles philosophiai alapú műveltséggel rendkívüli sokoldalúságot és ismeretbőséget párosított, bár ezt fitogtatni soha sem szokta; s egy illetékes hazai tudósunk megjegyzése szerint: «a magyar tudományosság világában nálánál átfogóbb és élesebb gondolkozási erejű fő alig mutatható föl»; s hozzátehetném: hogy oly mély abstrakciójú elmével oly positiv irányú gondolkodást összekötő, meg a gondolkodás mesteri voltát a gondolat biztosságával, s adäquat módon való gyors kifejezésével párosító embert, mint Kerkapoly: hosszú életem folyamán igen keveset találtam.

A napjainkbeli tudósnál és szakembernél megkívántatott széles olvasottság, (főleg a mi az újabb irodalmi termékeket illeti, a melyet semmiféle genialitás vagy intuitiói tehetség sem képes pótolni, kellő mérvben ugyan nem volt meg nála; de meg volt az éles fölfogás és kritikai talentum, a melynek segítségével a kevesebbet, a mit szellemileg magába fölvett, földolgozni és assimilálni, s a más gondolatkörök tudományos eredményeit értékesíteni bírta; úgy, hogy nem egy definitió vagy tantétel, a melyet egy más tudósnál talált, az elmélet egy-egy ékkövét képező tökélyességig köszörültetett ki

általa; ⁴⁹⁾ — egész lénye és törekvése pedig, mint a tudomány és cathedra emberéé, Vörösmartyval szólva, abban összpontosult, «a nemzetet a szellemharczok tiszta sugaránál, oly magasra emelni, a mint csak lehet».

Kifogásolandó ez irányban (mint tudósnál és írónál) csak az lévén, hogy (mint másutt is már jeleztem) irálya és formulázásai igen gyakran szerfölött nehézkesek; s hogy azon általa kizáróan szem előtt tartott czél, úgy írni és fogalmazni, hogy a mondat csakis egyedül a kifejezendő gondolatot tükrözze vissza, nem ritkán arra vezette, hogy a nyelv génusát meg szépműtani igényeit számba nem vévé, és ezzel irodalmi műveinek élvezetessége és vonzósága épen úgy, mint æsthetikai becse, tagadhatatlanul csökkent.

* *

S ezzel végéhez jutottam el föladatomnak: föleleveníteni emlékét egy tagtársunknak, a ki úgy is, mint a tudomány és a theoria, s úgy is, mint a praxis és politikai életünk egyik legeredetibb s legkiválóbb alakja, áll előttünk; a kiről elmondhatni, a mit néhai elnökünk, Lónyay, nagynevű elnöktársáról, báró Eötvösről, oly találóan mondott: «hogy a későbbi kor még jobban fogja fölismerni és méltathatni e szellemi nagyság arányait, és hogy annak homlokát kettős babér, a tudósé és az államférfiúé disziti».

Tacitus e részbeli követelésének, hogy a kor- és életrajz hű és az erényt és kitünőséget el nem hallgató legyen, megfelelően, és Pliniusnak azt a szavát követve: «szükséges, hogy az a mi a halhatatlanságot kiérdemelte, elenyészni ne hagyassék»: lelkiismeretesen törekedtem kimutatni, a mi Kerkapoly személyisége ethikai értékének méltatására szolgálhat; kimutatni, hogy a mily kies és napsugaras volt annak emelkedése, épen oly felhőborított a későbbi pályája; hogy fényes tehetségei- és nehéz életmunkájával se szerencséje, se kortársai általi elismerése arányban nem állottak; de egyúttal jelezni azt is, hogy Kerkapoly (ha voltak is gyöngéi és hibái) minden téren és körben, a melyben működni hivatva volt, ha talán nem is közvetlen és mindig kézzelfogható, de azért maradandó nyomokat hagyott.

Az, hogy az illetőnek elhúnyta után ily későn emeltem

itt szót (a mi különben nem tőlem függött körülményekben találja mentséget), talán nem is volt hátrányára föladatomnak. Emberek és dolgok, egyéniségek és események helyes megítélése csak bizonyos (a napi áramlatok hullámzásaitól ment), távolból (térileg és időileg értve ezt) lesz lehetséges, s így talán e kitűnő tagtársunkat illetőleg is, a mennyiben az idő és az események folyása igen sokat kiegyenlít és megmagyaráz.

Hogy képes voltam-e föladatomnak megfelelni, nem tudom; egyet azonban mondhatok; hogy bár meleg rokonszenvvel nyúltam ahhoz, távol volt tőlem a szándék, tagtársunkat egy magasztaló panegyrikusban földicsérni; hanem igenis, akartam és törekedtem pártatlanabb és igazságosabb megítélését s kellő méltatását nyújtani: hazánk e korbeli egyik legkiválóbb, leghűbb, s a magyar faj egyik igazi büszkeségét képviselő fiának!

KAUTZ GYULA.

JEGYZETEK.

¹⁾ Született Bodor Zsuzsanna.

²⁾ A berlini egyetem akkor-időbeli hallgatóinak lajstromában Kerkapoly neve nem fordul elő; valószínű tehát, hogy csak úgy nevezett *benevolus auditor* vagy *hospitálóként* látogatta az előadásokat ezen az egyetemen.

³⁾ Jelesül május hó 6-dikán, 1848-ban.

⁴⁾ Ez időben megint hosszabb tartamú súlyos betegség ágyhoz szegezve tartotta.

⁵⁾ Tehát nem 1869-ben, a mint fölötte tévesen egy nem rég megjelent nagy szakbeli munkában állítatik.

⁶⁾ Jelesül: *Az adók és a termelés* című, Gyulai Pál *Budapesti Szemléjének* VII. kötetében (1875-ben).

⁷⁾ Lásd: *Tiszta Észtan* (1863) Előszó 1—2. l.

⁸⁾ Utalok különben erre nézve: Hegel, *Encyclop. der philosophischen Wissenschaften* (1817; új kiad. Rosenkranztól. Berlin, 1870). — Hegel: *Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft* (1821-ben s azóta többször). — Vera Ág.: *L'Hegelianisme* (1861) és *Essai sur la Philos. de Hegel* (1864). — Hutcheson-Stirling: *Hegel* (1865). — Caird: *Hegel* (1880). — Rosenkranz: *Wissenschaft der logischen Idee* (két kötet 1858—1859). — Schwegler: *Geschichte der Philosophie* (1857 pag. 222—241 és új kiadás Koebertől, Stuttgartban 1891 a 329—354. l.) Hazai irodalmunkban a Heckenast-féle *Újabbkori Ismeretek Tára* (1852-ben megjelent) negyedik kötetében találunk (Csengery tollából) egy ide vonatkozó terjedelmesb cikket, meg a

most megjelenő Pallas-féle *Nagy Lexikonban* Hegel szó alatt Schmitt H.-tól egy rövid, de magvas ismertetést.

⁹⁾ *Essay on Man* című (s 1733-ban megjelent) tankölteményében.

¹⁰⁾ Tehát az úgy nevezett *fait accompli* nyers elvének sem szentesítése. — Igazolja különben e sokat emlegetett tételt maga Hegel id. *Encyclopaediája* (1870-iki kiadás) 34—35. l. (Bár talán többet és még koncludensebbet is mondhatott volna.) Kerkapoly maga e sarkalatos tételre vonatkozólag irányomban oda nyilatkozott, hogy szerinte a *wirklich* szóra, a melyet nem csak *valóval* hanem *hatóval* (*wirkend*) vélt kifejezendőnek: helyezendő a főszű. — Lásd még Lotze: *System der Philosophie* (1876. 1879.) második kötet 604. s k. l.

¹¹⁾ Hegel szerint «az, hogy az állam létez, magának Istennek menete és nyilatkozása a világban; az állam, a melynek alapja a hatalom, az észnek mint akarának magát megvalósító hatalma» (*Rechts-philosophie* 313. l.). Lásd még Kerkapoly: *Publicist. dolgozatok* 43. lapját, a hol a szabadság, a szellem és az állam fogalmának egymás közti kapcsolatára történik utalás.

¹²⁾ E történetphilosophiai nagy gondolatot (a közgazdaságra nézve) először Hume Dávid ismeretes *Essays moral and politicaljában* (1742. 1748.) találjuk; újabb időben Roscher: *System der Volkswirtschaftjában* több helyén.

¹³⁾ E nagybecsű kéziratokat Kerkapoly egykori tanítványa, Borkor József tanár, volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

¹⁴⁾ Megjelentek két kötetben, 1840-ben, Berlinben; s harmadik kiadásban, 1870-ben, Lipsében.

¹⁵⁾ Sok idevágó fejtegetés: a protestáns theologia egyik legkiválóbb s legszellemesebb képviselőjétől, a francia Pressensé Edouardtól 1859—1880 közt közzétett műveiben.

¹⁶⁾ Hogy annak sok ellenzője volt és van, már rendkívül elvont és nehézkes jellegénél fogva is nem szorúl magyarázatra. Hazánkban is fölötté érdekes irodalmi eszmemozgalom fejlődött ki e részben, jelesül már 1838-ban és 1839-ben; mire nézve lásd az *Athenaeum* és a *Figyelmező* ez évekbeli folyamait.

¹⁷⁾ Fischer Kuno, a hírneves heidelbergi szaktanár és philosophiai történetíró, nagy munkájának legújabbban megjelent nyolczadik kötetében (a hol Schopenhauer philosophiáját fejtegeti), azt mondja, hogy a hegelismus tudományos jelentősége és befolyása még mai nap-ság sem mondható megszűntnek, s valószínűleg még tovább is fönn fog állani. (A legújabb német bölcselekedők közül Glogau Gusztáv, kieli egyetemi tanár [*Abriss der philosophischen Grundwissenschaften*, két kötet, 1880—1888 és *Logik und Wissenschaftslehre*, 1894 című munkáiban] több irányban és eredeti fölfogással hajlik a hegelistikus rendszerhez.)

¹⁸⁾ Ezt az akkori időben szintén Halleban és Berlinben megfordult Hunfalvy János és Greguss Ágost tanárok gyakran emlegették.

¹⁹⁾ Egy ideig maga a századunk legelőkelőbb történetírója, Ranke, is Hegel nézeteit követte. Újabb időben azonban már nem. Lásd

Weltgeschichte IX. Theil, zweite Abtheilung (1888) Előszó és Vortrag 1—238. l.

²⁰⁾ Hogy a legnagyobb socialistikus bölcselelő, Proudhon, Hegelnek philosophiáját tanulmányozta s részben követte is, kitetszik *Contradictions Économiques* (1846) és *La Création de l'Ordre dans l'humanité* (1843) című könyveiből; de vonatkozik erre a tényre Hegel kiváló tanítványa: Rosenkranz (főnt idéztem művének második kötete Előszavában) s legújabbban Diehl *Proudhon* című munk. (1890) 164. s köv. l. és a szellemes Bonar Jakab *Philosophy and Political Economy* című (1893-ban megjelent) könyvében tüzetesebben is.

²¹⁾ Concha Győző, egyetemi tanár, találó megjegyzése szerint.

²²⁾ Könyomatú kiadásban Kerkapoly akkori hallgatója, Hajnal V., által közzétéve.

²³⁾ Feltűnőkép Kerkapolynál e kifejezés: «respublika» nem is fordul elő. Vagy tán e tekintetben is a hegelizmus rideg monocratiái alapfogását akarta kifejezni; avagy Tocquevillenek az *Amerikai Democrátiáról* vagy Mainnek (*Popular Government*, 1884) vagy Harrisonnak (*Order and Progress*, 1875), erősen antidemokratikus fejtegetései voltak reája oly nagy hatással!

²⁴⁾ Tocqueville *Démocratie en Amérique* című könyvének egyik alapgondolata; tüzetesen fölkarolva és követve az 1848 előtti úgy nevezett doktrínáék: Szalay László, Csengery, báró Eötvös, Trefort stb. által hazánkban.

²⁵⁾ Egy nézetén lévén tehát a szintén erősen conservatív Dahlmannal, Bluntschlival, gróf Sismondival, meg a calvinistikus tanok főbb képviselőivel, bár ellentétben Calvinnal magával. Lásd alább a 30. jegyzetet. Hazai publicistáink közül báró Eötvös e kérdésben oda nyilatkozik, hogy «dőreség volna ezt (a tételt) már előre az alkotmányba fölvenni». (*Uralkodó Eszmék* II. 481. l.) Kossuth Lajos pedig azt mondta: «borzadnék kockát játszani a nemzet jövődjével; oly fegyver ez, a melyhez csak a kétségbeesés folyamodhatik (*Ellenőr. Politikai zsebkönyv*, 1847. pag. 456). Lásd különben ez egész kérdésre nézve Kautz: *Politikai tudomány kézikönyve* (1877, pag. 147—152).

²⁶⁾ Gneist és Stein nézeteivel összhangzóan.

²⁷⁾ Lásd *Publicistikai dolgozatai* című munk. 2. s köv. 29. s köv. lapokat.

²⁸⁾ Hogy ismerte-e Kerkapoly Gobineau nagybecsű munkáját: *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853, négy köt.), nem tudom.

²⁹⁾ Szellemes fejtegetéseket tartalmaz a *Nemzetiségi Kérdés* című értekezése még a szabadságnak a szellem fogalmával való kapcsolatát, valamint a magyarok honfoglalásának e momentummal kapcsolatban nyilvánuló értelmét és jelentőségét illetőleg. Lásd *Publicistikai dolgozatok* című munkájának 28—41. lapj. és különben még 1868-iki 44-ik törvénycikkünket «a nemzetiségek egyenjogúsága tárgyában».

³⁰⁾ Lásd erre nézve a fentebb már jelzett Pressensé-féle munkákon kívül: Gervinus, *Einleitung in die Geschichte des XIX. Jahrhunderts* (1853) című remek könyvének 56. s köv. lapj.

³¹⁾ A ki (mellesleg mondva) a Herbart-féle philosophiai rendszerhez szított.

³²⁾ Halász Imre, ismeretes nevű jeles publicistánk által (1867-ben) fordítva és közzétéve.

³³⁾ Ebben is hegelistikus collegájával, Stein-nal, tartva.

³⁴⁾ Egy ideig azon nézeten volt, hogy az ezüst a belforgalomban, az arany pedig a nemzetközi forgalom-viszonyokban legyen a mérvadó valutafém.

³⁵⁾ A főntebb idézett 6.-dik jegyzetben.

³⁶⁾ «A hirtelen való átmenetel (írta Kerkapoly halála alkalmából egy jeles publicista) az ősi naturalgazdaságból a modern pénz- és hitelgazdaságba, a forgalom és üzletélet gyors és gyökeres megváltozása, s az ezzel egyszerre előállott ezernyi új szükségek és követelések: már magokban is elégségesek voltak egy financiaiális válság előidézhetőse-re. Ide járult az, hogy ugyanezen gazdasági jellegű átmenetellel egészen egyenközüleg egy más, szintén mélyre nyúló s az országot minden ízében és tagjában érintő (mondhatnók megrendítő) átalakulás ment végbe; a politikai és közjogi viszonyok és intézmények átalakulása. — Az ország, úgy szólván egy csapásra az 1867.-ki nagy metamorphosison haladott keresztül, a mely független államisága teljességét hozta meg; s hazánkat az európai államrendszer egy új s egyenjogú tagjává tevé. A mikor tehát az volt a földat: ez új állam-önállósági alapon szervezkedni, az ez új helyzetnek és szükségeknek megfelelő intézményeket megalkotni, a központi és a vidéki administratio, a közlekedés és szállítás eszközei, az oktatás, köznevelés és cultura színvonalának emelésére megkivántatott reformokat létesíteni; s ezeken kívül még az új véd- és hadrendszernek az új szükségekhez képest való meghonosításáról is gondoskodni. Magától értetik, hogy mindez roppant anyagi és erkölcsi erőkifejtést föltételezett, mindenek fölött pedig sok, igen sok pénzbeli kiadást tett szükségessé, s a nemzet azon súlyos kényszerűség megismerésére jutott, hogy a kivívott állami önállóság jogozataival az annak adaequát kötelezettségeket, is magára vette, kötelezségeket, a melyek az ország akkorkbeli pénzügyi erőit meghaladták s a nép teherviselési fejletlen képességével arányban nem állottak.»

³⁷⁾ Lásd *Publicistikai dolgozatok* 61. l.

³⁸⁾ *A disposition to preserve, and an ability to improve (Reflections on the french revolution).*

³⁹⁾ Utalhatni itt a legújabban némileg hasonló helyzetbe jutott Olaszország volt miniszterelnökének, Marchese Rudininak, következő nyilatkozatára (1891 november 9.-dikén tartott nagy beszédében): «ez volt következése azon reményeknek, aspiratióknak és illusióknak, a melyeknek az ország magát átengedte; a különben természetes és könnyen megmagyarázható föllendülésnek, a mely bennünket, mint fiatal dics- és tettvágyó, meg türelmetlenkedő nemzetet elragadott; de aztán oda is juttatott, hogy összes politikai és pénzügyi közviszonyaink oly mélyre ható perturbatióknak és rázkódtatásnak tétettek ki!»

⁴⁰⁾ Ha valahol, úgy nálunk bizonyúlván be ez időkbén, s pedig egész súlyosságában, az a tétel igazsága, hogy a modern államok pénz-ügyi helyzete, mondhatnók sorsa, legszorosabb kapcsolatban van a vas-úttakkal, ezek létesítési, kezelési és financiaiális viszonyaival. Kerkapoly

ezt egész hordereje szerint fölismerte, s ez volt a fő indító ok pénzügyi politikájában arra, hogy az addig követett vasút-létesítési úgy nevezett kamatbiztosító eljárás elvével szakítani készült. E fölfogásának gyakorlati kifolyása volt azon nagy vasúti szerződés, a melyet 1871 vége felé egy nagy tőke-erővel rendelkező pénzügyi consortiummal kötött, de a mely nagyszabású conceptiójának és a széles terjedelmű alapnak ellenére, a melyre helyezve volt, a viszonyok kedvezőtlen volta, meg széles körökben uralkodott azon nézetnél fogva, hogy a jövedelmezőség és a finansziális eredmény alig leend a várakozásoknak megfelelő; s közgazdasági tekintetekenél fogva is a dolog részletesebb tanulmányozást tesz még szükségessé: perfectté nem vált. Ugyanez irányban, névszerint az országos pénz- és hitelrendszer kibővítésére és hazánk gazdasági erejét nem kellő mértékben méltató tényezők ellensúlyozására czélzott Kerkapolynak kezdeményezésére létre jött azon fontos (1873. 26-dik) törvényezikk, a melyben egy szélesb alapú s «Leszámitoló és kereskedelmi Bank» című pénzügyi életbeléptetése vétetett kilátásba, mely egyedül a jegy kibocsátásnak kivételével, a hazai ipar és kereskedelem elősegítésére alkalmas minden üzletágak gyakorlására lett volna följogosítva; azonban az időközben megváltozott viszonyok s különösen az osztrák nemzeti bankkal sok nehézküdelmek után létrejött egyezményenél és az ország hitelérdekét az addiginál teljeseb mértékben való kielégítését biztosító megállapodásoknál fogva a tényleges valósulásig nem jutott el.

Ez utóbbi két tervezetnek kivétel nélkül maradását, épen úgy mint azt, hogy a (meglehetősen bonyolódott) keleti vasút szelvényének kifizetését Kerkapoly egy ízben fölfüggesztette; vagy azt, hogy az általa kilátásba helyezett földadó-rendszeri reform keresztülvitele és ennek költségei jóval nehezebbnek, illetőleg terhesebbnek bizonyultak, mint a minőnek azt számításaiiban fölvevé: Kerkapolynak kormányférfiúi képesség hiányul róni föl, vagy épen azt mondani, hogy e rendszabályokkal az ország hitele könnyelműen csorbitva és veszélyeztetve lett: kellő alapot nélkülöző föltevés és a kormányférfiúi felelősséget a legszélsőbb (természetével és rendeltetésével meg nem egyeztethető) határokig terjeszti ki. (Sok becses, bár egyoldalúan osztrák színezetű fejtegetéseket nyújt főleg a bank- és valutakérdésre irányítva volt hivatalos és országgyűlési tárgyalásokat illetőleg: J. Neuwirth: *Bank und Valuta in Oesterreich-Ungarn* című (1873-ban megjelent) terjedelmes művében, főleg I kötet 284. s köv. l.; másfelől Dr. A. Beer: *Der Staatshaushalt Oesterreichs* munk. (1881) 399—504. l., utóbbi valamivel tárgyilagossabb módon.

⁴¹⁾ Albert Lange, a *Geschichte des Materialismus* (1866. új kiadás 1876) ismeretes szerzője.

⁴²⁾ Elismerőleg mondja e részben hazánkról a volt osztrák kereskedelmi miniszter és hírneves német közgazdasági író, Schäffle: «a csodálatra méltó áldozatkészség, a melylyel a magyar nemzet, hogy az ő büszke és magasztos államérzetét kielégítse, a legsúlyosb (adó-)terheket vette magára!» Lásd *Grundsätze der Steuerpolitik* című (1880-ban megjelent) munkája 597. lapján.

⁴³⁾ Cicero: *De clar. orator.* 15.

⁴⁴⁾ Kerkapoly itt következő jellemzésénél több helyen Eötvös Károly: *Az új pénzügyminiszter* című (1870-ben közzétett) igen becses könyvét is tartottam szem előtt; míg miniszteri működését illetőleg Madarassy Pál, volt pénzügyi államtitkár s jelenlegi bank-alkormányzó, közléseire voltam figyelemmel.

⁴⁵⁾ Ugyanilykép azt mondhatni, hogy az irodalmi-tanulmányi alap, a melyet Gyulai Pál nem rég tartott fölolvadásában a *Magyar Politikai Szónoklatról* méltán nevez oly nagyfontosságúnak: Kerkapoly «beszédjeiben» nem jut kellő kifejezésre.

⁴⁶⁾ Névszerint Dr. Concha Győzőnek, a ki, mint Kerkapoly tan-székén utóda, egy Kerkapolyt szellemesen és találóan ecsetelő egye-temi «előadását» velem kéziratban közölte.

⁴⁷⁾ L. erről gróf Apponyi Albert szellemes fölolvadását a Kisfaludy-társaság 1895 február 10-dikén, főleg az utolsó tételekben.

⁴⁸⁾ «Eredj helyedről, hadd menjek én oda».

⁴⁹⁾ Szorosabban szaktudományi művek közül rendes tanulmányát s kedvencz olvasmányát az ókori klasszikus írókból: Plato és Aristo-teles; a későbbiekből: Spinoza és Leibnitz; s az újabbiakból: Smith Ádám, Ricardo, Rosenkranz, Tocqueville és Carey képezték; Hegelt és Steint (a kikről már több ízben szóltam) külön nem említve.

K. Gy.

TASSO.

Első közlemény.

Most háromszáz éve, 1595 április hó 25-dikén, halt meg, testben és lélekben megtörve, az olasz irodalom aranykorának utolsó nagyja, Torquato Tasso. Talán költői értékre a legkisebb azok közt, kiket az olaszok mint az ő *cinque poet*üket szokták emlegetni, mert hisz a nagy flórenczi triumviratus és az *Őrjöngő Loránt* költőjének nevei állanak itt az övé mellett: de azt a befolyást tekintve, melyet az egész világ irodalmára gyakorolt, talán a második a fényes sorban — az első hely Petrarcának jutván. Kivált a magyar irodalmat illetőleg áll ez, mely Dante hatását épen nem érezte meg, mely Boccacciót is csak másodkézből, latin fordítások nyomán dolgozta át, mely Ariostót a legújabb időkig alig ismerte. Tasso époszát már a megjelenése utáni században olvasták nálunk, és tudvalevő, hogy Zrinyi Miklós abból meritett inspiratiót az *Obsidio Szigetiana* megírására. A múlt század végén lefordították magyar prózában, s ez a Tanárky-féle fordítás nem egy kiváló írónknak kedvencz olvasmánya volt; a hatvanas években Bálinth Gyula ültette át egy szerencsétlen versalakban, rimes hexameterekben, legújabban pedig Jánosi Gusztáv fordította le párrimes alexandrinusokban. Egyes részleteket igen sokan tolmácsoltak belőle, egyebek közt Kisfaludy Sándor és későbbben a *Toldi* költője is, a ki egyik legszebb, de fájdalom bejezetlenül maradt tanulmányában csodálatos élel elméjűséggel fejtegette a Zrinyi és Tasso közti viszonyt. De az olasz költő egyéb művei sem maradtak nálunk ismeretlenek; a *Csikóbőrös kulacs* megénekölője, Csokonai Mihály is tolmácsai közé szegődött, lefordítva — fájdalom csak prózában — gyönyörű pásztorjátékát, az *Amintdt*. Más európai irodal-

makra gyakorolt hatásáról egész kötetet lehetne írni, és egész kötet telnék azon szépirodalmi munkák fősorolásából is, melyeknek hőse a szerencsétlen sorsú epikus. E hosszú lajstrom diszhelyét mindenesetre Goethe tragédiája foglalná el, s közvetlen szomszédságában Byron állana, a *Tasso siralmával*.

Persze, a ki a képzelet e termékeiből ismeri csak Tasso viszontagságait, a valóságtól igen nagyon eltérő véleményt fog magának alkotni rólok. Az újabb irodalomtörténetben alig van nagy ember, a kinek életrajzát annyira meghamisították volna, mint a Tassoét. Általában úgy állt az utókor előtt, mint egy lánglelkű költő, a ki szemét egy hercegnőig, a szép estei Leonoráig meri emelni, a ki egyszer elragadtatásában meg is csókolja kegyes imádottját, s a kit e vakmerőségeért a hercegnő bátyja azzal büntet, hogy a bolondok házába csukatja, annak is a legborzalmasabb zugába, a honnan hét évig nem bocsátja ki, mindamellett, hogy Tasso elméje soha egy percze sem homályosult. Ez a mythos, és ezzel együtt tömérdek más vonása a régi Tasso-életrajzoknak az újabb irodalomtörténeti kutatás világánál szétoszlott mint köd a nap-sugár előtt. Egy más, új Tassót állít elénk e bűvárlat s ezt kell rajzolnunk nekünk is.

I.

Torquato atyja, Bernardo Tasso is a cinquento azon írói közé tartozott, a kik valamely nagy úr szolgálatában érvényesítették nem annyira írói tehetségöket, mint inkább humanistikus műveltségöket, szélesebb körű tudásukat. Se *Amadigi* című eposza, melylyel Ariosto követőinek legióját szaporította, se tömérdek lírai versei, melyekkel a petrarkizáló lantosok között szerzett magának nevet, nem birták volna eltartani családját, ha nem szegődött volna a salernói hercegnek, Sanseverino Ferranténak hű emberévé, olyan hivatalt vállalva, melyet most talán titkárságnak, talán miniszterségnek, talán kancellárságnak neveznének. A herceg birtokaihoz tartozott a gyönyörű Sorrento is és itt született Torquato, 1544 márczius 11-dikén. E paradicsomi vidékű tengerparti városkában, meg a tudós Salernóban töltötte a gyermek élete első hat évét, a mikor családja életét feldúlta a balsors.

A herczeg elvesztette az akkor majdnem egész Olaszországban uralkodó spanyolok kegyét s el kellett hagynia herczegségét is. Bernardo nem tartozott azok közé, a kik a fellegetes időkben elszöknek attól, a kit a verőfényes napokban híven szolgáltak; együtt távozott herczegével és minden lehetőt megtett, hogy ennek sorsán változtasson. Családját Nápolyban hagyva, sokat járt-kelt udvartól-udvarhoz, míg végre belátva törekvései sikertelenségét, más hivatal után nézett. Rómában telepedett meg s ide hozatta az akkor tíz éves Torquatót is; az, hogy nejét és többi gyermekét is elhozassa, nem volt módjában. Torquato ekkor már végig járta volt a nápolyi jezsuiták elemi iskoláját s kétségkívül már ez intézetben tették gyöngyelelkét fogékonnyá a vallásos mysticismus, a mindenütt eretnekséget gyanító tépelődések iránt, a melyek később oly gyakszos irányt adtak életének.

Mostantól fogva a gyermek folyton atyjával volt, anyját, a ki korán meghalt, nem látva viszont sohasem. Bernardo magával vitte városról-városra való bolyongásaiban, hosszabb időt töltve vele Bergamóban, Pesaróban, Velenczében, míg végre tizenhat éves korában elküldte a paduai egyetemre, hogy ott jogot hallgasson. A fiú azonban, mint sok más költőelődje, kiket szintén a Pandekták bűvárlására akartak szorítani, nem igen törődött a törvénykönyvek tudós magyarázataival, hanem inkább a múzsákkal barátkozott, apja példáján lovagregényt és lyrai verseket irogatva. Az utóbbiak közül néhányat már tizenhét éves korában nyomtatásban is látott (egy akkor kiadott alkalmi versgyűjteményben), a lovagregény pedig — *Rinaldo* volt a czíme — egy évvel később szintén kikerült a sajtó alól, még pedig, tekintve a szerző korát, mindenfelé óriási feltűnést keltve. A *Rinaldo* láttára már apja sem ragaszkodott ahhoz, hogy az ifjú költő jogot hallgasson, hanem készséggel beleegyezett, hogy ezentúl a bölcelet és irodalom legyenek tanulmány-tárgyai.

Páduai diákéveiben keletkezett első szerelme is. Megfordult ott akkor estei Leonora herczegnő, a kinek kíséretében egy tizenöt éves udvari kisasszonyt pillantott meg Tasso. Lucrezia Bendidiónak hívták a szép leányt, a kivel költőnk meg is ösmerkedett és a kihez egész özönét intézte a szonetteknek, canzoneknak és madrigáloknak. De a kicsike már egy hónap múlva távozott a városból, s a mellett ottléte alatt is „hideg

volt, mint a márvány»; így a kis diák-idyllnek nem volt egyéb következménye, mint egy halom szerelmi vers, melyekkel a tizenhat éves csodagyermek elragadtatásba hozta egész Paduát. Két évvel utóbb átment a bolognai egyetemre, a hol a versek már bajba döntötték — nem ugyan a szerelmi versek, hanem egynehány gúnyvers, a melyeket tanáraitól írt, s a melyek miatt neki is, mint annyi más költőtársának, «consilium abundi lett a vége breviter». Mikor Bolognából eltávozva, Mantuában töltötte szünidejét, itt ismét volt egy kis szerelmi idyllje. Egy Laura Peperara nevű szép leányba szeretett bele, ki azonban a fiatal költőt szintén nem vette komolyan, bár az forrónál-forróbb versekkel ostromolta szívét. Ez a kis epizód is hamar elmúlt és ezzel azután ki is merítettük Tasso szerelmi történeteit, a melyekről a költő régi életrajzírói annyi legendát tudtak regélni. Sem verseiben, sem leveleiben nyoma sincsen, hogy valamely más nő is rabjául ejtette volna. Ő, a ki annyira subjectiv költő volt, hogy élete minden kis mozzanatának nyomát meglátni dalaiban, ő, a kitől olyan óriási epistolarium maradt ránk, mint talán a cinquento egyetlen más írójától sem, sehol, de sehol nem enged következtetést vonni bármilyen más viszonyra, mely őt valaha nőhöz csatolta volna.

Mikor a költő 18 éves korában ismét visszatért a paduai egyetemre, itt már olyan jó híre volt, hogy a *degli Etere*i akadémia tagjai is szívesen látták magok között. Az öreg Bernardo igazán joggal hihette, hogy fiának nincsen keresni valója az egyetemen, s arra gondolt, hogy állást szerezzen neki valamely fejedelmi udvarban. Ez sikerült is neki; Rangoni gróf közbenjárásával el bírta érni, hogy a fiatal költőt 1565-ben estei Lajos bibornok kinevezte «gentiluomo»-jának és így az beléphetett a ragyogó ferrarai udvarba, a hol akkor a bibornok testvére, II. Alfonz uralkodott.

Épen akkor zajlottak le a herczegnek ausztriai Borbálával való egybekelését ünneplő mulatságok s a ferrarai udvar fényének tetőpontján állott. Egész serege a szép hölgyeknek időzött a herczegi kastélyban, mindannyiuk élén az uralkodó hugai, Lucrezia és Eleonora, azután Margherita Gonzaga d'Este, a mantuai herczegnő, a már említett Lucrezia Bendidio, a költő egykori eszménye s még sok más. A palotának Tiziantól kifestett termeiben ünnep ünnepet ért; játék, zene, torna, vadászat tette víggá a herczeg életét, s folyton cseng-

tek az udvari költők madrigáljai és szonettjei, majd ennek, majd amannak a palotahölgynek tiszteletére. E környezetbe érkezett az ifjú, megelőzve költői hírnevétől; kellemes, rokonszenves külsejű fiú volt, jól vivott, asszonyok körül ügyesen tudott forgolódni s csak úgy ontotta a csengőnél csengőbb rimeket.

Nem csoda, ha hamar megnyerte a két hercegi nővér rokonszenvét és pártfogását. Talán ennek köszönhette, hogy ura, a bibornok, semmiféle munkával nem terhelte; csak azt mondta neki: «dalolj!» és ő dalolt is, egyre-másra irogatva a szerelmi verseket, részint a maga hódolata kifejezésére, részint a mások érzelmeinek adva hangot. Gyakran együtt volt a két hercegnővel, a kik mind a ketten szívesen vették, ha új dolgait nekik olvasta föl először és kivált a szelidebb, nyugodtabb lelkű Eleonora mutatott iránta akkora nyájasságot, hogy az udvari pletyka már-már szerelemről kezdett sugdosni. Később is sokan akadtak, a kik valónak hitték e mende-mondát, s a szegény költő s a gazdag hercegnő közti viszony igen kedves tárgya volt az íróknak. Pedig hát azon tömérdék közzétett okirat között, melyek majdnem egészen teljesen, aprólékos pontossággal illusztrálják azt a kort, melyben Torquato Tasso Ferrarában élt, egyetlen egy sincsen, melynek alapján azt hihetnők, hogy a Torquato és Eleonora hercegnő közötti viszony több volt, mint jóakarát és pártfogás az egyik részen, a hű udvaronc és költő szolgálata és hódolata a másik oldalon. Az Eleonora-mese most már teljesen és végérvényesen semmivé van téve.

Tasso a lyrai versek mellett, a melyekkel az estei udvar egyes előkelő asszonyai és urai iránt kellett lerónia a hódolat adóját, legnagyobbreszt arra a hőskölteményre fordította ekkor idejét, a melylyel halhatatlanságot akart szerezni. Már Bolognában foglalkozott egy nagy keresztyén eposz tervével, még pedig akképen, hogy mindenekelőtt a műfaj törvényeivel iparkodott tisztába jönni. Költő talán még sohasem bibelődött annyit a költészet elméleti kérdéseivel, mint az ifjú Tasso, a ki úgy fogott hozzá a *Megszabadított Jeruzsálem* írásához, mint egy tudós tanár valami nagy monographiához. Mindent, a mit bele akart venni munkájába, előbb búvárkodás és reflexio segélyével törekedett megállapítani. Fejtegette, hogy az eposzban mily nagy tere juthat a csodálatosnak és

mily mértékben kell a mesének valószínűnek lennie: magyarázta, hogy legjobb az olyan tárgy, a melyhez az egyetemes emberiség valamely érdeke van kötve; megszabta, hogy miben nyilvánul az eposzi tárgy nagyszerűsége stb. stb., szóval a költői termelésben egészen szokatlan módon előbb mintegy apológiáját írta meg eposzának és csak azután fogott hozzá magának az eposznak megírásához.

Munkássága ez első éveiben, 1569-ben történt, hogy a bibornok elment Franciaországba, megnézni ottani egyházi javadalmait s hogy erre az útra elvitte magával Tassót is, vele is fényesebbé tenni kíséretét. Arra azonban nem volt gondja, hogy a költő el legyen látva pénzzel is a nagy útra, mert hiteles okiratok bizonyítják, hogy a hatalmas bibornok udvari dalnoka elindulása előtt holmijai egy részét kénytelen volt elzálogosítani. Franciaországban aztán bemutatták IX. Károly udvaránál is, a hol megismerkedett Ronsarddal s a hol mindenfelől nagy ünneplésben volt része. Ott is marasztották volna, de neki nem tetszett a francia udvari élet. Hét hónapi tartózkodás után megvált tehát Páristól, ott hagyva a bibornokot, a kinek szolgálatában már nem érezte jól magát. Előbb Urbinóba ment, meglátogatni Lucrezia hercegnőt, ki időközben e város urának felesége lett. Bizonyynyal e nő pártfogásának köszönhetette, hogy egy évvel utóbb, 1572-ben maga II. Alfonz fogadta udvarába, még pedig az akkori idők viszonyaihoz képest, nagyon tisztességes fizetéssel; havonként 581 lira marchesanat kapott, a mi majdnem ugyanannyi mai osztrák értékű forintnak felel meg, s a miért Tasso épen semmi szolgálattal sem tartozott.

A herceg elejétől végig folyton a legnagyobb jóakarattal és jóindulattal bánt vele és soha egy perczre sem vonta meg tőle kegyét; pedig a mythos Tasso hőhérának akarja feltüntetni! A költő egészen műzsájának élhetett és a fejedelem két huga majd mindennap hallott tőle valami újat. A sok kitüntetés, melyben részesítették, természetesen irigységet is támasztott, s bizonyos, hogy az udvar némely cselszövője ármánykodott ellene. De kétségtelen az is, hogy az ő túlságosan érzékeny lelke minden kicsiséget roppant tragikusan fogott fel. Az, a mit ő nagy szerencsének hitt, hogy tudniillik a herceg semmi hivatalos dologra nem használta, inkább átka volt életének. Folyton az eszmények országában járva, elvesztette a való-

nak talaját lába alól; ment lévén minden prózai munkától, még inkább kifejlődött benne képzelődésekre és tépelődésekre való természetes hajlama; hiúsága és dicsőségsszomja szeretlen arányokat öltött, úgy hogy bármi haszontalan semmiség is el bírta keseríteni; elméje folyton azon járt, nem csökkent-e irányában a herceg és a hercegnők kegye; ha hatalmas és befolyásos emberek valami észrevételt tettek költeményeire, többnyire nyomban kész volt nekik engedni; mindenkitől feltette tekintélyét, feltette népszerűségét — egy szóval már 1573-ban is megvolt csirájában az a lelki baja, mely később annyira elhatalmasodott rajta.

Eleinte, mikor azt vélte észre venni, hogy bántják, adta a közömböst s új munkákkal akarta ellenségeit lefegyverezni. Megírta gyönyörű pásztorjátékát, az *Amintát*, melyet 1573-ban elő is adtak a ferrarai udvarnál, a hol majd mindenkit elragadott. Lucrezia hercegnő meghitta a költőt Urbinóba, olvassa föl darabját az ottani udvar előtt is; sőt még azután sem bocsátotta el, hanem magával vitte Casteldurantebe, nyaralójába is. Ennyi kitüntetés után visszatérve Ferrarába, Tasso azt vélte fölfedezni, hogy Leonora hercegnő sokkal kevesebb kegygyel tekint reá, mint annak előtte, sőt úgy látta, hogy egy másik költőt, Guarinót, a *Hű pásztor* íróját, is megajándékoz pártfogásával. Tasso nyíltan ki is mutatta, hogy sértve érzi magát, de azután csakhamar bocsánatot kért a hercegnőtől s megint tollhoz nyúlt, hogy egy új sikerrel gyöngítse állítólagos ellenségei támadását. Ekkor keletkezett *Torrismondo* című tragédiája, mely azonban ép oly kevésbé birt véget vetni az ő folytonos gyanakodásainak, mint az *Aminta*. Tassót egy majdnem hét hónapig tartó váltóláz még ingerlékenyebbé, még érzékenyebbé tette; olykor-olykor annyira kijött sodrából, hogy többször idézett elő kellemetlen jeleneteket az udvarnál is. Volt idő, mikor lelke a legsötétebb melancholia prédája lett és napokig nem mutatkozott emberek között. Untalan új terveket szőtt. Egyszer elhatározta, hogy elhagyja az udvart és már lépéseket is tett, hogy egy római bibornok, Medici Ferdinánd, fogadja szolgálatába. De e tervet csakhamar elejté; nem akart többé nagy urak kegyéből élni és el volt tökélve arra, hogy mihelyt bevégezte Alfonzónak dedikált nagy eposzát, Rómába költözködjik, s ott akár milyen szegényesen, de a maga urakép fog élni.

A költeményt csakugyan befejezte, s már ki is nyomathatta volna, ha nem támadt volna az a szerencsétlen gondolata, hogy előbb megbíráltatja néhány római tudóssal és verselővel. Ezek — legnagyobbbrészt főpapok — egész rendes bírósággá alakultak és a legrettenetesebb pedantériával igazi hajszásalhasogatást végeztek az eposz minden stanzáján. Itt azt találták, hogy a költemény egy-egy sora bele ütközik Aristoteles tanaiba, amott egy-egy mondást a theologia oktatásával nem vélték megegyezhetőnek. Az egyik azt követelte, hogy Tasso hagyja ki az eposzból Goffredot, mint a ki nagyon lágylelkű hős, a másik Armidát akarta száműzni, mint igen erkölestelen személyt, a harmadik a Sofronia és Olindo epizódjában botránkozik meg, mint a mely nagyon korán akasztja meg a cselekvényt s a mellett deus ex machinával van befejezve; a negyedik azt találja, hogy a varázsszerek alkalmazása nincsen helyén a keresztyén eposzban stb. stb. Még azon is fönnakadtak például, hogy egy helyen (IV. 35.) Eustazio azt mondja Armidának, hogy «talán nem is földi nő, mert hisz az égiekhez hasonlít». Egy bíbornok ebben szentségtörést látott! S mindezt nem oly hangon közölték vele, mint jóakaró barátjai, hanem mint valami inquisitio tagjai, a kiknek szigorú parancsai előtt a költőnek meg kell hajolnia, mert különben az egyházzal gyűl meg a baja. Tasso eleinte komolyan belement a különböző kifogások tárgyalásába, egyetmást el is fogadott és ehhez képest javitgatta eposzát: de végre aztán, mikor az a vérbíróság csak nem akart kifogni a vádakból, művét elkeseredetten vissza akarta tőlük venni. Csakhogy most a római kúria egy igen befolyásos papja, valami Antoniano, értésére adja, hogy az egyháznak okvetlenül el kell ítélnie a *Jeruzsálem* néhány «erkölestelen és vallástalan» epizódját. A kúriával nem lehet tréfálni és Tasso megígérte, hogy mindent, a mit kifogásoltak, meg fog változtatni. De előbb maga ment el Rómába, hogy a bárgyú és rosszakaratú bírálókat meggyőzze némely állításuk helytelenségéről. Hiába volt minden kísérlete; Antoniano és társai nem voltak felvilágosíthatók. S így a római és florenczi írók bármily szíves-séggel fogadták, az ünneplés az ő beteg lelkét nem birta meggyógyítani. A sok támadás, a melylyel nemcsak a római bírálók, hanem mások is illették, lassan-lassan saját magát is kétkezdővé tették. Ekkor, 1575-ben kezdődött lelki bajának súlyosabb

stádiuma. Tünődni kezdett, vajon nincs-e igazuk azoknak, a kik a *Jeruzsálemet* vallásellenességgel és erkölcstelenséggel vádolták; s ez a folytonos képzelődés egészen kifejlesztette üldözési mániáját, mélakóriját, vallásos mysticismusát és rajongását.

Ilyenfállapotban érkezett vissza 1576-ban Ferrarába, a honnan majdnem egy álló esztendeig folytatta még a tárgyalásokat Antonianóval, a ki minden áron ki akarta küsböltetni a *Jeruzsálemből* az összes szerelmi episodokat. Már-már azon a ponton volt, hogy félbeszakítson minden alkudozást, úgy nyomassa ki költeményét, a hogy eredetileg megírta, a mikor hírét vette, hogy a forgalomban levő kéziratokból már kinyomatták mások, még pedig tele hibákkal. S miként ha mindez nem lett volna elég, ugyanez évben egy udvaronc nyilvánosan meggyalázta, hazudozást lobbantva szemére. Tasso arczülötéssel felel a vádra, mire aztán gyáva ellenfele másodmagával ráles az utcán és egy fütykössel hatalmas csapásokat mér fejére. Tasso megszalasztja ugyan az orvosokat, de ez esemény annyira megrendíti, hogy maga a fejedelem küldi el légváltozás és szórakozás céljából Modenába. Pár hónapig ott tartózkodik, s állapota, úgy látszik, javul. Visszatérve Ferrarába, megint emeli verseivel az udvar fényét. De a javulás látszólagos volt csupán. Csakhamar még nagyobb erővel jelentkezett tébolya. Folyton az járt eszében, hogy költeményével heresisba esett és a ferrarai inquisitortól térden állva kért bünbocsánatot, a mellett azonban az udvar más tagjait is eretnkséggel vádolva. Az inquisitor iparkodott őt megnyugtani és föloldozta, de Tasso nem hitt neki, s meg volt győződve, hogy a pap csak ámitotta, hogy csak azt akarta, maradjon meg bünei fertőjében. E mellett növekedett üldözési mániája is; azt hitte különösen, hogy el akarják lopni kéziratait. Lelki betegsége már-már végzetessé kezdett válni környezetére is; így 1577. júniusban Eleonora hercegnő jelenlétében, egy szolgál felé, a kiről azt hitte, kémkedik utána, kést hajított.

A herceg gyógyíttatni akarta és palotájának egy szobájába csukatta el, hogy ott kezeljék. Pár nap múlva magával vitte belriguardoi villájába, hogy a szabad levegőn talán hamarabb magához tér. De a költő állapota olyan volt, hogy csakhamar vissza kellett küldeni Ferrarába. Ekkor a herceg a

francziskánusok zárdájába vitette, elrendelve, hogy saját udvari orvosa járjon oda hozzá. A beteg Tasso azonban módot talált rá, hogy már néhány hét múlva megszökjék a barátoktól; feltörve ajtaját, kiszabadult az útczára, aztán pórruhát szerezve, nekivágott a bolognai országuútnak. Rongyosan, koldúsként csavargott helységről-helysége, míg nem hetekig tartó vándorlás után elérkezett Sorrentóba, a hol Cornelia nevű huga lakott. Testvére és rokonai szerető gondjaitól körülvéve, itt lassan-lassan összeszedte magát, de a virágzó citrom- és narancsfa erdőkben sem találta föl lelke nyugalma. Folyton arról az udvarról ábrándozott, a mely az ő nagy sikereinek fényes színtere volt; elfeledte, hogy mennyire nehéz volt szabadulni az aranyos kalitkából, elfeledte, hogy mennyi keserűséget kellett ott nyelnie, s levelezni kezdett Eleonora herczegnővel, kérve, hogy eszközölje ki visszatérhetését. November havában elútazott Sorrentóból és elment Rómába, tárgyalni az Esték ottani követével. A kegyes Alfonso meg is engedte, hogy visszatérhessen Ferrarába, de csak azzal a kikötéssel, hogy engedje baját kezelteni, hogy többé ne lásson olyan rémképeket, mintha meg akarnák gyilkoltatni, hogy legyen nyugodt stb. Mintha ezt rá lehetett volna szegényre parancsolni! Hanem azért Tasso mindent megígért, s így 1578-ban ismét beállított régi gazdájához, a hol szívesen is fogadták. De a költő ismét mindent rosszra magyarázott; ha intették, hogy ne dolgozzék sokat, azt hitte, hogy irigységből teszik; ha természetes óvatosságból nem engedték, hogy egyedül menjen a herczeg színe elé, azt hitte, a legnagyobb megalázás éri. Nem volt maradása az udvarnál, s már egy-két hónap múlva ismét távozott a herczeg székvárosából, újból megkezdeni inséges bujdosását. Előbb Mantuába ment, aztán Paduába, majd Velenczébe, végre néhány napig Pesaróban talált nyugalma a della Roverek vendégszerető házában. De innen is hirtelen és bucsú nélkül távozott, gyalog menve egészen Turin városáig. Oly rongyosan ért a kapuk elé, hogy az örök be sem bocsátották volna, ha véletlenül arra nem téved egy régi ismerőse, a ki kezességet vállalt érte.

Turinban maga a herczeg akarta szolgálatába fogadni, de Tasso inkább Estei Fülöp herczeg ajánlatát fogadta el; pár hónapig ennek szolgálatában élt, szorgalmasan írva verset és prózát, melyekben soha nyoma sem volt annak, hogy

lelki egyensúlya meg van zavarva. De már 1579 februárjában e házat is elhagyta, innen is szökve.

Megint Ferrara felé vette útját, a hol éppen akkor készültek a herceg második nászára. Az ünnepi előkészületek zsivajában bizony nem sokat törődtek a visszatért költővel; kihallgatásra hiába jelentkezett, mert a hercegnek a lakodalmi ünnep zajában nem volt érkezése őt fogadni. Mindez annyira fokozta dühét, hogy előbb egy főnemes házában tartott estélyen, később pedig magában a hercegi palotában iszonyú szitkokra fakadt az udvar és egész népe ellen. Valósággal dühöngött, úgy, hogy a herceg parancsára meg kellett ragadni és el kellett szállítani az elmebetegek számára való Szent-Anna kórházba. Ekkor kezdődött Tassónak az a szerencsétlen hét esztendeje, melyről annyi rémdolgot tudtak mesélni a régebbi irodalomtörténetírók. A jelen század elejétől a Szent-Anna kórházban egy sötét börtönzugot kezdtek mutogatni, ráfogva, hogy abban szenvedte végig Tasso azt a szomorú hét esztendőt, és mindenki, a ki eljutott Ferrarába, kötelességének tartotta meglátogatni e borzalmas hajlékot, elszörnyedve azon a hajmeresztő kegyetlenségen, hogy egy ép elméjű embert ily helyre lehetett száműzni! Tudvalevőleg Byron is járt e börtöncellában, melybe be is záratta magát, hogy a hely színén kapjon inspiratiót *The Lament of Tasso*jához.

Pedig hát éppen semmi, de semmi adat nincsen rá, hogy a kórház mely részében tartózkodott a szerencsétlen költő, míg ellenben teljesen bizonyos, hogy legalább is két szobája volt, melyeknek tisztességes bútorzatához a herceg is hozzájárult, az ágyhoz egy mennyezetet adva kölcsön. Tény, hogy a kezelés első napjaiban Tassót meg kellett lánczolni, vagy legalább kényszerzubbonyt kellett ráadni, de ezen nincsen mit csodálni. Hisz a költő maga bevallja egyik levelében, hogy az őré megverte, a mit a szegény háborodott azzal indokol, hogy hiszen annak az őrnek sem lehetett forróbb kívánsága, mint hogy olyan kiváló ember, mint Tasso, őt megütse! De a kényszerzubbonyt csakhamar mellőzni lehetett és Tassót a legnagyobb figyelemmel és gyengédséggel kezelték. Étel a herceg konyhájából hozták neki, látogatót fogadhatott, a mennyit akart, sőt már a becsukatas utáni első évben, 1580-ban is megengedték neki, hogy néha-néha távozzék a kórházból. 1583-tól fogva hetenként már többször is ki-

járhatott a városba jóbarátai kíséretében, a kik néha az udvarhoz is elvitték. De sohasem volt szabad szem elől téveszteni, mert gyakran, a mikor legnyugodtabbnak látszott, akkor tört ki rajt az őrjöngés. 1579-től 1586-ig tartották Tassót elzárva, s ez idő alatt nemcsak lelki baja sanyargatta, hanem testi szenvedései is jóformán soha sem szüntek meg. Lehet, hogy a képzelődésnek is jó része volt bajaiban, de tény, hogy a fogságban mindegyre orvosokkal érintkezett, barátaitól folyton recepteket kért. Nagy része e recepteknek maig is fenmaradt a ferrarai udvari spezeria számadásai között, melyeket Solerti a költőről szóló munkájában közzé is tesz. Hihetetlen mennyiségű szirupokat és mindenféle olajokat vett be a szerencsétlen beteg, a kit e mellett minduntalan köpölyöztek és pióczáztattak, ezzel akarva meggyógyítani gyomrát és beleit.

Hogy milyen fajta volt elmebaja, arról nagyon sokat vitatkoztak a szaktudósok és laikusok is, a nélkül, hogy a dolgot végleg tisztázni sikerült volna. Ő maga a Szent-Anna kórházból írott leveleiben panaszolja például, hogy emlékező tehetsége évről évre fogy, olyannyira hogy — mint egy rokonának, Tasso Kristóf apátnak írja — már semmire sem emlékszik mindabból, a mit olvasott. Egy Curzio Ardizio nevű embernek arról ír, hogy már számos esztendő óta szenved «umor malinconico»-ban és «frenesiá»-ban, mélabúban és frenetikus rohamokban. Ehhez járult gyakori szédülése, ha ugyan jól fordítom a «fumo della testa»-t, melyről oly sűrűn panaszkodik. Igen gyakran bántották mindenféle képzelődések, melyekből holmi pilulákkal akarta magát kigyógyítani. Azt hitte például, hogy császárok, királyok, hercegek keresik föl és halmozzák el a legnagyobb kitüntetésekkel: később aztán észretérve s visszaemlékezve kábaságaira, attól kezdett rémüldözni, hogy egyszer csak végképen megőrül. Egyfelől — mint mondtuk — nagyzási kór, másfelől üldözési mánia gyötörte; néha azt hitte, hogy meg van babonázva, s hogy talán nagyobb szüksége volna egy ügyes bűbájrontóra, exorcistára, mint orvosokra. Maurizio Cattaneonak arról jajgat, hogy meny nyire kinozza őt valami szellem, melyet «folletto»-nak hí; a minap ellopott tőle egy csomó pénzt, össze-vissza hányta könyveit, fölnyitotta szekrényeit, elcsente néhány kulcsát, sőt eltüntette az eléje tett ételeket is. A «folletto»-n kívül még

egy más «spirito» is meg-megjelent előtte, a kivel aztán hosszú beszélgetéseket is folytatott. Később is, mikor már kiszabadult a kórházból, gyakran látni vélte ezt a szellemet és egy ízben egy Manso nevű barátja jelenlétében is sokáig társalgott vele. Mind e tünetek, melyek egytől-egyig magának a költőnek leveleiből vannak meritve, magokban is eléggé bizonyítanak, mennyire alaptalan az a vélekedés, hogy Tassót egészen józan állapotban csukták be; mondom, ezek magokban is eléggé bizonyítanak, ha nem volna már hozzáférhető Tasso számos kortársának levele, melyek között egyetlen egy sincsen, a hol Tassoról nem mint *povero pazzoró*, a szánsalom hangján beszélnének. A bánásmód is, a melyben részesítették, inkább olyan volt, a minőben mainap például a súlyos idegbajosokat szokták részesíteni egyik-másik gyógyintézetben. De bármily enyhén is bántak vele, nem csodálni való, hogy Tasso mégis folyton szabadság után áhítozott. Százakra megy a kórházból írt leveleinek száma, melyekben a legkülönbözőbb embereket ostromolja, járjanak közben megszabadítása érdekében; s e levelek legnagyobb részt oly szépen, oly okosan, oly megindítóan vannak írva, hogy a ki magokban olvassa őket, el nem hinné, hogy írójuk mily közel áll a tébolyhoz. De nemcsak leveleket írt fogságában, hanem százszámra küldözgetett szét onnan lyrai verseket is, sőt philosophiai párbeszédei is majdnem kivétel nélkül a Szent-Anna kórházban keletkeztek. Nem alap nélkül hasonlították Don Quijotehoz, a ki ha nem rögeszméjét illető tárgyakról nyilatkozott, oly okosan, sőt bölcsen tudott szólni.

Nem szűnt meg dolgozni a *Megszabadított Jeruzsálem* sem, melyet, míg ő fogságban sinylődött, egyremásra adogattak ki a könyvárusok, a kik az akkor még teljesen szabályozatlan írói tulajdonjoggal nem sokat gondoltak. Az sem jutott egyiköknek sem eszébe, hogy az íveket legalább revideáltassák a költővel, s így történt meg az, hogy a *Megszabadított Jeruzsálem* ez első kiadásai csak úgy hemzsegték a sajtó- és egyéb hibáktól. Csak az a kiadás, melyet 1581-ben egy Febo Bonná nevű lovag rendezett magának Tassonak kézírata alapján, mondható meglehetősen sikerültnek. Ámde a költő ez a kiadás is elkeserítette. Folytonos töprengései, vallási kételyei közben arra szánta el ugyanis magát, hogy átdolgozza az egész eposzt, czimétől fogva egészen az utolsó sorig és hogy

csak ezt az átdolgozott *Jeruzsálemet* fogja a magáénak vállalni. Exaltált elmével lerombolta mindazt a szépet, a mit ifjú alkotó ereje teljében, meg bírt teremteni, és az új munka, melynek *Gerusalemme conquistata* (*Meghódított Jeruzsálem*) címet adott, árnyéka sem volt a réginek.

A mellett, hogy saját maga is folyton kétségben volt nagy eposza felől, még az a nyomorúság is sújtotta a Szent-Anna kórház foglyát, hogy kegyetlen és nagyobbára szűklátású kritikusok szüntelenül támadták ez alkotást, a kákán is eszmét keresve és elrágódva oly dolgokon, a melyek jóformán szót is alig érdemelnek. Tasso munkáinak a budapesti nemzeti múzeum könyvtárában meglévő 1724-iki kiadása — hat óriási negyedréti kötet — épületes gyűjteménnyel szolgál ez úgynevezett bírálatokból, melyekben leginkább az akkoriban támadt csip-csup akadémiák tagjai remekeltek, köztök első helyen Leonardo Salviati, a ki az Academia della Crusca czége alatt bocsátotta közzé stílgyakorlatait. E kritikusok legnagyobb része Homért és Virgilt használta mérővesszőnek; a mi Homérnál és Virgilnél máskép volt, abban Tasso eo ipso hibázott. A mellett Aristoteles volt a kodexök, melynek szabályait akárhányszor rosszul értve, akárhányszor ferdítve vagdosták a költő fejéhez. Leggyakoribb vádjok az volt, a melylyel minden idők pedánsainál oly sűrűn találkozunk, hogy tudniillik nyelvi vétségek vannak Tassóban, más szóval, hogy nem tud olaszul. Kiböngészték azokat a szavait, melyek nem fordultak elő a trecento íróiban és ezeket, mint használhatatlanokat, megbélyegezték; keresgéltek szokatlanabb szólásait és ezekre rásüstittek, hogy ellentétben vannak az «olasz nyelv geniusá»-val. Tasso megfelelt e támadásokra, még pedig többnyire ép oly önérzetesen, mint higgadtan. Sőt megvolt az az öröme is, hogy támadóival szemben lelkes védelmezőket is talált, köztük olyanokat, a kik nemcsak Ariostónál tartották többre, hanem még Homérrel és Virgillel szemben is neki nyújtották a pálmát. Egyformán túloztak mind a két táborban, sőt az a dőre harc, mely ekkor Tasso életét megkeserítette, még halála után is tovább folytatódott, kivált azt akarván eldönteni, ki a nagyobb, a *Loránt* vagy a *Godofréd* dalnoka-e?

Tasso könyörgő levelei végre czélt értek: Vincenzo Gonzaga, mantuai herczeg, II. Alfonzó sógora, 1586 júliusában kieszközölte, hogy a költőt kibocsátották azon szomorú házból,

melynek hét álló esztendeig volt lakója. Egyelőre csak azt kérte Alfonztól, engedje el a költőt Mantuába, hadd szórakozzék ott egy kicsit; majd aztán ismét vissza fogja küldeni. Így hát Tassót csak kölcsön kérte. Ez boldogan vált meg Ferrarától és nyugodtan töltötte mantuai tartózkodásának első napjait. Bár betegsége nem enyhült, munkakedve mégis növekedni látszott, úgy hogy neki ülhetett egy már rég elkészült tragédiájának, a *Torrismondonak* átdolgozásához, melyet aztán csakhamar Bergamóban ki is nyomatott. A herczeg engedelmével ki is rándult e városba, a hol rokonai laktak, s a hol hódolattal fogadták. De híret véve, hogy az öreg mantuai fejedelem meghalt, s pártfogója, Vincenzo herczeg örökölte a trónt, visszasietett az udvarba; csakhogy az ő képzelődése azt hitette el vele, hogy a herczeg, mióta uralkodó lett, már nem bánik vele oly nyájasan, mint azelőtt, s ennélfogva, minden jó barátja tanácsa ellenére elszökött a városból. Előbb Bolognába igyekezett, azután Loretóba, melynek Szűz Máriájától gyógyulást kért sokféle bajára, onnan pedig november havában Rómába érkezett, a hol barátjánál, Scipione Gonzaganál talált vendégszerető hajlékra. A mantuai herczeg, aki sógorának megígérte volt, hogy Tassót nem engedi távozni országából, minden lehetőt elkövetett, hogy ismét visszakaphassa. Írt Scipione Gonzagának, hogy mihelyt csak módját ejtheti, küldje vissza a szökevényt, a minek végrehajtásában Tasso egy jó barátja, Antonio Constantini is följánlotta segítségét a herczegnek. Tudva, hogy Tasso magától nem megy vissza Mantuába, mindenféle ürüggyekkel akarták rábírní az útatásra, úgy a mint elmebajosokat szoktak a tébolyházba szállítani. Egyszer elhittették vele azt, hogy Flórencz új fejedelme, Medici Ferdinánd bibornok, udvarába hívja; emezt pedig a mantuai herczeg felszólította, hogy mihelyt Tasso odaérkezik, fogassa el és küldje Mantuába. Ee a terv nem sikerült, mert Tasso az utolsó perczben meggondolta a dolgot, és nem akart útra kelni; ahhoz pedig, hogy erőszakkal szállítsák vissza Mantuába, a pápa nem adta beleegyezését. Annyira azonban nem ment Sixtus kegyesége, hogy a szegény költőnek adott volna valami egyházi javadalmat, a melyből megélhetett volna s így Tasso 1588 tavaszán megint vándorbotot fogott, hogy Nápolyban keressen szerencsét.

Itt is talált barátot és tisztelőt; a Monte Oliveto kolostor

papjai örömmel adtak neki szállást, a város nagy urai ünnepelték, egyikök pedig, a már említett Manso, a legodaadóbb szeretettel gondoskodott róla. De hiába, a nyugtalan lelkű költő olyan volt, mint a lázbeteg, a ki ágyában folyton változtatja helyét; csakhamar megunta a nápolyi tartózkodást is, és már ez év novemberében ismét Rómában találjuk, Gonzaga bíbornok házában. Pár hónap múlva ismét elhagyja e tanyáját, hogy a Santa Maria Nuova kolostor egy czellájában keresse enyhülést. Betegsége itt oly súlyosra fordult, hogy kórházba kellett mennie, melyből egy hónap múlva megint Gonzaga bíbornok palotájába tért vissza. Ez a nyomorult hánykolódás ismét megkívántatta vele az udvarok fényét és sikerült is kieszközölnie, hogy a toscanai nagyherczeg meghívta magához. 1590 áprilisában érkezett Flórenczbe, a hol nemcsak szívesen fogadták, hanem gyöngéden gondoskodtak anyagi jólétéről is. Még sem birt beletörődni ez új viszonyokba, s csakhamar ismét Rómában találjuk, a hol majd itt, majd ott sínylődött betegen. 1591-ben ismét útra készült; a mantuai herczeg megint felszólította volt, térjen vissza udvarába, s midőn Tasso márcziusban beállított hozzá, iparkodott is mindenben kedvét tölteni. De a súlyos kór itt is levette lábáról a szerencsétlent, úgy hogy kétségbeesésében agyon akarta magát éheztetni. Lassan-lassan mégis jobbra fordult állapota, úgy, hogy ez év novemberében a herczeg kíséretében elindulhatott Róma felé. Ámde Flórenczben ismét ágyba kellett feküdnie és csak deczemberben juthatott el az örök városba. Majd a capuai herczeg, a nápolyi királyság tengernagyja hitta magához, s ő eleget téve a fölszólításnak, az 1592 év januárjában ismét Nápolyban termett. Megint munkához-látott, a teremtés napjairól írva meg egy hosszadalmas tankölteményt, az *Il mondo creatot*, s kezdte az annak idején elkobzott apai jószágokat visszaperelni. Elcsüggesztve a per sikertelenségétől, csakhamar ismét hátat fordított Nápolynak, hogy az újonnan választott pápa, VIII. Kelemen, lábai elé tegye hódolatát. A pápa rokonai valóban igen kegyelmesen fogadták, ellátást és évi díjat adományozva neki, sőt az egyik, Aldobrandini bíbornok rábeszélésére a szent atya azt is elhatározta, hogy a capitóliumi költői koronázás dicsőségében fogja részesíttetni. 1594 nyarat ismét Nápolyban töltötte, s ez év novemberében csak azért ment vissza Rómába, hogy a borostyán-koszorút fejére tegyék.

Most végre jobbra látszott fordulni sorsa; az anyagi gondoktól ment volt, s annyi üldöztetés után végre a legnagyobb kitüntetés várt reá, a mely akkor költőt érhetett. De a koronázást Aldobrandini bíbornok betegeskedése miatt elhalasztottak, s mikor tavasszal végre kitűzték a nagy szertartás napját, Tasso ismét nagy beteg lett. Az orvosok azt tanácsolták neki, menjen lakni a Tiberen túli Sant' Onofrio kolostorba, melynek magaslati levegője talán jó hatással lesz bajára. De ide már annyira kimerülten érkezett, hogy előre látta közeli halálát. Jól sejtett; pár heti szenvedés után, 1595 április 25-én megváltotta a halál, s a koronázási szertartás helyett a pápa csak halotti szertartást rendezhetett neki.

Ott temették el a kolostor egy csöndes kápolnájában, s abban a szobában, a hol meghalt, ma szent ereklyékként őrzik néhány kéziratát, tintatartóját s egyéb emléktárgyait. Künt, a kertben, sok minden megváltozott. A szőlőhegyből, mely hajdan a kolostorhoz tartozott, a modern Róma egy elegáns sétateret lett, s azt a hatalmas tölgyet, mely alatt a költő legjobban szeretett üldögelni, kétszer sújtotta a villám. Az óriási fának ma pusztán csonka törzsöke áll ott — de annak emlékét, a kinek hajdan hűvös árnyékot adott, nem érhette enyészet.

Az olasz nép most egy hónapja odagyűlt az elhagyott kolostorba, s élén királyával, friss koszorúkkal ékítette a költő sírjának márványkövét.

RADÓ ANTAL.

AZ ALKOHOL ÉS A MEZŐGAZDASÁGI NÉPESSÉG.

A mit azelőtt közönséges iszákosságnak mondtunk, ijesztő elterjedésénél és nagy veszélyességénél fogva, ma alkoholismusként nevezünk, mely az alkohol okozta rombolást jelenti. Ez új népbűn, fajra és égaljra való tekintet nélkül, megtalálta az alkalmas talajt. Meghonosult, vallásra, társadalmi állásra, műveltségre való tekintet nélkül, hitvány kunyhóban, úgy mint palotában, a vadak közt épen úgy, mint európai polgárosodás áldásai alatt élő népek körében. A szesz ital mérgezett az ó-korban épen úgy, mint ma. Már Plinius panaszkodik a rómaiak mértékletlen borfogyasztása miatt. Bennünket azonban főleg mai állapotaink érdekelnék, csakis korszakunk viszonyait fogjuk vázolni. Tény, hogy az iszákosság dúl a keleti népeknél úgy, mint az európai műveltségű népek között. Olaszországot égalja (itt 120 liter bor jut átlag egy éven át egy fejre), Franciaországot sok jó bora, Bajorországot rengeteg mennyiségű söre, Poroszországot nemzeti büszkesége és magas műveltsége, Galicziát és Irországot szegénysége, Angolországot politikai érettsége és a műveltség terjesztése körében vezérszerepe, az amerikai államokat iskolái és kincsei, Magyarországot őstermelő jellege és még nem rég rengeteg kitűnő bora nem mentette meg az alkoholizmus csapásától. Az alkoholizmus veszedelme megveti a műveltséget és szabadságot, szembeáll az abszolutizmussal és a korlátolt monarchikus államalkattal — és eddig ő volt a győztes!

Az iszákosságnak rettenetesebbek a pusztításai ma, mint a középkorban voltak, mert mások az életviszonyok. A nehéz, kifárasztó szellemi munka, az egészségtelen ipari foglalkozás, meggyöngyöztette az emberek ellenállási képességét. Innét az

ideg- és elmebajok óriás száma! Nagy pszichológiai okok bizonyos korszakokban szintén kiváló szerepet juttatnak a mértékletlenségnek.

Egvetemes törvényünk az, hogy az ember minden időben és mindenütt, a barbár korszakban, épen úgy mint a műveltség századaiban egyaránt birt és bír érzékkel és vágygyal az elmámorító italok iránt. Gyönyörrel iszszák az emberek a szeszes italt, mert jó kedélyt idéz elő, vagy pedig gyógyszernek nézik. És mentül mélyebben áll a műveltségi fokon alul, annál kevésbbé képes győzedelmeskedni az ördög fölött, melynek neve — alkohol.

Bújában iszik a magyar — mondja egy régi példabeszédünk. Csakhogy ez minden népnél és minden társadalmi osztálynál áll, mert öröm és bánat egyaránt készítetik az embert ivásra. Nem csoda, hogy már a régi egyiptomiak élvezték a «boldogító» szeszes italt. Ezekről átörökölték a görögök, rómaiak, később a germánok. A görögöknél népünnepélyek voltak, mikor egész városok lakossága lerészegedett. A rómaiaknál már Cæsar inaugurálta ünnepélyek alkalmával a nagy római orgiát. E népnél iszákos volt a császár, a tábornok, a paraszt — szóval az egész faj! És az általános iszákoskodás megölte Róma hatalmát s eltemette függetlenségét. És azon időben még tiszta borokat ittak. Korhelyek voltak, de nem alkoholikusok. Ma a nyomorú, elbutult, reszkető, sápadt alkoholikusokat első sorban a földműves népesség szolgáltatja, mert kevés bort és sok pálinkát iszik. És mióta nyert életet az erő és a kedélyesség e gyilkosa? A pálinka a XVII. század végén lett kedvencz népitallá! A svédek 1785-ben 10.000,000 liter alkoholt ittak meg, úgy hogy Magnus Huss szerint a nőket és gyermekeket leszámítva, minden nagykorú férfira 80—100 liter pálinka jutott. Európa többi államaiban is a pálinkafogyasztás meghonosodott és rendszeresen emelkedőben van. Ma már minden nemzet földműves népessége annyira megszokta az alkohol-fogyasztást, hogy e szokást megszüntetni rendkívül nehéz lesz, mert a szeszt forráság és hideg ellen egyaránt óvszernek tekinti, és mert mindenütt a kormányok finanziaális érdeke, e rettenetes népszokás föntartása. A khinai rizspálinka ivását, a ruthen krumpli-pálinka túlságos fogyasztását nem akadályozzák meg.

Az ember mindenütt egyenlő, valami fajú szeszes itallal

kell tehát vágyát kielégítenie. Az indus a pálmaborral iszalkoskodik, az equátori néger a rumban találja gyönyörét, a Tűzföld lakója épen úgy, mint a szibériai mohón nyúl a pálinka után, pedig ez egész népfajokat kiirtással fenyeget. Az európai társadalom művelt osztályai számtalan alkalommal visszaélnek a szeszes italok élvezetével, csodáljuk tehát, ha századok óta ivásra trainirozott földmives népességünk követte az előkelők példáját?

Pedig nekünk magyaroknak mezőgazdaságunkat, melynek jövőjét az alkoholizmus fenyegeti — mint legfőbb nemzeti kincset, minden veszély ellen meg kell védenünk, mert különben a más világrészekből előtörő versenynyel nem fog sikerrel megküzdenni.

Az 1894. évi budapesti közegészségi és demographiai nemzetközi kongresszusunk végrehajtó bizottsága annak megoldását tűzvén főladatomúl, vajon az alkoholizmus mily mértékben van elterjedve a mezőgazdasági népesség körében és milyen mértékben veszélyezteti e népesség testi egészségét, e dolgozat első részében ki fogom mutatni az alkoholizmus állását Európa legelőkelőbb államaiban és hazánkban, a második részben a faj degeneratioja, a testi sértések, a halandóság s az öngyilkosságok elmélkedésem tárgyai.

I.

AZ ALKOHOLIZMUS HÓDÍTÁSA A MEZŐGAZDASÁGI NÉPESSÉG KÖRÉBEN.

I. Magyarországon. Az alkoholizmus elterjedésének társadalmi osztályok szerint való megállapítása mindenütt nehéz kérdés, nálunk annál inkább, mert statisztikusok és nemzetgazdák kérdésünkkel egyáltalán nem foglalkoztak, s mert már erős városi népességünk is van. Részemről, ismerve a kiinduló pontokat, melyek szerint a baj intensivitása, különösen mezőgazdasági népességünk körében — megbírálnható, megpróbálkozom nehéz főladatom megoldásával. Azt hiszem, realis alapra fektetem állításaimat, a midőn az állami intézményeket, közegészségi, társadalmi és gazdasági életviszonyokat veszem

figyelembe, hozzáadva azt, hogy előkelő szakférfiak megfigyeléseit, saját személyes tapasztalatomat és a statisztika vívmányait biztos támpontok gyanánt alkalmazom.

Nem mai bűne a magyar társadalomnak a szeszese italokkal való visszaélés. Honnét keletkezett ez? Az apa tanította fiát ivásra, az apát tanította az orvos, a pap nem igyekezett kiirtani azt az előítéletet, hogy az ivás előmozdítja az egészséget, a gyöngye gyermekből óriást nevelhet, a borovicska és szilvórium biztosítja a jó alvást, s mindenki élvezte a paradicsomot, melyet elővarázsol a szikrázó bor! Sok ivás nélkül nem volt és nincs vásár, keresztelésnél, lakodalomnál elengedhetetlen föltétel, még a temetés is iszákoskodással végződött, halotti tornak hívják. Minden magán és nyilvános fontos nap ivással kezdődött és végződött, házépítéskor, aratáskor, táncmulatságoknál, szóval mindig és minden fontosabb eseménynél inni kell. A meg-megújuló parlamenti képviselőválasztások idejében hónapokon át tart az iszákoskodás, mely megszokottá válván — nehéz tőle menekülni. Aztán következnek a gyakori táncmulatságok, melyekkel sok ivás jár. E helyütt megemlítek egy régi veszélyes népszokást, mely abban áll, hogy tizenkét éven fölüli gyermekeket mulatságok alkalmával korcsmába viszik a szülők. Agg, férfi, nő, ifjú és gyermek együtt iszik nyilvános helyen. De ha nekünk okunk van szegyenkezni, ugyanazt tehetik az angolok, németek, francziák és oroszok, mert ugyanaz az állapot náluk is. Mindnyájan egyformák vagyunk, ugyanazon betegség átka alatt nyögünk.

Ha két barát vagy ismerős összejön, első gondja a házi úrnak lemenni a pinczébe, honnét estétől reggelig hordja a boros üvegeket, míg mindketten ott nem hagyják eszök józanágát. Századok óta itatta a földesúr és a bérlő mezőgazdasági munkásait. E hitvány szokás is nagyon előmozdította népünk-nél az iszákossági hajlamot. Elhitte a paraszt, hogy jó kenyér, szalonna és víz mellett hidegben és hőségben képtelenség kiatartóan dolgozni. És a munkás követelte a pálinkát, lelki üdvözítőjét. Mi magyarok erős borivó nép vagyunk ugyan, de a különbség köztünk és az angolok közt az, hogy mi egészséges hazai borainkkal ittuk le magunkat, ellenben az angolokat a spanyolok és portugallok alkoholizált, egészségtelen boraikkal itatják. Mi azonban odaig nem jutottunk, hogy mint az angolok és egyenrangú ivótársaik, a németek, szégyenletes ivási

rendszer (discipline of drink) alkottunk volna. Ott, hol bőven terem borunk, ma is úgy isznak, mint a középkorban, hol pedig bor nem terem — az alkohol bűzhödt birodalma kezdődik. A pálinka-ivás nagy elterjedésének további oka a bor magas ára. Egyébiránt sok embernek ma már gyöngye a bor italnak, azért jobban kedveli a pálinkát. A hegyek lakta tót, ruthen és oláh önti magába a pálinkát, önti már azon balhitkövetkezésében, hogy táplál és erőt ad neki. A magyar papság, csekély kivétellel, úgy az orvosi kar tagjai egyáltalán nem gondoltak e balhit eloszlatásával; sehol legalább nem léptek föl egész erélyvel vagy kitartással ellene. Vizsgálja bárki Magyarország minden falujának viszonyait, és észre kell vennie ezeket. A családfő családja minden tagjával iszik pálinkát, mely elengedhetetlen, kedvencz itallá lett. Máramaros vármegyét illetőleg írja dr. Badzény László főorvos: «Földmíves népünk a szesz italok iránt különös előszeretettel viseltetik, főleg a Galicziában termelt olcsóbb burgonya-pálinkát isszák. Már csecsemő korban szoktatják a gyermeket pálinka-iváshoz, csoda-e aztán, ha e megszokás meglelt korban természetévé válik». A napszámos naponként háromszor kap pálinkát. Így lett megszokottá e méreg, melyből aztán sok folyik a garatra, ha a korcsmában többen jönnek össze. Itt egyik buzdítja a másikat ivásra, melynek következménye a physikai, erkölcsi és vagyoni pusztulás. Egyébként a túlságos pálinka-ivás további oka a rossz táplálkozás. Trecsén vármegye viszonyait érintőleg mondja dr. Brancsik Károly főorvos: «Köznépünknek tápláléka inkább arra van hivatva, hogy az üres gyomrot megtöltse. Húst alig fogyaszt, vannak vidékek, melynek lakói alig esznek kenyeret. Nem is lehet csodálni, ha a földmíves, hogy erejét a nehéz munkára fokozza — pálinkához nyúl, melyhez könnyen juthat, mert mindenfelé kínálják vele. E derék orvos következteti aztán, hogy a pálinka végeredményben ártalmas a nép erejének és egészségének. Ez Felső-Magyarország egyetemes életképe. Szomorú jelenség az, hogy a nők közt is erősen el van terjedve a pálinkaivás (dr. Brancsik s mások is). És így aztán szaporodik azok száma, kik szaporítják a mezőgazdasági proletariátus hadainak számát, mindnyájan tudjuk, megerősítik a tételt az általam megkérdezett megyei főorvosok is, hogy a pálinkaivás szenvedélye mily nagy mértékben pusztítja mezőgazdasági munkás - osztályunkat. A pálinka gyöngíti a

szellemi erőt, lealacsonyítja a lelkiismeretet, gyöngíti az önbecsérzetet, megöli a fizikai erőt, és ott állanak előttünk a torzalakok, melyek nehéz és hosszú munkára képtelenek többé oly országban, melynek függetlenségi alapföltétele erőteljes népességében rejlik. Hálával kell adóznunk e nemzetközi kongresszus végrehajtó bizottságának, hogy napi rendre tűzte e nagy kérdést, mely csak úgy fog helyesen megoldatni, ha nem szegyenljük föltárni a sebeket, a mint tényleg léteznek. Ajánlom az alábbi adatokat a tudós, törvényhozó, pap és minden jó hazafi figyelmébe, talán gondolkozóba ejtenek bennünket valahára az örvény felől, melyhez eljutottunk. A fönneb vázolt pálinkakórnak eredménye általános számokban következő. Magyarország társadalma elkölt átlag évenként szesz italokra 150.000,000 forintot. Az összes szesz italokból jutott 1883-ban egy fejre 52 liter, Az egyes italmemek szerint, borból 23·8 liter, sörből 5 liter és pálinkából 8 liter tiszta alkohol, mi nálunk szokásos 24 liter pálinkának felel meg (1.289,667·5 hektoliter szeszt, vagyis 3.494,996·9 hektoliter pálinkát elfogyasztott egy év alatt 14,130,811 lélek). 1892-ben kisebb mérvű szesztermelés következtében, kevesebb mennyiség jutván a fogyasztásra, ekkor egy fejre 5·2 liter tiszta szesz jutott. Mégis a magyar paraszt az orosz paraszttal, ha az elfogyasztott szesz teljes mennyiségét (bor, sör, pálinka) vesszük figyelembe, egy úton jár.

Az alkoholizmusnak a magyar földműves népesség körében való elterjedésének egyik oszlopos tényezője a korcsmáros osztály volt. Ez osztály lényegileg galicziai zsidókból származott. Iszonyú emberek kerültek ki ezekből, kik egy század óta előzőnlőtték e hazát.

Az orosz paraszt csak két lényt gyűlöl lelke mélyéből, az egyik saját papja, a másik a zsidó korcsmáros. Mindkettőt kérlelhetetlen önzése, kapzsisága tette gyűlöltté. A korcsmárosok uzsorája tönkre tette a derék, erényekben gazdag orosz parasztság millióit. Ezek rokonai a galicziai zsidók, kik és a mi hazafias, nagy missiót híven teljesítő magyar zsidóságunk közt óriás a válaszfal — észrevétlenül telepedtek le e hazában, melyet a boldogulás ösföldjének néztek. Az éjszaki zsidó letelepedett a faluban csekély tőkéjével, a földesúr szívesen fogadta az alázatos és szemes bérlőt, a ki csekély értékű viskóért nagy árendát fizetett. A koresma megkezdte működését, kellemes

mulatóhelye lőn ifjak és férfiaknak. A korcsmáros csakhamar kiszemelte áldozatait, kiket drágán itatott — hitelbe. Ez lőn és maradt népünk jólétének legnagyobb veszedelme, mert messzeterjedő uzsora volt kiegészítő része. Az uzsorát kényelmesen gyakorolják ma is, mert helytelen a törvényhozás ide vágó része. Eleinte a parasztbirtokok kerültek e korcsmárosok kezére, aztán következtek a nemesi birtokok. Ma megdöbbenve nézünk különösen a felvidéken beállott pusztítás gyászos romjai felé. Az addig nemzetföntartó családok ivadékai átadták ősi fészkeiket idegeneknek.

Mezőgazdasági népességünk azon része, mely silány földön csekély ingatlannal bír — a korcsmárosnak dolgozik. A család munkaképes tagjai kora tavasszal elhagyják tűzheleiket, az alföld gazdag rónáin dolgozandók. Itt jól táplálkoznak s ősszel családjokhoz visszatérve, magokkal hozott 100—200 forintjukra ott les a korcsmáros és az adóvégrehajtó. Mindkettő elveszi részét, aztán alig marad fenn a keresményből annyi, hogy pár hónapon át szerényen megélhet a család. Azután következik ismét a hitelezés, melynek kenyere nem táplálja a testet és megöli a lelki nyugalmat.

A világ összes korcsmárosainak közös typusa a könnyelműségnek, tudatlanságnak, gyöngeségnek rideg számításvaló kiaknázása, de a magyar és az orosz korcsmáros speciális typus, mely ellen speciális védekezés elengedhetetlen föltétel.

Magyarországon az italmérési jogot rendező törvényhozásnak két korszaka van. Az első a «regále-jogrendszer» kora, mely törvényhozás értelmében magánjogi (földesurak) és közjogi személyiségek (városok) kezében volt e jog gyakorlata. Aztán következett a mai törvényhozás (1888 óta), mely e jogot kizárólag az állannak tartja fenn.

A regále-jogrendszer e hazában az alkoholismusnak igen kedvezett. A földesurak nem sokat gondoltak korcsmárosaik személyiségével. Lényeges kérdés nálok csak a jövedelem nagysága volt; annak engedték át a korcsmajogot, ki többet fizetett. E rendszer a «túlságos számú» korcsma-alapítás rendszere volt, mert ha húsz földesúr lakott egy faluban, annyi korcsmát szabad volt alapítani. Voltak községeink, hol ötven lélekre jutott egy korcsma. Ha pedig azt vesszük szemügyre, hogy a téli hónapokban a kivételes korcsmák ezrei

tűntek elő, könnyen belátható azon veszélyes befolyás, melyet a közerkölcsökre és a gazdasági életre gyakoroltak.

A pálinka-fogyasztást az 1840. évi VII. törvénycikk mozdította elő az által, hogy a pálinkafőzést a zsellérek jogává is tette. Mindenki, kinek szilvája volt, főzött pálinkát.

Az 1888: XXXV., az 1890: XXXVI, és az 1892. évi XV. törvénycikk szabályozza a mai italmérési jogot. E törvények tisztán közönséges pénzügyi intézmények, melyeknek alapgondolata, mentől több jövedelem ivásból való biztosítása az állampénztár részére. Hogy ez így van, megmagyarázza maga a pénzügyminiszter, ekkép szólva (1892) a pénzügyigazgatóságokhoz: «fölvívni óhajtom figyelmöket arra, hogy hazánk lakosságának száma örvendetesen gyarapszik, a mi a fogyasztásnak fokozatos emelkedését kell hogy előidézzé». Aztán folytatja: «figyelmökbe óhajtom idézni továbbá az eljáró közegeknek azt, hogy az 1892. évi XV. törvénycikk a szesz italok megadóztatása tekintetében könnyítéseket létesítvén, ennél a fogyasztás emelkedésében is kifejezésre kell jutnia». Vagyis elvárja a pénzügyi kormány a fokozatos fogyasztást, csakhogy mentül több jövedelmet biztosítson az állampénztárnak. E lehetősé magas jövedelem biztosítását a következő kezelési rendszer van hivatva előmozdítani:

a) A kincstár vagy az érdekelt községgel az összes adónemekre nézve, vagy az egyes adónemek iránt az adóköteles felekkel bizonyos időre kiegyezhetik;

b) a kincstár, vagy a községekkel, vagy egyes vállalkozókkal bérszerződést köt;

c) a megváltás vagy bérbeadás nem sikerülvén, az adóbeszedés jogát, bizonyos átalány mellett, a községre hivatalból átruházza (ráutalás);

d) egység létre nem jöhetvén, a kincstár az adót saját közegei által szedeti be.

E szerint első sorban a községgel akar az állam szerződni, és rendszerint elfogadja a szerződést akkor, ha a község megváltási átalány gyanánt följánlja azt az összeget, a mi az adóévben valószínűleg adóköteles fogyasztásra kerülő adóköteles cikkek kinyomozott mennyisége után a törvényes adótételek alkalmazása mellett jár. Ez kifogástalan elv, mert mentül kevesebbet isznak valamely községben, annál kevesebb lesz az állam követelési igénye. De menjünk tovább. A fönti tétel

nyomban akként módosítatik, hogy ha a község, vagy az adóköteles felek által tett ajánlat a kinyomozott adóösszegnek meg is felel, de az ajánlat elfogadhatónak — más kulcsok figyelembe vételével — nem tartatnék, vagy ha valaki árverés esetére is föntartott s óvadékkal biztosított magasabb bérleti ajánlatot tett, az adók bérlet útján való biztosítása kísérlendő meg. Ha azonban oly ajánlatok tétettek, melyek a kinyomozott adóösszeget el nem érik: a közárverésen való bérbeadásnak van helye.

Ha az árverés eredménytelen maradt, a nem biztosított adók a községre reá utalandók. Más szóval minden községnek, akarva nem akarva — korcsmárosnak kell lennie, mert a reá kivetett adót meg kell fizetnie. Itt ismét nagy veszély fenyegeti mezőgazdasági népességünket, mely a kényszerterhet viselendi.

És íme, minden tényező, a kincstár, a bérlő és ennek korcsmárosai ezentúl saját érdekekben a sok ivást fogják előmozdítani, hogy mindenik biztosítsa maga javára a lehető legmagasabb jövedelmet. Ez a legveszélyesebb és legdrágább rendszer! Újabb törvényhozásunk tehát az alkoholizmus egyik rúgója lesz, veszélyesebb a réginél, mert rendszerebb, követelőbb, állandóbb és öntudatosabb. Azon alapgondolata, melynél fogva a szeszadó behajtási jog bérbeadása megengedhető, veszélyes nemzetgazdasági és közerkölcsiségi szempontból. Ez elv a zsarnokoskodás, csalás, mértékletlenségre csábítás veszedelmét rejt magában. Valóságos barbár elv, mely iszonyúan meg fogja magát boszúlni. A lelketlen bérlők zsarolásának tág tér nyittatik itt. Álláspontom helyességét megerősítik a már is az egész országban sűrűn jelentkező panaszok. Jó korán ügyeljünk e panaszokra és hozzuk be a megfelelő reformokat!

De figyeljünk még a következőkre.

Elősegíti továbbá az alkoholizmust a törvénynek az a tétele, melynél fogva a kis mértékben való elárúsítások (kis áruhelyek, nem korcsmák) száma nem korlátozható. Itt fog üzetni a törvénytelen kimérés, az ellenőrzés ez üzletek tömegénél fogva soha sem lesz megfelelő. Ez nem jelent mást, mint a nem engedélyezett korcsmák óriás szaporítását, melyek a visszaélésnek már is kényelmes tűzhelyei.

Baj továbbá az is, hogy törvényeink a gazdasági és

közerkölcsösségi érdekekre nincsenek elég tekintettel, hogy tizenhat éven alúli gyermekeket sem az oktan, erkölcselen és könnyelmű szülő, sem a korcsmáros önző számítása ellen oltalmába nem veszi! Megengedik e korúak korcsmlátogatását, mi által előmozdítják a nemzeti erők oktan apasztását.

Dicső és fönséges gondolat a nehéz physikai munkával foglalkozók gazdasági és erkölcsi jólétének ápolása. Ha ezentúl többet lelkesebben, nagyobb anyagi áldozatokat hozva foglalkoznánk a durva kezű, de nemes szívű munkás millióinkkal; nyugodtabbak lennének éjszakáink, és boldogabbak lennének az ő napjaik.

II. Franciaország. Itt már a középkorban nagy volt a mértékletlenség a földműves népesség körében, mely papjaitól is igen rossz példát látott. Egy 1282-ben megtartott egyházi concilium megtiltotta a papoknak a korcsmlátogatását, s azt csak útazás közben engedte meg. A helyzet mindinkább rosszabbodott. Franciaországnak 1856-ban 360,000 korcsmlája volt. E szám 1868-ban 372,951-re emelkedett (Edmond Bertrand). Meg kell e számnál jegyezni, hogy ebből 281,328 kis községre jutott, melyeket főleg a mezőgazdasági népesség látogat. Ez országban minden korbeliék közt 100 személyre esik egy iszákos. Egész Franciaországban 100 minden korú egyénre jut egy iszákos — mondja dr. Lees. Az alsóbb néposztályok régóta korcsmlákban keresik menhelyöket, melyek az anarchismus valóságos iskolái. A bretagnei paraszt, ha munkáját befejezte — a korcsmlát keresi föl, melyet minden sarkon talál. (Hope.) A jeles Villermé bizonyítja, hogy az iszákosság a legnagyobb csapása e nemzetnek. A francia parasztot nem elégíti ki a könnyű fajú bor, ez csak étvágyat gerjeszt benne valami erősebbnek élvezetére, a mit saját készítette pálinkájában megtalál.

Az alsóbb munkás-osztályok eleinte élvezet nélkül itták az égetett szeszes folyadékokat; nemsokára követte a közönyt a kellemes érzés, végül ellenállhatatlan vágyat éreznek, mely szenvedély tovább terjed.

Az éjszaknyugati részen az ipari munka a mezőgazdasággal összevegyülván — nagyon előmozdította az iszákosságot. Szaporodtak a korcsmlák, kedvet kapott a nép a korcsmlátogatáshoz és az alkoholfogyasztáshoz. Habár az ipari

munka nagy városokban egyesül, de a koresma és a szokás megmaradt és él a falusi népességnél a mértékletlenség. (Normandia községeiben úgy Nord megyében az ipari munka meghonosítása a falvakban fejlesztette vagy súlyosbította azon szokásokat, melyek megteremtik a mértékletlenséget, mondja Edmond Bertrand.) Hogy mily gyökeret vert az iszákosság mezőgazdasági területeken, példa erre Bretagne. (Duchâtellier szavai: «nemcsak a mezőgazdasági népesség, hanem a nemesség tagjai is éjtszakáikat iszákoskodással töltik el, anynyira hódoltak a bornak, hogy egy józan életmódú ember nem talált időt velök beszélhetni». Ez így volt a XVII. században.) És a breton paraszt ma is megtartotta régi szokását. Keresi a durva élvezeteket és az iszákosság brutális ingerét. (Így ecsegette e szomorú állapotot a jeles Villermé is, 1844-ben.) A drága bor helyett fogyasztják az olcsóbb pálinkát, még pedig sokkal nagyobb arányban, mint azelőtt. Elzaszban századok óta épen úgy rombol a mértékletlenség, (Bertrand szerint az alkohol irtó hatást gyakorol az összes munkás-osztályok nagyobb részére.) E tartományban a földműves osztály szomorú képet tár előnkbe. (Akár a clan korában, mely őt ellenőrzi és támogatja, vagy társaitól elválva él, legyen a hegyek közt földbirtoka, melyet mivel, a koresma és annak csábjai és az iszákoskodás lényeges szórakozása marad, mondja Bertrand.) Franciaországban, mint nálunk is általában, a hegyi lakók fogyasztanak legtöbb alkoholt. (Általában a hegyvidékek fogyasztanak legtöbb szeszes italokat. Bertrand.)

Franciaországban, Lunier szerint, minden egyénre átlag 120—125 liter bor jut. A paraszt termeli és meg is iszcsa borát. A borfogyasztás, az egyes départementek szerint, őt és 300 liter közt változik.

Az alkoholfogyasztás az egész országot véve, egy évre átlag fejenként 2·84 liter tiszta alkoholt tesz ki. De az arány igen változó. Míg Héraultban egy lakosra átlag csak egy liter alkohol jut, Seine-Inférieureben 10 litert iszik, más megyékben még kedvezőtlenebb az arány. (Dr. L. Ardouin.) A parasztnak e fogyasztásával szemben a városi lakosság például Brestben 14 liter, Finistèreben 16 liter, Trouville és Caenben 14 liter alkoholt fogyaszt.

Ehhez hozzá kell számítanunk a sört, melyből 20 liter jut átlag az egész ország egy lakosára, mely mennyiség né-

mely megyében fejenként 220 literig emelkedik. (Franciaország minden lakosa sörből átlag 20 litert iszik évenként, hanem a Nord départementban, hol az rendes italfaj, az egyéni fogyasztás 220 literre emelkedik, — mondja Ardouin.) E magas fogyasztáshoz járulván még az évenként egy fejre eső 30 liter almabor (cidre) és előttünk áll a megdöbbenő fogyasztás egész nagyságában.

A hivatalos adatok alapján konstatálható, hogy Franciaországban az alkoholfogyasztás a földmíves népesség körében is emelkedőben van, s hogy e néposztály nagy része valóságos nagymérvű pálinkafogyasztóvá lőn. Mig a pálinkafogyasztás egész Franciaországban 1788-ban csak 168,857 és 1826-ban 906,337 hektolitert tett ki, ma vannak megyék, melyekben nőket és gyermekeket ki nem véve egy fejre 16—23 liter 42° pálinka jut. És a mint az absint fogyasztása emelkedik, ezzel egyenes arányban apad a világszabadságért harczoló hivatott, dicső hősök fiainak physikai ereje.

III. Angolországban 1744-ig a sör volt a népital, de ez idő óta az alsóbb néposztályok szenvedélyvel iszszák a gint. Ez időben Angolországban két pennyért holtta itta le magát a csapszék vendége. A részegek vadállatok módjára heverték a földön. Az állapot nem javult, nyomban be fogom bizonyítani. Csupán Angolországban és Walesben a részeg állapotban tartóztatottak és nyilvános helyen botrányt okozók száma 1857-ben 75,859, 1867-ben 100,357 és 1870-ben 131,870-re emelkedett (Bertrand). Hivatalos kimutatás szerint csak Angolországban és Walesben 1863-ban 33,182 csavargó és koldus élt, ezekhez járul a 200,000 proletár, mindannyi veszélyes látogatója a korcsmának.

Az angol mezőgazdasági népesség nagymérvű mértékletlenségének okai ugyanazok, melyekkel más országokban találkozunk: rossz táplálkozás, a kimerült erők fölélesztése, a bor drágasága, hitvány szokások, rossz törvényhozás, sok alkalom. Ivásra 1850 előtt, Porter szerint, 62.000,000 forintot költött csupán az angol munkás-osztály. Általában a mezőgazdasági munkás, a ki szegény, rosszul van fizetve és rosszul táplálkozik, régóta pálinkát iszik, annyit azonban nem képes fogyasztani, mint a magasán fizetett ipari munkás. És borzasztó a nőiszákosok száma, mely Neison szerint 100 iszákos közt 29-re emelkedik! (Az iszákosság bűne nemcsak a férfi-

lakosságra és az érett korúakra szorítkozik, hanem ijedelmes mértékben pusztít a nők és az ifjak közt is. Parlamenti bizottság munkálata.)

Angolországban egyébként minden társadalmi osztálynak kijut a mértékletlenségből, hivatalos nyomozások, előkelő szakemberek szabatos fölvilágosítást nyújtanak e részben. A sülyedést dr. Fr. Richard Lees, ki 50 év óta folytonosan foglalkozik kérdésünkkel — ekkép vázolja: «Angolország, melynek vegyes népfajai közt a «gentry» bort, városi népessége gint, korcsmárosai pálinkát, nyugati parasztsága alma-bort, és munkásainak zöme erős sört fogyaszt, kiérdemelte polgárai részére a nem irigylésre méltó elnevezést: «iszákos angol».

Nagybritannia elköltött 1867-ben szeszes italokra 101.260,000 font sterlinget, ez összeg 1882-ben 127.251,359 font sterlingre emelkedett. Ez összegből minden nem teetotal (meg nem tartózkodó) tűzhelyre 280 forint esik egy évre. Sok orosz paraszt családnak ennyi nem jut egy évi élelmezésre. Szégyenletes költekezés! A városokban és községekben múzeumokat, szabad olvasó termeket, könyvtárakat, parkokat alapítanak, és annak ellenére négyszeres arányban emelkedett a részegségért letartóztatottak száma! Míg 1857-ben Angolországban egy fejre két gallon tiszta alkohol jutott, már 1866-ban $2\frac{1}{5}$.

Az 1867-iki jeles parlamenti szakbizottság megállapítja, hogy míg a művelt társadalmi osztályoknál némileg enyhült a veszély, annál félelmesebb mérveket öltött a kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági munkások körében. (E parlamenti bizottság, figyelembe véve az egész hazából nyert adatokat, arra következtet, hogy míg az iszákosság a közép- és magasabb osztályú népesség körében az utolsó években csökkent, az alsóbb munkás-osztályok körében javulás nem észlelhető, ellenkezőleg a szeszes italokkal való visszaélés iszonyú mérvben terjed a kereskedelmi, ipari és földművelési kerületekben egyaránt. Parlamenti bizottsági jelentés.) Angolországban általános a panasz, mennyi kárt okozott a mértékletlenség a mezőgazdaságnak, mert sok becses időt elpocsékol az iszákos földműves, és nagy adóval terheli meg a földbirtokost. Hasonlag Írország szomorú képet tár előnkbe. A földbér 11.518,392 font sterlinget tesz ki, de ez éhen haló nép az utolsó tíz esztendőben

átlag 13.823,102 font sterlinget költött szeszes italokra, mely összeg 2.304,710 sterlinggel magasabb annál, melyet az egész ország földjéért fizetnek. (Ez éhező néposztály átlag elköltött az utolsó tíz év alatt szeszes italokra 13.823,102 fontot; ez oly összeg, mely 2.304,710 fonttal meghaladja az egész ország földjéért fizetett összeget. John Abby.) Ugyanaz az eset az orosz parasztságnál. John Abbey azt mondja, hogy a britt mezőgazdaság legnagyobb ellensége mindig az ivás volt. (Tény az, hogy nemcsak a múlt századokban, de ma is legnagyobb ellensége az angol földművelésnek a mértékletlen ivás. John Abbey.) A megkérdezett angol lelkészek, bérlők és tisztviselők egyhangúlag állítják, hogy a pusztítás a mezőgazdasági népességnél óriás nagy. William Gull pedig 1877-ben a lordok házában speciális bizottsága előtt ezeket mondta: «Az alkohol, ha mértékletes használat mellett is borzasztó pusztítást okoz egészségben, szellemi erőiben az angol társadalomnak, egyenesen mérgező anyagnak veendő». (Tapasztalatomból mondhatom, hogy az alkohol ez ország legveszélyesebb ellensége.)

A bérlők óriás összegeket fizetnek, a mezőgazdasági munkások mértékletlensége miatt, részint szegény adóban, majd börtönökre, tébolyházakra, dologházakra, kényszernevelő intézetekre stb. Ily s ezekhez hasonló intézmények főtartási költségei négy ötöd részben elmaradnának, ha a mértékletlenség megszűnnék. Aztán következik a rengeteg korcsmáros-család eltartási terhe. A földműves-osztály mindenütt többet költ szeszes italokra, mint szabad, s itt egyik oka rossz táplálkozásának. Nagybritanniában átlag évenként elköltenek:

a. búzára, árpára, zabra	80.787,500 ft. strl.
b. tejre --- --- ---	26.000,000 „ „
c. sajtra és vajra ---	13.500,000 „ „
d. burgonyára --- ---	16.650,000 „ „
Összesen:	136.937,500 ft. strl.
e. sörre --- --- ---	79.013,057 ft. strl.
f. britt alkoholra ---	28.551.714 „ „
g. behozott alkoholra ---	12.200,192 „ „
h. borra --- --- ---	16.565,836 „ „
Összesen:	136.330,799 „ „

Mi e borzasztó fogyasztásnak következménye? A földművelés, ipar és kereskedelem pangása. Csak 1878-ban

142.000,000 ft. str.-et költöttek a brittek szeszes italokra, mi 8 sh.-et tesz ki családonként egy hétre, vagyis 4 ft. str. 4 sh. évenként minden férfirra, nőre és gyermekre. (Caird.) Nagy-britannia földje termel 335.000,000 ft. str., vagyis 50.000,000 ft. sterlinggel többet, mint a mennyit kitesz az iszákosság által okozott veszteség. (John Abbey.) Menjünk tovább. 1871-től 1877-ig 964.037, 836 ft. str.-et költöttek a brittek szeszes italokra, vagyis 210.000,000 ft. str.-et többet, mint a mennyit kitesz az egész nemzeti adósság. E hét év alatt 3.334,110 egyén lett bűnös cselekmény miatt elítélve, 1.271,838 részeget tartóztattak le, és 101.144,718 ft. str.-et fizetett szegényadóban. (John Abbey.) További érdekes és tanulságos adatokat közöl e téren Wiliam Hoyle. (*Crime in England and Wales.*)

Egyetemes tövvény marad, hogy ha mindenütt kevesebbet költene a mezőgazdaság népesség szeszes italokra, anyagilag jobb létnek örvendene. A britt földműves népesség iszákossági hajlamát igen növelte a szeszes italokkal való fizetés. Ma igen szomorú a britt mezőgazdasági munkások állapota, töke nélkül alapítanak korán családot, korán elvénülnek, kedélytelen, nyomorú az életök, családjaikkal együtt. (E helyzetében csekély eszközökkel vagy azok nélkül megházasodik, nyomorban alapít tűzhelyet, folytatja az ivást, családja szaporodik, otthon a nyomor, kevés a bútor és eledel, hitvány a ruházata, gyermekei elhagyatott állapotban növekednek s mint apjuk tett, ők is bele esnek a nemzeti bűnbe, s így megörökítették a baj összes kinövéseivel, nemzedékről nemzedékre. John Abbey.) A veszedelem oly nagy Angolországban, az erkölesi satnyulás oly nagy a munkás-osztályoknál, hogy a durva barbarismusba való sülyedéstől kell félni ott, hol tömérdék száma a családoknak már föl sem keresi az Isten házáat!

A baj növekszik azáltal, hogy a brittek az egész világon terjesztik az alkoholismust. (A mi demoralisatiónk és az idegen világrészek öslakóinak pusztulása iszákosság által, melyre mi tanítottuk őket, dicsőségünk szégyenfeltját képezi, szemrehányást érdemelünk ezért mint nép és mint művelt nemzet, mondja dr. Normann Kerr.) A felelősség a világtörténelem előtt annál súlyosabb, mert a világ legtartalmasabb, leggazdagabb s egyik legműveltebb nemzettől ered a rossz.

IV. Németországon a nép sokkal több sört és pálinkát iszik, mint a mennyi józanon megengedhető. Franciaország-

ban és a magyar borvidékeken az anyák borral itatják gyermekeiket, Németországon sörrel és pálinkával. A mértékletlenség itt általános germán népbetegség. (Egészen véve az angol-szászok úgy látszik — rendkívül nagy fogékonysággal bírnak az alkoholizmusra, hanem az oroszok, svédek, belgák, németek, svájczok, francziák és az osztrákok nyomukban járnak az angoloknak és az éjszakamerikaiaknak. Dr. Normann Kerr.) Csak a belga és dán paraszt iszik többet, mint a német, a ki a oroszossal egy úton jár. Egyébiránt e bűn ősrégi a germán népnél. Eredetileg sör volt nemzeti italok, ittak azonban már a régiek is sok bort. A legfontosabb állami és magán-teendőket boros vagy sörös korsók rengetege közepett intézték el. A német paraszt már a XI. század óta készíti a mai sört. A német részegen ment a táborba, a templomba. Nemcsak a paraszt-osztályból, de az egész nemzetnél valóságos ivási szokások és szabályzatok keletkeztek. A XVII. század német egyetemi hallgatója szégyenletes alak volt. Asszonyok és férfiak, ifjak és öregek egyaránt hódoltak a szörnyű szenvedélynek. A régi németek iszákossági hajlamát növelte a szesz italok mesés olcsósága. A délnémet parasztnak oly sok bora termett, hogy azt sem tudta, mit kezdjen vele. Csakhogy az akkori ivásnak nem volt oly veszélyes hatása, mint a mai pálinkaivásnak! Miután sört is készíthetett mindenki, termelték és itták rengeteg tömegekben. Az iszákosság osztálykülönbség nélkül honos volt. A világi papok és a szerzetes rendek tagjai régóta jó példával mentek előre az iszákosság terjesztése körében. (A magas és az alsó papság előljárt az iszákoskodás világi gyönyöreinek hajhászása mezején. D. A. Baer.) Másképp volt ez Franciaországban?

A közerkölesök corruptiója elérte a XII. században zenithjét. A papság rettenetesen dőzsölt. Tanúskodik erről a toursi concilium, melynek kánonaiban olvassuk: «tudomást szereztünk arról, hogy a lelkészek, a mi rettenetes, templomokban korcsmákat alapítottak, s hogy azon helyeken, hol csak imádkozni és Istent dicsérni szabad, orgiák hangjai hallatszanak, veszekedések és erkölcstelen beszédek megszenstegtelenítik az Isten házait. (Moreau Christophe.)

Milyen volt a paraszt, ha oly barbár volt lelki pásztora? Hogy vajon az európai szárazföld mai alsó papsága zászlóvivője-e a mértékletlenségnek, nem akarom itt vázolni. Csupán

jelzem azt, hogy a papság egy részének sok a bora és még több pihenő ideje lévén — mindkettővel bőven él. Némely szerzetesrend iszákoskodása ma is példabeszédes.

A pálinkaivás Németországot később kezdte pusztítani, mint más országokat. Mégis már a XVII. század végén találkoztunk itt is tiltó rendeletekkel, melyek éle a pálinkával való visszaélés ellen van irányozva. Azóta intensív erővel hódított e népbűn. A földműves osztály igyekszik minden fajtát meghonosítani, mint régen fűszeres borok, most színváltozó és fűszeres pálinkák kedvencei a népnek. (Férfiak és nők egyaránt sok szeszt fogyasztanak, s a bűn mindenütt szemlátomást terjed, mondja Baer.) A pálinka iránti szenvedély a munkás-osztályok általános bűne. A pálinkaivás szenvedélye meghonosított minden házban és kunyhóban, a hadsereg abban kereste ereje és bátorsága előmozdítóját, a néppel elfeledtette a nyomort és nélkülözést. (Baer.) A «Schnaps» ma is egyébként az összes német munkás-osztályok kedvencz itala. A papok prédikációi és a mértékletességi apostolok tanai alig észrevehető hatást gyakoroltak a javulásra. (A leglelkesebb egyházi beszédek és a népszerű iratok alig voltak képesek bármely csekély javulást is eredményezni. D. J. Rosenthal.) Hol a sör olcsóbb, kevesebb pálinkát fogyasztanak, és megfordítva. Sajátságos, de világjelenség, hogy mentől nehezebb a helyes táplálkozás, mentől kedvezőtlenebbek a lakás viszonyok — annál többet költenek szeszes italokra. A munkaerőt és a kedélyt a pálinka van hivatva föléleszteni.

A Németbirodalomban — Bajorország, Württemberg, Baden és Elzász-Lotharingia kivételével — 1879—80-ban 4.076,246 hektoliter spirititust termeltek, és a termelés mennyiségét véve, a népesség egy fejére 11.6 liter pálinka jutott. A sörtermelésből átlag 60 liter. Ellenben a termelt sörből egy fejre jutott Bajorországban 232 liter, — Württembergben 162 liter, Badenben 70 liter, Elzász-Lotharingiában 52 liter. Minthogy a kivitel csekély arányú a termeléshez képest, a fogyasztás óriási. Az 1887 óta fennálló pálinka-adó az alkoholizmus terjedését jótékonyan nehezíti. Mégis a «Zollverein»-ban évi 400.000,000 liternél több pálinkát fogyasztanak, a mi egy egyénre 10 litert tesz ki. Rosenthal számítása szerint a sört öt százalék és a pálinkát ötven százalék alkoholtartalommal véve, egy fejre a termelt sörből és spiritusból jut:

Bajorországban	--- ---	12·8	tiszta alkohol,
Szászországban	--- ---	10·0	„ „
Sziléziában	--- ---	10·4	„ „
Pomerániában	--- ---	11·8	„ „
Nyugoti Poroszországban		12·0	„ „
Posenben	--- ---	18·0	„ „

Bajorországban 1890 óta, a sör megdrágulása következtében a pálinka fogyasztása emelkedett. Az éjszakknemet mezőgazdasági népesség száma ma is lényegileg pálinkafogyasztó. Megjegyeztük már, hogy a magas szeszadó kedvező lenne a mértékletesség előmozdítására, de e józan adó-intézmény nem fog hatni a germán ösbűnre akkor, a midőn másrészt előmozdítják a nagymérvű sörfogyasztást.

V. Oroszország. Az orosz nép múltja egy s más tekintetben hasonlít a magyar népéhez. A XIII. század óta a tatárok elszigetelik Oroszországot az egész világtól. E nagyra hivatott nemzet 1224-ik év óta huszonnégy tatár hadjáratot szenvedett háromszáz év alatt. Azt mondja Klicsevszky, hogy a kereskedelem és ipar megszűnt létezni, az egyedüli mezőgazdaság — a polgárosodás e legbiztosabb alapja — alig termelt annyit, hogy a nép nyomorútan megélhetett. Ellenséges népek adáz támadásai és a rettenetes természet elleni harczokban megszülemlett a nemzeti egység s az összetartozás magasztos szelleme. A veszélyes gazdasági és politikai viszonyok között fejlődött az orosz nép jelleme azzá, a mi ma — telve nemzeti dicsőség és polgárosító hivatás öntudatos vonásaival. A kezdetleges korszakban már nagy missiót végzett hazája földjén az orosz paraszt, kivel az alkoholizmus pusztításának sivatagián fogunk megösmerkedni. Óriás hideggel, a vadállatok farkaival, barbár szomszédokkal kellett szembeszállania, emberfölötti munkát végeznie mocsarak kiszáritása és őserdők irtása mezején. Ez igazi nemzeti harczból, mely édes testvéri szeretetet teremtetett a nagy területeken szétszórt telepek lakói között, származott az orosz nép dicsőségének és szabadságának záloga — a *mir* (önkormányzati testület), mely nélkül nem képzel e nép igaz községi életet. Az orosz parasztnak nagy a befolyása ma s még nagyobb lesz a nemzet jövőjére, mert e néposztály lelkében eltörölhetetlenül megerősödött az egyenlőség szelleme. A korunkban annyira dicsért — de nem gyakorolt — tiszta demokratikus szellemet a szolgaság kor-

szaka (1860-ig) sem ölte meg az orosz földműves népben, mert durva formájú, de egészséges municipális életet gyakorolt, mióta falvakat alapított. A nemesség — mint mindenütt — szerette volna megtörni ezt az egyenlőségi szellemet, a mi más népeknél sikerült is, — de itt e törekvés megtört az ősi demokratikus népszellemen! A nőknek a közélet terén (értem a municipális életet) olyan jogaik voltak, mint nálunk.

Mégis igen sanyarú viszonyok közt él e derék néposztály, melyet e helyütt közelebbről jellemeztem azért, hogy a más népeknél róla elterjedt balhitet, mint jogosulatlant, eloszlassam. Műveltségének csekély foka oka azon nagymérvű fosztogatásoknak, melyeknek áldozata. Míg a classikus és a szakműveltségről gazdagon van gondoskodva, addig a parasztosztály szellemi haladásának aránylag csekély áldozatot hoz az állam. A 800.000,000 rubelnyi évi budgetből csak 3.000,000 rubelt költenek népiskolákra. 1882-ben 76 százaléka a hadköteleseknek nem tudott olvasni. (L. Thikomirov.) Oroszország nagysága és népe boldogságának gyöke nem új hódításokban keresendő, mert különösen Európában egyetlen barázda hódítani való terület nincs többé. Keresse hatalmának örökké viruló erejét parasztsága erkölcsszellemi és anyagi jólétének emelésében, hogy büszkén és nyugodt öntudattal hivatkozhassék Franciaország módjára művelt és gazdag parasztságának szövetségére. Ma egy jómódú 10 tagú család Riazanban 340 rubel évi jövedelemmel bír, egy tagra jut tehát 34 rubel (Semienov). Egy szegény, négy taggal bíró családnak évi jövedelme 112 rubel, fejenként tehát 28 rubel (Sokolovszky). Ily jövedelemből a család nem lévén képes megélni, kolduláshoz kell folyamodnia. Tver kormányzóságban 191 rubel lenne középhelyzetű (5—7 tagú) család számára szükséges, de sajnos, gyakran ennyit sem képes elérni. (Thikomirov.) Az orosz munkás díja 400 % -kal rosszabb, mint az amerikaié, és 300 % -kal rosszabb, mint az angol munkásé. Habár elég olcsó ott az élet, mégis mit fogyaszthat oly silányan fizetett munkás? Húsravaló nem jutván, főeledelel marad a fekete kenyér és hitvány, vízben főtt káposzta-leves. Nagy száma van azoknak, a kik lisztbe korpát kevernek, sőt fenyőkérget is. Analizálni kell azon tömeget, mely előttünk áll: kenyér-e vagy sár? De pusztul is e szegény nép! A középmagasság leszállt, a physikai

erők fogynak. (La taille moyenne de notre peuple a baissé, ses forces physiques diminuent. Thikomirov.) Aztán jön a vudka-pestis. Már Barbaro, a velencei, követ 1436-ik évben megjelent úti rajzában mondja, hogy 1411-ben a nagyherceg, miután alattvalói túlságosan hódoltak az ivásnak, eltiltotta a sörtermelést. Bergholz, Blasius és más előkelő utazók állítják, hogy Oroszországban a XVI. és XVII. században borzasztó dőzsölés folyt. A társadalom minden osztálya visszaélt a vudka-ivással. A parasztság fölszabeditása óta rendkívüli mérvben elterjedt az iszákosság, sokkal általánosabb és veszélyesebb lett, a nők is iszákoskodtak — ez a tulajdonképi alkoholismus korszaka. A kormány nagy súlyt fektet — mint mindenütt — a pálinkából eredő jövedelemre. E jövedelem $\frac{3}{5}$ részét a mezőgazdasági népesség fizeti. II. Sándor cár könnyezett népe pusztulásán, de dicső reformtörekvésének csak egy része lépett életbe. Az orosz nemzetnél a valódi nagyság összes föltételei megvannak, de a boldogság magas polcát akkor éri el, ha az erkölcsi és physikai törvények megsértésének kora örökre lejár. Ha az orosz földmíves-osztály erkölcsileg és physikailag sülyed, annak első sorban a papság az oka, mert a pálinka-pestis ellen eddig alig számba vehető mozgalmat fejtett ki, s mert nagy része rossz példát mutat ivási szenvedélyével. De nem is viseltetik iránta bizalommal a nép, melynek egyik ősi példabeszéde: «a pap szemei irigyek, és kezei képesek mindent elkaparni, a mit csak lát» (Thikomirov). Hát Spanyolország földjének $\frac{1}{4}$ -de nem volt már papi kézen?

A földesúr, pap és korcsmáros közös erővel közreműködtek itt a földmíves-osztály kiaknázásán. Elérték céljokat. A földmíves népesség általános elszegényedése annál inkább következett be, mert 1860-ban sem kapott annyi területet, mely függetlenségét biztosította volna.

Habár a jólelkű és bölcs fejedelmek valódi apai gondozás tárgyává tették a pálinka-pestis kiirtását, mégis nagy területet hódított. Volt idő, mikor Oroszországban a részegeket szigorú szabadságvesztéssel sujtották és az iszákosokat a tolvajokkal egyenlően büntették. De az iszákosságtovább terjedt, úgy, hogy némely területeken, különösen a nagy-oroszok közt, ijedelmes mérveket öltött. Itt nagy tömege fordul elő azoknak, kik naponként nem isznak, de ha hozzá látnak, hetekig ki nem józanodnak. Az orosz és lengyel paraszt, főleg ünnep és vásár-

napokon iszákoskodik. Tápláló étel helyett az orosz paraszt vudkát önt magába. Az utolsó századokban az állam mozdította elő rengeteg bérlő- és koresmáros-hadával az iszákosságot. Valamely népnél a mértékletlenséget mindig külső okok eredeztetik. Az állam tiszta jövedelme pálinkából már a XVIII. században óriás nagy volt. Oroszországban, hivatalos kimutatás szerint, a szeszadó 200.000,000 rubelnél több. (Lorenz Stein.) A földmives a kietlen, virág és fa nélküli, piszkos, szabálytalanul épített falujában, más szórakozásmódot nem ismerve, a koresmában tölti szabad idejét, koresma pedig túlságos számban van e hazában. 1871-ben az első hat hónapban 137,977, az utolsó hat hónapban 139,932 pálinkamérés volt. Ezekből a második félévben városokban 29,818 és a vidéken 110,114 volt. Íme a nagy veszély, mely e helyről állandóan fenyegeti az orosz földmives népet. A koresmákon kívül azonban, pinczékben, vendéglőkben, eseti helyiségekben itatják a parasztot. Oroszországban évenként megisznak 93.000,000 veder pálinkát. Hivatalos adatok szerint átlag egy fejre jut évenként 8-64 liter tiszta alkohol. Az orosz földmives szegény, de a mit keres, elkölti pálinkára.

Valóban, az orosz viszonyok nagyon igazolják lord Beaconsfield e találó mondását: «A családi tűzhely az állam ereje, semmi sem mozdítja úgy elő a nemzet haladását minden irányban, mint a boldog családi tűzhelyek, melyeknek legnagyobb ellensége az alkohol!»

II.

AZ ALKOHOLISMUS HATÁSA A MEZŐGAZDASÁGI NÉPESSÉG TESTI ÉPSÉGÉRE.

I. A faj degeneratioja. Az orvos-szakértők egybehangzóan megállapodtak már abban, hogy az alkoholismus elkorcsosulást okoz a családokban. (Mondja dr. A. Baer: «Igen jól tudjuk, hogy a somatikus szellemi és erkölcsi élet bajai, kinövései és a betegségekre irányuló dispositiók nemzedékről nemzedékre átültetnek».)

Már Lykurgus egyik törvényében tiltja a bort fiatal há-

zasoknak a házasságkötés napján. Azt jól tudjuk, hogy az iszákosok házasságából csekély számú és hitvány szervezetű gyermekek származnak. Az iszákosok szomorú örökséget hagynak utódaikra: szesz italok élvezete iránti szenvedélyt, erkölcstelenséget, a lealacsonyodást, a cynismus iránti hajlamot. (Demeaux, és az amerikai orvosok.) Éles kutatók azt tapasztalták, hogy a nagy pálinkafogyasztó svédek és norvégek szemlátomást degenerálnak. Az iszákosoktól gyakran szörny-szülöttek és mindig értéktelen gyermekek származnak. Az iszákosok gyermekeinek vére születésnél fogva meg van méte-lyezve, azért idő előtt nagy tömegekben halnak meg; ha pedig élve maradnak, a kórház szerencsétlen lakói lesznek. Messzeterjedő britt enquêtes 100 év óta több ízben megerősítették e tétel igazságát. (B. A. Morel ezeket mondja; «Munkakerülés, csavargás és fajtalanzkodás iránti hajlam, az erkölcsi érzék eltompulása, a szellemi erők gyöngülése azon jellemvonások, melyekkel oly gyakran találkozunk iszákosok magzatainál».) Francia kutatók hasonlóan azt állítják, hogy házjukban a katonai szolgálatra alkalmatlanok száma a pálinka mértékletlen fogyasztásának tulajdonítandó. Itt a katonai képesség tekintetében a testmagasság 1701-ben 1·624 méter, 1860-ban már csak 1·560 méter. Azon 325,000 fiatal ember közt, kik évenként a 25-ik évet elérik, alacsonytság vagy betegség miatt $\frac{1}{3}$ mellőzendő. (Villermé, Jules Simon.) Poroszországban is általános a panasz. (Keleti Poroszországban mind inkább silányabb az újonczállítások eredménye, ezt tanítja az utolsó években tett tapasztalat. A népesség és néperő e hanyatlása a legkomolyabb gondot és figyelmet érdemli. A prostitutio és vele az iszákosság vészteljes módon emészti a nép életerejét, az iszákosság, mely századok óta honos a német földön, melyet most a pálinkaivók gyászos tömege még inkább terjeszt — öldöklő hatással van a nép physikai erejére. A. Baer.) Az egyes tartományokat véve, 1831-től 1862-ig ezer katonaköteles közül egy átlagos évben állandóan szolgálatképtelenek voltak: Frankfurtban 34·3, korán szolgálatképtelenek maradtak 303, összesen 337·3; Arnsbergben 400·0; Düsseldorfban 456·0; Koblenzben 462·0; sőt előfordult az is, hogy dr. Wald szerint 1852-ben Poroszország egyik nyugati tartományában 174 fiatal ember közt, csak négy találtatott alkalmasnak, a többi pálinkaivás miatt physikailag alkalmatlan volt,

(dr. Fr. R. Lees). Egyetemes törvényünk tehát, mentől több a csábítási eszköz, annál gyakoribb, fokozottabb az iszákoskodás, de egyszersmind egyenes arányban emelkedik a hadi szolgálatra alkalmatlanok száma. E tétel igaz voltát még közelebbről fogom beh bizonyítani.

Angolországot illetőleg mily befolyást gyakorol az alkohol a harczképességre nézve, kétségtelenül mutatják ezek. A mértékletességi egyesületek tagjaihoz tartozó britt indiai katonák közt az invalidusok napi aránya 3·65, a többieknél 10·20, tehát háromszorta nagyobb volt a napi betegek száma. Az égetett szesz folyadékok sokkal rombolóbb hatásúak, mint a sör vagy a bor, — de a forró égőv alatt még veszélyesebb befolyásuk. Az angolok hivatalos adatai 1849-re azt eredményezik, hogy az európai Madras hadseregnél 450 teljes megtartózkodó közt a halálozások száma 5, vagyis 11·1 % 1000-re, ellenben 4318 mértékletes ivó közt 100, tehát 23·1 % 1000-nél, a mértékletlenek közt félelmetes az emelkedés, mert 942 oly legény közül 42 haláleset fordult elő, vagyis 1000-re jut 44·5 %. (W. B. Carpenter.) A jeles Carpenter azt tapasztalta, hogy ha a szesz mértékletes fogyasztása oly veszélyes Indiában, másutt is egészségsértő a természete s annak mértékletes élvezete forró égőv alatt oly hatású, mint nagyobb mértékű élvezetének hideg és mérsékelt égőv alatt. (Az egyetemi tétel az, hogy az alkohol veszélyes hatása a rendszerre a fogyasztott mennyiség és annak a vérben maradásának tartamától föltételeztetik; hogy az alkoholnak tropikus égőv alatt való kis mértékű rendes élvezete, a hatásra nézve equivolens annak hideg és mérsékelt égőv alatt nagyobb mennyiségben való élvezetének hatásával. Carpenter.)

Oroszországban 1869-ben elrendelte a czár a nép egészségi állapotának tanulmányozását. A szakértők alapos kutatása azt eredményezte, hogy a munkás és földmívelő osztálynak 49.000,000 tagja közt 50 %-ka a férfi-lakosságnak betegségek és physikai gyöngeség miatt képtelen hadi szolgálatra. A testileg ép és képesített férfi az európai Oroszország 60.000,000 lakosa közül több katonát nem szolgáltathat, mint Franciaország, Közép-Oroszországban némely ragályos betegségek rémséges arányban pusztítanak. Különösen pedig a három kormányzóságban lakó votjákok a pálinkaivás kezdete óta szemlátomást satnyulást és igénytelen testalkatot nyertek.

Magyarországon a sovány földön lakó, rosszul táplálkozó, sok pálinkát fogyasztó bányász és földműves népesség testmagassága csökken, magas, szép, erős, viruló alakok gyérek, azok helyett korán vénülő, meggörnyedt, sápadt, gyöngé alakok gyakoriak. Mindenütt úgy van ez, hol nagy mérvű a pálinkafogyasztás. Ily panaszt hallunk még Svájcz némely kantonjából.

Magyarországon, mondjuk ki őszintén, a földműveléssel foglalkozók nagy része, sőt egész vidékek népessége degenerál. Hogy ez így van, hogy sok politizálás helyett — valahára inkább népünk physikai jólétével kellene már foglalkoznunk — azonnal be fogom bizonyítani.

Mindenekelőtt megjegyzem, hogy e haza azon népessége pusztul, mely sűrűn sovány földön lakik. E terület pedig elég nagy, mert a Beszkideknél kezdődik és az erdélyi havasok végpontjaig terjed. E hosszú félkörben: tótok, ruthenek, oláhok, németek és magyarok szomorú képet tárnak előnkbe. E sivár helyzet okai következők.

1. Az általam megkérdezett összes orvosszakértők a primitív lakásviszonyokat helyesen hozzák föl.

Nem kivételesen, de rendszerint az a helyzet, hogy falvainkban — mondja Trencsénmegyét illetőleg dr. Brancsik Károly, két sőt három család is lakik egy alacsony, füstös, friss levegőt nélkülöző szobában — oly légkörben, melyben a gyöngébb gyermeki szervezet okvetetlenül a betegség martaléka lesz. Ez pedig a hegyi lakók ez életviszonyának általános képe. Látogassuk meg a Galicziával határos ruthenek házeit. Számos tagból álló család apró marhával, borjúval, malaczokkal kis helyiségben telel. Itt nem olvasnak se könyvet, se újságot. A bútor egy-két ronda ágy és asztal, az ablakot télen leszögezik, hogy valahogy be ne juthasson az üdítő levegő. Iszonyú légkör, szívünk szorúl, ha e viskó lakóira nézünk! Gazdag vidékeken pedig siralmas a földműveléssel foglalkozó cseléd-lakosság helyzete. A lelketlen földesúr vagy bérlő két-három béres családot szorít össze egy szobába. Irtózatossá veszedelem rejlik ebben hygienikus és morális szempontból. Ha valamely család tagja undok nyavalyában szenved — a többieknek is kijut bajából. E tűzhelyeknél — a hol a családapa nehéz munka után igazi családi boldogságot nem élvezhet — a nemzetgazdagító munka hősei még csak panaszkodnak. Hallgas-

sátok meg a bekövetkezhető mennydörgés most még távoli panaszos hangját, e hazában még nem késtetek el. Foglalkoztatok nemzeti érdekből e kérdéssel, és segítsen mindenki úgy a hogy képes; a jogosulatlant és lehetetlent a szenvedőnek is tilos követelnie.

2. Aztán következik az elégtelen és rossz táplálkozás. A tót nép egy harmad része főleg burgonyából és hitvány zab- vagy árpakenyérből él. Ámde a burgonyába nem jut mindig zsir és a fekete sárból, melynek kenyér a neve, nincs mindig elegendő. Húst kivételesen eszik e nép. Az oláh és székely hasonlóan hitványan táplálkozik. Derék székely népünk, mely nagy nemzeti harcainknak szolgáltatta a győzelmek hőseit — gyöngül, mert nagy erőfeszítéssel dolgozik, és hiányzik megfelelő tápláléka!

3. Nem csekély fontosságú körülmény az is, hogy földműves népességünkönél sok helyen igen kis mérvű a keresztezés is. Ugyanazon falubeliek századok óta egymás közt házasodnak. A falu lakossága csupa rokonokból áll. (Így nyilatkoznak Pozsony és Trencsén vármegye főorvosai is.)

4. Aztán főleg tiszta magyar vidékeken, különösen a reformatusoknál valóságos népszokás — a magzat-elhajtás. Ismerek oly vidékeket, hol egy vagy két gyermek-rendszer becstelen szokása honos. Itt közmegvetésnek van kitéve azon derék magyar anya, kinek négy-öt gyermeke van. E nép irtózik a föld megosztásától, azért nyúl azon természetellenes, barbár eszközhöz. A papságnak első sorban kellene e népben ellen küzdenie.

5. Népünk életmódjára s így egészségére döntő befolyást gyakorolt továbbá a phylloxera pusztítása. A phylloxera tönkretette a szőlővidékeinket, minek következtében a bor megdrágulván, ma már ott is (Zala, Baranya) hódít a pálinka. Nemzeti földadatunk tehát a régi borvidékeket visszahódítani, mert ha ezt elmulasztjuk, függetlenségünk dicső katonái elhagynak bennünket. A pálinka fogyasztása általános volt eddig nem bortermelő megyéinkben, s ott föltűnők rombolásai. E veszélyes hatás átesapott ős magyar vidékekre is, a hol meghonosodott a pálinka. Példa erre a többi közt Zala vármegye. Hazánk legborzasztóbb ellensége tehát a pálinka mértékletlen fogyasztása, melyet ezentúl akadályozni kell. Olcsó és jó hazai bor kell népünknek. Ez is egy eszköz a pálinka-pestis kiirtására nézve.

És most szabad legyen a magyar társadalom figyelmét az alábbi tételekre fölhívnom. A nemes honfi-szív fájdalomtól remeg, szeme a haza láthatárán iszonyú zivatar előjeleit veszi észre és zordonan tekint körül, az ajk pedig rebegi a szót: «a haza veszélyben van». Előttekbe tárom az igaz számokat olvassátok ki belőlök az igazságot, a vigaszt és bánatot, nekem ámitanom tilos, a ki nagy kérdéseknél ámit — az hitvány honáruló.

Magyarország választott 1887-ben 414,718 előállított hadköteles közül, besoroztatott 44.810 hadi szolgálatra alkalmatlan volt 273,301. A betegedések száma megdöbbentő, mert 1883-ban a 269,200 legényből álló átlagos csapatállományból 131,003 katonát gyógykezeltetett. Ez arány 1887-ben némileg javult, mert az átlagos csapatállomány 269,845 lévén a gyógykezelt betegek száma 111,170 volt. (*Magyar Statisztikai Évkönyv.*)

De vizsgáljuk Magyarország különböző vidékein a hadképesség állapotát, a nemzet hatalmának egyik döntő anyaföltételét. A nagyobbrészt tótok lakta Trencsén vármegyében 1891-ben 5705 újoncz közül 1286, tehát 22·5 — 1892-ben 5624 újoncz közül 1183, tehát 21·6 százalék, 1893-ban 5246 újoncz közül 1236, vagyis 23·5 százalék soroztatott be, tehát átlag a hadi szolgálatra alkalmasok százaléka csak 22·3. (Dr. Brancsik Károly.) A gazdag Pozsony vármegyében (németek, tótok, magyarok) 70—80 százaléka az ifjaknak alkalmatlan katonai szolgálatra. (Dr. Lendvay Benő.) A nagyrészt bortfogyasztó gazdag Abauj-Torna vármegyében 1894-ben megjelent 2236 ifjú közül 462 alkalmatlannak találtatott. Ez arány tehát igen kedvező, a mennyiben csak 20·6 százalék alkalmatlan. A szegény ruthenek lakta, pálinkafogyasztó Mármaros vármegyében 1886-ban 5400 védköteles közül csupán 1000, és 1894-ben 6000 közül 1444 bevált. (Dr. Badzey László.) A székelyek egyik fészkeben, Marostorda vármegyében, az első korosztályban 70 százalék alkalmatlan, általában a hadképesek százaléka csupán 40. (Dr. Agyagásy Károly.) Az oláhok és szászok lakta Szeben vármegyében:

1892-ben a hadköteles ifjak 62·9 százaléka

1893-ban " " 77·8 százaléka

1894-ben " " 59·3 százaléka

katonai szolgálatra alkalmatlan volt. (Dr. Süssmann Herman.)

Kolozsvármegye magyar és oláh népességénél 50—60 százalék alkalmas. (Dr. Farkas Géza.) Hasonlag helyt állanak Csongrád vármegye derék fiai, kik közül átlag 60 százalék beválik. (Dr. Pollák Sándor.) A gazdag, magyar lakta Zala vármegye fiai ma már oly silányok, hogy átlag csak 25 százalék alkalmas, 75 százalék katonai szolgálatra nem alkalmas. (Dr. Mangin Károly). Még szomorúbb képet tár előnkbe Vas vármegye, mely erős pálínka-fogyasztó területté lett, a változott gazdasági viszonyok következtében — a hol a hadköteles ifjagnak 85—88 százaléka alkalmatlan, s csak 12—14 százaléka alkalmas. (Dr. Mezőhadszky Kálmán.)

Népünk elfajulása tehát sajnos konstataált tény. Innét van, mondja báró Bornemissza Gábor, hogy ma már az első korosztály a 21-ik évnél kezdődik, és a szolgálatképes egyének mégis jóval kisebb százalékban kerülnek ki, mint kellene. A sorozó bizottságok kénytelenek a szolgálatra kevésbé alkalmas egyéneket is besorozni, kiknek nagy része a terhes szolgálat alatt vagy teljesen tönkre megy, vagy elcsenevészik. És most egy üdítő napsugár! Gyönyörrel tekintünk Baranya vármegye felé, mely ma is óriásokat szül. Itt 75—80 százaléka a hadköteles ifjagnak alkalmas. (Dr. Mendl Lajos.) Ez állapot állandó fog maradni, ha Baranya vármegye vissza fogja hódítani a phyloxera által elpusztított szőlőterületeket.

II. Az alkohol és a halandóság. Az orvosi tudomány rég bebizonyította már, hogy az alkohol az ember minden organumát megtámadja. Az alkoholnak az emberi test organumaira és functióira irányuló befolyása sok betegségi okot idéz elő, minek következtében az ivóknál fokozottabb a halandósági arány. Borzasztó benső harcokat idéz elő az emberben az alkohol. Hangja elhomályosodik, szeme elvadul, arcza elváltozik, teste reszket, vére megmérgezve, idegei elgyöngülve. Szomorú lény! A physikai ember elpusztulását követi az erkölcs-szellemi ember elpusztulása is. Az alkohollal való visszaélés egész népfajokat pusztít el. Issartier azt mondja, hogy az alkoholizmus egy álarczos rabló, a ki bájosan lép be a házba, élvezeteivel elkábít, de előbb-utóbb elrabolja az észet, egészséget és az életet. Gondos kutatók tapasztalata mutatja, hogy az alkoholikus nemcsak saját életét rövidíti meg, mert míg a normálisan élő húsz éves korában 44·2 évi élettartamra számíthat, az ivó ugyanazon korban már csak 15·6 évet vár-

hat (dr. J. Werner), de a jövő generáció sorsa fölött is dönt. Dr. Howe kimutatja, hogy 300 gyöngye elméjű gyermek között, 145 szülője szokásos iszákos volt. (Miótan 300 hülye szüleinek szokásairól tudomást vettünk, ezek közül 145, tehát közel a fele, szokásos iszákosoktól származott. Howe.) Ugyanazt tapasztalta dr. Fletcher Beach s mások is. A physikai és erkölcsi bajok kétségtelenül átörököltetnek. A mértékletlenség megfosztja a vért plasztikus tulajdonságaitól, kell tehát a gyermekek halandóságára befolyást gyakorolnia. Magyarországot illetőleg nézzük Trencsén vármegye példáját, mely általános becsű tapasztalat. Az újszülött gyermekek közül életök első évében 1879-ben 27·10 százalék, 1882-ben 24·48 százalék halt meg. Ezzel szemben száz újszülött gyermek közül Angolországban 15, Belgiumban 15, Poroszországban 25, Szászországban 26, és Bajorországban 30 életének első évében hal meg. (Dr. Brancsik Károly.) A pálinkaivás következtében elsatnyuló mezőgazdasági népességünk gyermekei is satnyák, már születésükkor gyöngék, telve a betegségek csiráival. Innét a korai halandóság magas aránya. Mivel az alkohol az organismust életerejében gyöngíti, az ellenállási képességet megszorítja, az iszákosoknál a nagyobb betegedési hajlam, mint a mértékletes ivóknál, vagy a megtartózkodóknál. Járványok idejében ünnep- és vasárnapokon legtöbbször betegednek meg, mert akkor iszákoskodnak az alsóbb néposztályok.

Normann Kerr közli, hogy Fort Hamiltonban 600 eset közül 67-nél az idegbajt iszákosság okozta. A Dalrymple Homeban a betegedések egy harmada e forrásból származott. Németalföld katonái közül 70—75 százalék száz közt ivás következtében hal meg. (Huydecoper.) Neison bizonyítja, hogy Angolországban minden 74 egyén közt egy iszákos fordul elő, és hogy a 30—60 közti években az összes halálozásokra az iszákosság aránya 1 a 21-hez, 1 a 16-hoz és 1 a 22-hez. Dr. Forrey Éjszakamerika hadseregéről szólva az elhalálozások fele részét ivásnak tulajdonítja. Dr. Rosenthal mondja, hogy a delirium tremens és az iszákosság következtében az utódokba átültetett elmebajok rengeteg száma a pálinkaivás vidékein fordul elő. (A pálinkaterületeken rengeteg száma a delirium tremensnek és az iszákosok által az utódokra átültetett tébolynak fordul elő. Dr. Rosenthal.) Ismét Normann Kerr az alkohol évi áldozatait Nagybritanniában

40.000-re teszi; (a személyi alkoholikus iszákosság következtében az egyesült királyságban előforduló évi halálozásokat 40.000-re teszem. Dr. Normann Kerr.) Dr. Wakley évenként 1500 esetet megfigyelve, a halálozás 900 esetét iszákosságnak tulajdonította. Turgenieff a pálinka évi áldozatait Oroszországban 100,000-re teszi. Csak Szent-Pétervárott, hivatalos adatok szerint, évenként 2748 egyén esik e bűn áldozatául. Oroszországban 15—60 év között élők száma 265 egyén 1000 közt.

Németországon az alkoholizmus évi áldozatainak száma 40,000. Amerikát illetőleg megállapítja Everett, hogy tíz év alatt az alkoholizmus megölt 300,000 embert, 200,000 özvegyet és 1.000,000 árvát teremtett. Mind e számokból tekintélyes rész esik a mezőgazdasági népességre, mert ennek is van része az alkoholizmusban.

III. Az öngyilkosságok szaporodása és az alkohol. A francziák már régen tapasztalták, hogy náluk a léttől való irtózás félelmetesen növekszik. Még 1827-ben 1542 volt az öngyilkosságok száma, 1832-ben e szám már 2156-ra emelkedett. (Labourt.) E szomorú tüneménynek lényeges oka az iszákosság volt. (A közhatalóság jogos fölháborodással megállapította, hogy a lét iránti undor a munkás-osztályokig találta útját, hogy az iszákosság gyakori szövetséges volt, melynek hatása alatt elhatározták az élettel való leszámolást, mondja Labourt.) Azon départementokban, hol legtöbb szeszes ital fogyasztatott, leggyakoribbak az öngyilkosságok. A mi igen természetes, mert sok ivás nyomort, rendetlenséget okoz, aztán jön a kétségbeesés és az öngyilkosság. Éjszakamerikában 1860-tól 1870-ig az alkohol több mint 2000 öngyilkosságot okozott.

A római társadalom hanyatlása korában nagy volt az iszákoskodás, de ugyanakkor az öngyilkosságok száma is rendkívül magasra emelkedett. A dőzsölő virágokkal övezte testét, és az orgia végén megölte magát.

Londonban 1829-ben 200 egyén lett ez okból öngyilkos. A 4495 öngyilkossági eset alapos megfigyelése következtében kitűnt, hogy 530 iszákosság következtében lett öngyilkos. (Bergeret). Sajátságos azonban azon tünemény, hogy az iszákosok nem a delirium alatt váltak el az élettől, hanem kijózanodások után, midőn magok előtt látják az örmenyt, melyből

megszabadulni nincs erejük. (E dispositió ritkán a delirium tartama alatt tapasztalható, ellenkezőleg midőn a szerencsétlenek visszanyerték józan ítélő tehetségüket, azon örvénynek tudatában, mely előttök tátong, s nem lévén lelki erejük a gonosz szokást leküzdhetni, megtámadják életüket. C. P. E. Bergeret.) A tapasztalat mutatja, hogy sok ivó magával a szesz folyadékkal öli meg magát. Az ivás szakában ellepi lelkét a melancholia és a világgyűlölet. Tudja, hogy a társadalom szennye, tudja, hogy tisztelet és hitel nélkül kell embertársai közt élnie, elég egy pillanatnyi fölhevülés, hogy véget vessen hitvány életének. Iszsza az egyik poharat a másik után, aztán kimegy még egyszer levegőt szívni — összeroskad s utolsó éjtszakáját az útezán tölti el, Casper kimutatta, hogy Berlin öngyilkosainak 1812-től 1821-ig egy negyed része iszákos volt. Franciaországot illetőleg Legoyt kimutatja, hogy egy millió lakosra földmivelők közül 90, iparosok közül 128, művelt osztályúak közül 218 és nyomorgók közül 596 egyén fordult elő. Cselédek, katonák iszákosok az öngyilkosság számarányából egy osztályba soroztatnak. (Oesterlen is bevallja, hogy az öngyilkosság leggyakrabban cselédeknel, aztán katonáknál és iszákosoknál fedezhető föl. Oettingen.) Az iszákos állhat a műveltség legnagyobb fokán, mégis erkölcsi ereje gyöngé, az önuralom és ellenállási képesség hiányzik, ő az érzelem gyáva lény — és itt rejlik nála az élettel való leszámolás alapindoka!

Franciaországban — hivatalos kimutatás szerint — 1861-ben 4454 öngyilkos közt 315 iszákosságnak és eseti részegségnek lett áldozata, mely szám 1868-ban 5547-re emelkedett, ivás következtében 701 egyén lett öngyilkos. (Edmond Bertrand.).

Magyarországon ma már paraszt-öngyilkosságokról kell szólni. A gazdag alföld szolgáltatja az utolsó két évtized óta az öngyilkosok nagy számát. Talán csak a szesz lenne e leverő tüneménynek az oka? Igen, részben a szesz, de még inkább a ferde nevelés és a demoralisatio. Népinevelési tanintézeteink sok kisasszonyt nevelnek földmívesek leányaiból, kiknek, ha kilépnek az életbe, túlságos sok az igényök, de annál kevesebb az erkölcsi értékek, mert éppen annyi a képesítésök, hogy férjeiket gonosztevőkké s csakhamar öngyilkosokká lenni kényszerítsék!

IV. A testi sértések. A testi sértések nagy száma legkifejezőbb bizonyítéka annak, hány ember élete és testi épsége szenved az alkohollal való visszaélés következtében. A részeg durva lény, mely szenvedélyének hatása alatt minden brutalismusra kész. Az iszákosság az embert vadállattá alacsonyítja le, vak vérszomjjal önti el, innét a személy ellen elkövetni szokott rettenetes bűntettek. A ki leitta magát, elveszti ítélőtehetségét, mely visszatartotta gonosz szenvedélyét, csakhamar kitör belőle a boszú, a gyűlölség érzete s vadállatként neki ront áldozatának. Az angol hazafiak sírnak nemzetök erkölcsi eldurvulása miatt, melynek főoka — a gin (pálinka). Mentül nagyobb tért hódított az alkohol-fogyasztás Angolországban, annál több embert nyomorítottak meg. Mikor 1874-ben az iszákosság a britteknél tetőpontra hágott: rendőrtisztviselők ellen elkövetett támadásért 13,082, magánosok testi épségének megsértése miatt 85,679, részegségért 185,730 volt a megbüntettek száma. (William Hoyle ezt mondja: «Birodalmunkban előforduló bűntettek nagyobb része mértékletlenségtől ered, mely oly ijedelmesen terjed, terjedésének főforrása pedig a koresma».) Hollandban a személy ellen elkövetett összes bűncselekmények három negyed része, iszákosság folyománya. (Huydecoper.)

Poroszországban 32,837 rab közt 13,706 (41·7 százalék) iszákos volt. A férfi-fegyházakban 514 gyilkosságért elítélt közt 237 (46·1 százalék), emberölésért 348 elítélt közt 220 (63·2 százalék), testi sértésért elítélt 773 egyén közt 575 (74·5 százalék) iszákos volt. A börtönökben testi sértésért szenvedő 1130 egyén közt 716 (63·4 százalék), a 411 házbéke-bontó közt 223 (54·2 százalék) volt iszákos. (Dr. A. Baer.) Különösen az eseti részegség szolgáltatja a személy elleni támadók roppant összegét. Franciaországban már Quetelet kimutatta, hogy négy év alatt elkövetett 1129 emberölés közt 446 koresmai czivakodás eredménye volt.

Az erkölcsök eldurvulását Magyarországon kétségbevonhatatlanul kimutatja a testi sértésekért 1887-ben elítéltek száma, mely 22,655-re emelkedett. Ha ehhez hozzáadjuk, hogy azon évben a kíméletes közigazgatási hatóságok közegészség és testi épség elleni kihágásért 19,791 egyént ítéltek el, előttünk áll az erkölcsi eldurvulás egész nagyságában. (Magyar Statisztikai Évkönyv.) Tekintve már most azt, hogy

e bűncselekvények hét tizedrésze nálunk a mezőgazdasági népességre esik, előttünk e néposztály jellege. Ily barbarismus az egész európai társadalmon végig terjed. Minden nemzetnek kell ellene harcolnia. Angolországban 1858-tól 1860-ig 1059 embert, nagyjából az alkohol hatása alatt öltek meg. (Dr. F. R. Lees.) Ha ez indító okhoz hozzáadjuk a politikai és gazdasági motivumokat, rettenetes jövőnek néz elébe az európai társadalom. A vagyonosok és a civilizáció bajnokainak föladata, okszerűen csillapítani a szenvedélyeket, a jogos igények kielégítését előmozdítani. A vésteljes polgárháború réme kezdi elsötétíteni a civilizáció s a mai társadalmi rend láthatárát, távolítsuk el társadalmi és állami békés fegyverekkel e felhőket, mert a középkor ember- és vagyonirtó harcainál rettenetesebbek lesznek azok, a melyeknek azon felhők előhírnökei.

NAGYIVÁNYI FEKETE GYULA.

IZLANDI HALÁSZ.

Regény.

Negyedik közlemény.*)

XII.

A nyár erősen előhaladt már, és augusztus havának a végén az első reggeli ködökkel visszatérni látták az izlandiakat.

A két elhagyatott nő már három hónapja együtt lakott Ploubazlanecben, a Moanék viskójában; Gita a leány helyét töltötte be az elhalt tengerészeknek ebben a szegényes fészkében. Ide hozatta mindenét, a mije apja házának eladása után megmaradt: diszes városi divatú ágylát és szép, különböző színű ruháit. Ő maga csinálta meg fekete egyszerűbb szabású új ruháját és olyanforma sűrű muszlin gyászfejkötőt viselt, mint az öreg Yvonne, melyet csupán redők díszítettek.

Naponta varrni járt a városbeli gazdag emberekhez, a honnan estennen tért haza, de útközben nem állott meg szórakozni ezzel vagy azzal a széptevővel, mert kissé rátartó maradt és még most is kisasszonynak tekintették; mikor a legények jóestét kívántak neki, kezöket a kalapjokhoz emelték, mint hajdanában.

A szép nyári estszürkületkor a tengerpart mentében tért haza Paimpolból és szívta a jó üdítő tengeri levegőt.

A varró munkának még nem volt ideje öt elidomtaláni-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 220., 221 és 222. füzetében.

tani, miként a többieket, a kik mindig munkájok fölé hajolva éltek — és mikor a tengerre nézett, fölegyenesítette karcsú természetét, melyet fájától örökölt volt; elnézett a tengeren, a nagy nyílt tengeren, el messze, arra felé, a hol Yann élt . . .

Ez az út vezetett az ő falujokhoz is. Kissé tovább menve, bizonyos kövesebb és a szélből jobban járt vidék felé, eljuthatott volna a pors-eveni halásztanyához, a hol a szürke moh-borította fák csak apróra nőnek a kövek közt és a nyugati szélrohamok iránya felé dőlnek. Hanem tudta, hogy ő el nem ment volna többet a világért sem Pors-Evenbe, pedig egy mértföldnyire ha volt; minthogy azonban egyszer járt ott, ez untig elég volt arra, hogy varázst árasztson egész útjára; különben Yannak gyakran el kell majd erre menni, és Gita ajtajából majd szemmel kísérheti őt a kopár sikon jövet-menet az alacsony rekettyék közt. Szerette tehát Ploubazlanec környékét és szinte boldog volt, hogy ide vetette a sors; a vidék egyetlen helyén sem tudta volna elviselni az életet.

Augusztus vége felé mintegy bágyadtság húzódik föl a melegebb déli tartományokból éjszak felé; az esték fényesek a távoli, erős napnak a visszaverődéseitől, melyek elhatnak a breton tengerig. A levegő igen sokszor enyhe és csöndes, sehol egy felhő.

Azokban az órákban, mikor Gita hazatért, a tárgyak már egybeolvadtak az éjben, kezdtek egyesülni és árnyékképekké alakulni. Itt-ott egy-egy rekettyebokor meredezett egy magaslaton két kő között, mint valami összekuszált tollbokréta: egy-egy össze-vissza facsarodott facsoport sötét tömeget képezett egy földmélyedésben, vagy pedig másutt valamely szalmafüdes viskó meredt a sík fölé, mint egy kis púpos boglya. A keresztútaknál a mezősegrvédő korhadtt feszületek olyformán terjesztették szét karjaikat, mintha igazi megfeszített emberek volnának, és a távolban a Manche élesen kivált nagy sárga tükrével az égtől, mely lent a láthatár felé már sötétülőben volt. És ezen a vidéken még ez a csend és ez a szép idő is mélabús volt; mindezek ellenére nyugtalanság lebegett a tárgyak fölött, aggodalom áradt szét a tenger felől, melyre annyi lény volt bízva, és a melynek örökös fenyegetése csak szunnyadozott most.

Gita, a ki el-elábrándozott útközben, soha sem találta a friss levegőben való hazatérést eléggé hosszúnak. A levegőben

érezte a tengerpart sós szaga és bizonyos virágok enyhe illata, melyek a parton a bozótok között nőnek. Ha otthon nem várt volna rá Yvonne nagyanő, szívesen időzött volna még itt a rekettyés ösvényen, mint azon szép kisasszonyok, a kik nyári estéken szeretnek ábrándozni a parkokban.

Mikor keresztülhaladt ezen a vidéken, eszébe jutott kis gyermekkorának egynémely emléke; de szerelmétől hogy elmosódtak most, mily távoliaknak és kicsinyeknek tetszettek! Minden áron jegyesének tekinteni azt a Yannt, futó rátartó, szegénylős vőlegénynek, a ki soha sem az övé, de a kihez lelkileg hű akar maradni, a nélkül, hogy bárkinek is az orrára kötné. A jelen pillanatban örömet tudta őt Izlandban: ott legalább a tenger meg fogja számára őrizni mélységes kolostoraiban, és ő nem adhatja oda magát más nőnek . . .

A napokban ugyan vissza fog térni, de most nagyobb nyugalommal nézett visszatérése felé, mint egykor. Ösztönszerűleg átlátta, hogy szegénysége miatt nem fogja őt most még jobban megvetni Yann, mert külön legény volt a többiekénél. — Meg aztán a kis Szilveszter halála kétségkívül közelebb hozta őket egymáshoz. Visszaérkezése után semmi esetre sem fogja elmulasztani, hogy el ne jöjjen házikójukba meg ne látogassa barátjának a nagyanőjét; és Gita elhatározta, hogy török-szakad, itthon lesz a látogatáskor, úgy hitte, ezzel nem fog megcsorbulni méltósága; mintha semmire sem emlékeznék, úgy beszél majd vele, mint régi ismerőssel; sőt nyájasan, lehetőleg természetes egyszerűséggel beszélget majd vele, mint Szilveszter bátyjával. És ki tudja? hátha majd a nővér szerepe jut neki mellette, most, mikor oly árván áll a világon; az ő barátságára fog támaszkodni és a barátságát, mint gyámolítást fogja tőle kérni, egyúttal elég érthetőn tudtára adva Yannak, hogy ez ne higye, mintha ő még mindig arra gondolna, hogy neje lesz. Csak kissé vadnak és makacsoskodónak tartotta a maga független hajlamaival, de egyszersmind szelidnek, nyíltak és képesnek arra, hogy fölérje észszel azt a jót, a mely közvetlenül a szívből ered.

Mit érez majd, ha itt találja ebben a kidőlt-bedőlt viskóban, szegényesen? . . . Szegényesen bizony, mert Moan nagyanőnek nincs annyi ereje, hogy mosni járhasson napszámba, csupán özvegyi nyugdíjából kénytelen élni; mostanában igen

keveset eszik ugyan, és mind a ketten megélhetnének, a nélkül, hogy valakire rászorulnának.

Mindig öreg este lett, mire hazaért; mielőtt a lakásukba ért volna, lefelé kellett mennie kissé a kopott sziklákon, mert a viskó mélyebben feküdt a ploubazlaneci útnál, azon a földrészén, mely a tengerpart felé lejt. A viskót majdnem egészen elfödte vastag szalmatetőzete, mely véges-végig girbe-görbe volt és hasonlított valamely iszonyú nagy, elhullt állat hátához. Falai olyan sötétszínűek és durvák voltak, mint a sziklák, rajtok mohok és kalánfüvek nőttek, melyek apró zöld csomókat alkottak. A küszöbre három elkopott lépcsőn mentek föl és a belső ajtóretestt egy darab hajókötéllel nyitották ki, a mely lyukon jött ki. A szobába lépve, mindjárt szemben volt az ablakrés, mely olyanformán volt a falba vágva, mint várban a lövőrések és a tengerre szolgált, honnan a tűnő nappal halvány sárga világossága ömlött be. A nagy kandallóban illatos fenyű- és bükkfa-gallyak lángoltak, melyeket az öreg Yvonne szedegetett föl járása-kelése közben; ő maga ott üldögélt és szerény vacsorájokat gondozta; otthon csak kendő volt a fején, hogy megkímélje a főkötőjét; még mindig csinos arczéle kitűnt a tűz vörös fényében. Gita felé vetette egykor barna szemeit, melyeknek most fakó lett a színök, kékest játszottak és zavartak, határozatlanok, révedezők voltak az öregségtől. Mindig azt az egyet mondta:

— Oh! Istenem, édes leányom, milyen későn jöttél haza ma este . . .

— Nem, édes nagyanym — felelt szeliden Gita, ki hozzá volt ehhez szokva. — Most sincs később, mint máskor!

— Oh! . . . Nekem úgy rémlett, kedves leányom, úgy rémlett, mintha későbbre járna az idő, mint rendszeren.

Egy asztalnál vacsoráztattak, mely már szinte idomtalanná kopott, de még mindig oly kemény volt, mint a tölgyfa törzsöke. És a tücsök nem mulasztotta el egyszer sem, hogy rákezdje nekik ezüst hangján csendes énekét.

A viskó egyik oldalát durván faragott és már szű-ette fabútorok foglalták el; fölnyitáskor polcos fekvőhelyek tűntek elő, melyeken több halásznemzedék született, hált, és az elöregedett anyák meghaltak.

A füstös gerendákra a háztartás igen régi szerszámai voltak fölaggatva, fücsomók, fakanalak, füstölt szalonna, meg

aztán régi hálók, melyek az utolsó Moan fiúk hajótörése óta ott szunnyadtak, és a melyeknek a szemeit elrágták éjjelente a patkányok.

Gita fehér muszlinfüggönyös ágya az egyik sarokba volt állítva s előkelő, üdítő tárgy hatását keltette föl ebben a keltakunyhóban.

Ott volt Szilveszter fényképe is, melyen matrónak volt levéve és föl volt akasztva rámban a gránitfalra. Oda tette nagyanyja katonai érdemjelét is, azzal a két vörös posztóból kivágott horgonnyal együtt, a milyent jobb karjukon viselnek a tengerészek, és a mely az övé volt; vett a számára Gita egy fehér és fekete gyöngyökből font gyászkoszorút is, olyant, a milyennel Bretagneban a meghaltak képeit szokták körülvenni. Ez volt a Szilveszter kis mauzoleuma, ez volt mindössze az ő emlékének szentelve hazájában . . .

Nyári estéken nem maradtak fönn sokáig, hogy megtakarítsák a világosságot; ha az idő szép volt, kiültek egy kőpadra a ház elé és nézték a járó-kelőket, a kik kissé a fejök fölött mentek el az úton.

Azután lefeküdtek, az öreg Yvonne hálófiókjába, Gita meg kisasszonyos ágyába; meglehetős gyorsan elaludt, mert sokat dolgozott, sokat járt és az izlandiak hazajövetelére gondolt, de mint okos, elhatározott szívű leány, minden nagyobb fölindulás nélkül . . .

XIII.

De mikor egy nap híre ment Paimpolban, hogy a *Mária* megérkezett, érezte, hogy olyanféle érzés fogta el, mintha láza volna. Minden várakozásbeli nyugalma egyszerre oda lett; elnagyolva véget vetett a munkának, maga sem tudta, miért, és a szokottnál korábban útra kelt — és útközben, a mint nagy sebbel-lobbal ment, már messziről fölismerte őt, a ki szembe jött vele.

Lábai remegtek és érezte, hogy nincs jártányi ereje. Már egész közel volt, alig húsz lépésre, látszottak nyalka termete és halászsapkája alól kigöndörödő haja. Gita úgy ki volt kelve magából e váratlan találkozás miatt, hogy valóban attól félt, majd nem tud megállani a lábán, ő észre fogja ezt

venni; jaj! meghalna szégyenében . . . Meg aztán azt hitte, hogy rosszúl van fésülködve, hogy nagyon fáradtnak látszik, mert igen siettette munkáját; nem adta volna sokért, ha el tudott volna rejtőzni egy rekettyebokor mögé, vagy bele tudott volna bujni valami ürgelyukba. Különben Yann is tett egy lépést hátra felé, mintha más útra akart volna térni. De már későn volt, keresztetkék egymást a szűk ösvényen.

Yann, hogy ne érjen hozzá, az út szélére lapúlt, oly ugrással, mint egy félénk ló, mikor félrecsap, és loppal meg vadócz félénken rápillantott.

Gita egy fél másodpercig szintén rápillantott és szemében akarata ellenére is kérés és aggodalom volt kifejezve. És tekinteteiknek ebben az önkénytelen keresztelésében, mely gyorsabb volt a puskalövésnél, úgy tetszett, mintha lenszürke szemgolyói kitágulnának, valamely erőteljes gondolat villanna föl bennök és igazi kékes fényt lövellnének ki, miközben arcza a halántékáig, szőke fürtöcskéiig elpirúlt volna.

Yann megemelte a sapkáját:

— Jó napot, Gita kisasszony!

— Jó napot, Yann úr — felelé.

Ennyi volt az egész; ezzel tovább ment. Gita folytatta útját, még remegett, de érezte, hogy mennél jobban távolodik tőle, vére annál inkább meglassúdik és visszatér nyugalma . . .

Otthon egy sarokban ülve találta az öreg Moant, fejét a két keze között tartá, sirt és hihizett, mint egy kis gyermek, haja le volt bomolva, hajfonata kilógott a fejkeszkenője alól, mint valami szürke kenderkőcz.

— Oh! édes Gitám . . . a Gaos fiúval találkoztam Plouherzel mellett, mikor visszafordultam a faszedésből; — gondolhatod, az én szegény kis fiamról beszélgettünk. Ma reggel jöttek meg Izlandból és már délben fölkeresett, míg künt jártam. Szegény fiú, ő is hogy sirt . . . Egészen hazáig el akart kísérni, édes Gitám, hogy hozza a kis farózsémet . . .

Gita állva hallgatta ezt, és szíve összefacsarodott bele: tehát Yann látogatása, a melyre úgy számított, hogy annyi dolgot mondjon el neki, megesett már és bizonyosan nem fogja többet ismételni, vége mindennek . . .

A viskó most elhagyatottabbnak, a nyomorúság kese-

rübbnek, a világ üresebbnek tetszett neki — lehajtotta a fejét, úgy szeretett volna meghalni.

XIV.

A tél megjött, úgy terjedt el, mint egy szemfödél, melyet szép lassan eresztenek le. A szürke napok teltek-múltak a többi szürke nap után, de Yann nem jelent meg többé — és a két nő nagy elhagyatottságban éldegélt.

A hideg beálltával drágább és ridegebb lett az életök.

Meg aztán az öreg Yvonnenal nehéz volt banni. Szegény feje elgyöngült; zsörtölődött, szitkozódott, csipő-maró lett; hetenként egyszer-kétszer elővette ez az állapot minden szíreszóra, mint a gyermekeket.

Szegény asszony! . . . jó óráiban, mikor magánál volt, még oly kedves, szelíd tudott lenni, hogy Gita nem szűnt meg tisztelni és szeretni őt. Mindig jó lenni, egy egész életen át; de az élet végén meggonoszodni, a végső napokban kiönteni azt a rosszaságot, mely az élet folyamán benne szunnyadt, mind azt a goromba szót, a mi addig elrejtőzni kényszerült az emberben, oh mily csúfsága a léleknek! oh mily titokzatos gúny!

Énekbe is fogott, és ezt még rosszabb volt hallani, mint haragos kitöréseit; énekelte, a mi csak az eszébe jutott, hol a misebeli oremust, hol trágár dalokat, melyeket hajdanában a kikötőben hallott volt a matrózoktól. Olykor meg elkezdte dűdölni a *Paimpoli leánykák*at; vagy pedig a fejét hajtogatva s lábával az ütemet verve elkezdte, hogy:

Imént ment el az uram;
Halászatra Izlandba, imént ment el az uram,
Nem hagyott egy fillért is,
Ha nem is . . . ha nem is . . .
Keresek én!
Keresek én!

Aztán mindig hirtelen abbahagyta, szemei mindannyiszor tágra nyíltak és az élet kifejezése nélkül néztek a semmibe, mint azok az elalvóban levő lángok, melyek hirtelen fölgyúlnak, mielőtt kialudnának. És aztán lecsüggesztette a fejét

és sokáig összeroskadtan maradt, alsó állkapcsát pedig leeresztette, mint a halottak.

Nem is volt többé tiszta, és ez újfajta megpróbáltatás volt, melyre Gita nem számított.

Egy nap megesett vele, hogy nem emlékezett unokájára :

— Szilveszter ? Szilveszter ? . . . mondá Gitának és úgy tett, mintha gondolkoznék, ki is lehet az ; oh Istenem, látod, szívem, mikor fiatal voltam, annyi fiam, leányom, leányom meg fiam volt, hogy most, Istenemre . . .

És mikor ezt mondá, szegény ránczos kezeivel szinte ledér nembánomsággal hadonászott a levegőben . . .

Másnap azonban már eszénél volt ; ezernyi apróságot mondott el, a melyeket Szilveszter beszélt vagy tett, és egész nap siratta.

Oh ! azok a téli esték, mikor nem volt rőzse tüzet gyújtani ! Dolgozni, mikor hideg van, dolgozni a kenyérért, finomat varrni, befejezni alvás előtt az esténként Paimpolból hozott munkákat.

Yvonne nagyanó nyugton üldögélt a kandalló mellett, lábait a pislogó parázs elé tartotta s kezeit köténye alá dugta. De az est beálltakor mindig beszélgetni kellett vele.

— Te semmit sem szólsz, édes leányom, de hát miért nem beszélsz ? Az én időmben ismertem veled egykorú leányokat, a kik úgy tudtak beszélgetni, hogy no ! Azt hiszem, nem néznénk úgy egymásra, mint a fancsali feszület, ha te beszélgetnél egyről-másról.

Erre Gita elmondott egy-két hírt, melyeket a városban hallott, vagy elmondta, kikkel találkozott útközben, közömbösnél közömbösebb dolgokról beszélgetett, különben is most minden az volt előtte a világon, aztán egyszerre félben hagyta történeteit, mikor látta, hogy a szegény öreg elaludt.

Semmi élő, semmi ifjú nem volt körülé, a minek üde ifjúsága a maga fiatalságát hozta volna eszébe. Szépsége hervadásnak indult árva magányában . . .

A tenger szele mindenfelől befurakodott és meg-meglobogtatta lámpását, a hullámok zaja úgy oda hallatszott, mintha épen hajón lett volna ; belevegyítette Yannak örökön örökké gyötrő emlékét, a kivel e dolgok közt élt, s a borzasztó éjszakákon, mikor kint a sötétségben minden sivitott és üvöltött, még nagyobb aggodalommal gondolt rá.

És mikor ilyen nagy egyedülvalóságban tudta magát azzal a félkegyelmű alvó vén asszonynyal, olykor-olykor elővette a félsz, és valahányszor a sötét szobaszögletekbe pillantott, eszébe jutottak a család ősei, a hajdani matrózok, kik azokban a polezos ágyakban háltak, a kik az ilyen pogány éjtszakákon oda veszték a tengerbe, és a kiknek a lelke haza járhatott; nem érezte magát megvédvé azoknak a halottaknak a látogatásától, ha ott volt is mellette ez az élemedett asszony, a ki már magával jó-tehetetlen és félig-meddig közéjük való . . .

Egyszerre csak tetőtől-talpig megremegett, mikor a kandalló sarka felől vékony, sípoló hangott hallott, mintha a föld alól törne ki. Lélekfagyasztó, vidám hangon énekelt:

Halászatra Izlandba, imént ment el az uram,
Nem hagyott egy fillért is,
Ha nem is, ha nem is . . .

Erre az a sajátságos, ijedt érzés vett rajta erőt, a milyent az örültek társasága okoz.

Az eső esett, esdegélt szünös-szüntelen; kint a falakon szakadatlanul hallszott a csorgás. A régi mohos háztetőn esőfogók voltak, melyek egyazon helyen mindig ugyanazt a fáradatlan, egyhangú és szomorú csöngést okozták; helyenkint meglágyították a lakás földjét, a mely sziklából, homokból és kagylóból gyúrt földből készült.

Köröskörül víz meg víz érzett; körülvette az embert hideg, végtelen tömegével: kinzó, korbácsoló víz, mely a levegőben köddé lett, mely a sötétséget még sűrűbbé tette és még jobban elkülönítette egymástól a Ploubazlanec vidékén szét-szórt viskókat.

A vasárnapesték még ridegebbek voltak Gitára nézve, a vígalom miatt, a mit másutt keltettek: vigságos esték voltak ezek, még az eldugott parti viskókban is; mindig akadt egy-egy bezárt, esőcsapkodta viskó, honnan nehézkes énekek hangzottak. Bent ivók számára fölállított asztalok, füstölő tűz mellett magokat szárítgató hajósok, pálinkázó öregek, leányok körül settenkedő fiatalok, valamennyien derekasan fölöntöttek már a garatra s torkuk szakadtából énekeltek. Melletök énekelt a tenger is, holnapi sírjok, és megtölté az éjjelt végtelen hangjával . . .

Némely vasárnap egy csapat fiatal ember, kik a csap-székekből távoztak vagy haza jöttek Paimpolból, ott ment el Moanék ajtaja mellett; ezek azok voltak, kik a legszélső föld-fokon laktak Pors-Even felé. Jó későn tértek haza, miután kitépték magokat a leányok karjaiból, nem bánták, ha verte is őket az eső, hozzá voltak szokva esőhöz, szélhez egyaránt. Gita odafigyelt az énekökre és lármájokra, melyet hamarosan elvitt a szél füttyölése vagy a tenger háborgása — hátha fölismerné Yann hangját, és remegett, mikor azt képzelte, hogy fölismerte.

Nem volt szép Yanntól, hogy nem kereste föl őket újra, és hogy úgy korhelykedett nem sokára Szilveszter halála után — ez már ébenséggel nem volt illő hozzá! Nem, igazán nem értette a viselkedését, és még sem tudott vele semmi áron szakítani, nem tudta elhinni, hogy ne volna szíve.

Annyi szentül állott, hogy Yann hazatérése után igen könnyelműen élt.

Októberben rendesen elmentek a gascognei öbölbe — és ez a kirándulás az izlandiakra mindig a dinom-dánom volt, mert ilyenkor egy kis pénzmagra tettek szert, melyet aztán gondtalanul elmulattak. (Egy kis foglaló, hogy dáridót csaphassanak, melyet a kapitányok a nagy halászati részből lehúznak, és csak télen fizetnek ki nekik.)

Mint minden évben, elmentek sóért a szigetekre, és Yann Saint-Martin de Rében ismét beleszeretett egy barna leányba, a ki múlt ősszel is szeretője volt. Együtt sétálgattak a vén-asszonyok vidám nyarán a pacsirták énekétől hangos vörös szőlőhegyekben, melyeket balzsamossá tettek az érett szőlőfürtök, a homoki szegfűk és a parti fűvény tengerszaga: együtt énekeltek és táncoltak a szüreteken, melyeken a mustól könnyű szerelmi részegséget kap az ember.

Azután elhajózott a *Mária* Bordeaux-ig, a hol újra összekadott egy nagy aranyozott borcsarnokban az aranyórás, szép énekesnővel és egy hétig imádtatta vele magát.

November havában visszatért Bretagneba, több barátja lakodalmán vőfélyeskedett mindig szép ünnepi köntösében és a multság vége felé éjfél után rendesen becsipett. Hetenként új meg új kalandokba keveredett, melyeket a leányok siettek elbeszélni Gitának, természetesen nagyítva.

Gita látta háromszor-négyszer messziről szemközt jönni a

ploubazlaneci úton, de mindig volt ideje kitérni előle; különben ily esetekben Yann is másfelé vágott a síkon. Mintha titkon úgy egyezkedtek volna, kerülték egymást.

XV.

Él Paimpolban egy tenyeres-talpas asszonyság, Tressoleurné a neve; egyik utczában, mely a kikötőhöz vezet, bormérése van, hírhedt az izlandiak közt; ebben válogatják ki a kapitányok és a révészek matrózaikat a legderekek közül, míg iddognak velök.

Valamikor szép volt, még most is szíves a tengerészekhez, jelenleg megbajuszosodott, széles vállú, akár egy férfi, nyelve, az meg úgy pörög, mint az orsó. Beillik markotányosnőnek, nagy fehér, apáczaforma fejkötőjében; van is benne valami vallásos vonás, mert hiszen breton nő. Fejében lajstromozva van valamennyi tengerésznek a neve, mint egy névtárban; ismeri a derék, a hitvány tengerészeket, az utolsó fillérig tudja, mennyi a keresetök, és mennyit érnek.

Január egyik napján magához hívatta Gitát, hogy készítsen ruhát számára. Gita el is ment hozzá és az ivő mögötti szobában dolgozott . . .

Tressoleurnéhez egy tömör, gránitoszlopos ajtón mennek be, a mely fölött régi divat szerint kirúg a ház első emelete; mikor kinyitják az ajtót, rendesen neki megy az utcán megszorult szélroham, úgy hogy az érkezők nagy dérrrel-durrall lépnek be, mintha csak hullám hátán nyargaltak volna oda. A terem alacsony és mély, fehérre van meszelve és aranyos keretű képek díszítik, melyek hajókat, hajóösszeütközéseket és hajótöréseket ábrázolnak. Egyik sarokban állványra egy majolikára festett szűz Mária van téve, két mesterséges virágcsokor közé.

Ezek az öreg falak nem egy harsány matrózéneket hallottak fölhangzani, nem egy nehézkes és vad vigságot láttak kitérni — Paimpol régmúlt idejétől fogva a tengeri martalócok nyugtalan korszakán át egész a napjainkbeli izlandiakig, kik nem sokban ütnek el őseiktől. Hány emberélet került itt koczára, a fenékig ürített kancsók közt, a tölgyfa asztalokon!

Gita, míg a ruhán varrogatott, egy izlandi dolgokról folyt beszélgetésre hallgatott, mely a közfal mögött Tressouleurné és két borozgató, nyugalomba vonúlt halász közt folyt.

Az öregek egy újdonság-hajóról vitatkoztak, melyet nem rég szereltek föl a kikötőben: soha sem fog vízre menni az a *Leopoldina*, hogy elhajózhasson a legközelebbi halfogásra.

— Oh! persze, persze — vágott vissza a korcsmárosné, bizonyosan tudom, hogy vízre fog menni! — Ha én mondom azt magoknak, hogy tegnap kapta meg a legénységét: a Guerneur-féle régi *Mária* valamennyi legénységét, melyet lebontás végett eladnak; öt fiatal legényt fogadtak föl itt előttem, a kik elszegődni jöttek ide; — ezen az asztalon — a tollammal írták alá a nevöket — így ni! — És szép szál legények, Isten ucsese!: Laumec, Tugdual Caroff, Ivon Duff, Keræz fia, Tréguierből való; — meg a nagy Gaos, Pors-Evenből, a ki fölér hárommal.

A *Leopoldina* . . . alig hogy meghallotta ennek a hajónak a nevét, mely Yannt el fogja vinni, egyszerre belevésődött Gita emlékezetébe, mintha belekapcsolták volna, hogy soha ki ne essék belőle.

Este Ploubazlanecbe visszatérése után, a hogy leült, hogy kis lámpása fénye mellett bevégezze munkáját, még mindig fejében zsibongott az a név, a melynek merő csöngése úgy lehangolta, mint valami szomorú dolog. Az emberek és hajók nevének van bizonyos sajátos physiognomiája, hogy azt ne mondjam, jelentése. És ez a *Leopoldina*, ez az új és szokatlan szó szünös-szüntelen üldözte bajlóslatú erőszakkal, a mi épen nem volt természetes. Nem; ő azt várta, hogy Yannt a *Márián* lássa elhajózni újra, a melyet egykoron meglátogatott, a melyet ismert és a melyet szűz Mária hosszú éveken át megtalmazott veszedelmes útjaiban, és most ez a változás, ez a *Leopoldina* növelte aggodalmát.

De csakhamar rájött, hogy neki tulajdonképen semmi köze már mind ehhez, hogy a mi Yann dolgait illeti, abba többé semmi beleszólása nincs. És valójában is, mit érdekli őt, itt van-e Yann, vagy egyebütt; ezen a hajón-e, vagy a másikon, elment-e, vagy visszajött? . . . Szerencsétlenebb volna-e, vagy boldogabb, ha Izlandban volna, ha visszatért volna a meleg nyár az elhagyott viskókra, és a magános, nyugtalan nőkre; — vagy ha új ősz állna be, mely újra vissza hozná a halá-

szokat? . . . Mindez közömbös, egyforma, egyaránt örömtelen és reménytelen volt rá nézve. Nem volt többé semmi láncz kettőjük közt, semmi, a mi őket közelebb hozza egymáshoz, ha még a szegény Szilvesztert is elfeledte; — át kellett tehát látnia, hogy örökre vége van egyetlen ábrándjának, élete egyetlen egy vágyának; szakítania kellett azzal a Yannal, mindennel, a mi az ő létére vonatkozott, még az Izland névvel is, a mely miatta oly fájdalmas varázsszal volt rá; el kellett üznie ezeket a gondolatokat, elsöpörnie valamennyit; ki kellett mondani: vége mindennek, vége örökre . . .

Nyájasan nézett arra a szegény öreg alvó nőre, a kinek még szüksége volt ő reá, de a ki nem sokára meg fog halni. És akkor aztán mire való lesz élni, mire való dolgozni, minek? . . .

Künt újra föltámadt a nyugoti szél; erre a nagy távoli nyögésre a háztető csatornái újra rákezdtek a gyermekcsörgőforma csöndes és enyhe csepegéseket. Elkezdték folyni a könnyei is, az árvának és elhagyatottnak a könnyei, keserű cseppecskében hulltak le az ajkairól, és ráestek csendesén a munkájára, mint a nyári permetező eső, melyet nem hoz semmi szellő, s a mely hirtelen és nagy cseppekben hull le a megterhelt fellegekből; erre nem látott többet, megtörtnek érezte magát, szédülés fogta el életének ürességére, összehajtogatta Tressoleur asszonyság bő ruhaderekát és lefeküdni próbált.

Megborzadt szegény szép kisasszonyos ágyán, a mint végig nyújtózkodott rajta: napról-napra hidegebb és nedvebb lett az — valamint ennek a viskónak minden holmija. — Mivel azonban még igen fiatal volt, addig-addig sírt, míg végre fölmelegedett és elaludt.

XVI.

Komor hetek múltak-teltek el újra, és már februárius első napjaiban voltak és meglehetősen szép meleg idő járt.

Yann a révéstől jött, épen most vette föl a múlt nyári halfogásból ráeső részt, kerek ezeröttszáz frankot, melyet a családi szokás szerint hazavitt az édes anyjának. Az esztendő jól jövedelmezett és meglehetősen tért haza.

Ploubazlanec közelében csődülést vett észre az út szélén: egy öreg asszonyt, a ki hadonázott a botjával és körülötte összecsoportosult útczai kölykeket, a kik nevettek . . . Moan anyó! . . . A jó nagyanyó, a kit Szilveszter úgy imádott; alig czammogott, ruhája tiszta rongy volt, és most egyike lett azoknak a szegény gyerekes öregeknek, a kik miatt összecsoődülnek az emberek az útakon! . . . Látása iszonyú fájdalmat keltett Yannban.

A ploubazlaneci semmirekelő kölykek megölték a macskáját, és haragos kétségbeesésében botjával fenyegette őket:

— Oh! ha itt volna most az én szegény fiam, nem mertétek volna megölni, tudom Istenem, ti haszontalan akasztófára valók! . . .

Úgy látszik elesett, a mint utánok eredt, hogy megverje őket; fejkötője félre csúszott, ruhája tiszta sár volt, és a gyerekek egyre azt kiabálták, hogy részeg, részeg. (Ez különben gyakorta megesik Bretagneban némelyik szegény öreggel, a kit szerencsétlenségek értek.)

Yann maga tudta, hogy az nem igaz, és hogy ez a tiszteletreméltó öreg asszony víznél egyebet nem iszik.

— Nem szégyenlitek magatokat? — mondá a suhancoznak, haragra lobbanva, imponáló hangon.

És egy pillanat alatt mind szétfutottak az apróságok, szégyenökben és zavarukban, a nagy Gaos elől.

Gita, a ki épen jött vissza Paimpolból, hozva estére való munkáját, messziről észrevette a dolgot, mindjárt megismerte nagyanyját a csoportban. Lélekszakadva jött, hogy megtudja, mi történt, mi érhetette a szegény öreget — és menten megértette, hogy megölték a macskáját.

Nyílt szemeivel Yannra pillantott, a ki most nem nézett félre az övéivel; ezúttal nem gondoltak a futásra; csak mind a ketten fülig pirultak és kissé zavarodottan néztek egymásra, hogy olyan közel vannak; mind a mellett gyűlölet nélkül, szinte nyájasan, mivel a szánalom és az oltalmazás vágya összefűzte őket.

Már jó rég haragudtak az iskolás gyerekek arra a szegény, immár néhai kandurra, mivel fekete pofájával olyan ördögforma volt; pedig igen jó macska volt, és ha közletről vette valaki szemügyre, ellenkezőleg igen szelíd és kedveskedő egy állatnak látszott. Kövekkel ütötték agyon, és az egyik szeme kilógott.

A szegény öreg asszony, a ki még mindig fenyegető szavakat mormogott, meghatva bízogott tovább és farkánál fogva vitte azt a döglött macskát, mintha valami tengeri nyulat hozna a vásárból.

— Oh! szegény fiam, szegény fiam . . . ha a világon volna, nem merték volna ezt velem cselekedni, tudom Istenem! . . .

Könnyek csorogtak szemeiből és végig folytak arcza ránczaiban; és kék eres kezei remegtek.

Gita helyre igazította a fejkötőjét és kis leányos nyájas szavakkal iparkodott megvigasztalni. Yann boszankodott; hát lehetséges volna, hogy oly rossz gyerekek legyenek a világon! Ilyesmit tenni egy szegényes, öreg asszonynyal! Majdnem könnybe lábadtak az ő szemei is. — Nem épen azért a kandurért, magától értődik; az olyan kemény szívű emberek, mint ő is, ha szeretnek is enyelegni az állatokkal, semmi különösét nem éreznek irántok; de megesett a szíve, a mint a szegény gyermekes nagyanyó után ment, a ki farkánál czipelte a szegény macskát. Szilveszterre gondolt, a ki annyira szerette nagyanyját; arra, mily bánatot okozott volna neki, ha előre megmondják neki, hogy ilyen csúfságos és szánalmas véget ér az ő szerette nagyanyja!

Gita mentegetődzött az öreg külsejének dúltságaért, minthogy ő gondozta.

— Bizonyosan elesett, azért ilyen piszkos — mondá halkan; ruhája nem valami új ugyan, mert nem vagyunk gazdagok, Yann úr; de tegnap újra megvarrtam, és ma reggel, a hogy elmentem hazulról, bizonyosan tudom, hogy tiszta és rendes volt.

Yann rá nézett és talán sokkal jobban meg volt hatva ettől az egyszerű magyarázattól, mint lett volna holmi ügyes beszédektől, szemrehányásoktól és nagy könnyektől. Folytonosan egymás mellett mentek és közeledtek Moanék viskójához. — Szépnek szebb volt Gita bárkinél, azt tudta Yann nagyon jól, de úgy tetszett neki, hogy most szegénységében és gyászában még szebb. Arczkifejezése komolyabb lett, lenszürke szemeiben több volt a tartózkodás és mégis mélyebben néztek annak a lelkébe, a kire rápillantott. Termete szintén kifejlett. Innen-onnan huszonhárom éves lesz, szépsége elérte teljes kifésülését.

Meg aztán most úgy öltözködött, mint a többi halász leány: fekete ruhában díszítés nélkül, és teljesen síma fejkötőben járt; bár azért még mindig volt benne valami érthetetlen kisasszonyos előkelőség; ez valami olyan rejtélyes és önkénytelen volt, a mi miatt nem lehet neki szemrehányást tenni; talán ruhadereka okozta ezt, mely csinosabban állt, mint a többi leányoké, régi megszokásból, és jobban föltüntette domború keblét és felső karját . . . De nem; inkább nyugodt hangjában és nyájas tekintetében rejlett varázsa . . .

XVII.

És Yann csakugyan elkísérte őket egészen hazaig.

Együtt mentek mind a hárman, mintha a macska temetésén volnának, és majdnem furesa is volt egy kicsit látni őket, a mint úgy kíséretkép mentek; az ajtóknál álldogáló emberek nevettek is rajtuk. Az öreg Yvonne ment közbül és vitte a macskát; jobbként Gita zavarodottan és még mindig elpirulva; a nagy Yann pedig balkézt, fejét magasan tartá és elmélázott.

A szegény öreg asszony már útközben lecsillapult; magától rendbe szedte a haját és egy kukkot sem szólva, hol egyiket, hol a másikat kezdte szemügyre venni, tisztulttá lett nézésével.

Gita sem beszélt, félt, hogy azzal alkalmat ad Yannnak az elbúcsúzásra; szeretett volna azon jóságos tekintet meleg hatása alatt lenni, melyet tőle nyert, szeretett volna szem-bezárva menni, hogy semmi egyebet ne lásson, így menni soká-soká az ő oldala mellett, álmodozva, a helyett, hogy oly gyorsan haza érne üres és rideg lakásukba, a hol minden el fog oszlani.

Az ajtónál tétováztak egy pillanatra, mi alatt úgy tetszett, mintha a szív megszűnt volna dobogni. A nagyanyó bement a nélkül, hogy visszafordult volna; utána nagy-habozva Gita, végre Yann is belépett . . .

Náluk volt hát, életében először, alkalmasint cél nélkül, mit akarhatott volna náluk? . . . Mikor átlépte a küszöböt, kalapjához nyúlt, és aztán, a mint szemei először is a fekete gyöngyös gyászkoszorún akadtak meg, lassan oda

ment Szilveszter arczképéhez, épen úgy, mintha sírhoz közelednék.

Gita állva maradt s kezével az asztalnak támaszkodott. Yann most körüljártatta szemét, Gita pedig követte a tekintetét, melylyel hallgatagon nézett végig szegénységükön. Valóban, nagyon szegényes volt ennek a két elhagyott nőnek lakása, minden tisztasága és rendje mellett. Legalább majd jóságos szánalmat érez iránta, ha látja, hogy alászállott ebbe a nyomorúságba, ebbe a nádfödelű, kopott gránit viskóba. Semmi sem maradt meg a régi gazdaságból, csak a fehér ág, a szép kisasszonyos ág, melyre Yann szemei akaratlanul is vissza-visszatértek.

Semmit sem szólt . . . Miért nem ment hát ? . . . Az öreg nagyanyó, a ki oly ravaszkas volt még világos pillanataiban, úgy tett, mintha nem ügyelne rá. Így tehát némán és aggodalmasan álltak egymás mellett és végre úgy nézték egymást, mintha kérdőjelekké változtak volna.

De a perczek múltak és minden elmúlt percznél úgy tetszett, hogy a hallgatás jobban megrögzik köztök. És mindig merőbben meg merőbben néztek egymásra, mintha ünneptélyesen várakoznának valami hallatlanra, a mi késve késik.

— Gita — mondá mély halk hangon, — ha még mindig úgy akarja . . .

Mit akart mondani ? . . . Valami nagy, hirtelen elhatározást lehetett sejteni, hirtelent, a milyenek az ő elhatározásai, egy percz, és megfogantak, és alig-alig meri szavakba foglalni . . .

— Ha még mindig úgy akarja . . . A halfogás jól elkelt az idén, és van egy kis pénz a kezem ügyében . . .

Ha még mindig úgy akarja-e . . . Mit kívánhatott ezzel tőle ? jól értette-e ? Megsemmisülten állt annak a végtelensége előtt, a mit megérteni hitt.

Az öreg Yvonne meg onnét a sarokból fülelt, mert érezte közeledni a boldogságot . . .

— Megtarthatnók a lakodalmunkat, Gita kisasszony, ha még mindig úgy akarja . . .

. . . És várt a feleletére, de nem kapott . . . Ki akadályozhatja, hogy kimondja az igent ? . . . Yann ámúlt-bámúlt, megijedt, és ezt jól észre vette Gita. Mind a két kezével az asztalnak támaszkodott, elfehéredett, szemei meg-

merevedtek, hangja elakadt, olyan volt mint egy szép hal-dokló . . .

— No hát, Gita felelj! — mondá az öreg nagyanyó, a ki odament hozzá. Lásza, Yann úr, ez a dolog meglepi; enged-jen meg neki; majd meggondolja és nyomban felelni fog . . . Üljön le, Yann úr, és igyék meg velünk egy pohár almabort . . .

De nem, még sem tudott felelni, Gita; elragadtatásában egy szó sem jött a nyelvére . . . Tehát mégis igaz volt, hogy az a Yann derék ember, hogy van neki szíve. Föltalálta itt az ő igazi Yannját, olyannak, a minőnek mindig látta magában, minden nyersesége, minden szégyenlős vonakodása, minden-nek ellenére. Sokáig lenézte őt Yann és ma elfogadta — ma, mikor elszegényedett; bizonyosan így gondolkozott, valami oka lehetett rá, a mit majd később megtud; e pillanatban tel-jességgel nem jutott eszébe, hogy számon kérje azt, hogy szemére lobbantsa két évi búbanatát . . . Mindez különben úgy kiröppent most az eszéből, egy másodpercz alatt olyan messze-messze sodródott abban a gyönyörűséges zivatarroham-ban, mely keresztül zúgott életén! . . . Szája zárva maradt; szerelmét csak könnybe lábadt szemeivel rebegette el, melyek régtelen mélységgel néztek rá, mignem egy nagy könnyesepp csordult végig az arczán . . .

— No hát Isten áldjon meg benneteket, édes gyerme-keim — mondá Moan nagyanyó. — Nagy hálával tartozom neki, mert szívemből-lelkemből örülök, hogy ilyen vénségem-ben megérhettem ezt halálom előtt.

Még mindig egymás előtt állottak, kéz kezet fogva, nem találtak szót a beszélgetésre; nem jutott eszökbe szó, mely elég édes lenne, sem mondat, mely kifejezné, a mit kel-lene, semmi, a mi méltónak látszanék arra, hogy megtörjék vele ezt a gyönyörűséges csendet.

— Legalább csókoljátok meg egymást, gyermekeim . . . De ni! egy árva szót sem szólnak! . . . Oh! édes Istenem, milyen furcsa gyerekek ezek! . . . Nézze meg az ember! . . . No, Gita, mondj már neki valamit, édes leányom . . . Oh! az én időmben bizony megcsókoltak egymást, mikor megtörtént az ígérkezés . . .

Yann levette a kalapját, mintha egyszerre addig nem ismert mély tisztelet fogta volna el, mielőtt lehajolna, hogy megcsókolja Gitát, és úgy tetszett neki, hogy ez volt az első igazi csók, a melyet életében adott.

Megsókolta Gita is és egész szívéből odaszoritotta friss, szűzies ajkait vőlegényének tenger-aranyozta orcájára. Boldogságról énekelt a tücsök a fal kövei közt; most az egyszer vak-tában jól találta. És Szilveszter szegény kis arczképe mintha mosolygott volna fekete koszorúja közül. És hirtelen minden megéledni és megifjodni látszott a kihalt viskóban. A csend soha sem hallott zenével telt meg; még a halvány téli szürkület is, mely behatolt az ablakrésen, mintha szép, elbájolt fénynyé változott volna át...

— Tehát Izlandból visszajövet üljük a lakodalmatokat, úgy-e, édes gyermekeim?

Gita lehajtotta a fejét. Izland, a *Leopoldina* — igaz ni, elfeledte mindazt a sok ijedelmet, a melyet elképzelt az utazásra. — Izlandból visszajövet!... milyen hosszú lenne, ha még egy egész nyarat kinos várakozásban kellene tölteni. És Yann lába hegyével gyorsan kopogtatta a szoba földjét, az egyszer ő is igen sürgetős lett; gyorsan számította magában, hogy lássa, ha jól iparkodik, lesz-e elegendő ideje megházassodni az elutazás előtt: ennyi meg ennyi nap kell, hogy rendbe hozza az iratokat, ennyi meg ennyi nap a kihirdetésre a templomban; így a házasság 20—25-ike közt végbemehetne, és ha valami közbe nem jön, még egy jó hétig együtt maradhatnak a lakodalom után.

— De már megyek, hogy értesítsem édes apánkat — mondá oly sietséggel, mintha most életőknek még a percei is ki volnának mérve és drágák volnának...

NEGYEDIK RÉSZ.

I.

A szerelmesek mindig szeretnek együtt üldögelni a padokon a kapu előtt, mikor leszáll az est.

Yann és Gita szintén így tettek. Esténként kiültek, Moanék viskójának ajtajához a régi gránitpadra s ott szerelmeskedtek.

Más szerelmeseknek ott vannak a tavasz, a fák ár-

nyéka, a langyos estvék, a virágos rózsafák. Nekik be kellett érniök a februáriusi esti szürkületekkel, melyek leereszkedtek a tengerpartra, erre az egész rekettyés és köves vidékre. Nem volt sem fejük fölött, sem körülöttük semmi zöld ág, semmi más, csak a végtelen ég, szálldogáló ködök úsztak tova széplassan. Virágok helyett csupán barna tengeri hinárt láttak, melyet a halászok hálókkkal húztak ki az ösvényre, a hogy följöttek a partról.

A telek nem szigorúak ezen a tengeráramtól enyhe vidéken; de az estszürkületek mindazáltal csipős zúzmarával és észrevehetetlen finom esővel járnak, mely lerakodott vállaikra.

Mégis kint maradtak, mert jól érezték ott magokat. És az a százados pad nem csodálkozott a szerelmökön, mert hiszen eleget látott már azelőtt; sok szerelmes beszédet hallott már, nemzedékről nemzedékre mindig egyformát a fiatalok szájából; hozzá volt szokva, hogy később is visszajönni lássa a szerelmeseket, de már bízogó, remegő öregekké változva, kik leültek ugyanarra a helyre — de nappal, hogy még egy kis levegőt szívjanak és fölmelegedjenek utolsó napjoknál . . .

Olykor Yvonne nagymama ki-kidugta fejét az ajtón, hogy megnézze őket. Nem mintha nyugtalankodott volna, vajon nem törik-e rosszban fejöket, hanem merő szeretetből, gyönyörűsége tellett benne, ha látta őket, és azért is, hogy rávegye őket, jöjjenek már be. Így szólt hozzájuk:

— Megfáztok, gyermekeim, még valami bajt szereztek magatoknak, Istenem! Istenem! ilyen soká kint maradni, csak azt szeretném tudni, hová tettétek az eszeteket?

Megfázni! . . . Érezték is ők a hideget! Tudtak is valamit azon a boldogságon kívül, hogy egymás mellett lehetnek!

Az úton járókelő emberek halk, két hangú dallamot hallottak, mely összeolvadt a tenger-okozta csapkodással ott lent a kösziklák lábánál. Összhangzatos egy zene volt az, Gita csengő hangja váltakozott Yann hangjával, a melynek lágy, behizelgő és mély zengzetessége volt. Ki lehetett venni körvonalaikat is, melyek kidomborodtak a gránitfalból, melyhez megtámaszkodtak: először is Gita fejkötőjének fehérsége, aztán pedig fekete ruhába szorított karcsú alakja, és mellette barátjának széles vállai. Fölöttök szalmafedelők púpos bolto-

zata, és mindezek mögött a szürkülő végtelenség, a víznek és égnek szintelen ürje . . .

Végre mégis csak bementek és leültek a kandallóhoz. az öreg Yvonne pedig nem sokára bóbiskolni kezdett és nem igen háborgatta a szerelmes párt. Erre megint rákezdtek halk hangon a beszédet, hogy helyre üssék a két esztendő hallgatást; sietniök kellett a szerelmeskedéssel, mert nem sok vesztegetni való idejük volt.

Abban állapotok meg, hogy Yvonne nagyanyónál foglak lakni, a ki végrendeletében rájuk hagyta viskóját; időhiján egyelőre nem tettek rajta semmi javítást, hanem majd ha Yann visszatér Izlandból, ki fogják csinósítani ezt a kisé szegényes, ütött-kopott fészket.

II.

. . . Egy este Yann azzal mulattatta Gitát, hogy ezernyi apró dolgot mondott el, a melyeket Gita tett, a mi Gitával történt első találkozásuk óta; még azt is elmondta, milyen ruhában járt és milyen multságokon vett részt.

Gita nagy álmélkodással hallgatta. Hát honnan tudta meg Yann ezt mind? Ki hitte volna, hogy erre is gondja volt és eszében tudta tartani?

Yann csak mosolygott, játszotta a titkolódzót és még más apró-cseprő dolgot is beszélt el, a melyeket Gita egészen elfeledett. Most megszakítás nélkül hagyta beszélni váratlan elragadtatással, mely egész lényét elfoglalta; kezdett átlátni a szitán: tehát Yann is szerette az egész idő alatt! . . . Ő állandóan vele foglalkozott, és lám most Yann is kivakantja! . . .

Hát akkor ugyan bizony mi lelhetette? Miért vonakodott úgy tőle? miért hagyta annyit szenvedni?

Még mindig az a titokzatosság, a melynek a földéítését megígérte, de a mit egyre húzott-halogatott, és csak írált-pírúlt és nem tudni, miért, elnevette magát, ha Gita előhozta.

III.

Egy szép nap Yvonne nagyanyóval Paimpolba mentek, hogy megvegyék a menyasszonyi ruhát.

A régi szép kisasszonyos ruhái közt elég volt, melyeket a körülményhez képest át lehetett volna alakítani, a nélkül, hogy valamit kellett volna hozzávenni. De Yann menyasszonyi ajándékba akart egyet venni, ő meg nem igen ellenkezett: úgy hitte, ha ruhát vesz neki, melyet a saját keze munkájával szerzett pénzből fizet meg, már ezzel félig-meddig feleségévé tette.

Feketét választottak, mert Gita még gyászolta az édes apját. De Yann nem találta elég szépeknek az eléjük rakott ruhaszöveteket. Kissé főnhordta az orrát a kereskedőkkel szemben, és ő, a ki annak előtte a világért be nem ment volna valamelyik paimpoli üzletbe, most mindenbe beleütötte az orrát, még a ruha szabásába is; azt akarta, hogy tegyenek rá széles bársonyszalagokat, hogy annál szebbet mutasson.

IV.

Egy este, mikor megint a köpadon ültek kösziklájok magányában és a sötétedő éjtszakában, szemök véletlenségből egy tövisbokron akadt meg, mely egyetlen volt a környéken s a mely a sziklák közt nőtt az út szélén. A félhomályban úgy rémlett nekik, mintha apró fehér és könnyed csomókat látnának rajta:

— Azt hinné az ember, kivirágzott — mondá Yann.

És odamentek, hogy meggyőződjenek.

Csakugyan tele volt virággal. Mivel nem láttak tisztán, megérintették, hogy ujjjaikkal győződjenek meg azoknak a kis virágocskáknak a valóságáról, melyek nedvesek voltak a ködtől. Ekkor érezték először a tavasz gyors közeledését; egyúttal azt is észrevették, hogy a nappalok hosszabbodtak; hogy a levegő langyosabb lett és az éjtszaka világosabb.

De mennyire előre haladt ez a bokor! A környéken sehol

sem találták mását az utak szélén. Bizvást az ő kedvökért virágzott, szerelmi ünnepök alkalmára . . .

— Oh! hát akkor úgy-e szakítunk róla? — mondá Yann.

És ott nyomban csokrot kötött érdes kezével; nagy halászkésével, melyet az övében hordott, letisztogatta gondosan a töviseket, aztán Gita derékköntösébe tette:

— Jaj ni! mint valami menyasszony — mondá hátralépve, hogy az éj ellenére lássa, jól áll-e neki.

Alattok a csendes tenger meg-megtört a part kövein, apró, szabályos, meg-megszűnő csobogással, mint a lélegzés alvás közben; közömbösnek, vagy éppen kedveskedőnek látszott itt, a szerelmeskedés közelében.

Az estre várakozásban a nappalok hosszúaknak tetszetek, és aztán mikor tíz órakor elváltak egymástól, kissé elvesztették életkedvüket, mert lám ennek is vége lett . . .

Sietniök kellett az iratokkal, mindennel, mert hátha nem lesznek készen és elszalasztják a boldogságot magok mellől őszig, a bizonytalan jövőig . . .

Esti szerelmeskedések ezen a kietlen helyen, a tenger örökös zajlása mellett és azzal a kissé lázas bánkódással, hogy az idő olyan hamar telik, valami sajátságos, szinte komor jelleget öltött. A többi szerelmesektől elütő szerelmek voltak, komolyabbak, nyugtalanabbak szerelmekben.

Yann még mindig nem mondta el, mi kifogása volt ellene abban a két évben, és mikor este elment tőle, az a titkolózás bántotta Gitát. De arról mégis biztos volt, hogy Yann szereti őt.

Yann, az szent igaz, mindig szerette őt, de nem úgy, mint mostanság: szerelme nőttön-nőtt szívében és fejében, mint az ár, mely nő meg nő, míg mindent elönt. Még soha sem ismerte az ilyen szeretést.

Némelykor végig nyúlt a köpadon és fejét Gita térdére tette, gyermekes kedveskedésből, hogy simogattassa magát, de aztán illedelemből hamarosan fölugrott. Szeretett volna lefeküdni a földre lábaihoz és ott maradni, homlokát szoknyája szélének támasztva. Azon a testvéries csókon kívül, melyet érkezésekor és eltávozásakor adott neki, nem merte többet megcsókolni. Valami láthatatlant imádott benne, a mi az ő lelke volt, a mely tiszta és nyugodt hangjának zengésében,

mosolygásának kifejezésében, szép tiszta tekintetében nyilatkozott. . . .

És ha még hozzáveszszük, hogy húsból és vérből való nő volt, szebb és kíváncsibb, mint akármelyik; hogy nem sokára egészen az övé lesz, épen úgy, mint előbbeni szeretői, a nélkül azonban, hogy megszűnnék ő maga lenni! . . . Ez a gondolat megremegtette a velőig; nem tudta elképzelni előre, milyen meggittasultság lesz az; de tiszteletből nem időzött ennél a gondolatnál és majdnem azt kérdezte magától, hogy lesz-e bátorsága elkövetni azt a gyönyörűséges szentségtörést . . .

V.

Egyik csepergős estén egymás mellett üldögéltek a kandallónál, Yvonne nagyanyó meg velök szemben bólogatott. A tűzhelyen lobogó láng megnyúlt alakjaikat tánczoltatta a fekete mennyezeten.

Halkan beszélgettek, mint a szerelmesek szoktak. De ma este zavarodott csend támadt csevegésökben. Különösen Yann alig szólt egyet-kettőt, félig-meddig mosolyogva lecsügesztette fejét, iparkodott kikerülni Gita pillantásait.

Gita ugyanis egész estén át sürgetve sürgette kérdéseivel, hogy árulja el már egyszer azt a titkot, melyet addig vasfogóval sem lehetett kivenni belőle, de most érezte, hogy sarokba van szorítva: Gita erőnek erejével tudni akarta a titkot; most hasztalan fog egérutakat keresni:

— Rosszat mondtak talán felőlem? — kérdezé.

Azt akarta rá felelni: rosszat. — Rosszat, oh! . . . azt eleget mondtak felőle Paimpolban is, Ploubazlanecben is . . .

Azt kérdezte, mit? Yann erre zavarba jött és nem tudott felelni. Erre mindjárt látta, hogy más volt a dologban.

— Öltözködésemért, úgy-e, Yann?

Persze, hogy az öltözködése is egyik bibe volt: egy ideig nagyon is szépen öltözködött, sem hogy egyszerű halászné lehetett volna. De végre is kénytelen volt előállani vele, hogy ez még nem volt minden.

— Talán, mert az időben gazdagoknak tartottak bennünket? Talán attól tartottál, hogy kikoszarazlak?

— Nem! nem! nem ezért.

Olyan gyermekies önbizalommal mondta el ezt Yann, hogy Gita elkaczagta magát. Erre megint csend lett, mialatt kint hallatszott a szélnek és a tengernek a nyögése.

Míg Gita őt figyelmesen vizsgálgatta, egy eszme jutott eszébe, mely megváltoztatta arcza kifejezését:

— Tehát ha teljességgel nem ez volt az ok, Yann, akkor mi volt? — mondá és hirtelen a szeme közé nézett azzal a fürkésző ellenállhatatlan mosolylyal, mely azt jelentette, hogy eltalálta.

Yann félrefordította a fejét és hangosan fölnevetett.

Tehát csakugyan az volt, eltalálta: okát nem tudta adni, mert nem is volt rá oka soha, soha. Nos tehát fejes volt, (mint Szilveszter mondta egykor), annyi az egész. De hiszen kinozták is ám eleget ezzel a Gitával! Mindenki belekeveredett, szülei, Szilveszter, izlandi pajtásai, még maga Gita is. Erre azt mondta, hogy nem, csak azért sem; de azért szíve mélyébe temette ezt a gondolatot, hogy egy nap, mikor majd senki sem fog rágondolni, mégis csak előáll vele, hogy igenis elveszi:

És Yannak ez a gyerekeskedése volt az oka, hogy Gita két esztendőn át epekedett, szomorkodott magányában és vágyott a sírba . . .

Yann először nevetni akart egyet, mert átallotta, hogy rájöttek a csinyjára, de aztán hűséges komoly szemével Gitára pillantott, mintha viszont azt a mélységes kérdést intézné hozzá: legalább megbocsát-e neki? Olyan nagy lelki mardosást érzett ma, a miért annyi kint okozott neki; s vajon meg fog-e neki bocsátani? . . .

— Már ilyen az én természetem, Gita — mondá. — Így vagyok otthon a szüleimmal is. Valahányszor a fejembe veszek valamit, egy hétig úgy teszek, mintha haragudnám rájuk, alig szólok valakihez. Pedig, mint tudod, nagyon szeretem őket, és végre szót fogadok nekik mindenben, a mit akarnak, akár mint egy tíz esztendőes gyermek . . . Azt hiszed talán, ingyemre volt meg nem házasodni! Oh nem! nem soká tudtam volna megállani, azt elhíheted, Gita szívem.

Megbocsátott-e neki! Érezte, hogy könnybe lábad a szeme, ez volt utolsó maradéka egykori bánatának, mely Yann vallomására eltűnt végre. Különben előbbeni szenvedése nél-

kül nem lett volna olyan gyönyörűséges a jelen óra; most hogy véget ért minden szenvedése, szinte jobb szerette, hogy megismerte a megpróbáltatásnak azt az idejét.

Most minden kiderült köztök; váratlanul ugyan, de teljesen; nem volt többé fátyol a két lélek közt. Yann karjaiba vonta Gitát, fejök összeért, arcuk egymáshoz simúlt és így maradtak soká, soká, nem volt többé, mit megmagyarázni, nem volt, mit mondani. És ebben a pillanatban oly tiszta volt ölekezésök, hogy mikor Yvonne nagyanyó fölébredt, úgy maradtak, a hogy voltak, minden zavarodottság nélkül.

VI.

Hat nappal az Izlandba indulás előtt történt. A nászmenet visszatért a ploubazlaneci templomból. Dühös szél kergette őket; az ég egészen be volt borulva és esőre állt.

Karonfogva jöttek; szépek voltak mind a ketten, a mint királyokként mentek hosszú kíséretök élén; azt hitték, álmodnak. Csendesek, elmélázók, komolyak voltak; úgy tetszett, hogy semmit sem látnak, uralkodnak a világon, fölülállnak mindenek. Még a szél is megkímélte őket, míg mögöttök a nevető párokból álló, vidám rendetlenségben jövő nászmenetet ugyancsak megczibálta a goromba nyugati szél. A nászmenetben sok fiatal vett részt, a kik jókedvökben majd hogy ki nem ugrottak a bőrükből, és sok más őszbe csavarodó öreg, a kik mosolyogva gondoltak esküvőjük napjára és első házaseveikre.

Ott volt a nászmenetben Yvonne nagyanyó is, kissé eszelős-félben ugyan, de szinte boldogan; Yann egyik öreg nagybátyja vezette, a ki régi módi bókokkal szépelgett neki; szép új fejkötő volt rajta, melyet az alkalomra vettek neki és elmaradhatatlan kis kendője, melyet már harmadszor füstöttek meg, ezúttal Szilveszter miatt, feketére.

És a szél nekik esett, válogatás nélkül, az összes meghívottaknak; a szoknyákat fölkapta, a köntösöket kiforgatta, a kalapokat és fejkötőket elröpítette.

A templom ajtajánál, a szokás szerint, csinált virágcsokrot vett magának a vőlegény és menyasszony, hogy kiegészítsék ünnepi ruhájokat. Yann teketória nélkül tüzte föl az övét

széles mellére, de ő azok közé tartozott, a kiknek minden jól áll, míg Gita elárulta kisasszonyos voltát abban a módban, a hogy a szegényes durva virágokat jól fönt a derekköntösebe tűzte, a mely, mint máskor is, szépen odasimúlt pompás természetéhez.

A hegedüst, a ki a menetet vezette, egészen megveszítette a szél; ördögös módon össze-vissza játszott, nótái foslányonként jutottak a fülbe és a szélroham sípolása miatt furcsa zenének tetszett, sokkal visitóbbnak a sirály kiáltásainál is.

Egész Ploubazlanec kijött, hogy lássa őket. E házasságban volt valami, a mi szenvedélyes érdeklődést keltett az emberekben és messziről ide csődültek; a keresztútaknál mindenfelé várakozó csoportok álldogáltak. Paimpolból majdnem valamennyi izlandi barátja Yannak odasorakozott. Elvonulásukkor üdvözölték a párt; Gita komoly bájjal köszönt, fejét könnyeden meghajtva, mint valami előkelő kisasszony és az egész út hosszát csodálat tárgya volt.

A környék legeldugottabb, legfeketébb, s még erdőbeli viskóiból is előjöttek a koldusok, a félkegyelműek, az örültek és a bénák. Ez a népség távirda-póznák módjára állott föl az utak szélén, zeneszerszámaival, harmonikaival, kintornáival; feléjük nyújtották kezeiket, fatányéraikat, kalapjokat, hogy elfogadják az alamizsnát, a mit Yann nemes előkelőséggel s Gita királynői mosolylyal nyújtott oda nekik. Voltak a koldusok között olyanok, a kik igen vének voltak, szürke haj borította üres fejüket, melyben soha sem is volt semmi; meglapúltak ott az utak üregeiben, szakasztott olyan színűek voltak, mint a föld, melyből mintha soha nem is jöttek volna ki teljesen és a hová mi hamarabb vissza is fognak menni, a nélkül, hogy gondolataik lettek volna; zavaros szemök nyugtalanító volt, miként idétlen és fölösleges létök titka. Csak nézték mint vonul tova ez a pompás, étellel teljes ünnepi menet, de nem értették, mire való . . .

Pors-Even községén és Gaosék házáan is túl mentek, még pedig azért, hogy ploubazlaneci szokás szerint eljussanak a Szentháromság kápolnához, a mely mintegy a breton világ végén van.

A kápolna az utolsó és legkiállóbb földfok lábánál van, egy alacsony sziklaküszöbön, a víz közvetetlen közelében,

mintha már a tengerhez tartoznék. Hogy le lehessen oda jutni, egy kecskejáró ösvényre kell térni, mely gránittömbök közt vezet. A nászmenet szétoszlott ezen a magános szikla-lejtőn, a kövek közt, vidám vagy szépeltű beszédök egészen elveszett a szél és a hullámok zajában.

Lehetetlenség eljutni a kápolnához; ilyen idő mellett az út nem biztos, a tenger épen mellettök csapkodott. Nagy magasra hánnya hullámait, melyek visszaestőkben szétszóródtak, mintha mindent el akarnának nyelni.

Yann, ki Gitával a karján legmesszebbre mert bemenni, fordult vissza legelőször a tenger csapkodás elől. Hátról nászmenete állt lépcsőzetesen az amphitheatrum alakú sziklákön; úgy látszott, mintha azért jött volna ide Yann, hogy bemutassa feleségét a tengernek; de ennek nem volt inyére az új menyasszony.

Mikor hátrafordult, észrevette a hegedűst, a mint a szürke sziklán ott állt és újra rá akart gyújtani a négyes dallamára két szélroham közti szünetben.

— Hagyd abba muzsikádat, barátom — mondá neki; — a tenger különbet játszik nekünk . . .

Egyszerre elkezdett esni a csapkodó zápor, mely reggel óta fenyegetett. Nosza támadt erre eszeveszett kipkedés-kapkodás; kiki azon volt, hogy följuthasson a magas hegyfokra és Gaosékhoz menekülhessen . . .

LORI P. után *franciából*

KOVÁTS S. JÁNOS.

EZÉKIEL.

Ha forgószélben éjszakon
Kitör a nagy tűzfelhők harcza,
A láng felett fényoszlopon
Megjelenik az Isten arcza :
Kiálts akkor Ezékiel,
Kiáltsd a pártos nemzeteknek :
Imhol az Úr Isten közel,
Kemény szívek jaj, jaj tinektek !

Isten szavával mondom én,
Az ő ügyének fölKent papja,
Hogy Jeruzsálem szent hegyén
Vér száll fel az ítéletnapra.
Bálvány alakban önmagát
Imádja már a büszke ember,
Azért hoz rá vést és halált
Az inség itt, amott a fegyver.

Vad szenvedélyek lánczain
Rabokként tánczolnak a vének
S a bűn sötét tornáczain
Hajlonganak az ifjú térdek.
Fátylát a báj levette jár
Város közepén, utcaszerte,
El sem pirulva mondja már :
Oltár vagyok, áldozni jer, te !

Isten szavával mondom én,
 Romokba dől a Juda nemzet,
 Mert csak a vérnek s vérben él
 S egy bűne másat, százat nemzett.
 Minden gonoszság ott ered,
 Hol a kéj pokla füstöt áraszt
 S hogy mi a szent, nem ismered,
 Ködös szemed nem látja már azt.

Agg szüle így lesz elhagyott,
 Árvát, szegényt megejt a gazság;
 Jogot kevély zsarnok tapod
 S biborruhát ölt a hazugság.
 Istencsapásnak több mi kell,
 Mint rombadöntött szívek átka?
 Ezt mondja csak Ezékiel,
 Isten szavával ezt kiáltja.

Jaj, jaj a földnek mindenütt,
 A hol az égre tör a vétek
 S hová a menny villáma üt,
 Mint keselyük a hullán éltek.
 Az ember embert itt kifoszt,
 Amott a nép a népre támad,
 Örököt az erőszak oszt
 S nyomorba' vész, ki híven fírad.

Isten szavával mondom én,
 Hajóid, Tirus, elsüllyednek
 S a mély vizeknek közepén
 Lesz vége rablott kincseidnek.
 Fényed, hatalmad összedől,
 Isten-királyod karja gyenge,
 Hogy a tengernek mélyéből,
 A hullámsírból kiemelje!

Faraó, népek czethala,
 Rabszolga lelkek zsarnok apja,
 A vizek sok apró hala
 Horgot vet szádba majd egy napra.

Egyiptom is hajh! puszta lesz,
Szárazra jut a szomju önkény,
Az a föld semmiségbe vesz,
Hol kény az Úr s nincs semmi törvény.

Isten szavával mondom én,
Nem él Babylon sem örökké,
Ringó habokkal lágy ölén
Hiába vált egy édenkertté.
A szép gyümölcs rohadt belől,
Mely ott ragyog ma még az ágon :
A csillogó torony ledől,
A mely vakít, de nem világol.

Sírás, nyögés, jajszó csap át
A rezgő földön s tenger árján,
Midőn a bosszu angyalát
Szétküldi Isten villám szárnyán.
Mindenfelől vész és halál,
Ezer kezével öl a végzet,
Mentséget ember nem talál,
Csak poklot, átkot, szörnyű véget! . . .

S midőn kipusztul a világ,
Világa pártos nemzeteknek, —
Te Juda, téged legkivált,
Téged a sirok is kivetnek.
Széles mezőn sívó avar,
Nincs rajta semmi, semmi élő,
Forrást moh és haraszt takar,
Partján ha még zuzmó s fenyér nő.

Megaszott, száraz csontjaid
E puszta földön szórva szélyel,
Csüggedve néz reád a hit
S szó fennakad megtört reménynyel.
Isten szavával mondom ezt
Neked, hazám, te Juda háza,
Pártos szíved ha sirba veszt,
Még sirod is meg lesz gyalázva! . . .

Úr Isten! — (én édes hazám! —)
 E csontokat hagyd összeszednem;
 Ki még imádlak igazán,
 Hagyd lelkedet rájok lehelnem!
 Mint parton a kagylócsigát
 Zajgassa egy parányi élet,
 A négy tájak nyilásin át
 Fuvalljon rájok még a lélek! —

Isten szavával mondom én,
 Az ő ügyének fölkent papja,
 Csak úgy lehet még itt remény,
 Csak úgy kel újra Juda napja,
 Ha pártos lelke sírba tér
 És a mit én reá lehellek,
 Egygyé leend s uj éltet él
 Lelkéből az én Istenemnek.

FEJES ISTVÁN.

IDEGEN ZÁSZLÓ.

Ezernyi harcztér látta szembe szálltan
 Tizszer nagyobbbal ezt a nemzetet,
 Ezernyi harcztér vért hullatni bátran
 Sok bős csatán szuómi hőseket:
 Midőn a nagy Gusztáv-Adolf hadában
 Szabad hitért küszködve vérezett,
 S a hős Horn Évert vitte rendületlen
 A száz toronynyal ékes Moszkva ellen.

Vagy, a midőn követte Pultaváig
 A harczias vitéz Károly királyt,
 S bár cserbe hagyták hitszegőn, halálig
 Meg nem remegve, törhetetlen állt,
 És az imént is Svédország határit
 Megőrizé dühöngő vészen át . . .
 Hejh, de ki tudja a mi hősiségünk?
 Idegen zászló árnyán omla vérünk.

S mióta béke rozsdásítja kardunk,
Nem zeng felénk a harezi riadó:
Beláthatatlan tengerekre szállunk,
Tőlünk kel útra számtalan hajó;
S mig vad habok hulláma forr alattunk,
Mi messze hordjuk, a mi drága, jó . . .
Hejh, de ki tudna bátor útjainkról?
Idegen zászló lenge árboczinkról.

S a finn műveltség tiszta napvilága
Mily sok vakságnak üzte el ködét,
És mennyi édes érzelemnek árja
Dobogtatá finn lantosok szívét!
S a bűvös ének, szép hazánk bejárva,
Erdőn-mezőn visszhangzott szerteszét . . .
S ki ösmer most szuómi dalszerzőket?
Idegen nyelv zászlója fedte őket.

Finnek! a sors Szuómi nemzetéhez
Bár sokszor oly kegyetlen és kaján,
Legyen, mit Isten bölcs hatalma végez,
Miénk a munka és remény csupán:
A tudomány s művészet szent vizéhez
Mi is elérünk valaha talán,
S ha karjaink e zászlót összetörték,
A mi nevünk is fénybe' tündököl még!

STONIO (KROHN GYULA) *után, finnből*

BÁN ALADÁR.

ÁSVÁNYFORRÁSOK ÉS FÜRDŐHELYEK AZ ÉJSZAKI KAUKAZUSBAN.

A Kaukázus hegyvidéke ásványforrásokban nagyon gazdag. De a legnagyobb hírre az a messzeágazó gyógyforrás-terület tett szert, mely a Közép-Kaukázus éjszaki peremén húzódik el s a hol Pjätigorsk, Dzseleznowodsk, Essentucki és Kislovodsk fürdőhelyek fekszenek. Az orosz uralom óta ezeket egy gyűjtő névvel — *Mineralia Wodinak* — kaukázusi «ásványforrás»-nak nevezik.

Mikor a széles orosz lapályról a vasúton délnek a Kaukázus hegyvidékére utazunk, lassankint megváltozik a vidék. A lapály déli határáról egy föskszerű területre jutunk, mely lassanként lankás dombvidékre változik, honnan azután egyes hegycsoportok éles körvonalaira nyílik kilátás. E hegyes vidék lépcsőzetesen emelkedő síkokban végre a Kaukázus főlánczáig emelkedik, mely még messze innen délnyugatra fekszik. Tiszta napokon a láthatár peremén föl-föltűnnek körvonalai; s e körvonalok közül — a nézőtől körülbelül oly távolságra, mint a mennyire a Montblanc Genftől — egy vakító fehérségű, dupla csúcsú hegy emelkedik ki, messze maga alatt hagyva környezetét. Ez a hegy az Elbrus, a Kaukázus legmagasabb emelkedése. (5611 méter.)

Mineralia Wodi (ásványvizek) neve az állomásnak is, honnan a kaukázusi fürdőhelyekhez eljutnak. Azon a vonalon fekszik, mely Rostowtól a Don mellett, Wladikafkasig vonúl, a legtekintélyesebb városig a Kaukázus éjszaki részén. Nyáron megérkezésünkkor az állomáson ép oly sürgés-forgást találunk, mint nyugati Európa hasonló helyein. A különbség csak az, hogy itt a kaukázusbeli lakók különböző típusa s sajátos ruházata tarkítja a látványt. Különben ép oly idegesen rohan ide s tova a sok férfi s női fürdővendég. Először is a kézi podgyászt siet biztos helyre lerakni. S milyen

kézi podgyászt! Nem az európai forgalomhoz s legkevésbé a zónatarifához illőt! Közte van rendesen pár nagy vánkoss s gyakran — összegöngyölgetett matrácok. Aztán következnek a kofferek. Nagyságban nyugati társaik mögött nem maradnak el, ellenben jóval masszívabb szerkezetűek, mert az orosz szekéren — a tarantasson és tedegán — való szállítást is ki kell állaniok. Fürdővendégek tudniillik az óriás birodalom legtávolibb vidékeiről is érkeznek, hová még a vasút el nem jutott s honnan több napig szekéren kell még utazniok s pedig — orosz úton. Végre — hosszabb-rövidebb alkudozások után — készen áll kocsink, hogy az állomásról a fürdőbe juthassunk. Mikor néhány év előtt a Kaukasz hegységében kutatásokat tettem, nagyon jó könnyű kocsik — phætonok — álltak az utasok rendelkezésére. A kocsisok jobbára német települtek voltak. Most már megváltozott a dolog. 1893 óta a kaukaszusi ásványforrások négy csoportját: Dzseleznowodskot, Pjätigorskot, Essentukit és Kislovodskot a wladikafkasi vasútvonal állomásával (Mineralia Wodival) és egymással helyi vonat kapcsolja össze.*)

Mikor még kocsin kellett Pjätigorsknak menni, az út nem volt oly kényelmes és tovább is tartott, de legalább jobban szemügyre lehetett venni a vidéket.

Pjätigorsk vidékének a Bestau csoport adja meg jellegét.

Öt külön, gömbalakú hegyből áll. A lankás fősíkon erősen kiemelkedve s éles, festői körvonalai már a vasútról felkeltik figyelmünket. A «Bestau» nevet a kankazusi tatárok adták a hegyeknek. Annyit tesz, mint öt hegy (Bes=öt és tau=hegy).

A talaj természetét tekintve, még mindig a poros, rövid fűvű, helyenkint naptól porzsólt pusztaságban vagyunk, a mint az a Kaukasz éjszaki részén és középső láncza mentén elvonul. Csak Pjätigorsk előtt jutunk egy kis cser- és égerfa-erdőbe s szemünk gyönyörűséggel pihen meg a zöld lombokon.

Végre előttünk fekszik Pjätigorsk.***) Egy külön álló hegykúp, a Maschuka (936 méter), adja meg a vidéknek sajátos jellegét. A hosszanelnyúló város ennek oldalán lapul meg, 530 méternyi magasságban. A hegykúp lábához árnyas, kettős faszor vezet, melynek egyik oldalán az előbbkelő épületek s vendéglők állanak, míg túl rajta, a hegyfelé a fürdőépületek fekszenek. Széles, nyílt lépcsőn

*) Napjában nyolcz—kilencz vonat jár ide-oda. A 61 werst hosszú vonalon $2\frac{1}{4}$ — $2\frac{1}{2}$ óráig tart az út.

**) Pjätigorsk oroszul annyi, mint öt hegy. (Pjet=öt, gor=hegy.)

egy emelkedésre léphetünk, honnan — egy glorietteről — szép kilátás nyílik a hegységre és környékére.

Nagyon barátságos kép tárul elénk. A Masukahegy és Pjätigorsk déli része körül kanyarúl a Podkumok folyó. A Bestau hegyekből különben egész sor patak indul ki. A hegyoldalak s a hegykúpok erdősek. Egyáltalán a Bestau-hegység vidéke, a vegetációt tekintve, nagyon elüt a környező síkságtól. Ennek oka a különböző klimatikus és meteorologikus viszonyokban, főleg a levegő nagyobb nedvességében rejlik. A pusztá még a virágzás rövid szakában is mindig egyhangú marad. Annál kellemesebben hat a szemre a pjätigorski erdőség, a mezők buja zöldje, s különösen a hegyek lábánál benyúló völgyes részek gazdag réti növényzete.

A síkról külön-külön kiemelkedő Bestau-hegyek helyi flórája nem kis érdekességet kelthet a botanikusban.

Az erdőkben, melyek öve 1100 méter magasságra nyúlik, legtöbb a tölgy, a cserfa és a nyír. Azonkívül van sok oly fa is, mely az egyes fajainak megfelelő, függélyes elterjedése szerint, előfordúl a síkon is, majd az alacsonyabb hegyi erdőségek típusát képviseli s fölhat az alpesi zónáig. Az ilyenféle fák közül van sok, a mely csak itt a Kaukuszban honos.

A magas főnsík, melyből a Bestau hegyek kiemelkednek, eocén márgából áll, melyet a fölületen alluviális s diluviális képződések takarnak el. Az innen kiinduló emelkedések azonban részben krétaképződésekből, részint trachytból alakultak. A Bestau-csoport főcsúcsa maga a kettős kúp s 1400 méter magas Bestau trachytból épült fel, töve azonban világos mészkő, melyet a trachyt áttört és körülfog. A többi kúpok pedig tisztán trachyt-képződések s közvetlenül az eocénből törnek elő.*)

*) Útitársam, dr. Schafarzík, magyar királyi állami geologus, itt becses tanulmányokat tett, melyekből némit a magyar geologiai intézet 1886-ik évi évkönyve is közöl. Valószínűleg a későbbi kutatások eredménye is napvilágot fog látni. Schafarzík szerint e vidék rétegzeti viszonyaiból kétségtelenül bizonyos, hogy a trachyt-áttörések a terziár-korból valók. Abich e kőzetet 1858-ban megjelent *Prodromus*ában néha trachythoz nagyon is hasonló quarzporphyrnak nevezi; 1874-ben azonban (*Geologische Beobachtungen im Kaukasus im Jahre 1873.*) már biotittartalmú quarztrachytnak mondja; Favre (*Recherches géologiques. 1875*) szerint e kőzet: *porphyre quartzifère trachytique*. Velain is megvizsgált néhány ilyen kőzet-próbát. Drunek *Note géologique*

A mint az Alpeseken némely hegy az időjós szerepét játssza, úgy a Bestau is. Már Pallas is meséli Oroszország déli helytartóságaiban tett útjában: «hogy a Bestaunak is, mint minden mészhegynek, megvan az a tulajdonsága, hogy a légkör gőzét magához vonzza s úgy valódi barométerumává válik a vidéknek». Eső van keletkezőben, ha a hegy pipázik, vagy a lakók kifejezése szerint fölteszi süvegét, azaz, ha csúcsán felhő ül. A csúcson ülő felhőt egyik vagy másik hegynél különben másként magyarázza a svájci alpesi lakos és másként a kaukaszbeli: Ha a Pilatus csúcsát felhő borítja, ez a svájcinak jó időt jelent, mert: «Ha a Pilatuson kalap, biztosan kisüt a fényes nap». A kifejezésmód analógiája azonban nem érdektelen. Mikor a magyar szemében a hegy «pipázik», akkor a svájci vagy kaukasz hegylakó előtt fölteszi kalapját.

Nagyon emeli Pjätigorsk vidékének hatását a látkör peremén feltűnő kaukasz hegyláncz. Sajnálkozásomra, az idő nem volt kilátásra való, ha nem is volt épen rossz, mikor Pjätigorskban tartózkodtunk. Nyomasztó hőség nehezült a helysége, a levegő portól volt sűrű, az ég szürke s a távoli hegyeket elborította a köd.

Végre frissebb hegyi levegőre vágódtunk s tovább siettünk Kislowodskba. A pusztaszerű talaj lassanként lankás dombok képezte széles völgygyé változik által, melyen a Podkumok folyik keresztül.

sur la géologie et l'hydrologie de la region du Bechtaou című czikke szerint Velain a bestaui kőzetben orthoklast, oligoklast, dihexaëderes quartzot, zöld pyroxént, magnezitet s végre mellékes keverékrészekként sphent és zirkont talált, melyek finom orthoklasból és quartzszemcskékből álló alapanyagba voltak beágyazva. (A Kumgora hegy kőzete biotit helyett amphibolt tartalmaz, míg a Selezna-jákúp kőzetéből hiányzanak a színes keverékrészek.) Ez elemzés alapján Velain e kőzetet mikrogranulitnak tartja s egy sorba állítja a selmeczi, este-relhegyi s a galiterszigetbeli kőzetekkel. Milyen selmeczi kőzetet tart Velain mikrogranulitnak, közléséből nem világos; Schafarzik legalább Selmeczen ily kőzetet nem ismer, s más valaki sem tesz ilyesről említést. — E még közelebbi magyarázatot igénylő meghatározást tehát nem tekintve, Schafarzik már futólagos vizsgálat után sem tartja a bestaui kőzetet mikrogranulitnak, hanem sok magyar kőzetnek megfelelően, egyszerűen orthoklasnak (perth-nek), quartztrachytnak, amphibollal, kevés angittal, sphennel, magnetittel keverve s quartzból s földspátból álló alapanyagba beágyazva. A Schafarzik kezénél levő kőzetpéldányok a Bestau déli oldaláról valók s Schafarzik nézete abban egyezik a Velainéval, hogy biozitet ő sem talált bennök.

A föld itt-ott zöld, de a vidéken nincs fa. A Podkumokon átvezető kőhíd igen érdekes s jellemző hegyi tájékon van, mely egészen elüt az európai alpesi vidéktől és — mint a Kaukasz egész külső környéke — inkább az ázsiai magas hegyvidékekhez hasonlít. A quaternár képződésekkel fődött eocén vidékből folyton emelkedve a krétaképződmények felsőbb rétegébe jutunk, melynek dombjai Kislovodsk előtt s feléje fordulva, hirtelen s meredeken szakadnak meg. Eszakadáson túl kezdődik az alsóbb krétaképződmények homokkő, területe, a melyben a vízvájás üstszerű völgymélyedést támasztott. Ennek közepén terül el Kislovodsk gyógyfürdő szénsavas forrásával, Kislovodsk ugyan 836 méterrel magasabban fekszik s közelebb is van a havasokhoz, mint Pjätigorsk s levegője is frisebb: de a fekvés, azért, ha figyelmen kívül hagyjuk a gyógyhely szép, árnyékos sétányait, kerteit s forrásait. minden szépség nélkül való. A környék teljesen egyhangú, növényzete, erdősége nincs, egy irányban sem nyílik kilátása s teljesen érdektelen. Kislovodsktól már az Elbrust és kíséreit sem lehet látni s a délfelé fölemelkedő Bevonamow juramész-hegylánczára kell fölmásznunk, hogy a Kaukasz legmagasabb hegycsúcsát megpillanthassuk.

Mikor 1886-ban az éjszak-kaukaszsi fürdőhelyeket meglátogattam, Kislovodskban előkelő fürdőtársaság tartózkodott; többnyire orosz magasabb katonai és állami hivatalnokok. Ugyanakkor alkalmam nyílt arra is, hogy Kaukasz akkori kormányzójának, Dondukov-Korsakov herczegnek kifejezhessem köszönetemet azon sok szívességért, melylyel az orosz katonai hatóságok a Kaukaszban utazásom céljait elősegítették.

A kislovodski pezsgő élet elevenségét nagyon emelte egy lovassági szakasz ott tartózkodása is, mely ép gyakorlaton volt a havasok közt. Este táncmulatság volt a fürdőben, melynek fényét a lovas tisztek egyenruhája nagyon emelte. Dondukov herczeg egy kotillionrendező tisztre figyelmeztetett s bizonyos meglepéssel monda, hogy ez a tiszt osset, kaukaszsi hegylakó, kit aztán a katonai szolgálatban ép úgy elfogadtak, mint a társaságban. Még éjfélután is hallgattuk a tánczenét s néztük a tánczoló párokat, s alig képzeltük, hogy már másnap a világtól elszakadt, magános alpesi vidéken leszünk, lakatlan vadonban, hol embernek, hajléknak nyoma nincs s még a legegyszerűbb szükségleteknek kielégítése sem várható.

Egyébként nem régi keletű az a — mindenesetre kissé drága — kényelem sem, melyet ma a kaukaszsi fürdőhelyeken

találunk. Alig múlt száz éve, hogy Pjätigorskban a fürdőtelepen az alsó kezdetleges berendezéseket megtették; csak akkor lehetett hozzáfogni, mikor az orosz uralom megszilárdulása után nem kellett többé attól tartani, hogy a leszálló hegylakók a fürdővendégek biztonságát veszélyeztetik. Azelőtt csak orosz hercegek s dúsgazdag kereskedők tartózkodhattak Pjätigorskban; 200—300 szolgál és fegyveres kíséretében telepedtek le a források körül s így használták a fürdőt. Pjätigorsktól négy kilométernyire 1770 óta egy orosz vár, Konstantinogorsk emelkedik s a hegylakók véletlen támadása ellen azóta kellő biztonságot nyújtott. Nappal a fürdővendégek kúnyhókban tartózkodtak a forrás körül, melynek vizét egy nagy, primitív medence fogta föl. Éjjel azután erős fegyveres fődözet alatt visszatértek a várba, Bár mindez nem igen kedvezhetett egy fürdőhely szerencséjének s a fürdőzés nyugalmanak: a források gyógyító erejének híre mégis annyira növekedett, hogy 1811-ben már 200 orosz család látogatott Pjätigorskba. A következő húsz év alatt keletkezett a mai Pjätigorsk s több más fürdőhely, császári ukázok, adakozások és a kerületi kormányzók pártolása segélyével.

Pallas, ki 1793 és 1794-ben utazott Oroszország déli helytartóságaiban, Konstantinogorsk várából meglátogatta a Bestau hegységbeni ásványforrásokat s pontosan le is írta őket; fürdővendégekről azonban nem emlékezik. Goldenstädt *Oroszországi s kaukasszi utazásaiban* melyeket Pallas adott ki, hasonlóképp leírja a Bestau hegységet s a meleg forrásokat is megemlíti. De azt nem mondja, vizét iszszák-e s fürdöttek-e benne. Lefrásának egy helyén azonban mégis használja a «fürdő» szót, mikor írja, hogy a főhegy patakjától a «fürdőig» egy óra lóháton. 1807-ben Klaproth látogatta meg Pjätigorsk forrásait, Georgiewsk felől jöve, hat doni kozák fődözete alatt. Írja, hogy a Maschuki nagy keleti részén, hol a «meleg forrás» van, már egy werstnyi távolságra érezni lehetett a kénese hydrogégáz illatát. Fürdőháznak egy nyomorult faépületet használtak; a fürdő maga kőbe volt foglalva, de oly kicsiny, hogy hat embernél több nem férhetett el benne. «Eddig — mint írja — még lehetetlen volt, hogy a fürdőt használók egyszersmind ott is lakjanak, mert rözsekúnyhókon (balagan) kívül, milyenekben az odávaló kozákok tanyáznak, egyéb épület nincs. A ki tehát a fürdőt akarja használni, annak az öt werstnyi távolságra fekvő Konstantinogorsk várában kell laknia; a mi nagyon alkalmatlan s a fürdővendégek egészségének sem igen kedvező,

mert könnyen meghűlhetnek, ha a fürdőből kijövet, izzadtan oly nagy utat kell tenniök.» Engelhardt és Parrot 1811-ben tett krimi és kaukazusi útjokban jutottak el az ásványforrásokig. Úgy látszik, a fürdők híre nagyon gyorsan terjedt, mert Engelhardt már azt írja, hogy Konstantinogorszkban (a Pjätigorsk mellett fekvő várban) úgy érzi magát az ember, mintha a főváros közelében volna, oly meglepően eleven ott az előkelő világ sürgése-forgása. «Hír szerint — írja Engelhardt — a savanyúvíz-forrásnál (Konstantinogorsktól 35 werstnyire) még jóval több az ivó-vendég; mint mondják, néhány százakra rúg a számuk.» «E búcsújárások a Kaukasz távol és rettegött vidékére nem csekély bizalmat kelthetnek az idevaló ásványforrások gyógyító erejébe; mert itt csak az elveszett egészséget lehet keresni, de nem élvezetet.» Ekkor tájban márkészültek a császár parancsára tervek kútak és fürdőházak számára. Egy — valószínűleg angol — orvos, Chughton és egy építész volt a munkával megbízva. Engelhardt még azt is megjegyzi, hogy lépten-nyomon látható volt a vidék biztossága érdekében tett sok óvó intézkedés; s e körülmény a fővárosból ide özönlő előkelő világ megjelenését még feltűnőbbé tette, mint a vidék pusztasága s elhagyottsága. «A falucsukát vadászok s kozákok csapata környezi; a fürdőhöz vezető úton is, négy werstnyire a vártól őrség áll, a forrásnál pedig egy egész kis tábor tanyázik s a legtöbb vendég kozákok fedezete alatt jár-ke.» «Néhány helyen a forrásokat a sziklába vájt medenczék fogják föl, honnan néhány szalma- vagy rőzsekunyhóba vezetik a vizet, a hol aztán az előkelő világ fürdik.» Még primitívebb lehetett Engelhardt szerint az a mód, melylyel a források hőfokát határozták meg. «Most már — írja — a fürdők hőfokát jó hőmérőkkel határozzák meg; mindenesetre pontosabban, mint mikor a fölfakadó s nemsokára újra elapadt meleg forrásokba szolgákat dugdostak be s pörzsöltettek le, hogy megtudhassák, lehet-e veszély nélkül fürödni bennök.»

E század harminczas éveig igen különös élet folyt e fürdőkön. Így beszéli Radde, az akkori orvosok (Freigang, Kimmel, Haase) tudósítása nyomán. A gazdag oroszok a távol éjszokról nagy díszfelvonulásokban érkeztek a fürdőhöz. Egy ilyen menet például 26 hintóból, 130 lóból, 100 ember kíséretből állott — s az egész csak egyetlen egy beteg tábornokot hozott a gyógyforrásokhoz. Magokkal cipelték az élelmi szert; gondoskodtak a mulatságról; zenészeket, tánczosnékat hoztak magukkal a fürdőzés ideje alatt kocsi-
kon, nomád sátrak, vagy szabad ég alatt tanyáztak. Az orvosok

amaz időben egyre panaszkodtak, hogy betegek nem hallgatnak rájuk s diétát nem tartanak. Folytatták, a mennyire a viszonyok engedték, szokott életmódjokat s azt hitték, minél többször s minél többet fürdenek és isznak, annál biztosabb és gyorsabb a gyógyulásuk. Hiszen voltak s vannak emberek, különösen odavalók, kik egész napon át nem hagyják el a fürdőkádat, benne étkeznek s módszerök hatásával, különösen, ha régi csúz bántja, nagyon meg vannak elégedve.*)

Ma Pjätigorsk s Kislovodsk berendezése a kényelem s hygienia minden követelésének megfelel. Mikor én ott jártam, Kislovodskban az ellátás azonban határozottan jobb volt, mint Pjätigorskban. Az élelmezés igen jó. Mi, kik a barátságtalan alpesi vidékekről jöttünk, s örökké csak konzervvel, savanyú tejföllel, vagy legjobb esetben főtt birkahússal élünk, úgy éreztük magunkat, mintha Capuában volnánk. A fürdőházak mindkét helyen szépek, czélszerűek, tiszták. Kislovodskban egy hosszú, pompás oszlopcsarnok lep meg, melynek közepén egy hatszögű medence van. Ennek aljáról bugyog föl aztán, folytonos habot verve, a hatalmas vasas forrás. A kaukaszbeliek Narsan-nak, «óriások italá»-nak nevezik.

Pjätigorsk és Kislovodsk közt egy másik, kisebb fürdőhely fekszik: Essentucki. A tartózkodást a különben egyhangú fónsikon egy nagy park teszi kellemessé. Pjätigorsktól éjszakra, a Bestau éjszaki lejtőjén van a negyedik fürdő: Dselesnowodsk.

E források, hőfokukat s alkatrészeit tekintve, nagyon különbözők. Pjätigorskban meleg kénforrások vannak. 30—46 C. hőfokkal; Dselesnovodskban vastartalmú vizek, 13 C. foktól 51 fokig. Essentucki számos forrása alkalikus, hideg vizű, 10—15 C. fokkal. A kislovodski «Narsan» pedig 14 fokos vastartalmú víz. E négy fürdőhely forrásain kívül van a vidéken több más is. A legtöbb forrás a felsőbb kréta-öv szélén vagy eocén területen fekszik, a kislovodski forrás azonban már az alsó kréta körébe esik.

E források fakadása a hegység szakadási s törési vonalaival függ össze s csakugyan a melegforrások vonalai azon főirányokban

*) Ilyen gyógyításmód divatozott különben régente a svájci meleg gyógyforrások mellett is. A mint mondják, a lenki fürdőben a betegek még most is órahosszat maradnak a vízben. Ez okból férfiak, nők vegyest fürödnek, kis asztaloknál ebédelnek s fürdőzés közben sakkoznak, kártyáznak.

ágaznak el, melyek szerint maga a hegység is tagolva van. Másrészt azonban a melegforrások nincsenek közvetlen kapcsolatban a vulkanikus tüneményekkel s nem állanak hatásuk alatt, ámbar délre aránylag közel állanak az Elbrushoz, a mely régen hatalmasan működő tűzhányó hegy volt.

Kislovodsk fő vonzó ereje az európai utazóra, a ki nem pusztán a gyógyforrások miatt látogat oda, abban rejlik, hogy a hely az alpesi hegység közvetlen közelében igen alkalmas kiinduló pontul szolgál kirándulásokra, a Kaukasz hegyeibe s különösen az Elbrus tömegébe. A jelen viszonyok közt azonban az ily nagy kirándulás csak keveseknek lehetséges. Sok előkészületre, sok intézkedésre, hosszú sátoros életre szorúl. Az orosz tevékenységnek még nagy tere van, hogy a kaukaszsi havasokat hozzáférhetővé tegye. Reményilem, hogy az én és úti társamnak s barátomnak, Freshfield W. Douglas úrnak ismételt felszólalásai nem találnak süket fülekre.

Kislovodsk igen alkalmas kirándulólul szolgál többek közt a Malkavölgybe s a Kirtik szoroson át Urusbieh-be, a Baksan-völgybe s föl az Elbrus tövéen elterülő jegesekhez; vagy pedig az Elbrus-tömeg éjszaknyugati oldalán fekvő s cannonok átszelte fősíkon át a Kuban folyam területére és — a Kaukasz viszonyait tekintve — a tavakban gazdag Teberdába.

Kislovodskból aránylag legtöbbször a Bermamut heglánczára tesznek nagyobb kirándulást A juramész alkotta hegláncz, melynek legmagasabb csúcsa a Bermamut kúpja (2951 méter), a kislovodski tányérvölgy déli peremén emelkedik föl s nem csak az alsó kréta rétegek erosiós vidéke fölött uralkodik, hanem a felső kréta-rétegek párkányzatán is. Az út részben egy sor emelkedő síkon vezet át, melyeken a magasban már pompás legelők területnek el, hol nyáron mohammedán tatárok nyája legel. A geologust nagyon érdekelni fogják a lerakodványok, melyeken igen sok réteget különböztethetünk meg. *) Közvetlenül Bermamot előtt eltűnik aztán a

*) Abich, ki kislovodsk környékén szorgalmasan átkutatta a lerakodásokat, húsz réteget különböztetett meg. Rövidre mért időnk miatt útitársam, Schafarzik, csak egy rétegre fordíthatta figyelmét; s így az alsó gaut második emeletét választotta, melyet élénk piros mészkövei jellemeztek. Schafarziknak e rétegben gyűjtött faunája főleg crioceras fajokból állott. Mellesleg más fajok is előfordulnak benne, mint például ammonites, orthoceras, natica, arca, protocardia s ostrea

neocomi képződmény. A juramész zónájába lépünk, melyhez éjszakra a Közép-Kaukasz egész főhegylánca is tartozik. A Bermamutnak e mészpárhányzatán túl aztán akadálytalanul éri tekintetünk a Kaukasz hó- és jégborított főgerinczét s a tőle elváló oldalágakat. Ott látjuk a vízvázasztó főgerincz granit-csúcsát s éjszakra ott emelkedik a Kaukasz fejedelmének trachytikus vulkánképződménye: a jégbe borult Elbrus, vagy a kaukaszbeliek nyelvén: a Minghitau.

DÉCHY MÓR.

fajok; azonkívül echinidák és rákollók is. Jeles állami geologusunk, Pethő doktor, megígérte, hogy a gyűjtött anyagot közelebbről is meg fogja határozni.

A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TAVASZI TÁRLATA.

A tavaszi tárlat csendesen nyílt meg; nem kísérte az a zaj, mely már szinte nélkülözhetetlen kellékévé vált művészeti életünknek. Azt hittük tehát, hogy a tárlat, mely kizárólag a hazai művészek számára rendeztetett, egyebekben is különbözik előzőitől. Különösen azzal kecsegtettük magunkat, hogy talán alkalmunk lesz a magyar festészetnek komolyabb, behatóbb tanulmányaival megismerkedni. Csalódtunk. Nagyjában ez a tárlat is csak olyan volt, mint a többi; híven visszatükrözte a magyar festészetnek egyik legjellemzőbb vonását, hogy a nem épen kedvező körülmények között is extensive rendkívül gyorsan fejlődik, rohamosan szaporodik a festők, sőt most már a festőnők is nagy számmal vannak és azok is élénk tevékenységet fejtenek ki. A tárlat különben beleillett a képzőművészeti társulatnak rendszerébe, mely nem annyira a művészeti, mint inkább az anyagi sikert tartja szem előtt, a mit különben rossz néven venni legkevesebb joga a magyar közönségnek van; de eszeágában sincs, azt rossz néven venni, sőt úgy látszik, nagyon meg van vele elégedve. A magasabb rendű, tisztán művészeti érdekek ápolásának ideje nálunk még nem érkezett el, s ha sokáig késik, az extensív vívmányok mámorában utóbb is fölöslegesnek tartjuk majd.

A tavaszi tárlat tehát határozottan üzleti természetű volt. Leszámítva néhány arczképet, mely rendszerint nem eladás céljából készül, a többi festményből együtt igen tekintélyes képkereskedés került volna ki, épen olyan, a milyenek a külföldi nagy városokban vannak. Ez a körülmény különösen azért lepett meg, mert azt hittük, hogy ezentúl a József-körúti Nemzeti Szalon lesz a hely, a hol vevőt keresnek az apróbb termékek.

A sok apró s művészetileg egészen jelentéktelen művecskék kölcsönöztek a tárlatnak valóságos képkereskedés jelleget. Hozzájárult még, hogy épen az apróbb festmények közül több egy-egy művésztl származott. Edvi-Illés Aladár tizenhárom, Olgyay Ferencz tizenegy, Koroknyai Ottó hét, Koszkol Jenő, Tahi Antal, Telepy Károly hat-hat, Nádler Róbert tíz, Szlányi Lajos huszonnégyművet, részint olajfestményt, részint vízfestményt mutattak be. Az árak ezúttal szokatlanul jutányosak voltak; 50—60 forintért igen csinos vízfestmény, 200—300 forintért pedig tekintélyesebb olajfestmény kínálkozott a vevőnek, sőt Edvi-Illés Aladár harmincz forintért *Hangulatokat* árult.

A kiállított 246 darab festmény közül 200, sőt annál több főlshínes vásári munka volt. Azok csak számszerinti említést érdemelnek; annyira jelentéktelenek, hogy a kritika nem férhet hozzájuk. A mi figyelemre méltó, az sem újságánál fogva az, és így jó alkalmúl kínálkózik egyet és mást elmondani, a mi szintén nem új.

Meglehet, hogy ez a sok apró-cseprő festmény csak mellékterméke a műhelyeknek, a melyeket most nagyban elfoglalnak a millenium alkalmából a törvényhatóságoktól részint már megrendelt, részint ezentúl megrendelendő nagy történelmi festmények. A megrendelések száma után ítélve, a történelmi festészetnek új korszaka virrad föl az 1896-diki évvel. Milyen ritka s páratlanúl érdekes és problematikus tünemény a művészetek történetében, hogy a fejlődésnek egy új korszakát, annak kezdetét ily pontosan bejelenthetjük. Művészeink az eddig érkezett megrendeléseket hajlandóknak mutatkoztak elfogadni; bizonyos, hogy a mire vállalkoztak, azt teljesítik is; bizonyos tehát, hogy az új korszak bekövetkezik.

Más kérdés, hogy festőink a millenium alkalmából váratlanúl előállott e föladatot miként oldják meg; milyenek lesznek azon művek, melyekről a jövőbeli történetíró ily című fejezetben beszél majd: «A magyar történelmi festészet milleniumi korszaka»? E kérdésre felelni akarni, vakmerőség volna. Azt azonban nem hallgathatjuk el, hogy e föladat, a milyen váratlanúl állott elő, épen olyan készületlenül találta művészeinket. A helyzet a festészetben most szakasztott olyan, mint volt a szobrászatban akkor, midőn hazafias halálból és lelkesedésből emlékszobrok állítását határoztuk el, nagy összeg pénzt gyűjtöttünk rá, arra azonban nem igen gondoltunk, hogy van-e szobrászunk, a ki az ilyen nagy föladatot képes, kellően megoldani. A főváros emlékszobrainak legnagyobb része ekként keletkezett: nagy lelkesedésből, sok pénzen, de kevés művészettel.

A magyar festészet eddig nem bírt önállóságra vergődni, nem találta meg a neki való irányt, a melyen a benne rejlő sajátosságokat kifejleszthette volna; eddig a külföld felé fordította tekintetét, azt leste, mi történik ott és fölszedegette a dús lakoma morzsáleit. Tárgy, fölfogás, technika, előadás, sőt az egyes ecsetvonások tekintetében is a külföld adott irányt; a mi az utóbbi években keletkezett, az majdnem kivétel nélkül jobb vagy rosszabb visszatükrözése a külföldnek. A francziák nyomdokain elballagtunk a symbolismus és a mysticismus ingoványos területére is, a minek legújabb példája a mostani tárlaton Gyárfás Jenő *Pax* című festménye volt. A történelmi festészet terén valamelyes hagyományaink lettek volna, de ifjabb nemzedékünk történelmet, hagyományt cserben hagyott, mihelyt a francia *plein air*, majd az impressionisták fölfogása új problémát tűzött a festészet elé és a problémához szabott új tárgyat választott. A verőfényben úszó zöld mező, az aranykalászos szántóföld, a virágos mező, a fa gyér árnyékában kedvesével enyelgő paraszt legény, a kerítés aljában hempergő gyermekek s ilyfélék elbűvölték az ifjabb festői nemzedéket, mely minden egyébről lemondott és megfélemedezett. Azt bajos föltenni, hogy a fönnen hirdetett és magasztalt művészeti dogmák rendületlenül ellenállának a megrendelések ingerének, de másfelől bajos elképzelni, hogy a föladatot milyen eszközökkel, miképen fogják megoldani. Az ellenmondás szinte kiegyeztetetlennek látszik: a törvényhatóságok hazafias lelkesedése történelmi festményeket kíván akkor, midőn festőink egy része eddig határozottan tagadta a történelmi események ábrázolásának művészeti jogosultságát, a másik része pedig még a fogalommal sincsen tisztában, mivel fölöslegesnek tartja, elavúlt fogalmakkal bibelődni.

Szívesen megengedjük, hogy a történelmi festészetre nézve a vélemények nagyon eltérők lehetnek; a rezgő fénysugarak által megvilágított színfoltok visszaadása nagy és szép problema, de az is bizonyos, hogy a történelmi festmény fölötte nehéz, sőt — oh borzalom! — még tudomány is kell hozzá. A virágos kertet, a cizzával játszó gyermeket ábrázoló festmény megjárja akkor is, ha nagyon középszerű; a történelmi festmény halálos ellensége a közép-szerűnek; impressionista nem igen botlik meg, a történelmi festő könnyen elbukik. Ide-oda egy évtizede, hogy a főváros megrendelte Benczúr Gyulánál Budavár visszavételét ábrázoló festményt és az mindeddig nem készült el. Miért? Bizonyára nem azért, mert a föladat könnyű. Munkácsy Mihály elbukott, mert azt

hitte, hogy a honfoglalást ábrázolhatja a történelmi festmény alkotó elemei nélkül is, a melyek iránt nincs érzéke és a melyekben járatlan.

Ekként a tavaszi tárlat megnyíltá óta váltig azon tünődünk, milyen lesz festészetünk milleniumi korszaka?

A tárlaton Ujváry Ignác festménye, *István, első magyar király szentté avatása* szinte előre veté az alkotandó történeti festmények árnyékát. A magyarok bejövetelét ábrázoló körkép tájképi részének, tehát e fajbeli legtökéletesebb műnek mestere megpróbálkozott a történelmi festménynyel. Némileg enyhítő körülmény, hogy a festmény a mezőcsáthi templom számára oltárképül szolgál. Nem úgy értjük, mint ha az oltárképből a művészetet száműzhetőnek tartanók, hanem annak végre is első föladata, hogy az áhítatnak megfeleljen. A művész ezt tartotta szem előtt, s egyszerű, symmetrikus elrendezésű, szertartásos jelenetet ábrázolt, a melyen a cselekmény kifejezése annyira bágyadt, hogy alig vesszük észre, vajon történik-e valami a képen. A festői előállítás elismerést érdemel. A művész föltétlen ura ecsetjének, azzal szabadon, könnyeden, aggályoskodás nélkül bánik, biztos érzékel helyezi el a világosság és az árnyék kisebb-nagyobb tömegeit. Ha olyan ura a történelmi festészet azon eszközeinek is, a melyeket e képen nem érvényesített, jelesül, ha hatalmában vannak az élénkebb kifejezés eszközei, akkor egyike a milleniumi korszak leghivatottabbjainak.

Jászai József terjedelmes vászna, *A meghiusult szökés a francia forradalomból 1793*, noha címe évszámmal is el van látva, csak történeti genre számba megy, a mennyiben nem ábrázol valamely concret eseményt, sőt még azt sem mondhatjuk, hogy e jelenet csak is a francia forradalom körébe tartozhatik. Az ábrázolás élénk, van benne drámai erő, minden egyes alak jól be van illesztve a cselekménybe, a festői előállítás azonban kevésbbé gyakorlott ecsetre mutat, a mely nem bír ilyen nagy darab vászonnal megmérkőzni, s ekként a művészt még tetemes távolság választja el a történelmi festészettől.

A jól formált fej, a jellemzetes, élénk kifejezésű egyéni arc egyik lényeges alkotó elemét képezi a történelmi ábrázolásnak. E szerint a festészeinktől mostanság legnagyobb előszeretettel művelt fajok közül az arczkép az, mely a kínálkozó nagy föladatok megoldásánál számba vehető. Hogy mily sokan űzik az arczképfestést, azt megmutatta a tavaszi tárlat is. Negyvennél több arczkép volt ott, tehát egy hatod része a bemutatott képeknek. Azonban e

fajtnak művelése is inkább fölszínes. A könnyen elérhető látszólagos sikertől kecsegtetve, sokan meggondolatlanul adják magokat az arcképfestésre. A nagy szám tehát nem jelent haladást, sőt inkább hanyatlás veszélyével fenyeget.

Benczúr Gyula, úgy látszik, véglegesen az arcképhez szegődött; azt választotta fő tárgyul, azt tűzte ki művészeti törekvései legfőbb céljául. I. Ferdinánd, bolgár fejedelemnek, e tárlaton bemutatott arcképe azt bizonyítja, hogy a művész álláspontja fölfogás és előállítás tekintetében változatlanul a régi maradt. A hatalmas hajtékú, pompás ruházat e festményen talán még jobban uralkodik, mint a korábbiakon, az alak nem bír a kelme nagy tömegével megmérkőzni; arcza merev, szeme tekintetéből hiányzik az élet, a lélek mozgékonyasága.

Baditz Ottó, Komlóssy Ede, Burger Lajos, Kriesch Aladár és Basch Gyula által bemutatott arcképek egy és más jó sajátysággal kiválnak a többiek közül és tartósabban kötik le figyelmünket, de a képeik kimunkáltságában mutatkozó ingadozás, keresgélés azt a hatást teszi, mintha fölfogásuk még nem jutott volna megállapodásra. Vajda Zsigmond arckép-csoportja, egy vidáman kártyázó úri társaság, szokatlanságánál fogva kelt érdeklődést. Azonban érdekes a festmény azért is, mert bizonyítéka annak, hogy közönségünk körében mennyire elterjedt az arcképben való kedvtelés. Sajnos, hogy a művészből hiányzanak még az ilyen nehéz föladat megoldásának föltételei. Nehézkes, sokszor szinte esetlen rajzolás s nyers, nem eléggé kidolgozott festés jellemzik e képet; további hibája, hogy két alak szertelenül mozog és arcának kifejezése is kellenén túl élénk. A ki többször és húzamosabb ideig látja ezt a nyugtalanságot, annak a kép utóbb is terhére válik, annál is inkább, mert a színek nyersesége is sértően belekiabál a mozdulatok zajos nyugtalanságába. A kezdetet azonban örömmel üdvözljük és kívánjuk, hogy minél sűrűbb folytatása legyen, de kártyázás nélkül. A csoportos arckép a legigazibb, leghűbb történelmi festmény.

Az arckép nagy elterjedtségét bizonyítja az is, hogy a tárlaton levő e fajta negyven mű közül nem kevesebb, mint nyolcz festőnő ecsetje alól került ki. Valamennyi bágyadt, erőtlen, tartalmatlan festmény. Szívesen megengedjük, hogy a festészet e fájának leghálásabb, legszebb tárgya a nő, ámbár a történet tiltakozik ellene s rámutat arra a tényre, hogy az arcképfestés terén a legnagyobb művészeti alkotások rendszerint férfiakat ábrázolnak. Azt azonban nem merjük állítani, hogy a nők volnának a leghivatot-

tabb arczképfestők, sőt úgy vélekedünk, hogy ez nem nekik való foglalkozás, mert nincs elég képességek az objectiv, elfogulatlan és a mellett kellően élénk megfigyelésre; hiányzik ecsetjükből az erő, mely megkívántatik az élet erélyének jellemző kifejezéséhez. A szelíd virág, az élet valamely kedélyes jelene, s hasonló tárgyak ábrázolása, továbbá a díszítő festészet, a melyben a fő kellék a finom ízlés, egytől egyig igen háladatos foglalkozásul kínálkozik a nőnek, valamennyiben érvényesítheti művészi hivatottságát, sőt fölülmúlhatja a férfiakat, ellenben az arczkép terén sok fáradság árán sem számíthat valami nagyobb sikerre. Üdvös volna, ha a női festészeti tanfolyamon jól átgondolnák és egymással lelkiismeretesen összemérnék az arczképnek és a nő művészeti képességének mivoltát, nehogy festészetünknek a fölszínességre való hajlama még több táplálékot kapjon, nehogy a jobb sorsra érdemes buzgalmat keserű csalódás érje.

Legnagyobb föltűnést keltő művek voltak a tárlaton, Karlovsky Bertalan négy festménye. A *Tárgymutató* (60—63) kettőt arczképnek, kettőt pedig női fejnek mond. Mind a négy női fej- és egyúttal arczképnek tekinthető. Közülök három olajfestmény, egy pedig krétarajz. De valamennyi oly bámulatosan finom kimunkáltságú, hogy az olajfesték és a kréta közti különbséget az üvegen át, mely a képeket fedi, még közelről sem igen lehet észrevenni. E képek finom kimunkáltságuknál és az ezzel párosult rendkívüli gyöngéd fölfogásnál fogva föltűntetik a legnagyobb tökélyt, melyet a nők által űzött arczképfestés elérhet. Női kezekhez és női fölfogáshoz illő, nagy türelemmel és harmatos gyöngédséggel nem annyira festett, mint a deszkára vagy a papírra lehelt jelenségek. Az ábrándos képzelet szülöttjei, nem pedig a valóságban élő személyek. A formájuk nagyjában emberi, de nincsenek izmaik, erőtlenek, üresek. Mindig számos nézőjük volt, sokan merő kíváncsiságból ismételve fölkeresték, bizonyára csodáltak, de hidegen maradtak, nem ébredt föl bennök azon érzés, melyet a művészet igazi alkotásai keltenek. Ha tízszer nézzük, mindig ugyan azt látjuk bennök, a művészeti alkotás pedig, ha százszor nézzük, mindig új és új szépséget tár föl előttünk, az általa felkeltett érzetek mindig az újság ingerével bírnak.

A nép életének, részint komoly, részint humoros jeleneit, továbbá a tájat ábrázoló kisebb és nagyobb festmények a megszkott úton haladtak. Egyik-másik életképen nagyon is meglátszott, hogy szerzője inkább az ötletet hajhászsa, s szinte mellékesnek

tartja, hogy egyszersmind jó képet fessen; vannak azonban olyanok is, a melyek bár nem törnek új utat, de megállják helyöket. Legkiválóbbak: Aggházy Gyula *Őszi szántás* című tájképe, Basch Gyula, Tornai Gyula, Baditz Otto, Bruck Miksa és Pállya Czelesztin életképei.

Pállik Béla hűtlenül elhagyta birkáit, melyek annyi sikert szereztek neki, s az úttal egy melancholikus gólyával remekelve megmutatta, hogy ecsetje egyaránt uralkodik a gypjasok és szárnyasok fölött.

A vízfestmények legnagyobb része tájkép, s ezek közt volt a legtöbb olyan, mely kicsinységével és jelentéktelenségével vásári látszatot kölcsönzött a tárlatnak, de viszont a Nadler Róbert, Neogrády Antal, Szlányi Lajos nevével jelöltek közül nem egy megnyugtatót a felől, hogy a festészetnek nálunk rövid idő óta művelt technikája jó kezekben van és nem fenyegeti hirtelen hanyatlás. Edvi-Illés Aladár vízfestményei azt mutatják, hogy fiatal, de szép tehetsége a Bodroghözben kibontakozott a színek azon komorságából, a melybe két évvel ezelőtt az Adria tájékán merült.

Ismételjük azon szerény nézetünket, hogy a látogató közönség szívesen venné és a művészek nem vallanák kárát, ha a tárgymutató rövidre fogott tájékoztatást nyújtana a művészek életéről és eddigi tevékenységéről. Ez olyan érdeklődés, mely megérdemli, hogy a képzőművészeti társulat tekintetbe vegye.

PASTEINER GYULA.

É R T E S I T Ő.

Comes Géza Kuun: Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis Historia antiquissima. Vol. II. Claudio-poli 1890. — 239 lap 8-adrét.

Gróf Kuun munkájának e befejező kötete tudományos irodalmunkban épen időszerűen jelenik meg. Tartalmával kézzel fogható tanúságot nyújt arról, hogy a magyaroknak a honfoglalást megelőző történeteit egyelőre nem annyira ásóval és kapával lehet megoldani, mint inkább szorgalmas historiai és philologiai munkával, és hogy mindenekelőtt az illetékes irodalmi források tanulmányozása útján kell azon adatokat és tényeket egybegyűjteni és földolgozni, a melyek őstörténetünkre nézve a görög és keleti irodalomban rendelkezésünkre állanak. E szempontból gróf Kuun előttünk fekvő kötete is a főnforgó kérdésekre vonatkozó forrás-anyag gazdag repertoriumával ér föl.

A munka általános céljait, azon föladatot, melyet szerző tudós dolgozatával megoldani óhajtott, az I. kötet ismertetése alkalmával (a *Budapesti Szemle* 1893 novemberi füzetében) módunkban volt már jellemezni. Az I. kötetben a keleti forrásokkal Jugriából egészen Etelközig kísért el szerzőnk a vándorló magyarokat; a másoddikkal Etelközben találkozik velök, és egészen a honfoglalásig kíséri őket. Ugyanazzal a lelkiismeretes szorgalommal, mely az előző fejezetek kitüntető sajátsága, élénk tárja mindazon adatokat, a melyeket az arab és byzáncki irodalom a magyar őstörténet e korszakának megvilágítására szolgáltat. A mi az e sorok írójának irodalmi ismeretkörébe vágó keleti irodalmat illeti, a legnagyobb elismeréssel szólhatunk azon odaadásról, melylyel szerző e kötet fejezeteire nézve az arab és perzsa geographiai és historiai irodalom legrejtet-

tebb zugaiba benyomúlt. Keresztül-kasúl böngészte a De Goejéttől kiadott *Arab geographiai könyvtárt*, Al-Masz'údi nagy munkáját stb. A fölhasználható adatok mindenfelé szét vannak szórva; szerzőnknek nagy fáradsággal sikerülhetett csak egybehordani azokat, összehasonlítás által értéköket meghatározni, kritikával ellenmondásait kiegyenlíteni, és így a legaprólékosabbnak látszó adatot is a régi magyarság történetének hasznára fordítani.

Nagyjában ugyanazon írókkal van dolgunk, a kiknek munkáiból szerző I. kötetének tárgyait világosította föl. Azonban ezek mellett itt egy újabb névvel is találkozunk, egy XI. századbeli perzsa íróéval, kinek munkáját eddigelé se a magyar, se a külföldi irodalomban nem használták föl; értem Gurdézi-t, kinek az egyetlen oxfordi kézirat alapján használt könyvéből szerzőnk fölötte fontos adatokat ad kezünkre a vándorló magyarokra nézve. Gróf Kuunnak sikerült egy akadémiai fölolvasásban e perzsa író forrásait, viszonyát a legrégibb arab írókhoz, nevezetesen a most sokat emlegetett Ibn Roszté-hoz földeríteni, s ez által tanulmányának e része, melynek csak legfőbb eredményét vette át a jelen könyvbe, nemcsak a hazai néprajz, hanem a keleti irodalomtörténet szempontjából is fontos fölfedezés számba megy.

E kötettel a vándorló magyarok a keleti országokból mindinkább nyugat felé közelednek és nyugati népekkel kerülnek kapcsolatba. Ez okból könnyen érthető, hogy szerző itt nem hagyhatta figyelmen kívül a nyugati forrásokat sem. A mivel azonban a magáéból hozzájárul, a forrásoknak lépésről lépésre összehasonlítása a keleti irodalomból merített adatokkal. Az ilyféle párhuzamok vonzó sajátosságát képezik e munkának. S e kutatások során az arab historikusok adatainak értékére nézve nagyon fontos kritikai eredményeket mutat föl. Kiemelem különösen azt, a mit a 42. lapon azon félreértésekről mutat ki, a melyeken Masz'údi a magyaroknak a byzáncki birodalomba való betöréséről szóló adatai alapulnak, és ennek kapcsán annak kimutatását, hogy a keleti források szakasztott azon jellemzését nyújtják a törökök harczai modorának, a melyekkel a nyugatiakban a magyarokra nézve találkozunk.

Ily tanulságokra lépten-nyomon akadunk a könyv két alapfejezetében: *De Historia Hungarorum in Atelkuzu* és *De Hungarorum in Magnam Moraviam excursionibus* stb. Ezekhez a teljes munkára tartozó pár nagyszabású Excursus van kapcsolva. Az egyikben az ephtaliták vagy, mint nevezni szokták, fehér húnok ethnographiai állását világosítja föl a keleti és görög forrásokból (89—

103. l.). Ez értekezés a keleti történet egy fontos korszakának ismeretére nézve is nagy hatással bír. Tudva levő, hogy az ephtaliták mily nagy szerepet játsznak a szaszanidák történetében, melyben legelőször találkozunk velök. A szaszanida történet kutatói ez excursusért nagy hálával lehetnek szerzőnk iránt. — Aztán (137—144. l.) azon szerepet mutatja ki, melyet a kazarok a középkori kereskedelemben játsztak; majd (147—155 l.) *de Portis Caucasii*, a Kaukázus historiai földrajzához, nyújt becses adalékokat. Az excursusokat (163—167. l.) magyarázó megjegyzések zárják be Mauriciusnak a magyarok taktikájáról szóló értesítéséhez.

Az igazat megvallva, e hat «excursus»-sal nincsen kimerítve azon tudományos kitérések lajstroma, melyekkel e munkában találkozunk. A könyv központi részeiben is szívesen ragad meg szerzőnk minden alkalmat, hogy a keze ügyébe kerülő kérdések körzéleire is kiterjeszkedjék. Mikor a magyarok érintkezését a bolgárokkal tárgyalja és az erről szóló forrásokkal végezett, a 10. és következő lapokon egy alapos értekezéssel szolgál a régi bolgárok nyelvéről; a 62. lapon figyelmünket egy összehasonlító tanulmány kelti föl, melyben szerző a Turul-mondát mindenféle csodás madarokról szóló egyéb néphagyományokkal hasonlítja össze.

Két terjedelmes index-szel könnyíti meg szerző gazdag tartalmú két kötetének használatát, azok számára, kik munkáját a magyar őstörténetre vonatkozó forrástanulmányaikban előreláthatólag állandó kézi könyvül fogják használni. Ez indexek annyiban szolgálnak rá különös kiemelésre, minthogy nem pusztá száraz szómutatók, hanem nagyrészt szorgalmasan kidolgozott cikkekcskéket tartalmaznak, az egyes cím��zők irodalmáról.

E bevégező részt a 169—184. lapokon azon főbb keleti szövegek előzik meg, a melyeket szerző a munka során földolgozott, vagy a melyekre gyakrabban hivatkozott. Nem hagyhatom említetlenül, hogy e fejezetet nem lehetett hazai nyomdában előállítani; van ugyan nálunk is keleti betű, de bajosan lehetne eléggé gyakorolt szedőre szert tenni, a kivel az ilyféle, pontosságot föltételező keleti szöveg kinyomatása alkalmával boldogulhatnánk. Nem szenved kétséget, hogy ez állapoton segítenünk kell, ha a keleti tanulmányoknak végre valahára nálunk is valamelyes helyet óhajtunk kivívni. Ha akadémiánk is részt vesz a keleti irodalom kiadatlan kincseinek ismertetésében és közzétételében, és e nálunk parlagon heverő tanulmányok előmozdításával is kiveszi részét a nagy európai tudományos munkából, tudósaink nem kényszerűlnek keleti dolgaikkal

a külföldet fölkeresni, és nálunk is elkél egy-egy szedő, ki keleti szövegek kiadásánál közreműködhetik. Csak nem épen dicsekvésre méltó dolog, hogy a mit Németország legapróbb fészkeiben akadály nélkül kiadhatni, nálunk a legnagyobb nehézségekbe ütközik, csaknem lehetetlenségnek mondható.

S így gróf Kuun jelen munkája is arra való, hogy egy indítvány üdvösségét bizonyítsa, melyet ugyancsak szerző a keleti tanulmányok fölvirágoztatására nézve már 1892-ben akadémiánk elé terjesztett.

—zr—.

Kupa Árpád. A napszámosok. Regény. Két kötetben. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. Ára 1 frt 50 kr.

Az asztalos- és ácsmesterséget a műzsa már régóta kedvelik. A József-legendák legszebbjei az asztalosműhelyben játszódnak le, s mikor tőlünk nyugatra a romantika virágzott, nem egy szép elbeszélésnek hőse az asztalosmester, kinek képzelme a mesék országában kalandozik, míg keze tükörsímára gyalulja a fenyőfadeszkát. S Tieck asztalosmestere sem nagyvárosban lakik, hanem vidéken, mosolygó rétek szomszédságában s távolról látni az erdőt, honnan a szép egyenes szálfat a műhelybe szállítják. Nem tudjuk, Turkevén is ilyen szép-e a vidék, van-e erdeje, patakja, de annyi bizonyos: ott is él egy költői lelkű asztalosmester, kit eddig titokban látogatott a műzsa, ha gyaluját kezéből letevé. Csakhogy a titok most már el van árulva; regénye a *Budapesti Hirlap* hasábjain és Singer és Wolfner kiadásában is megjelent. Írójáról pedig ugyancsak a *Budapesti Hirlap* szokásos nagyhangúságával kimondja, hogy epikai erejű, csodálatos talentum, ki nagyszabású regényírónak ígérkezik.

A regény mindenesetre érdekes; egyelőre azonban nem művészi szempontból, hanem írója helyzeténél fogva. Ha kívánjuk is, hogy a jóslat teljesüljön, most még a «nagy szabást» nehéz benne fölfedezni a pártatlan szemnek. Mert ha meg is van az írónak a maga eredetisége; az el van lepve, át van hatva idegen mintától annyira, hogy egyelőre szinte lehetetlennek látszik, annak erejét s értékét megállapítani. A «nagyszabású» regényíró pedig nem tudjuk képzelni másként, mint hogy már első próbálkozásában is, hibái, esetlenségei, nehézkességei mellett is a formában úgy, mint alakjai fölfogásában valami olyat mutat vagy gyaníttat, a mit másnál meg

nem találunk. S a jelen esetben ép e ponton nehéz megállapítani, mit írjunk a szerző, és mit mintája javára.

A munka szerkezete olyan, mintha Jókai valamelyik négy kötetes regénye volna benne két kötetre szorítva. A regény hőse, Gábor István, pedig egészen Jókainak ritka tehetségű és szerencsésű alakjainál járt az iskolába. — Nem állítjuk, hogy a főalaknak semm subjectiv igazsága nincs. A magyar nép őszerejében vagy tulajdonságaiban való hit, a melyet Gábor István alakja tükröz, a szerzőnél naiv, és e mellett komoly. A természet iránt is van érzéke, s vonzódik ahhoz, a mi a lélekben őszinte, egyszerű, nemes. Ősztönszerűleg eszményíti az embert s az életet. De ha e szép tulajdonságok írói, művészi kifejezését keressük a regényben — egy kezdetleges Jókai-utánzó áll előttünk. Ép ezért nem tudjuk benne látni a csodálatos talentumot.

Gábor István parasztszülők árvája, kit életében három nagy érzés vezet: a szerelem, a hazaszeretet s az önfeláldozás. S van benne még valami; büszke arra, hogy a nép embere, hogy napszámos. Az ácslegény címet föl nem cserélné a grófi címmel. — Mint gyerek már megszereti földesura kis leányát, s mikor mint ifjú európai vándorlásából visszatér, megvallja a kisasszonynak szerelmét. Kinevetik. Erre újra kivándorol, belé vegyül a 30-as évek karlista-mozgalmába, megbámult hős, vezér, a becsületrend lovagja válik belőle, majd Amerikába utazik s néhány év után haza jön, mint gazdag ember, előkelő katonák barátja. Egyelőre Bécsben áll meg, mert itt tartózkodik régi szerelme, ki most már báró özvegye. Meglátogatja; elhallgatja előtte híres tetteit, s megint csak mint ácslegény akar szerepelni előtte. A bárónőnek új vőlegénye, gróf Ihárossy, kiutasítja az «ácsot» a társaságból. S a mi oroszlanunk szó nélkül távozik. A mivel sérteni akarták, az büszkesége. Majd megjön különben a megtorlás ideje. S kiüt a szabadságharcz. Gábor István maga a hősiesség megtestesülése és szembe kerül Ihárossy gróffal, kit azonban most is kímél; nem öli meg, csak harczképtelenné teszi. Gábor István aztán visszavonul néhány béna harczfival pusztájára, a hol egyszerű portáján él, mint a vidék magányába visszavonúlt megtestesült magyar genius. A merre jár, bizalmat önt megjelenésével a szívekbe; gazdálkodik, falusi tornyokat épít, szegényeket istápol, s egy elhagyott árva gyermeket is magához vesz s fiául fogad. Azalatt régi szerelme s ennek újabb férje, a béna Ihárossy gróf Pestre költöznek. A grófnak kitűnő futó lovai vannak, s egyik lovára a gróf majdnem egész vagyonát fogadásul fölteszi.

A fogadást elveszti, s íme vagyonbukott lesz. Öt milliónál nagyobb a tartozása. — Iharossy büszke ember; először megesketi leányát, hogy mindig leánynak marad inkább, semhogy rangján alúl válaszszon férjet; azután indul bankárjához leszámolni. Itt hallja meg, hogy az öt milliót az ő nevében már törlesztették. Természetesen Gábor István, az ácslegény, ki így áll boszút Iharossyn. Erre a grófnak csak egy felelete lehet; nem maradhat el az ácslegény mögött: mérget iszik, büszkén elnyújtózik ágyán s meghal. Egy leánya maradt, ki fogadása következtében nem lehet azon ifjúé, kit szeret. Ez az ifjú természetesen senki más, mint Gábor István fogadott fia. Mit tesz tehát Gábor István? Fölmegy Bécsbe, régi jó barátjához a karlista időkből, egy előkelő tábornokhoz, s az ő fogadott fiát ezzel adoptáltatja. Nincs többé akadály. Ihárossy leánya most már egy rangjabelihez mehet férjhez. — Ennyi rettenetes jótétemény végre megkaphatja a grófnét, Gábor István első és egyetlen szerelmét, ki azóta már két férj özvegye lett s meglátogatja pusztáján Gábor Istvánt s forró csókkal halmozza el annak homlokát. — S Gábor István, miután milliókat költött másokra, boldogságot teremtett, a merre lépett, — most elvégezte földadatát. Mint jó Toldi Miklós maga ássa meg sírját. Az ásó aztán kihull kezéből; ő maga megtántorodik, s a hátát a sírfal egyik sarkának vetve, magas, nyílt homlokát az ég felé fordítja. Így hal meg.

Könnyű lett volna a mese naivitásait jobban kiemelnünk. De nem megmosolyogtatni akarjuk olvasóinkat, csak azt kívánjuk föltüntetni, hogy kezdő írónk e részben teljesen egy fényesebb példa hatása alatt áll. Az ilyenféle epopœa gyanús s épen nem szól az író eredetisége mellett. — Sőt ellenkezőleg, csak azt mutatja, hogy az író a maga világának még épen nem tud eredeti formát találni, hanem e részben csak kezdő, másoló. — Így természetesen sok szürke, homályos rész kerül a regénybe: az úri világ rajza például szinte együgyű s unalmas.

Az író tehetségét másutt kell keresnünk. Ott van Czifra Elek, a sztrájkoló vargalegény, a «hajas kölyök» és a munkás Vargóczt Tamás episódja! Ezek elég jó dolgok. Úgy értjük, hogy az alakokban az író nem csak azt rajzolja, a mit jól megfigyelt, hanem értő rokonszenvvel behat e különös alakok elevenébe. Különösen a két utóbbin rajta van annak csilláma, hogy érti a nyomor, az elhagyottság tragikumát, de költészetét is. — A szerző jóbarátainak így kellene beszélni: «Ne akarj te epopœát írni, melynek formája nem a tiéd, s melyet más s nem legjobb regényekből tanultál. — Gábor Istvánt

hagyd meg a magyar őserő kifejezésének, de foszd meg millióitól, ne tedd romantikus szerelmessé egy grófi asszonyba, ne barátkoztasd egy osztrák tábornokkal stb., hanem helyezd olyan alakok körébe, kiknek életét, törvényét ösmered, kiket szeretsz vagy szánsz és értesz; fejlessz ez alakok jellemének megfelelő egyszerű mesét; hagyd el a félig tudákos, félig nevetséges regény-reflexiókat — akkor aztán örömmel fogjuk megismerni, mi lakik benned. Különben beléfűlsz a modorosságba s az igazán művészi forma kérdését még nem is fogod gyanítani. S aztán a dícséret nagyon el ne kapjon; tanuld meg azt a mai napság teljesen ismeretlen igazságot, hogy nem ellenséged, nem szabályragó vagy irodalmi formalismusthajlászó az, ki mindjárt nagy tehetségnek el nem ismer. Nézz szét magad körül s mondd meg, van-e valahol széles e világon annyi elismert, nagy, ritka s izmos tehetség, s a tehetségnek annyi önérzete, mint épen nálunk? Légy szerényebb, s ne kívánj velök versenyezni. Bízad tehetségedet a jó Istenre, s ne a kritikával szemben légy követelő, hanem csak magad iránt. Akkor talán majd nem fogsz megállani az út kezdetén, nem léssz modorodba szerelmes, el fogsz szokni az utánzástól s képzelmedet elcsépeelt regényvázlatok többé nem ingerlik s nem nyugszol addig, míg a lelkedben élő tartalom a neki megfelelő formát meg nem találja. Mert első regényednek formája nem a te formád. Írói voltod kérdése ép a körül forog, érzed-e itt a problémát vagy nem? Első regényed e részben a nyugodtabb olvasót homályban hagyja; sőt egy kissé gondolkodóba ejti tolladnak nagy készsége. »

xy.

Egy külföldi hang Petőfiről.

Hermann Grimm a *Deutsche Rundschau*-ban*) egy német parasztasszony, Johanna Ambrosius, költeményeiről szólva, kit az olaszok Ada Negriével hoztak párhuzamba, Petőfiről is megemlékezik s nem lesz talán érdektelen, ha a kiváló német író erre vonatkozó szavait minden megjegyzés nélkül közöljük. Grimm arról a forradalomról tesz említést, mely korunkat a múlttól annyira megkülönbözteti. Elfordulunk a régitől, társadalmi hagyományoktól; minden idegent, öröklöttet, minden átvett műveltséget és érzelmet nyűgnek érezzük; fölébred bennünk az a vágy, hogy érzel-

*) 1895. májusi szám.

meinket, eszméinket magunk alakítsuk s egyéniségünket töretlen kifejezésre hozzuk s a történetileg lett föltételektől megszabadítsuk. E történeti föltételek nyűgében éltek a romantikusok: Lenau, Uhland, Rückert, Platen és Heine is, mintha a mai kalászos mezők helyett sírkerteket hintettek volna be virággal. A múltak sírhantjaiból emelkedik föl hangjuk s náluk még a saját koruk szava is mintha czinteremből hangoznék felénk. A mai költészet eszménye megváltozott. S ebben Petőfinek adja Hermann Grimm a vezető szerepet. «Petőfi költeményeiből hat felénk először az újkor éneke. A mint Goethe hajdan, ő is csak maga-magát akarja kifejezni s semmi mást. A mennyire a fordításokból láthatom, egy magyar költő sem mérkőzhetik vele. A híres lengyel, orosz és francia költők is mind a hagyomány emberei ő vele szemben. Ezek először is nem csak magoknak énekelnek. Titkon vagy nyíltan mind elismerésre törnek. Ha nagy is önérzetük, ez önérzet biztonságát gyakran bámulóik előismeréséből nyerik. Petőfi ezzel nem gondolt! Dicsőség után ő is vágyakozott, de azzal nem törődött, honnan röpül az majd feléje. Souverain hatalmi érzetét az ilyen gondolat nem bénította meg. A világnak nyíltan szemébe nevetett, a mint nyíltan könnyezett előtte. Eléggé hányatott élete volt, de ha énekelni kezd, mintha felhők fölött ülné s a világ lábai alatt feküdnék. S ha hívja is a halált, mindég élni akar. Fájdalmas panaszai is az élet örömét lehelik.»

Hermann Grimm szerint a jelen időknek csak egy költője éri el Petőfit: Mistral, kinek *Mireille*-je mintha Homer ajkairól hangzanék. Szerinte Petőfi, Mistral, Goethe, Shakespeare, Homer mintha egyetlen költőnek mindig meg-megújuló megtestesülése volna. Ez a költő pedig az emberiségnek nagy ősköltője, ki dalát mondja «a mint Isten adta mondanía», s kit ép ezért a dal, ha fájdalmát zengi is, mindig gyönyörködtet is. Szíve mindig ép marad; ha kétségbeesés dül is benne, a szomorúság föl nem emészti. Mert a lét gyönyörének valami ismeretlen titkos érzete nem hagyja el soha. Ez az ősköltő ébredt föl újra Petőfiben.

lg.—

A Goethe-gyűjtemény és a Magyar Hírlap.

Elischer Boldizsár, budapesti ügyvéd, több mint negyven éven át, fáradságot és áldozatot nem kimélő szenvedélylyel gyűjti a Goethere vonatkozó irodalmi, művészeti emlékeket s olyan gyűj-

teményt állít össze, a melynek sok darabját Frankfurt és Weimar is irigylti tőle.

Elischer Boldizsár örököse, dr. Elischer Gyula, főorvos, f. évi június 10-dikén a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter úrhoz a következő ajánlatot terjeszti elő:

Nagyméltóságú Miniszter úr!

Nagybátyám, Elischer Boldizsár úr, f. évi márczius hó 25-én elhalálozván, végrendeletében reám hagyta a tőle több mint negyven éven át kiváló szakértelemmel és valódi odaadással összeállított *Goethe-gyűjteményt*, azzal a megbízással, hogy az ő szellemében és utasításai értelmében tetszésem szerint rendelkezsem vele.

Ez utasítások egy része sajátkezűleg írt végrendeletében van kifejtve, más része pedig azon szóbelileg adott megbízásokon alapszik, melyekre végrendeletében hivatkozik is.

A gyűjteménynek, a mely szerény kezdetből, néhány Goethekiadásból indult ki, most következő a tartalma:

I. Mintegy *negyven kézirat*, autogramm és jegyzetke, mindannyi Goethe saját kezeírásával.

II. Egy *kézirat-autogramm-gyűjtemény*, a weimari udvari és költői körből, vonatkozással Goethére (96 szám, mintegy 123 darabbal) köztük: Schiller, Wieland, Herder, Amália nagyhercegnő, Carl August nh. stb. levelei.

III. *Goethe-arczképek* (180 darab) és kortársainak arczképgyűjteménye, mintegy 115 cartonon, egy portefeuilleben.

IV. *Goethe-érmek* gyűjteménye (20 darab tokban).

V. *Könyvtár*: ebben Goethe műveinek valamennyi összkiadása (tizennyolcz-féle, mintegy 250 kötet); körülbelül 70 darab editio princeps; mintegy 2000 szám alatt Goethére vonatkozó művek, iratok, commentárok, értekezések; mintegy 590 szám alatt Goethére vonatkozó folyóiratbeli és kivágott újságcikkek; mintegy 50 dísz- és illusztrált kiadás Goethe műveiből.

VI. Egyes *rész- és aczélnetszetek*, a Kaulbach-féle nagy folio alakú Goethe-galleria teljes példánya, Goethe-arczképek photographiai hasonmásokban (20 darab), részben arany rámaikban.

VII. *Zeneművek*, Goethe-szövegekkel, mintegy 782 szám, 376 kötet és füzetben.

VIII. *A carlsbadi ásvány-gyűjtemény*.

IX. Néhány *Goethe-szobor és medaillon*, gipszöntésben.

X. Néhány *Goethe-ereklye*.

Boldogult nagybátyám szándékainak megfelelően, kijelentem,

hogy én e gyűjteményt semmi szín alatt el nem adom, föltéve, hogy szeretett hazámnak szolgálatot tehetek vele. Kész vagyok azonban, e gyűjteményt (a X. pont alatt említett ereklyék kivételével, a melyek kell, hogy családi tulajdonomul maradjanak) Magyarország kulturális föladatokkal foglalkozó közintézetei egyikének, a következő föltételek mellett, egészében és osztatlanul (kívánságra időközönként az ereklyéket is kölcsönképen) átengedni. Kívánom, hogy:

1. A gyűjtemény egy *külön álló zárt helyiségben*, a czélnek megfelelőleg helyeztessék el, s örök időkre e nevet viselje: *Goethe-szoba. Elischer Boldizsár és dr. Elischer Gyula alapítványa*. E helyiségben a tartózkodás kellemes, tanulmányozásra kényelmes, világításról, fűtésről s íróeszközökről mindig gondoskodva legyen.

2. A gyűjtemény épségben maradása, gondozása és megőrzése, szakértői fölügylet mellett, teljesen biztosíttassék; az érdekesebb darabok üveges tárlókba helyeztessenek és a helyiségből a gyűjtemény bármely kicsiny darabjának elvitele vagy kikölcsönzése szigorúan tiltva legyen.

3. A gyűjtemény használhatósága érdekében készíttessék: *a)* egy pontos szakszerű katalogus, *b)* egy másik katalogus a közönség számára, *c)* tartassék a gyűjtemény bizonyos napokban és órákban kellő fölügylet mellett nyitva a közönség számára, *d)* bizonyos föltételek s ellenőrzés mellett legyen hozzáférhető más időközökben is, megtekintés vagy tanulmányozás czéljából.

4. A fölügyletért az illető közintézet felelősséget vállal s a föllállítást, berendezést és hozzájuthatást illetőleg nekem, mint alapítónak jogot ad az ellenőrzés gyakorlására.

5. A gyűjtemény továbbra is gyarapíttatni fog; kizárólag Goethe-re vonatkozó ereklyék és munkák szerzése által. E célra *2000 forintnyi, azaz: két ezer forintnyi alapítványt* teszek az illető közintézetnél, és ez összeg kamatainak mire fordítása, ellenőrzésem mellett, illetőleg hozzájárulással fog meghatározatni.

6. Az illető közintézet elkészítteti egy jelesebb hazai művészünkkel Elischer Boldizsár olajfestésű arcképét, s a Goethe-szobában emlékül kifüggeszteti.

7. A gyűjtemény f. é. július 15-ig át fog vétetni s mindjárt a végleges helyiségben helyeztetik el.

Nagyméltóságú Miniszter úr! Kegyelmes Uram! A föntebbiekben előadtam föltételeimet, a melyek mellett kész volnék hazám valamelyik kulturális közintézetének Goethe-gyűjteményemet átengedni. Minthogy pedig teljesen meg vagyok győződve, hogy e gyűj-

temény elhelyezésére, megőrzésére, rendben tartására és a nagy közönségnek hozzáférhetővé tételére megfelelőbb és alkalmasabb közintézetünk nincs, mint a Magyar Tudományos Akadémia: bátorodom Excellenciádhoz azon tiszteletteljes kérelmet intézni, méltóztassék engem kegyesen értesíteni, hajlandó lenne-e, föltételeim elfogadása mellett, a gyűjteményt tőlem elfogadni, s azt a Magyar Tudományos Akadémiának tulajdonába átadni; mely esetben kötelezem magamat a föntnevezett gyűjteményt az Akadémia könyvtárának és a 2000 forintnyi alapítványomat az Akadémia pénztárába közvetlenül beszolgáltatni.

Kegyes válaszát kérve, maradtam hódoló tisztelettel Excellenciádnak Buda-Pest, 1895 június hó 10-dikén.

Dr. Elischer Gyula, s. k.

Wlassics miniszter úr f. évi június 16-dikán leiratot intéz a Magyar Tudományos Akadémiához, a melyben örömet fejezi ki, hogy az értékes gyűjtemény, az ajánlat-tevő föltételeit teljesítve, Magyarországon fog maradhatni.

Az Akadémia összes ülése ezek után a gyűjteményt készséggel elfogadja s a föltételek teljesítését magára vállalja.

A hirlapok, az Akadémia összes üléséről referálva, megelégedéssel veszik tudomásul az ügy lefolyását. Egyedül a *Magyar Hirlap* van kifogása.

Azt helyesli, hogy az Akadémia az Elischer-alapítványt köszönettel elfogadja, de nem helyesli, hogy a gyűjteménynek *külön helyiségben* leendő fölállítását is magára vállalja, holott a gyűjtemény átengedésének ez az első és alapföltétele.

Vagy talán jobban szeretné a *Magyar Hirlap*, ha e nagy értékű gyűjtemény Magyarországon maradása megghiúsulna s Bécsbe vagy Berlinbe vándorolna?

S. K.

A nemzeti színház és Szigligeti.

Nem rég *Egy év statisztikája* cím alatt egy kis közlemény járta be a lapokat, mely pontosan beszámol arról, hogy 1894 augusztus hó 18-tól kezdve 1895 június 14-ig, hány előadás volt a nemzeti színházban, hány tragédia, vígjáték, középajáj dráma került színre, hány eredeti, hány fordított, hány régi, új vagy újonnan betanult, kitől és hányszor és végre a színészek és színésznők közül, kik hányszor léptek föl.

Mellőzzük észrevételeinket a műsorra nézve, mert csak azt kellene ismételniünk, a mit ezelőtt néhány évvel bővebben fejtegettünk. Legföljebb még csak azt tehetnők hozzá, hogy az a nem igen dicsérendő rendszer, melyet Paulay az eredeti színművek műsorának összeállítására nézve követett, épen nem változott, sőt még rosszabbra fordult. Most csak egyetlen pontra szorítkozunk. Föltűnő, nagyon föltűnő a statisztikai közleményben, hogy a múlt színházi évben Szigligetinek csak egyetlen egy műve került színre s az is csak egyszer. Szigligeti száznál több színművet írt, majdnem egy félszázadig folyvást gazdagította a műsort, a nemzeti színháznak a negyvenes években úgy szólva közönséget teremtett s íme halála után még el sem telik két évtized, már elfeledi az a műintézet, melynek egykor lelke volt; csak egyetlen egy művét adatja elő, azt is csak egyszer.

Valóban ez nagy kegyeletlenség! De mellőzzük a kegyeletet s induljunk ki tisztán æsthetikai szempontból. Vajon annyira elavultak-e Szigligeti művei, hogy a közönség egészen elfordul tőlök? Vajon az újabb színművek, a melyek kedvéért annyira háttérbe szorúl s talán a jövő évben már egészen kiszorul Szigligeti a nemzeti színházból, nagyobb becsűek-e az övéinél? Azt hisszük, hogy ezt még a *Budapesti Hírlap* sem merné állítani, habár pazar kedvében mindegyre egy-egy nagy szabású költőt födözget föl. De nézzünk csak belé a statisztikai közleménybe: vajon kik azok az újabb drámaírók, a kiknek kedvéért annyira mellőzik Szigligetit? Ott van mindjárt Bartók Lajos, a kinek épen a drámára van legkevesebb tehetsége s kinek kísérleteit unja a közönség. Tőle a múlt évben négy művet adtak elő nyolczzszor, sőt két művét: a *Méheket* és *Erzsébetet* új betanulással, ha ugyan nyaka-tekert jambusait betanulhatták színészeink. Ott van továbbá Váradi Antal, a kinek a múlt évben három darabját adták tizenhárom este. Vajon az ő hangzatos, de üres rhetorikájában és élettelen alakjaiban nyilatkozik-e annyi drámaiság és történelmi érzék, mint Szigligeti leggyöngébb történelmi színműveiben?

De elég, nem folytatjuk tovább. Mi nem követelünk a nemzeti színháztól kegyeletet, de egy kis jó ízlést mindenesetre megvárhatunk.

Új magyar könyvek.

Apponyi Albert gróf. Aesthetika és politika, művész és államférfiú. Székfoglaló értekezés. Felolvasta a Kisfaludy-Társaságnak 1895 február 10-én tartott díszgyűlésén. Buda-Pest, 1895. Révai testvérek. (8-r. 63 l.) 50 kr.

Arany János balladái, Zichy Mihály rajzaival. II. V. László. 8 szöveg-illustrációval. Buda-Pest, 1895. Ráth M. (Nagy 2-r. 6 l.) 2 frt 50 kr.

Balbi Adorján egyetemes földrajza, a művelt közönség számára. Teljesen átdolgozta és tetemesen kibővítette Czirbusz Géza. II. kötet. A nyugoti földségek. N.-Beeskerek, 1895. (Buda-Pest, Ráth M., 8-r. IX., 771 l.)

Domaniczky István és Horváth Sándor. Katonai szótár, magyar-német rész. A honvédelmi minister megbízásából. Buda-Pest, 1895. Pallas. (8-r. 151 l.) 1 frt 45 kr.

Endrödi Sándor. A magyar költészet kincsháza. A magyar költészet történetének, a verstannak, a költői műfajok elméletének ismertetése kapcsán műfajok szerint csoportosította és Erdélyi Pál, Kardos Albert, Négyesi László és Névy László szaktanárok közreműködésével a magyar tanuló ifjúság és család használatára tisztán oktatási célból szerkesztve, Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. CXXVI., 1508 l.) 5 frt.

Gárdonyi Géza. A Pöhölyék életéből. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (16-r. 131 l.) 50 kr.

Gyalui Farkas. Nálunk vidéken. Humoros elbeszélések és rajzok. Kolozsvár, 1895. Stein I. (8-r. 132 l.) 1 frt.

Jókai Mór újabb munkái. Népszerű kiadás. 60—67. füzet. Az élet komédiásai. Regény 3 kötet. Buda-Pest, 1895. Pfeifer F. (16-r. 278, 249, 333, II. l.) 3 frt 20 kr.

A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. 28 köt. 1893—94. Budapest, 1895. Franklin-társ. (8-r. IV., 167 l.)

Komjáthy Jenő. A homályból. Költemények. 1876—1894. Buda-Pest, 1895. Lampel R. (8-r. 437 l.) 3 frt.

Konrád Jenő. Az elmekórtan gyakorlatilag fontos tételei tekintettel a közigazgatásra. Gyakorló és tiszti orvosok számára. Buda-Pest, 1895. Dobrovsky és Franke. (8-r. 155 l.) 1 frt 60 kr.)

Kormos Alfréd. Pénzügyi Compass. Pénzügyintézetek és részvénytársaságok évkönyve. 1895. IV. évf. Buda-Pest, 1895. Apollo. (8-r. 949 l.) 4 frt.

Kossuth Lajos iratai. V. kötet. Történelmi tanulmányok. I. rész. 1860—1863. (Magyar ügyek.) II. rész. (Lengyel forradalom.) Sajtó alá rendezte Helfy Ignác. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. XL., 500 l.) 5 frt.

Palágyi Lajos. Nemzeti dalok. Buda-Pest, 1895. Ifj. Nagel Ottó. (8-r. 144 l.) 1 frt 60 kr.

Schaffer Károly. A hypnotismus élettani, gyógytani és törvényszéki szempontból. Buda-Pest, 1895. Dobrowsky és Franke. (8-r. 85 l.) 1 frt.

Schwartzer Ottó. Az elmebetegek jogvédelme a magyar törvények, ministeri rendeletek és a joggyakorlat alapján. Magánjogi rész. (Psychiatriai jegyzetek II. kötete.) Buda-Pest, 1895. Hornyánszky V. (8-r. 535 l.) 6 frt.

Sebestyén Károly. Hajnalodik. Versek. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 137 l.) 1 frt.

Suták József. A másodosztályú felületek általános elmélete. Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (8-r. 115 l.) 1 frt 50 kr.

Szabó Károly. Székely oklevéltár. Kiadta a székely történelmi pályadíj-alap felügyelő bizottsága. Sajtó alá rendezte Szádeczky Lajos. IV. kötet. 1264—1707. Kolozsvár, 1895. Stein I. (8-r. XL. 374 l.) 2 frt.

Tagányi Károly. A földközösség története Magyarországon. Buda-Pest, 1895. (8-r. 42 l.) 50 kr.

Tanos Pál. Az erdő világa. Rajzok. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 224 l.) 1 frt 50 kr.

Vadnay Károly. A besorozott. História 1850-ből. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pest, 1895. Franklin-társ. (8-r. 154 l.) 80 kr.

Vámbéry Ármin. A magyarság keletkezése és gyarapodása. Buda-Pest, 1895. Franklin-társ. (8-r. 408 l.) 3 frt.

Vécsey Tamás. Széchenyi és a magyar magánjog. A magyar tudományos Akadémia 1894 nov. 5-én tartott Széchenyi-ünnepén. Buda-Pest, 1895. Akadémia. (8-r. 63 l.) 60 kr.

Zsilinszky Mihály. Taine Hippolyt Adolf mint történetíró. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XVI. köt. 3. sz.) Buda-Pest, 1895. Akadémia. (8-r. 43 l.) 40 kr.

KAZINCZY FERENCZ ISKOLAI INSPEKTORSÁGA.

Első közlemény.

Vous cherchez les héros, je cherche les rêveurs,
Vous croyez à des gens qu'on nomme les sauveurs;
Je ne crois qu'à des fous amoureux de leur rêve;
Et c'est à ces sauveurs, les seuls vrais que j'élève
Un . . . piédestal . . .

Clotvis Hugues.

Kazinczy Ferencz életében van egy kis korszak, öt évre sem terjedő, jóval rövidebb mint fogságának tartama, mely magának igen kedves emlékezetű volt, a közönségnek kevésbé ismeretes, élete többi szakaszaitól, sőt élete egész folyamától eltérő, valódi epizód: iskolai hivatalviselésének kora. Gyakorlati foglalkozás, elvei alkalmazásának, emberszerető bölcsellete alkalmazásának, tettekben kimutatásának kora.

Költő, kivált ha még a művészetekkel s ezek elméletével is foglalkozik, alig lehet tanulmányok, eszmélkedés, elvek, tehát bölcsélet nélkül. Újabb időben, úgy látszik, a költés vagy helyette van, vagy szövetségében áll a bölcselésnek, mint a legjobb angol és német költőkön látszik. De a régi s legrégibb költők példái is tanúsítják, hogy az ő hivatások magasabb, mintsem egyedül a családi vagy házi s nemi örömeknek áldozni vagy ilyféle szenvedéseket panaszkodni. Az egykori «lusus poeticus»-ok ideje lejárt, vagy csak ifjúsági és gyermeki körökbe jutott és még itt is csak úgy van értékök, ha hangjátékaikból egy kevés gondolat és eszmélkedés érzik ki. Az alkalmi verselések vagy felsőbb irányúak s nemesebb tartalmúak, vagy megszűntek lenni; az ünneplő rimelések nem jelentősek többé.

Kazinczy, Herder, Wieland s más jelesek tanítványa, Goethe imádója, a művészetek és műbölcselés tanulója, kezdet-

től fogva hajlandó volt s holtig szeretett a kor nagy eszméivel foglalkozni, bölcsekedni, a hazai életet, a nemzet irodalmát, a közszellemet ez által emelni.

Nézetei gyakorlatba vételére, az életben alkalmazására, mintegy próbára tételére soha sem volt úgy alkalma, mint iskolai felügyelő korában. Ez a hivatala élete legszebb idejére, 27—32 éves korára, az ábrándok, emelkedés, merészség leg-sajátabb éveire esett; az ő benső értékét leghívebben, leg-árgyasabban és szebben mutatja föl: úgy mint a legjobbak szellemétől ihletett, azok eszméiért legerősebben lángoló ifjat, valódi nemességében, jellemének, ártatlan, de tapasztalatlan lelkének némi gyöngeségeivel. Ez évek alatt a néptanítókkal, iskolai előjárókkal, látogatókkal, az iskolák ügyében megyei férfiakkal, egyházi és világi emberekkel naponként érintkezve, leginkább volt alkalma a fölvilágosodást, bölcselet és jó ízlést hirdetni s ezek felől vitatkozni.

E korról akarok valamit elmondani, előre is kikérvén az adataim hiányossága miatt itt-ott található hézagosságért vagy hiányokért az elnézést.

I.

A XVIII. századnak szabadságra törekvő szellemét ismerjük. Erre Kazinczyt az élet, a magyar előkelők jobbainak már meghonosodott szabadabb gondolkozása, külföldről, kivált Bécsből és azután a hazai legfelsőbb körökből a hazai köz-nemességhez is átterjedt szabadelvűség, sőt már a felsőbb iskolai oktatás is előkészítették és megtanították. Meggyőződünk erről, ha Kazinczy írásaiból némely felsőmagyarországi nemesi családok gondolkozásmódjáról, művelődéséről olvasunk. Úgy látszik, hogy az élet, a társalkodás és könyvek korán fölébresztették lelkében, az igazért, szépért való küzdés szeretetét, bár másfelől mélyen meggyökeredzve maradt abban a haza szeretete, a nemzetihez ragaszkodás. Tehát e két érdekről való gondolkozást, a kettőért együtt és külön munkálkodást, a nemzet történelmi és újabb művelődési érdekei s újabkori szellemi szükségéi közvetítését. Másrészt az előbbi kor meg-rögzött vallási és erkölcsi intézményei és az újabb kor erkölcsi szabadsága vagy a vallási mérséklet elvei megegyeztetését. Az

ész hatalmának engedelmeskedés egyfelől, másrészt a megismert jó és szép vonzó erejének hódolás. Ez a küzdés nálunk sokak által és sokáig folyt; talán máig is, és még sokáig tart. Csakhogy akkor, legalább egy ideig nyíltan és egész erővel, utóbb elrejtve és alattomosan. A hazafias vagy nemzeti érdekek, másfelől a külföldies műveltség és társadalmi javítások harcában csaknem minden előlépésre egy örökölt nemzeti saját-ságról, kegyeletről, néha, igaz, csak megrögzött előítéletről kellett lemondani, vagy idegen nézetet elfogadni. Ebből a legbensőbb és legnehezebb küzdés eredt: a kötelességek összeütközése, az ősökkel, hagyományokkal, szent dolgokkal folyó háború, mely azonban igen becses tanulságokat szolgáltat. Az a nemes viadal, melyről maga Kazinczy szokta Senecával mondani: *Ecce spectaculum deo dignum!* . . .

A XVIII. században az iskola ügye böleselők, államférfiak s nemes irányú fejedelmek kezébe került, azokéba, kik az angoloktól és francziáktól tanultak szabad gondolkozást, az ész korlátozatlan használatát, az emberi élet és rendeltetés fő kérdéseinek fontolgatását. Ez az irány utat lelt Ausztriába és onnan Magyarországra is. Mária Terézia idejében már a hollandi van Swieten Gerard által lényeges változások jöttek be, kivált a felsőbb oktatásba, melyet most már kezdtek világiak kezébe adni. Az iskolákban eddig uralkodott jezsuiták fő feladata volt az életnek úgy nevelni, hogy az ifjak korlátozott ismeretek mellett is ügyes beszélőkké, társalkodókká és vitázókká legyenek, de gyökeres gondolkozásra, a mélységek kutatására, a szentebb dolgok megértésére ne vágyjanak. A nevelésnek ezt a módját sokan sok ideig kedvelték és védték, de méltán róttá meg több jeles emberünk, köztök a derék költő, Virág Benedek. E methodus által a classikai műveltséget ügyes latinistasággá, a philosophiai szellemképzést eleven vitázás és sokszor szándékos álokoskodás virtuositásává alacsonyították; így az ész az egyház (nem annyira a vallás) érdekének volt föl-áldozva. Ezen akartak javítani Mária Terézia jeles iskolai emberei; ezért intézték úgy, hogy a királynétól már 1773 előtt czélba vett újabb rendezés kiterjedjen az oktatás egész körére, főkép pedig a felső és középiskolákra. Ezt itt bővebben nem tárgyalhatván, csak azt jegyezzük meg, hogy mivel az iskolai oktatás rendezésében a monarchia egységének, tehát a magyar-ságnak az osztrák-német kormányhoz és államokhoz vonzá-

sának szándéka is fönforgott, már ez időben kezdték a német nyelv tanítását alsóbb és épen elemi iskolákba is behozni, kivált római katolikus iskolákba, melyek itt-ott már 1780 előtt bevették vidékeken is a német *ABC*-t. Egy Erdélyben e tájon megjelent latin magyar grammatika előszavában a szerző dicsekedve emlegeti, hogy a német nyelv az iskolákban már kezd meghonosodni (lásd alább). Különben a vallásos korlátozottság, az egyházi érdekek nyomása, hitfelekezetek közt való egyenlőtlenség, iskolában és életben jórészt csak az előbbi maradt. A szellem igen kevésbé javult és ha felsőbb intézetekben valamennyire szabadabban mozgott is, és az állapot rendezettebb, igazságosabb kezdett is lenni, ezt csak igen mérsékelten kell venni. Ha Mária Terézia egyfelől a magyar alkotmányt megtartani igyekezett, a nemzetiségnek kedvezett, másfelől a főurakat Bécsbe vonta s egyéb mellett a franczia-német cultura által korcsosította; egyfelől a szabadabb elveket elnézte férjétől és Swiententől kezdve, le egészen Bessenyei Györgyig sokakban, másfelől nagy buzgósággal térített: látni való, hogy az az újabbkori fölvilágosodás és szabadelvűség legalább ez időben a felsőségtől nem nagy pártfogásban részesült.

II.

II. József idejében újból kezdődött az iskolák rendezése, azokban és az életben szabadabb szellem meghonosítása. A valóban nemes irányú, emberszerető, philosophus, önmagán keresztyéni lélekkel uralkodó fejedelem, nyugati Európa bölcselőinek emberiségét, fölvilágosultságát akarta birodalmában egyaránt mindenütt meghonosítani, e végre megismertetni, megkedveltetni. Útjában nem igen ismert akadályt, az emberek előítéletét, régihez ragaszkodását, sokszor valóban okszerű meggyőződését s ezen alapuló tartózkodását, nem igen kímélte. De mindig jót akart, soha sem erőszakoskodott, soha sem büntetett, legföljebb sürgetett vagy fenyegetett.

Ez ügybeli fő tanácsadója van Swieten Gotfried volt, Gerardnak fia, kihez ez időben, Kazinczy szerint, Bécsben minden jobb fő csatlakozott, kinek kora egyetértését ugyan ő érdekesen így jellemzi (*Pály. Eml. 75. l.*): «József epochájá-

ban a jobb lelkek összeszövődének, összetartának, az egymástól elválasztó különböző színek különbségei mellett is, mihelyt őket a jó szeretete egyesítette. Nagy és kicsiny, hazafi és idegen, tisztviselő és magános, polgár, katona egy volt, ha egymásban értelmet találtak.»

Ha az atyja fő törekvése az volt, hogy a mellett, hogy az egyetemnek tudományos oktatása tökéletesíttessék, az iskolák általában az állam rendelkezése alá, semmi különös osztály- és felekezeti érdektől nem vezetett kezekbe adassanak: ő már tovább kívánt menni az elődöknél; óhajtott volna az elemi és középiskolákból is kirekeszteni a felekezetiséget és az egyház rendelkezését s fönt, mint alant, meggyökeresíteni a fölvilágosodást. E végre kívánták az iskola közössé tételét, úgy hogy a vallást minden növendék tulajdon hitén levő embertől tanulná, a többi ismereteket bármely vallású tanítótól. Úgy gondolták, Kazinczy szerint igen helyesen, «hogy az olvasást, grammatikát stb. kár és veszedelem nélkül taníthatná a professor a gyermeknek, ha ő és az egy vallásnak tagjai nem volnának is.»

Gondolkoztak így sokan, nemcsak Bécsben a császár és a szabadelvű tudósok, hanem nálunk is számos előkelő főrendű és tudós. E törekvésében a liberalis fejedelem társai, segédei voltak, az előkelők közül gróf Niczky, gróf Teleki József, gróf Török Lajos, több Prónay, Zichy, Vay; tudósok közül az ex-jezsuita Makó s több más, nem említvén a felsőbb tisztviselőket, a tudományi bizottság tagjait és azokat, a kik csak politikai téren szerepeltek. Mindezek fölött pedig az ügy előkészítése körül szerepeltek a hirlapírók, magyar és német publicisták, kik közül elég lesz Rát Mátyás, Szacsvai, Decsy, Kovachich nevét említenünk. Így még előbb Mária Terézia idejében Besenyei, kiről utóbb lesz szó. Ellene voltak pedig a hitfelekezetek emberei, kiket a kormány több ízben, jelesen 1785-ben, tanácskozássra összehívott. Köztök legerősebben a debreczeniek képviselői: Domokos Lajos, Hatvani István. Ez utóbbi az irodalomban is küzdött, felei jogait és iskoláit féltvén; s küzdött a mellett is, hogy szabadelvű álláspontját sok dologra nézve bevallotta.*)

*) A közösítés ellen nem csak az értekezleten harczolt, hanem már 1785-ben egy latin nyelvű, elég terjedelmes röpiratot adott ki,

Az iskolai reformok életbe léptetése végett II. József Bécsben egy tanulmányi bizottságot állított föl, ennek alárendelve a különböző tartományokban még hármat, Buda-Pesten egyet, Magyarország és Erdély számára, Klobusitzky József elnöklete alatt. Ez kormányozta a központi vagy fő bizottság rendeletei szerint az ország tanügyét. Ennek eszkö-

ily czim alatt: *Modesta disquisitio num in philosophia eadem doctrinae capita tractari et sic eadem philosophia quoad omnes ejus partes in scholis, gymnasiis et academiis catholicis, augustanis et reformatis salva religione possint.* Auctor Stephano Hatvani. Viennae, 1785.

A philosophia minden részéből mutat föl tantételeket, melyekre nézve különség van a hitfelekezetek philosophusai között, még pedig kiegyenlíthetetlen. Így az Isten eleve elrendeléséről, az erkölcsi szabadságról stb. Tehát ugyanazok nem adathatnak itt és amott elő. Érdekesen fejtegeti ezt a kérdést; num haeresis sit crimen quod Magistratus punire possit aut debeat? Az a ki önnön eszét követi s az által tévedésbe esik az Isten tiszteletére nézve, mondható-e, hogy Isten vagy a polgári társaság ellen vétett? Feleli: has quaestiones soli superstitiosi qui a fanatismo non longe absunt, affermabunt*, stb. Igen érdekesen kérdésbe teszi azt is, lehet-e az eretnekekkel vagy pogányokkal egyezsége lépni; meg kell-e az ezekkel kötött szerződést tartani — ha egy fejedelem hitét változtatja, megtarthatja-e előbbi uralmát és jogait. Mindezeket különféleképp tanítják a különböző felekezetek iskolái.

Még a történelmet sem taníthatni azon módon a római katolikus és protestáns iskolákban. Erre csak azt hozza föl, hogy a párisi parlament 1765-ben Horatius Tursellinus *Epitome Historiae universalis*át Páris közterén megégettette, mert a jezsuita szerző azt hirdette, hogy a római pápa universalis monarcha, ki tetszés szerint teheti, leteheti a császárokat és királyokat, mintha — folytatja Hatvani — a mai fölvilágosodott Európa nem tudná, hogy a koronát adni annak a joga, a kinek joga van választani. Csak most kezdik némelyek átlátni, hogy az országok irányában, valamint a címek osztogatásához is a pápáknak semmi jogok (65. l.).

Annak, hogy a felsőbb oktatásban a tudósok saját különböző útjaikon járjanak, nagy hasznát látja. Ez által szaporodhatnak el, járhatnak mélyebben az ismeretekben a tudósok; mint példák is igazolják (66, 67. l.). Ily szókkal végzi; s ez jellemzi a nagy tudóst: Sane libertas cogitandi, sentiendi, scribendi, proponendi est non mode blanda nutrix sed et alma mater verae eruditiones ac scientiarum; Modo libertas in licentiam ne degeneret (67. l.). De látjuk, alapfölvétele, hogy a religio minden egyébnek, a históriának is (!) rendet szab.

A ki ilyeket vall, II. Józsefnek nem volt ellene; intézményeit csak féltében ellenezte. De nem a császártól félt, hanem a nagyhatalmú clerustól. A császár emberi volta érzetében engedett.

zei voltak a vidéki vagy kerületi fő direktorok öten, 1785 óta a pozsonyi, kassai, nagyvárad, pécsi, zágrábi. A fő vezetés gróf Niczky Kristóf kezeiben volt, mint előbb is.

Népiskolák érdekében sokat tett a fejedelem. Szaporította a számokat, vagyonukat és már 1781 óta kezdte rendezni, nevezvén őket a mindnyájok számára kiadott *Normától* normalisoknak, mely nevezet a közelebbi évekig megmaradt. Gondoskodott a tanítók képzéséről, hogy csak vizsgált egyének neveztessenek ki s általában legyenek tanítókká. Közös iskolákat rendelt ott állíttatni, a hol külön felekezeti iskolákat föntartani nem lehetett. Sok és szép intézkedést tett a lelki szabadság és tevékenység megalapítására.

Mi volt a kormány föladata, mi volt a felsőbb és alsóbb iskolai tisztviselők dolga, meg tudjuk közelebbről Kazinczy egy leveléből, melyet 1787-ben Vay Istvánhoz írt. Ebből ide jegyzem, a mi közelebbről minket érdeklő normalis, vagy nemzeti, nationalis iskolákra tartozik.

Az iskolák, mondja a levél, négyfélék: universitas, academia, gymnasium, mely a grammatikán kezdődik és a rhetorikán végződik és normalis azaz nationalis iskolák. Voltakép egy normalis (fő) iskola van tanítók kiképzésére «minden ditiókban (tartományban!): Ausztriában a bécsi, nálunk a budai és pozsonyi (így). A többi azaz népiskolák, a tulajdonkép való normalisok, nemzeti iskoláknak is neveztetnek, mint az austriacusok híják: deutsche Schuléknak az övéiket, mivel csak németül tanítanak bennök».

A központi vagy tartományi fő normalis vagy képző iskolán kívül egy-egy iskola képzéssel kapcsolva, tehát úgy látszik képző és gyakorló, van mind az öt kerületben (capitalisoknak nevezi itt), de lehet több is, mint Kazinczy mondja. Van ilyen a kassai kerületben is. Ezekben működik: 1. egy direktor, ki felügyel és a módszert tanítja, 2. rajztanító a kézműveseknek, 3. vallástanító, 4. négy «professor» tanítja a betűismerést, sillabizálást, olvasást, aritmetikát, comparatiót, conjugatiót deákul és németül, «sőt tanítja magyarul és tótul is, mert ezek is elmaradhatatlanul szükségesek, akármely statióra kívánczik a gyermek» (így); «egy kis história naturalist (így), leveleket, quietantiákat, contractusokat csinálni; Fizetésök 200 forint.

Mi kell annak, a ki ide be akar vétetni? Alig egyéb,

mint a nyelv (magyar ?) tudása ; kálvinista deák tudja a többi, különös készüllet nélkül. A normalis methodus megtanulására fél esztendő (publice hallgatván), sőt ügyes tanító, mellett egy hó is elég.

Ezeket Kazinczy egy reform. egyházi és iskolai előljárónak írja. Mert szóban lehetett több főiskola körében, hogy abba a fő normalis iskolába ifjakat küldjenek. (A levél megtalálható *M. Irod. Közlemények* III. 227. 525. ll.)

A direktorok vagy inspektorok (értsük a fődirektorok alatt működő alsóbbakat) nem itt működtek, hanem a vidéki iskolákkal voltak elfoglalva. Kötelességek volt:

1. a tanítók megválasztására befolyást gyakorolni ;
2. a tanítók működésére ügyelni, dolgaikat ellenőrizni, erről jelentést tenni ;
3. kivált az iskolák közösítését vagy közös iskolák föllállítását eszközölni ott, a hol confessionalis iskola nem volna.

A falusi vagy sajátlag nemzeti iskolák tantárgyait elgondolhatjuk. Ezek : *a)* olvasás, *b)* írás, *c)* számvetés, elemi paraszti dolgokra alkalmazva, *d)* gazdálkodás és életbeli ügyesség (kivételesen azoknak, a kik diák iskolába mehettek, latin elemek), *e)* német nyelv ott, a hol ez nem közhasználatú.

Azok a nézetek és elvek, melyek az iskolai reformoknak, kivált pedig a szabadabb, észszerűbb valláserkölcsei nevelésnek alapul szolgáltak, nem voltak a hazában, kivált a Kazinczy körében, ismeretlenek. Nem voltak általában kedveltek vagy elfogadottak, de sokaktól pengetve és nem kevesektől elfogadva és pártolva. Neki is ily irányú nevelése, társalkodása és iskolai oktatása volt, már kezdettől fogva.

Atyja «nagy religiositással» nevelte, de nem vakon religiosusnak, hanem elég bátor gondolkozónak, olyannak, a ki eszeskedni, kételkedni is merjen ; de a kit, ha ifjúkori mohó bölcselkedés elvonna a vallástól, a mélyebb bölcselés visszatérítsen. És a gondolkozásra már is elég ok, elég példa és alkalom volt. Már az ő gyermekkorában eljutott az ő megyéjébe, a vidéki nemesség családi körébe az úgynevezett fölvilágosodás, humanismus, legelőbb ezek nevezete, majd utóbb ösztöne, elvei és hatása is. A dolog az eszesebbeknek érthető, fontos és kíváncsatos dolog, a gyarlóbb köröknek divat tárgya lett. A külső világ nagy bölcsével többen ismeretségbe léptek ; a

kor nagy fejedelmeiről, például II. Frigyesről, vonzó adomák járnak szájról-szájra. Mint a XVII. században Descartes-al még az ő életében megismerkedtek öseink, sőt ugyanezt már korán magyarázni, magyarul tanítani kezdtették, sőt egy idő múlva üldözni is: úgy most Kantot és még elébb a Voltaire neve alatt befoglalt francia fölvilágosodást. Kant nem volt népszerű, mégis a 90-es években már nagyszámú tanítványa volt, kiknek elnyomása, kipusztítása I. Ferencz uralkodása első éveinek nem kevés gondot adott. Nem volt köze az állami étellel, de az észnek adván a legnagyobb dolgokra nézve is a hatalmat, kétségkívül retteghető volt. A Bécsben lakó magyar mágnásság, a magyar testőrség nagyon könnyen szállították hozzánk a nagy eszméket, nagy szavakat. Ezek ellen kezdetben és jó ideig Mária Terézia kormánya sem tett sokat; legkevesbbé pedig férje, I. Ferencz. Elnézték az ilyeket, talán veszélyeseknek sem tartották: csakhogy a római katolikus egyház és az udvar disze, hatalma gyarapodjék, kivált a nagyszerű egyházi élet fénye s az állami tisztviselők tekintélyének megóvása által. Csak az egyház és állam tartja meg azt a határtalan tekintélyt és ragyogást, mely az elődöktől örököelve s a XIV. Lajos udvarától eltanulva, ott megvolt. Elterjedtek aztán az ilyfélék: a viselet, beszédmód, erkölcsök és az eszmék is távol vidékekre. Az utánzásban sokhelyt túl is mentek a határon. Ilyeket találtak Zemplénmegyében is. Kazinczy mondja néhány ottani családról: «nekik Isten, örökkévalóság, moralitás, valamint azok a szent könyvek, melyek hozzánk a régiségtől jöttek által, csak nevetközésekre valók voltak aszszonykáink asztalánál.» Ő irtózott az ilyestől, a vak, esztelen könnyelmű cynismustól; ezeknél följebb kívánt emelkedni, nemes gondolkozók, többek közt Török Lajos, s más nagyobb emberek körében időzött inkább, «mint akármely bálpalotában». Mert voltak nemesebb szabad gondolkozók is, kik nem abban helyeztették szabadságokat, hogy a múlttal mohón szaksítsanak. Voltak, a kik nem akarták az új eszméket ó tömlőbe tölteni; míg hozzá nem idomult a közszellem, nem akartak nagyon újítani, többek közt nem akarták a régi magyar polgári és társadalmi élet határait, az alkotmány alapjait végkép földültni és megsemmisíteni. E tekintetben Kazinczy érdekes példa. Ő szerette a francia s német új izlést, reformterveket; eleinte elég mohó is volt. Nem sokára észére jön s az alkot-

mány föntartásáért buzog és átkot mond arra, ki atyáink ősi alkotmányát fölforgatja. (*Level. V. 342.*)

Leginkább a pataki főiskola tette rá azt a hatást, melynek nyomait lelkén, munkáin nagy részben föltaláljuk, Szentgyörgyi István tanárnak, csaknem magának köszönte mindazt, a mit tudott. (*Level. II. 314.*) Ennek utasítása szerint kezdett eszeskedni, kétkedni, meggyőződést keresni, például a halhatatlanságról; de sohasem hozta kétségbe az Isten lételét, a tőle való függést és a gondviselést (*Level. III. 34. 36.*); bár voltak, a kik vallása hiányosságaért gyűlölték (u. o. I. 578.), naturalistának tartották és annak is látszott, (tudjuk, hogy a költő könnyen ilyennek látszik, mivel a természet cultusát hajlandó magáévá fogadni); ilyennek vélték rokonai is (u. o. II. 557.). Vajon és mennyiben jogosan, megtetszik leveleiből, máskor talán fejtegetni fogjuk. Most csak annyit az előbbiekhöz, hogy a ki mint ő, a hazában és az osztrák fővárosban is a kor legmagasabb lelkei közül számossal társalkodott, kivált a liberalis nézetekkel, sőt ezek túlzásaival is megtelt levegőjű Bécsben II. József korának egy-két vezér- és több tényező férfival bensőleg érintkezett: kétségkívül minden nagy gondolat eltanulását, kivált közlését egy előlépésnek, magára nézve pedig nagy fontos kötelességnek tekint. Az, ha olyan mélyen érző szívvel, lelkében oly könnyen kilobbanó tüzrel, olthatatlan szenvedélylyel bírt, mint ő, kit ezek a tulajdonok oly közlékenynyé tesznek, mint ő volt: kétségkívül örömmel ajánlja föl magát azoknak a magasztos nézeteknek, nagy terveknek, tehát a vallásos szabadság, szabadabb emberiség, iskola- és templom-közösség s ilyfélék szolgálatára, és a szolgálat édes terheért szívesen lemond minden közéletbeli előnyről.

Bécsbe már korán kezdett járni; utóbb pedig minden évben szeretett ott megjelenni, időzni; így korán megismerkedett annak műkincseivel, a szabadabb irányú politika, tudományok, a bölcsélet és művészetek ott levő férfiával, ezek által az új szellemmel, mely akkor Németországot Goethe és mások által mozgatta, valamint a távolabbi nagy emberek elmeműveivel: Voltairéivel, kit egyik ő ismertetett meg először tüzetesen, kit védelmezett is obscuransok piszkos és koholt vádjai ellen, Rousseauval, kinek legradikálisabb művét a *Contra sociali*t fordította és a kit amannál inkább szeretett. És megismerkedett az új szellem magyar képviselőivel, az ott lakó magyar elő-

kelők és tisztviselők némelyikével (Báróczy, Pászthory stb.). Ezek közül többnek bírta jóakarátát, vonzódását. De kivált fontos volt Pászthoryval a magyar tanügyek kanczelláriai referensével, s távolabbról Sonnenfelssel, a híres szabadelvű jogászszal való érintkezése. Mind ezeknél azt találja, a mi neki legkedvesebb, a hazában pedig egyelőre gyéren található: tudományos alapú korszerű szabadabb szellemet, kivált pedig izlést, finom műveltséget és humanitást. Ez tetszett az ő érzékeny lelkének. Mondja ugyan, hogy dicsőségre vágyik, de az neki aligha tetszett volna valaha, a szeretet egy mértéke nélkül; neki, a ki oly sok érzést, szeretetet fejez ki leveleiben, a ki kevés szeretetért oly nagy lelkesedéssel, elragadtatással ad viszont dicséretet és őszinte hálát. Azok is szerették őtet s annak oly gyöngéd, néha oly nőies jelét adták (lásd alább), hogy nevetségesnek tartanók ilyfélének Swieten és mások részéről való ilyen nyilatkozását, ha nem tudnók, hogy ez időben valami francziás lágyság majmolásának korát éltek.

III.

Swieten, II. József hű embere, új fődirektorokat és melléjük új alsóbb direktorokat neveztetett ki a nemzeti iskolákhoz. Ezek közt a kassai kerületben fődirektornak gróf Török Lajost, e mellé aldirektornak Török és kivált az előbbi direktor Ladomérszky ajánlatára Kazinczyt. És ez nagy örömmel fogadta el ezt, a más részről megígért megyei főjegyzőség s még más ekkor megnyílt megyei tisztség mellőzésével is, ezt «a mi neki mindennél kedvesebb volt; mi által azt reményelte, hogy minden vallásbeli hazafiak nevelésére hathat s oly kiterjedésű megyében a milyen reá várt.» (Tiznél több vármegye és kerület.) «Neki ez a kinézés oly kedves, oly csalogató volt, hogy annál kedvezőbbet álmodni sem tudott.» (*Pály. Eml.* 71. l.) A szíve önzetlenségében nagyokat reménylő idealista, ki minden igaz szónak, lelkes akaratnak hatást követel és reményl, ki az igazságot bírni gondolja s annak ellenállhatatlanságot mer tulajdonítani, örül, ha munkatérre talál s ha ez a tér nagy és hozzá és elveihez méltó. Így örült a mi költőnk is, ki munkáiban is ugyan, de főkép tetteiben volt költő, sokkal inkább, mint a mieink közül akármelyik. Örömet, lelkese-

dését az is emelte, hogy Török mellett szolgálhatott, kivel azelőtt is volt érintkezésben, kinek családjához is sokszor közelitett, ki szomszéd megyebeli birtokos és köztisztelő ember volt s a mi legtöbb, ötöt a rajongva óhajtott szabadkőművéségbe is bevezette.» Ezt az örömét maga mindvégig emlegeti; többek között így: «a József alatt történt változások, a haza legsarkalatosabb szabadságainak (jog) elenyészésén támadt fájdalom, s az a szerencse, hogy itt a tudományok körül szolgálhatok és gróf Török Lajos alatt, megsiketítették füleimnek a nagyravágyás szavát (így) és eltoltam azt magamtól». Igenis el, még nagy jóakarója, a valódi nagy ember, Vay József, komoly tanácsát is, ki figyelmezteté, hogy «azon a pályán bevágja az utat emelkedésére, mely az országlásin (közigazgatás) és törvénykezésin nyitva állana.» (*Pály. Eml.* 303. l.) És ez sajátosságosan teljesedett. Az utóbbi kormánynak nem tetszett, mint József korabeli ember s mint volt pártütő; a megyei s más köröknek miért nem tetszett, nehéz megmondani.

A kinevezés 1786 október 3-dikán történt. Swieten, kinél személyesen megjelent, nagy figyelemmel fogadta; gondolkodásának módját egy óráig tartott beszélgetésben tapogatta ki; a közös iskolák hivatásáról, mivoltáról, észszerűségéről meggyőzni lelkesen igyekezett; elragadta az ifjú költőt hideg, de jóakarató, kegyes fogadásával, kivált pedig azzal ejtette csodálkozásba, hogy az iskolákhoz, tanításhoz általában alapos ismeretet tanúsított. Ez utóbbi által Swieten bámulatba ejtette Bécs jeles embereit és közönségét is, kivált mikor egy alkalommal az iskolák közvizsgálatain a legalsóbbak és legfelsőbbek kikérdezését mindenütt ő maga végezte s a legszabatosabb s legalkalmasabb kérdéseket tudta föltenni. Ezért volt aztán, hogy a nagy műveltségű gróf Teleki József, szintén fődirektor és utóbb koronaőr, úgy nyilatkozott, hogy Swietent Európa legelső tanítójának tartották. (*Pály. Eml.* 72. 73.)

Ugyan ez év november 11-kén gróf Töröktől beigtatva kezdi hivatalát, melyhez a legjobb szándékkal s lelkesen fogott s melyet állandó tüzzel s buzgósággal folytatott mindvégig. Tiszteletdíja 1789-ig 500, attól fogva 1500 forint volt. Ezt, mint többször említi, egy egri kanonok præbendájából vette, mert II. József ezt a nationalis iskolákat igazgató királyi tisztelet egy kanonoktól vette el és adta világi embernek. (*Level.* I. 229.) Török, midőn vele kineveztetését közölte, nagy bizoda-

lommal és reménységgel szólt hozzá. Nagy öröme van, mondá, hogy melléje ő neveztetett ki, mert tehetségeit ismeri. Elmondja, hogy nagy erélyre van szükség. Az addigiek működése gyarló és hanyag volt, a megszabott módszert lelketlenül követték. A hazának a józan fölvilágosodás által nagy hasznot tehetnek. Különösen figyelmezteti pedig a Fölségnek a német nyelv behozására és elterjesztésére nézve kiadott parancsára, majd arra is, hogy tanítókat csak kellő előkészület mellett szabad hivatalba tenni; a régieket pedig jól meg kell vizsgálni.

Melléjek, vicedirektorok mellé, több segéd volt adva. Ezt kívánta némely kerület rendkívüli terjedtsége is. A kassai kerület Szepestől a Kis-Kúnságig, másfelől Gömörtől Beregig terjedt bezárólag. Kazinczy mellett egy kanczellistán kívül négy iskola-inspektor szolgált, szolgabírói ranggal. Ezek mellett iskolálatogatók, az iskolák vidéki helyein. Ezek bár ideiglenes foglalkozással voltak megbízva, néha jelentékeny hasznot tettek, kivált ha nagyocska hatáskörrel és jóakarattal bírtak, vagy mint a kormány elveinek osztályosai, vagy épen, mint a kormányt, államot szolgáló tisztviselők az ügyet e tekintetből is lelkiismeretesen szolgálták. Néha egyes uradalmak tisztjei tettek szolgálatot. Volt eset arra is, hogy a kormány más ágbeli tisztviselői, kincstári uradalmak hivatalviselői tapasztalták a nép szörnyű tudatlanságát, az iskoláknak néholteljes hiányátsezek folyamodtak iskolák fölállításáért. Így cselekedett az ungvári kerületi commissariatus, mely a főigazgatót épen ily okért kereste meg. Különben a kormány maga is sokszor, sőt állandón segítette az intézeteket, többek közt könyvekkel, stipendiumokkal kivált a német nyelv érdekében megfelelőekkel.

Mily gondnal, szorgalommal látott kivatala után a különben ily kicsinyeskedésekre alkalmasnak nem ítéltetett költő, mennyire kívánta ezekben az iskolákban alkalmazni az újkori bölcselőktől eltanult emberszeretetet, a Swieten példájára mennyire kedvelte a tanítás munkáját, annak apróságait, megtetszik működéséből általában, kivált pedig abból az utasításból, melyet följobbvalója, gróf Török, meghagyásából 1789-ben alárendeltjei számára készített, melyet utóbb ismertetünk. Itt lehetőleg időrendben adjuk elő munkálkodását; a mennyiben

tudniillik az ő hivatalos írataiból*) s némely más adatokból kivehettük. Hivatalos munkálkodása minden egyes mozzanatról egyenként adatunk nincsen; talán elég is lesz a kiemelkedőbb jelenségekből eljárása fontosabb tényeiből formálni magunknak felőle ítéletet.

Munkáját nagyjában a következő év elején (1787 január-február) kezdette meg a Szepességen. Itt némely községtől és egyháztól tanítói neveit, fizetését, a tanulók számát hitfelekezetek szerint kívánta be. Így például Nagy-Szalók, Kis-Lomnicz, Felka részéről, melyek körében azután a közösítésre lépéseket tehetett.

Maga meglátogatta a szepesség községeit. Útjában, mivel az ilyek iránti érdeklődés sohasem hagyta el, találkozik az irodalom nagy szorgalmú munkásával, az előbb jezsuita, utóbb szepességi kanonok Molnár Jánossal, a *Magyar Könyvház* című, időszakonként megjelenő kötetek, tudományos irodalomismertető munka s másfélék szerzőjével, a hitfelekezeti reactio egyik leghatalmasabb munkásával (*Pály. Eml.* 92. l.). De találkozott másokkal is. Útja kemény téli időben nem kis nehézséggel folyt, oly helyeken is, a hol kenyeret sem kapott s eltartott egy egész hónapig. Útjában erélylyel és szeretettel nézett a dolgok után, pártjokra kelve néhol az elnyomottaknak, itt-ott fölfedezve az erőszak, ravaszság nyomait, minden

*) Ez iratok egy a sárospataki főiskola könyvtárában és annak birtokában levő fol. bőrkötésű könyvben táltatnak, melynek címlapján, hihető Kazinczy kezével, írva ez áll: «Kazinczy Ferencz hivatalos levelezéseinek maradványa 1786 nov. 1-je óta 1791 ápril 11-ig». Alább: «a kassai tud. kerület nemzeti iskolájának Inspektorsága alatt». Elöl egy lapon 56 név, nem tudni, kiknek neveik. A címlap után három fol. lapon Kazinczy kezével írva, tőle elbeszélve az ő szereplésének előzményei és története. Nagyrészt úgy, mint *Pályám Emlékezete* többszörös kidolgozású műve, Aigner-féle kiadásában. Ezek az iratok teljességgel nem adják nemcsak az illető évekbeli nemzeti iskolák állapotját és történetét, de Kazinczy dolgait sem elég bőven. Csak néhány bővebb adat van, melyből kivehetni vagy gyaníthatni, mikép és mily szellemben dolgozott. A levelek nem időrendben vannak, némelyek hiányosak s csaknem töredékek. Nincsenek is befoglalva Kazinczy leveleinek kiadásába, melynek II. kötete előszavából látjuk, hogy ez a kötet s ennek tartalma a levelek időrendéből (nem mind!) kimaradván, pótlólag fognak közöltetni. Ezen kívül kűtfőink Kazinczy levelei, *Pály. Emlékezete* s némely itt-ott lelt adatok.

alkalommal példáját adva tántoríthatatlan igazságszeretetének, felejtve mikor ítélnie kellett, mely felekezethez tartozik és ez által azoktól is vonzódást nyerve, a kik még nem látták és az általa szolgált ügytől rettegtek vagy idegenkedtek, s általában sok jó magvát hintve el. Mindezeket a maga tulajdon lelkes szavai után mondjuk így. Maga kiált föl ekképen: mily irigylendő, mily gyönyörű sors jutta nekem! Így örvend ő maga első működése befejeztén; főnöke pedig lelkesülten öleli meg a jelentéstevőt. Érdekes módja az alárendelt tisztviselő jutalmazásának, kitüntetésének s a tisztviselő ügyszerető lelke nyilatkozásának! Különös tisztí eljárás, mely nem a törvényezikkek, rendeletek sanctiói, fenyegetései által, hanem humanus bánásmóddal, igazsággal, részrehajlatlansággal tud hatni. Az erkölcsi erő nagyobb mértéke ott, a kedélytelen és szívtelen gépiesség az ellenkező részen. Sapiienti sat.

Még ez évben egyesítette a jászberényi római katolikus és református nemzeti iskolákat, melyek ily alakítása akkor nagy hatást tett; míg itt is, mint néhol másutt, viszálykodás és panaszok nem támadtak (*Pály. Fml.* 23.).

Hobgárd kisvárosban, a Szepességen különös öröm várt rá. Egy lelkészt talált ott, a milyet másutt sehol egyet sem. Az iskolában nagyobb előmenetel látszott, mint akárhol s ennek okát nyomozván, megtalálta az inspektor, hogy az ebbeli érdem nem a tanítóé, hanem a lelkészé. Ez az iskolában csaknem minden leczkén jelen van, minden szabad idejét ott tölti, az oktatást kiveszi a tanító kezéből vagy szájából és maga teljesíti. A gyermekeket könyvekkel ellátja és mivel a szüléket és általán a lakosokat tűzvész minden vagyonoktól megfosztá, mindennap délelőtt és délután kenyérszeleteket osztogat a rendesen megjelenő gyermekeknek és szüleiknek s felnőtteknek. A lelkész Ludwig János nevű (kikeresztelkedett zsidó) volt, kit Kazinczy sohasem látott, vele soha nem levelezett: azonban tetteiből ismerve melegen teszi róla jelentését a főigazgató által a tanügyi kormánynak és számára jutalmat kér. Már azon év augusztus hónapjában megérkezik az arany kereszt a derék plébános számára; Kazinczy részrehajlatlanságának és buzgóságának pedig a híre messze elterjed és távolban is sok jók tetszését megnyeri. Ily tetszést fejeztek ki Döme Károly és növendék paptársai a pozsonyi kanonokkal együtt a költő-hivatalnok előtt akkor, midőn 1789 telén Bécs-

ben jártában velök találkozott. «Tenyereken hordának a papok ; értették, hogy fejem, szívem tiszta.» (*Lev. Toldyhoz* 62. lap.)

Így eszközlött dicsérő oklevelet a helytartó tanácstól Zaffitsáry Ádám héthársi papnak is, ugyancsak 1789-ben. Így nyert prépostságot Györki István, sárospataki plébános is, ki utóbb e kegyre méltatlannak tanúsította magát. Az előbbi példán indult el s kérte ez a kitüntetés. Sötét fejű orthodox ember volt, mondja maga Kazinczy, de egyelőre emberséges embernek látszott (*Level. IV. 453. l.*). «Uram, monda az neki, a püspök alatt nem boldogulok ; tégy préposttá ; már egy lelkészt úgyis arany pénzzel boldogítottál.» — «Annak érdeme volt rá» — felelt az inspektor. — «Hát én, mint szerezzek azt?» — «Végy tanuló könyveket, osztogasd ki az iskolai gyermekek közt, valláskülönbség nélkül, distingválj a római katolikus és nem-katolikus tanítókat, azaz társalkodjál mindenek láttokra velek . . . s a pataki lakosokba önts bizodalmat a mixta iskolákba járatás eránt» — «Meglesz» s talán meg is lett valami ; így aztán Kazinczy lépéseket tett. Bécsben először megtagadásra talált ; de utóbb megegyezett Swieten. Ámde a pap hálátlan lett, elaljasodott. Alig neveztetett ki, a magyar újságokban kikürtölte, hogy ő azért nyerte a sági prépostságot, mert ennyi és annyi lelket térített Szent Péter nyájába. A prépost előbb ment, jelesebb lelkészséget kapott, sátoralja-újhelyi lelkésszé tévék. Itt kártyássá lett, elvesztette mindenét, míg a szentségtartót (ciborium) is zálogba tette egy zsidónál. E miatt a püspöktől örökös hivatalvesztéssel fenytetett. Az egész ügy miatt pedig Eszterházy Károly püspök Kazinczyt sokszor megpirította. Így járt a költő könnyen megcsalható gyöngéd lelke. Az ő lelke pedig nagyon vonzódott a római katolikus papság néhány nemesebb, művelt tagjához, kiket egészen másoknak talált, mint feleinek számos lelkészét. Többekkel barátkozott élete fogytaig, többektől nyert őszinte szeretetet. Így egy ideig kivált Dömétől, majd huzamosabban a nemes bár buzgó, nem türelmetlen és embertelen, és egy kevésbé liberalis Guzmicstól is. Mily alkalmazkodó társalkodásban, mily közönyös a nem lényegesekben, mily vonzódó a széphez minden alakjában, az kiválón Guzmicshoz írt levelei egyikének egy helyéből látható (119. l.), hol kifejti, mely hű saját feleihez, melyszeretettel van másokhoz, s mikép tanúsítá tettekkel is ilyen indulatját.

IV.

Ez időtájon közli a helyenkénti iskola-fölügyelőkkel azokat a felekezetiség nélkül való és legfelsőbb helyről kiadott imádságokat, melyeket a Felség is helyben hagyott. Ezeket már 1786 július 18-án küldték meg a kassai tankerülethez, meghagyatván rájuk nézve, hogy egy tanuló sem köteleztetik olyan czeremoniára, mely nem az ő felekezetéhez való, hogy az imádságok elmondása alatt állva vagy térdelve lehetnek felekezetők szokása szerint; ezek a könyörgések pedig közös tantárgyak óráin mondandók, mert vallás óráin a különös, felekezeti, saját magokét kell elmondaniok. Épen a *Miatyánk*ra nézve is ily utasítás volt, hogy mivel némi felekezeti különbség van reája nézve, azt a különbséget meg kell tartani, tehát külön órákon kell elimádkozni így és amúgy. Az előbb említett imádságokról pedig egy e korbéli szerzetes mondá, hogy akármely török is elmondhatná. Igaz is, hogy nincs bennök semmi keresztyéni célzás vagy hit kifejezése. Így hangzanak:

I. Tanulás előtt.

Uram! mi a te teremtesid hozzád kiáltunk föl, világosítsd meg elménket, hogy azt a mi a te törvényed szerint való, megérthessük; erősítsd meg a mi emlékezetünket, hogy azt a jót, a mit most tanulunk, megtarthassuk; gerjeszd föl akaratomkat, hogy az idvességes tudományt munkába is vigyük (így) s ez által magunkat és embertársainkat szerencsésekké, boldogokká tehessük.

II. Tanulás után.

Hálaadással emeljük mi föl Tehozzád lelkünket, minden jónak adója azért (így) a jótéteményidért, melyeket velünk közlöttél. Engedjed Uram, hogy az az oktatás, a melyet most vettünk, nekünk előmenetelünkre, Neked pedig dicsőségedre váljon. Ezenkívül kérünk, bocsásd áldásodat uralkodó fejedelmünkre, Hazánkra, Szüleinkre, Tanítóinkra és Jóltevőinkre. Ezeknek Uram s minden embereknek engedj boldogságot.

A mellettök küldött körlevél német nyelven, az imádságok magyar nyelven, a helytartó-tanáctól nyomtatásban kiadva láthatók Révész Imre *Figyelmezője* 1885 39—44. ll. A fordítás tiszta magyarsága Kazinczy kezét gyaníttatja velem. Egyszerű, csinos nyelvök, szelíd melegségök az ő csendesebb órái egyikének műve lehet. Az Isten, Amen nevezetek általában keresztyén nézetekre mutató szók kimaradása mellett is, az a közös imádkozás, imádkozásban egyesülés, közös fölmelegedés nem az emberi egység érzetére, nem emberies szeretetre vezethette volna-e a növendékeket? Legalább egy idő múlva, mikor az iskolák az életre hatást tehettek volna? Mindenestre így volt ez és nem hibásan számítva.

Milyen sorsok lett ezeknek, meddig maradhattak meg az iskolákban, nem tudhatjuk. Talán ártatlan, szelídekés felekezeti tanok nélkül lévén, tovább eltűrték, félig-meddig mellőzve, itt-ott megtartották, legalább I. Ferencz idejéig. Mint az angol iskolákban a magyarázat nélkül olvasott bibliát.

Nem úgy, mint azt a catechismust, melyet az iskolai legfelsőbb kormány 1773-ban, a Bécsben volt liberalis pädagogok és papok által készíttetett. Ezt is behozták volt Magyarországra az iskolákba; néhány helyen tanítottak is belőle, de már a következő évben Holicson, Esztergom megyében, tehát a tűzhelyhez közel, fölfedezte az érseki vicarius s ennek közbelépése következtében a papság beszédte. Majd bejelentették a helytartó-tanácsnak s ez véleményezés végett kiadta a püspököknek, kik benne számtalan hibát, tévelygést találtak, a hit normája: a római catechismus, a trienti zsinat határozatai, a bevett biblia-magyarázat ellen stb. (Véleményök látható Kovachich *Merkurja* 1787. folyam 859—978. lapján, igen sűrű nyomású 119 oldalon. Ez a kritika, tudjuk, 1774-ből való.)

Még nagyobb merészség, vagy ha úgy tetszik optimismus kellett ahhoz a rendelethez, mely 1785 január 29-dikén kelt, mely Keresztesi József, nagyváradi lelkész, *Krónikája* (169. l.) szerint «a királynak ilyen akaratját foglalta magában, hogy a mely helyen különböző vallásúaknak nincs mindenkinek temploma, a melyik félnek van, a másik is abba járjon és magának külön templomot ne építhessen» (így). Keresztesi fél, hogy e rendelet által czélba vett együtteség (simultaneitas) színlést (simulatio) vagy összekocczanást (simultas) okoz. Aligha is létesült valaha, az a mi a mai Amerikában is ritkán, nálunk

talán soha sem történt meg. Az történik egy pár helyen Erdélyben, hogy a temetőben együtt nyugodnak, de templomnak ugyanazon falai közt nem imádkozhatnak. A nevezett író pedig már másik évről megjegyzé, hogy Józsefnek ez az intézkedése «füstbe ment» (i. m. 176. l.) A krónika-íróból a pozitív helyzet alapos ismerője, a sokat szenvedett óvatos ember szól; a képzelődő idealista vagy humanista pedig lelke mélyében áldja azt a magas gondolkozót, a kit magyar nemzeti érdekből vádolni hajlandó, — kiről még azt kell megjegyeznünk, hogy azon szép, nemes irányú rendeletéhez oda tette «ezt a cautiót», hogy erőltetés ne legyen.

Hogy működhetett inspektorunk kisebb községekben, csak általánosságban találjuk följegyezve. De bővebben szólnak jegyzései a miskolci egyházi és világi előjárósággal, meg gróf Eszterházy Károly, egri püspökkel, folytatott érintkezéseiről.

A miskolci református egyház consistoriuma gyűlést tartott Kazinczy kívánatára és jelenlétében. Megegyezik iskolai közösek kérelmében bizonyos föltételek alatt, melyek elég fontosak a felekezet jogai biztosítására. Ilyenek, hogy a mixta nationalis iskoláknak helyeket, épületeket, tanítók szállását, fizetését valláskülönbség nélkül egyenlőn ő Felsége rendeli, a protestáns vallástanítás az illető lelkészek felügyelete alatt marad, a vallást illető panaszt, ha az állami directio egy hó alatt el nem intézi, maga az egyház úgy intézi el, hogy a tanítókat és tanítást elkülönözi — a normát megtartván. A mostani normalis iskolai kézikönyvekből a mi a protestáns vallással ellenkezik kihagyassék, addig, a míg új és másféle kézikönyvek adathatnak, — különböző vallásúaknak saját confessiójokon levő direktoraik is legyenek, noha egy 1786 október 3-dikán kelt rendelet szerint a királyiakon kívül más direktor nem lehet. Tanítók a localis direktorral egyetértve választassanak.

Ez 1787-ben történt, mely évben kelt Kazinczynek e dologról szóló hivatalos jelentése. Minden föntartások ellenére is nagyon föltűnő, nagy hatású dolog lett ez. Niczky, országbíró, a nála megjelent s erről értesítő Kazinczynak örömét fejezi ki s általa köszönetet mond Szalay Sámuel superintendesnek ki az egyességet megengedte és eszközölte. Csakugyan némi bizodalmat s vonzódást tanusított a miskol-

ziai részéről, hogy mint Kazinczy egy leveléből (Szalayhoz 1787 augusztus 15-dikéről. *Irodalomtört. Közlem.* III. 525.) látjuk, az egyházkerület három ifjat tartott a maga költségén Kassán az állami tanító-képző intézetben (Normalis főiskola). Másfelől visszatetszést szült ugyanez a dolog Debreczenben hol a felekezeti iskolák és általában a protestáns egyházfelekezeti jogok föntartása mellett legerősebben állottak és küzdöttek. Így eszközölték, hogy a normát hozzájuk bevinni s nálók a környéken csak egyetlenegy közös iskolát létesíteni soha, a korszak végéig sem sikerült. Azt is, hogy a többi református kerületek is egységre jutottak, egyesült erővel kérelmeztek és szegültek az új intézkedések ellen, majd 1790-ben az országos közszellem és mozgalmak segítségével s a magok nagy buzgóságú és eszes férfiai által a protestánsok iskolái iránt való jogot egészen visszanyerték ők és hitfeleik. A debreczeniek, mikor a Miskolczon történekekről értesültek, küldöttséget indítottak Miskolczra, hogy feleiket eddigi lépéseik káros voltára figyelmeztessék és a közös működésre, hozzájuk csatlakozásra és egyesült erővel visszahatásra bírják. A jó öreg superintendens Szalay, gyöngeségének tulajdonították az eddigi lépéseket, a továbbiakat minden áron meggátolni kívánták.

Debreczenben — méltó ezt is följegyeznünk — csakugyan legerősebben állottak meg a talpokon; bár Biharmegye küldöttei, előkelő tisztviselők, továbbá az aldirektor, Verner Jakab is mixta deputatioval mentek oda, hogy erőszakkal is bevigyék a normát. A consistorium szilárdsága, erélyes magaviselete meggátolta őket és szégyennel tértek vissza. Az egyházkerület iskoláért való könyörgést iratott és vidékenként szétküldötte. (Keresztesi *Krónika* 173.) Ezt a dolgot aztán a bihari főispán, gróf Haller József, megtudván, lázadásra, tetteleges ellenszegülésre magyarázta; így jelentette föl a consiliumhoz, a honnan mind az egyházkerület mind Hunyady Sámuel esperes, a dolognak fő mozgatója, megpirongatást kaptak; a superintendens a főispán intó levele által, Hunyady pedig Nagy-Váradon a főispántól, szóval. (Keresztesi u. o. 173, 175 lap.)

Kazinczy és főnöke e dologban közvetlen vagy közélről nem voltak érdekelve, de mellékesen, kivált Kazinczy igenis. Hírek szárnyaltak többek közt az ő közreműködésének ártal-

mas volta felől; gyanúsították kivált a miskolczy és lehetséges, hogy a jászberényi ügy és több mellékes eset miatt. Erről értesítve, jónak látta az ügyben először is Paksi Szatmári István debreczeni superintendensnek írni, utóbb pedig fölterjesztést tenni. Az előbbi levélből (Révész Imre *Figyelmező*, 1875. 34. 1.) több érdekes dolog tűnik ki. Így Kazinczynak és társainak az időhöz képest kényes és nehéz helyzete, nemes törekvései mellett is előfordulható tévedései; másfelől a protestáns egyházaknak jogosult tartózkodása és óvakodása, azon korhoz képest, és talán századokig szükséges, de egyben másban túlságba eshető és elfogult ragaszkodása önállóságához és jogaihoz. Kitészik ebből s a körülményekből, hogy a kormány és ennek legjobb akarató emberei egyoldalú fölfogással lévén, a közös iskolákat «nemcsak minden tekintetben ártatlan, de azonfelül philosophusi és valóban keresztyéni institutumnak» ismerik, «vele egész tüzzel foglalatostkodnak». Ezt az ügyet, mondja önérzettel Kazinczy, «nem bérért vagy tekintetért mint csupa szerszám (eszköz) szolgálja». Ha az ellenfél érveinek igazságot adhatna, meggyőződését, bár hivatala letételével járna is, kész megváltoztatni. Fájt neki, hogy többfelől gyanúsítják. A superintendens is alaptalan rágalmak tehettek iránta gyanakodóvá. «Legártatlanabb, legegzenesebb cselekedetei» is gyanúba vétetnek. Ennek okai többek közt a római katolikus klérusnál, például az egri püspöknél volt kedvessége (!) és egy érdekes mende-monda, Miklós öcsese, kassai joghallgató tanuló történetéről. Ez ebben áll. Vay István főkurátor egy pataki examen alkalmával kérte Kazinczytól, hogy a kassai jogakadémiában tanuló protestáns ifjak nem szenvednek-e vallásokban valami sértődést? Kazinczy nemmel felel, noha némi félreértéseket lehetőeknek tart, a minthogy az ő öcsésével, Miklóssal, is történt valami ilyes. Ez tudniillik a kassai jogakadémiával kapcsolatos archigymnasiumban tanult s egy alkalommal az ex-jezsuita igazgató ministransnak rendelte ki. Innen az a hír terjedt el, hogy valóban ministrált is, holott ő tudja, hogy rendeletét az igazgató tévedésből (?) adta ki és idején visszavette. De a hír elszáryalt a debreczeni superintendensig s hozzá tették, hogy az öcsésének ezt a dolgát (hogy ministrált), Kazinczy Ferencz elnézte, sőt kedvelte is. Ő pedig Vayval szemben hivatkozik némely hivatalos levelére és kiváltképen hangsúlyozza azt, hogy az új rendszernek nem

célja a protestánsok kitérítése; hivatkozik a kassai normalis (tanárképző) iskolára, hol már egy protestáns professor van, a lutheranusok pestmegyei iskoláira stb.

Kazinczy nemes lelkének, jóhiszemű ifjúságának minden szép színben tünt föl; a rossz pedig, az ármányosan lappangó titkos törekvés épen nem tünt föl előtte. Tapasztalatlan szemei nem láttak át az emberek lelkén, úgy mint utóbb, keserű csalódásai után. A történelem tanulságait pedig mellőzte, úgy mint rendesen minden heves reformer. Utóbb, mikor a vallásos egyesülésről volt közte és Guzmics barátja közt szó, ez ellen a történelemre hivatkozott: amaz esetben elfeledkezett a múlt századok eseményeiről és tanulságáról. Ő korát nagyon is megelőzte vagy jól nem értve nagyon is kedvező színben látta; úgy mint nemes fejedelme. Ő is megbukott ebben, mint némely más ügyében, mint amaz. És ha sikerült volna is iskolaügyi törekvéseket huzamos időre föntartani, ő is, mint a jóakarató fejedelem, más gyümölcsöket szedtek volna, mint a milyeket reményltek; megbánták volna, hogy a kor szellemében bíztak, félre ismerve vagy kevésbé véve szánba a kor leghatalmasabb tényezőjét, mely hátrálni tud egy időre, de meghódolni nem.

Miskolczon sem jutottak célhoz. Csakhamar nyilatkozott az idegenség és ellenhatás az új rendszer irányában s ezt neki már 1789 szeptember 5-dikén azzal a megjegyzéssel kell a fődirektornak jelentenie, hogy a továbbbira nézve tanácsot adni nem tud. A protestáns lelkészek idegenkedése mind erősebben nyilatkozott és alkalmat adott oly hírek elterjedésére, hogy a rendszer megváltozása küszöbön áll; annyiival inkább, mert Miskolczhoz közel, Harsányban, a kormány a közös iskoláztatástól elállott, másutt pedig, jelesen Jászberényben, hol a római katolikus és református iskolák közösítették, úgy szintén Bártfán a mixta iskolákban a római katolikus érdekek fölülkerülését és előmozdittatását tapasztalták. De Miskolczon még 1789-ben tényleg megvolt az iskolák közössége. Az ilyek számára folyvást keresi a lakást, a tanítók fizetését pedig, hogy el ne szállingózzanak, pontosan fizeteti a buzgó direktor. Azonban már 1790 elején Wályi András, helybeli inspektor jelenti, hogy a miskolcziakat a papok a normától teljesen elidegenítették és mondogatják, hogy az ily intézet «onnan minden órán eltűnik, mint a buborék!»

Egy másik ügye az egri püspök egyház-megyéjében némely községek dolgában gróf Eszterházy Károly püspökkel volt. Ezt a jellemző ügyet méltó lesz néhány sorban külön ismertetnünk. Sokat írt, járt ebben a dologban Kazinczy, nagyon érdekelte ez az ügy és bővebben többször emlékezik róla egész élete fogytáig, mint bármely másról. A dolog igen érdekes, egyfelől gyöngéd bánással, másfelől erélyes és makacs kitartással folyik, élő példában ismerteti a clerus öntudatos, fáradhatatlan ellenállását, művelt modorú, de sokszor tekervényes harcz-folytatása módját.

Eszterházy Károly Eger számos jeles főpapjai közül a legjelesebbek egyike, talán a legemlékezetesebb, ki nemes bőkezűsége, becses alkotásai által nevét halhatatlanná tette. Gazdag főúr, régi nagy elődök nagy neveihez, hagyományaihoz erősen ragaszkodó, hatalmas dynasta, egyházáért rajongó, annak jogaiból egy hajszálnyit el nem engedő főpap, ezekért tűzön-vízen keresztül menő, legtöbbször nemesen tartózkodó, de sajnós, néha erőszakosságra is vetemedő pap, ki Szemere Ferenczet «sok ideig gyötrötte ifjabb korában a tömlöczben és rajta minden szörnyűségeket elkövetett azért, hogy pápistává lett atyától származván, azzá tehesse». (Keresztesi *Krónikája* 248. l.) Magán érintkezéseiben kemény, sokszor kérges, de igazi nemes aristocrata, és nem embertelen magyar előkelő. Az iskolák közösítése ügyében, melynek, gondolhatni, nem volt barátja, úgy tudta magát viselni, hogy Kazinczynak nagyon meggyült vele a baja és bár irányában személyes érintkezés, vitatkozás, levelezés által minden erejét kimerítette, mind ez sikeretlen maradt. Szavára csak közönyösen hallgatott, törekvéseit megvetette: meggyülni még sem lehetett. Érezte Kazinczy, hogy a múltnak, a jobbak szerint korszerűtlennek, igaztalannak, emberietlennek egy nagy védője állott vele átellenben, kit szembetünőleg nagy, bár téves eszmék vezettek, ki hibás alapon állott: de jelleme, ereje, méltósága még a rosszban és emberietlen conservatismusban is csodálatra gerjesztette az érzékeny szívű költőt. Sok vonzót látott viseletében, bánásmódjában: igazságszeretetet a maga módja szerint, méltóságot, őszinte lelket, természetes kedélyt, néha szeszélyest vagy rohamost, de soha sem nemtelent vagy kegyetlent. Jól is emlékezett rá, míg élt. Mint látszik, némi meglegedéssel vagy dicsekvéssel mondja vala, hogy őt Eszterházy szerette.

Nagy jellemű embernek mondja egy helyen. (*Pály. Eml.* 108., 109.) Elismeri, hogy voltak irányában szeszélyes köteledzködései, de hozzá teszi, hogy benne a püspök mindent szeretett csak hivatalát nem. Sok szépet tudna róla írni, mondja Guzmicsnak; említi, hogy vele gyakran veszekedett, de a kifakadás után kezét nyújtotta neki megcsókolásra (!) (Guzmicshoz *level.* 148.) Sokszor fordult meg Egerben, mindig a püspök vendége volt s magát vele mindig humanus bánásúnak ismerteté. Még azt is vallja róla, a mit mások tagadnak, legalább az előbb mondottak után, hogy nem volt intolerans (*Orpheus* I. 165.). Különös szeszélyét, de nem szívtelenségét mutatja egy eset, melyet ugyanott (*Orpheus* I. 169.) beszél el. Mikor 1782-ben a magyar püspökök a Bécsbe jött pápa udvarlására siettek, annak mindenik a kezét csókolta meg, de az egri püspök a lábát; megalázódását aztán a pápa azzal viszonzá, hogy őt megölelte. — Íme egy más eset más oldalról mutatja föl. Egy alkalommal a püspök előtt Egerben, Kazinczy jelenlétében, egy megyei úr azt beszélte, hogy a törvényszék egy bűnöst száz évi börtönre ítél. Kazinczy elrémülve kiáltott föl a vad butaságra, indulatát ki is fejezte. Ez a püspöknek úgy megtetszett, hogy Kazinczy iránt kimutatta tetszését azzal is, hogy az idő szokatlansága mellett is bort hozatott elő és fölvidult.

De az iskolák ügyében nem tudott engedni. Kimondta, hogy nem tudja, mi haszna van a közösítésnek. Az ily ügyben megjelenő állami tisztviselőt, bármely szerény és alárendelt helyzetű volt is, magyaros és előkelő modorú szíveséggel fogadta, jó arczot mutatott neki: de az illető kérdésben engedni nem akart s nem tudott; erkölcsi lehetetlenségnek érezte. Mihelyt rá került a sor, hogy kötelessége parancsáról szóljon a «kis» ember, a hogy Kazinczyt kis termeteért néha nevezte, tehát tárgyához kezdett közelíteni s a kedvetlen húrokat pengetni, a püspök meg volt hatva, némileg zavarva: minden szót írásban kívánt, nem fogadott el, nem fogott föl, nem akart megérteni semmit. Világosítást kívánt a legcsekélyebb dologban is, szándékosan félreértett mindent. Az inspektor végre sem tudta, mit cselekedjék vele; tehát megjelenté felsőbbségének, hogy az ügy elakadt. (*Pály. Eml.* 109.)

Ha szóval kéré valamely áldozatra, elszámolá, mily áldozatokat tett a tudományért: az egri lyceum építését, a könyvtár fölállítását, felszerelését, a pompás terem díszítését

nagyszerű festetését, csillagászati szereknek a távol külföldről hozatását stb. És kifakadt. Mást várni alig is lehetett. Hiszen még Mária Terézia idejében a *Ratio Educationis* tervezve megkérdezték, mi a véleménye; és felelte: censeo hoc institutum non esse catholicum. Ez most is elegendő ok volt; ezen túl nem léphetett. S aztán amaz időben elhallgatott ő is, mint sok társa, míg alkalmas idő nem következett.

Kazinczy kéréseire egy alkalommal így felelt (Kazinczy utazásaiban *Orpheus* I. 63. Marczali: II. József 295.): «lássa kemed (mindenkit így szólított) édes Kazinczy uram, én a fekete formaruhát viselem, ez nekem kötelességem; én pedig kötelességemet teljesíteni akarom.» (Van ilyen nyilatkozása Szeicz Leo Máriának, álnéven Máriafinak is; csakhogy ez bibliai szóval magát ebnek nevezé s harczolását is ahhoz való szóval.)

Hogy minden kellemetlen érzései ellenére Kazinczyt tűrheti, egy jellemző eset bizonyítja, mely talán egy időbeli egy már említett ilyessel. Kazinczy a püspöknél van és szokott módon kéri segítségét az iskolák közösítése ügyében. A főpap hevesen szól, hivatkozván gyarapításaira egyházban s iskolában. A jelenlevő alispán, Fáy Bertalan, consiliarius, mint maga is e dologban megbízott tisztviselő, a haragosnak látszott főpapot engesztelni s kérni kezdé, hogy ne terjeszsze ki neheztelését Kazinczy személyére. Erre a püspök egész indulattal, de talán harag nélkül s némi szeretettel mondá: «Kemed, consiliarius uram, ne ereszkedjék abba, a mi rá nem tartozik; én vele mindig pörben vagyok, de azért szeretem!» (*Pály. Eml.* 109. 287.)

Mellékesen megjegyezve Eszterházy idejében az egri iskola növendékei kellemetlen iskolai és utczaizavarokat idéztek elő (1784.); tanulók féktelenkedése, utczaizgarázdálkodások, veszekedések halálos esettel is, szentségtelen érzések templomok irányában, a prostitutio nagy divata és több ilyes. Ezt valaki megírta a *Magyar Kurir*nak és ez közzé tette; Szeicz igyekezett a dolgot enyhíteni, elsimítani, írt is ily czélból, de kevés sikerrel. Hogy intézte el a püspök ezt is, Dayka Gábor heterodox prédikálása ügyét is, látható Aigner *Figyelő* VIII. 208; szelíden és ildomosan.

Az úgy az inspektor és a püspök közt voltakép a körül forgott, hogy Héjceze nevű faluban, a püspök egyik birtokán, kellett volna közös iskolát alapítani. A lakosság egy része

református, másik római katolikus. Mindkét félnek van gyöngye iskolája, emennek valamilyen iskolai épülete is. Mind a kettő gyarló állapotban van. Így az új inspektor felszólítja a népet közös iskola állítására. A nép hajlandóságot mutat erre és a földesúrra hivatkozik; ezért kér Kazinczy a nép nevében segedelmet a püspöktől. Az azt feleli, hogy ő ott iskolát építtetett, a reformatus gyermekeket soha sem tiltotta el a római katolikus iskolától. Az iskolaépület elégtelenségét bizonyítgatván, egy új, célszerű közös iskolához kérnek helyet; mire a földesúr a meglevőre utal, annak rosszaságát el nem ismervén vagy ignorálván. Hosszabb felelés következik. Ha a nép vállalja, hogy az iskolára adakozik, mint birtokos ellene mond, állítván, hogy a nép szegény, földesurát illető tartozásait sem bírja teljesíteni. Majd a reformátusok tanító-választását rosszalja, mivel olyan tanítót akarnak beállítani, a ki temessen, énekeljen és néha prédikáljon is, mit a felsőbb rendeletek tiltanak. Ha tisztjének némi segítségét kéri, ellene mond, állítván, hogy az ő gazdatisztje a localis direktorságra (helybeli iskola-látogató) nem érkezik. Majd a kötetendő szerződésre kerülván a szó, kimondja, hogy az csak az ő előleges megegyezése által lehet érvényes. Mikor ebbe belenyugszik Kazinczy és elküldi az írást, ismét nehézségekre talál, kimondja, hogy ő többet nem tehet. Ő nem is érti, mi az a közös iskola, mit akarnak vele; de azt gyanítja, hogy nem lesz jó belőle. Majd a rendeletet kéri, melyen az egész alapul. Kazinczy az előbbi egy hosszú levélben magyarázza meg, mely azonban a kezünk alatt levő levélgyűjteményben nem található, valamint az inspektorságát illető levelek közt sem. Az utóbbit, az 1785-diki normativumot, közli. Mind ennek semmi haszna. A püspök tudott jobb időkre várni, s azok hamar elkövetkeztek. Kazinczy pedig nem tehetett mást, mint az előbb mondottak szerint, elmondani felsőségének mind azt, a mit e dologban tett és meggyőződni (vajon meggyőződött-e?), hogy itt oly hatalommal áll szemben, mely ellen nagyobb, sőt az emberileg legnagyobb erő sem léphet föl teljes sikerrel.

Egész erélyvel dolgozott Rozsnyón is. Meglátogatja az iskolákat, szigorúan megbírálja; véleményét nyíltan elmondja és hatást teszen rájuk. A római katolikus I. és II. osztályokat nagyon rossz állapotban találja. Semmit érő gépieskedés uralodik bennök. A tanítót, Koleszky nevűt, nyilván megfeddi.

Ugyanott a III. és IV. osztályokban egy másik tanító sikeresen pótolgatja a hiányokat és jó eredménynyel tanít. Az evangélikus főiskolában jó sikert talál. Németül és magyarul egyaránt jól beszélnek és írnak. Sárkány Mihály különösen oly szép eredményét mutatja föl tanításának, a melyet az egész kerületben alig talált kettőt vagy hármat.

A leányiskolában merő charlatánság uralkodik. Csupa vallásos vakság, mely által betschwestereket, lelki sötétséget terjesztő nőket képeztek. Ezt a tapasztalását is elmondja a lelkésznek és tanítónak s főkép úgy mint protestáns ember, nem mint fölügylő.

A látogatása után következő napon előhívja mindkét felekezet előjáróit. Ajánlja nekik a közösítést. A római katólikus fél beleegyezik; az evangélikus fél köréből is Cházár András, a nagy műveltségű, tudományos és irodalmi érdemű ember, Gömörmegye főjegyzője és a sajtószabadság egyik fő harczosa, a ki hazafiságának és fölvilágosultságának sok iratával adta jelét. De az evangélikusok többsége, Szontagh Mihály jegyző tanácsára és szóvivősége mellett, ellenszegül. Nagyon fölhasználják magok érdekében a felsőbb rendeletek ilyen záradékát, hogy senkit erőltetni nem akarnak. Kazinczy abban hagyja a dolgot; de sikert reményl jövőre nézve a felsőbb helyről jövő ösztönzéstől. Csakugyan újabban ki is küldik oda (1788 december 18-dikán), de ennek a küldetésnek eredményéről nincs adatunk.

Ilyforma nehézség van Bélán is. Itt megkötötték a szerződést Földesy András, uradalmi præfectus által, ki több helyen volt e dologban segítő is; de 1789-ben zavart idéztek elő némely községi tagok. Az ügy a fejedelemig ment s annak egyenes rendeletére kellett közöseknek maradni az iskoláknak. A község fölterjesztései közt van egy, mely a közös iskolák ellen szólván, Ő Felsége királyi székét is szóba hozza, mintha azt veszélyeztetve látná. Ennek egy pontjára felel Kazinczy: «hogy Ő Felségének trónja az oly gyakran s oly ok nélkül fölízgatott, de már el is intézett panaszok által érintethetik-e, nem akarom elhatározni; de hogy ez az eset, ha a már Ő Felsége által is megparancsolt közösítés itt is megszűnik, igen szomorú következésű lesz és minden jövődöbéli közösítéseket megnehezít, azt bizonynyal tudom». Javasolja, hogy a megye a már megkötött szerződés, tehát a közösség fönmaradását és az

evangélikus község ebbeli kérése elutasítását határozza el és mondja ki. (1789 szeptember.) És fenyeget is, a mi szokatlan dolog.

A Szepességen több helyen sikerül a reform behozása. Így a már említetteken kívül Georgenberg, Leibicz, Menyhárd(?) községekben. Ellenkezőleg nehezen ment a dolog Neudorfban, Poprádon. Néhol sikerül Zemplénben is, de több helyen megmaradtak a volt felekezeti iskolák, mint Erdőbényén, Medgyaszón. Az egri görög-keletiek új felekezeti iskolát alapítanak; így akarják a miskolcziak is.

Voltak félközös iskolák is. Miben állott ezek ilyen tulajdonsága, elgondolhatni; a rendes és szokott föltételeket felsőbb engedelemmel módosítva fogadták el. Ilyen félközös iskolát találunk Kondón; Zsérczen is ilyet akartak, de nem sikerült.

A közösítés és a norma bevétele — a kettő nem egy dolog, bár lehetőleg, de nem múlhatatlanul együtt jár; de az utóbbi a fő, a másik inkább maradhatott — mindig szerződés mellett történt. Ilyennek mintáját a helytartó-tanács küldte meg az illető hatóságokhoz.

Legfontosabb föladata pedig a direktornak a tanítók megválasztásába befolyás, azok vezetése és utasítása volt s ebből folyólag megbírálása és felőlök való jelentéstétel. Látuk ezt már egy példából; abból, hogyan ítél a rozsnyói leányiskolákról és ítéletét mily határozottsággal és mily szellemben mondotta ki. Ide kell csatolnunk Benne István, sárospataki tanító, ügyében tett eljárását Ehhez (1789 szeptember 2-án) egy intő levelet intéz. Sajnálja hányatásait, de közölnie kell vele felőle tett kedvezőtlen tapasztalásait. Vizsgálatkor (1789 június) tanítványai zavaros és gyarló feleleteket adtak; ő maga is úgy viselte magát, hogy méltán gyűlöletes lett. Tanítványait csúf nevekkal illette, mit a jelenvoltak bámultak és megutáltak. Igaz, hogy mint ő értesült, szorgalma nem hiányzik. Ez jó; de gondolja meg, hogy nyolcz-kilencz éves gyermekek egy végtében három órát kibírnak-e figyelemmel, érdeklődéssel? Inkább eltompúlnak, kedvetlenekké lesznek. «Nem az a philosoph pædagogus, a ki magát és tanítványait agyon dolgozza, hanem a ki érti azt a nagy és nehéz mesterséget, hogyan kell a gyermekeket kevés perczek alatt, játék közben, megtanítani arra, a mit neki szükséges tudni» (!) Inti, hogy másképen tegyen. El kell hagynia azt a vadságot és ki-

törő viseletet. «Ő maga (Kazinczy) elgyuladt haragjában, midőn mondták neki, hogy Benne a tanítványait nyilvános vizsgálat alkalmával ily szóval távolította el magától: el veled, hunczfut! csak azért, mivel megfelelni nem voltak képesek.» Nem ember az, a ki csak kenyérért viseli hivatalát.

Vannak kedvező tapasztalásai is. Így Wályi András, iskola-inspektor, egy időben jelenti, hogy Miskolcz környékén egy hét óta közvizsgálatokra jár, hogy ezek mindenütt jól mennek, a «professzorok» jól produkálják magokat. Paksi Szatmári István superintendensnek írván, említett levelében meglegedését fejezi ki a norma és közösítés ügyében nyert eredményekkel, tehát a maga munkájával.

Erélyesen veszen részt és többféle módon az iskolák ügyei vezetésében. Tanítók választásába fölhívásra is, a nélkül is, bele szól; megkérdeztetve tanácsot ad; véleményt nyilvánít, ha bármely intézkedés forog szóban. Magától is ajánl, sőt hivatalba be is állít tanítót, néha a hitfelekezeti érdekek tekintetbe vételével, néha a nélkül, szabadelvűségből szándékosan mellőzve az ilyféle nem valódi érdeket. Ily módon a szigeti zsidó iskolába evangélikus ifjút rendel egy alinspektor, a nagyváradai Verner Jakab (1789 okt.), Sátoralja-Újhelyre pedig két római katolikus tanító mellé egy reformatust, Kazinczy maga (1789). Így még néhány esetben.

Félévenként rendszeres jelentést teszen és kimutatást ad. Így a kassai képző intézet fő és altanítóiról (1789 szept.) Egyes tanítókról minősítést. Koleszky tanítót eltéteti helyéről, Rozsnyóról; erről értesíti Makay Mihály ottani plébánost, valamint arról is, hogy helyébe Mátyás nevű fog következni. Fölszólítja a plébánost, hogy az illetőt erről értesítse, valamint arról is, hogy előbbi más hivatalt nyerhet, sőt oda is visszatérhet. Fölhívja gróf Törököt, hogy Koleszkynek jó bizonyítványt ne adjon. — Kiss József iskolalátogatóról hosszasan beszél egy levelében. Ez a Kiss — mondja levelében — megrovatlan erkölcsű, szorgalmas ember; — de csak magyarul és németül tud valamit. Németül csak más segítségével fogalmaz valahogy; ő pedig azt szeretné, azt sürgeti, hogy a tanítók és iskolai tisztviselők magasabbra emelkednének, philosophiai és irodalmi ismeretekkel birjanak. (Wályit becsüli, mert több nyelvet tud.) Az ő nézete, hogy saját (nem affectált és utánzott, még bármily ártatlan okból sem utánzott) fölvilágosodásoknak

kell lenni az illetőknek. «Az az affectált és fölületes képzettség vagy fölvilágosultság többet árt a hazának és ha szabad úgy mondani, a philosophiának, mint az igazi fölvilágosultsággal ellenkező felekezeti szellem, a mely magát valódi mivoltában mutatja, erőszakoskodik tolakodás és csalás által.» Ezt Török fődirektor ellenében fejtegeti, a ki nem akarta vagy nem tudta érteni, hogy lehet valaki szolgálatában tevékeny és ügyes, mégis az oda tartozó szükséges ismeretek hiányában csak alantas napszámos-forma, nem olyan, a ki a lelket ébreszti, fölemeli, emberszerető és philosoph. Ilyeknek tartja pedig Kazinczy azokat, kik nyelveket nem tudnak, költőkkel, pädagogokkal, szónokokkal, tehát irodalommal ismeretlenek. Fejtegeti ezt egy mellékletben is, mely ide tartozó levele mellett található ; az előbbiekhöz tevén többek közt még ezeket is: «irodalmi szakban (nyelvtanítás) alkalmazott ily embereknek érezniök kell, hogy philosophiai ismerettel kell bírniok, részint azért, hogy a fölvilágosodás és ízlés így előnyösebben terjesztetnek el, a mi pedig fő feladatok a normalis iskoláknak, részint mert az ily intézetek kezelésében igen jótékony, néha alig észrevehető, de annyival kívánatosabb hatást teszen.»

V.

Látni való, mily lélekkel viseli hivatalát az, a ki az iskola fölügyelőinek, látogatóinak, kivált pedig tanítóinak ilyen irányzást ad. Az ő beszéde soha sem lehet, vagy legalább soká nem lehet el a fölvilágosodás meg a philosophia jelszók nélkül, melyekhez még az ízlést is szokta adni. Igaza van, hogy ezek nélkül se műveltség, se lelkes tanítás nem gondolható. És ez nem azt teszi, hogy az elemi tanítót is bölcselővé akarná tenni, csak azt akarta, hogy elméjét a tanuláshoz megnyissa, a tanulás szeretete által emelje s tanítói kedvét fejlessze.

Utolsó évei egyikében (1789) iskola-látogatókat kellett hivatalokba állítani. Ez alkalommal egy beszédet tartott előtök, melyet először német, majd nem sokára magyar nyelven is közzétett és lehetőleg elküldözött és elterjesztette. *) Semmi

*) Ennek czíme: *Rede bei der Einsetzung der königl. National-Schulen-Visitatoren d. Kaschauer literar. Bezirks... gehalten von*

egyéb, mint utasítás, melyben az inspektor a felsőség által már meghagyott, de másfelől a pædagogiai érdekektől és a neveléstudomány akkori állásától is kívánt, oktatás és nevelés körül teendő helyes eljárásra ad utasítást. E beszédéről maga így szól: (*Level. I. 517.*): «Én már ma kifáradtam a munkában; tizenkét árkust írtam be tentával; és ne vess rajta, hogy predikációt írtam, de olyat, a melyet mint iskoláimnak igazgatója holnap reggel házamnál fogok újonnan tett visitoraim előtt elmondani».

A benne foglalt elveket elgondolhatjuk már az előbb mondottakból. Evvel egyenlő szellemű s tartalmára nézve is hasonló az az ív-alakú, nyolcz levélre terjedő *Értekezés*, melyet ily czim alatt ide tartozó kézíratai közt találunk, német nyelven. Ezt azért kell némi bőséggel ismertetnünk, hogy Kazinczy és társai pædagogi irányát és értékét abból az időből is megismerhessük, melyben már tapasztalással bírtak, melyben már a nehézségek miatt el is csüggedhettek volna. Mert ez az *Értekezés* 1790 második feléből vagy ennél is későbből való, tehát a *Beszéd* nyomán utóbb készült.

Bevezetése általában az iskolák javításáról, különösen a Mária Terézia korabeli intézkedésekről szól, nagy általánosságban. Azután elmondja, hogy nagyobb siker nyerhetése végett II. József iskola-látogatókat neveztetett ki, köztök ötet is(!); ő pedig utóbb a kassai kerület fődirektorától utasítást, megbízatást vett, hogy a látogatók újabb kinevezése alkalmából számokra utasítást dolgozzék. Azért szól itt arról, mily tulajdonok kívántatnak meg az iskola-látogatókban és melyek a teendőik.

Már egy rendelet (1790 július 3.) József halála után elismerte, hogy az ő hivatásoknak nehézségei vannak; sokféle súlyos teendőik; azt pedig könnyen beláthatni, hogy a haza jóllétére, fölvilágosodására mily sokat teszen a népnevelés. Ez az alap a többihez, a felsőbb tanúltságához. Az iskolalátogató szükséges hogy felsőbb tanfolyamot végzett és ez által tekintélyt szerzett legyen, hogy a kellő módszert ismerje (itt több

Franz Kazinczy, 20. December 1789. — Magyar czím: Hivatalba vezető beszéd, melyet a kassai tudománybeli megye nemzeti iskoláinak legelső kir. vizitatoraihoz tartott. Kassán, decz. 20. 1789. (Nyomatott) Kassán, 1789.

pædagogust említ föl, legnagyobb részben németeket ; mi az ő tájékozottságára mutat). Továbbá, hogy igaz magyar («Ungar») legyen, hogy a hazai fő népnyelveket, «hová a magyar, német, szlovák is tartozik, bírja», hogy a nemzet jellemét, jellemző vonásait, szenvedélyeit, gondolkozása módját ismerje. Vannak törvényeink, melyek rendelik, hogy csak belföldiek alkalmaztassanak hivatalokra és a tapasztalás igazolja, hogy a magyarföldi ember (landsmann) több bizodalommal van a bel- mint a külföldi iránt.

Mily módszerrel járjon el a látogató, arra nézve itt belső dolgokra nem terjeszkedik ki, csak külső fölszerelés, tanítókkal bánás, azok megintése stb. az, a mit itt említ. De a tantárgyakról szólva, megjegyzi: jó volna a természettudományokat is tanítani. Nagy szüksége volna erre a népnek. De a mostani világban lehetetlen ; csak a kegyes óhajtások közé tartozik. Az pedig szükségesebb volna, mint némely más. (Gazdasági érdekből állott föl egy-két gazdasági intézet már ez időben s ezekben, de csak ezeknek céljaihoz képest tanítottak kivált alkalmazott természettudományokat. De az ily iskolák nehezen haladtak elő s rövid életűek voltak, kivéve egy-két ilyen, mely újabb időkhöz fönmaradt egy-két gazdag és hatalmas magyar pártfogása által).

Az iskola-látogatók dolga, hogy a szülőket az iskolának megnyerjék. Egy részről a papoknak népszerű predikációk által (egy időben kellett a dohány ellen, másszor a burgonya mellett, néha Németországban «Natur- und Ackerpredikációkat» is mondani), sőt a házasulóktól iskolábajárásról bekívánt bizonyítványokkal kell eszközölni, de főképp a látogatók szíves intései, leereszkedő, nyájas oktatásai által oda hatni, hogy a gyermekek magoktól is siessenek s a szülőktől szívesen adassanak iskolába. Német pædagogoknál találhatnak az illetők beszélgetéseket, melyeket erre a célra kövessenek. — Úgy látszik, azt kívánta, hogy minden ilyen egyén, minden iskolai megbízott ember valódi, alapos ismeretekkel bírjon, pædagog és népoktató legyen. És ezt már ezelőtt 110 évvel. Ez a Szeicz Leo Máriától gúnyolt «Mentsenlib», a fölvilágosodás és humanitás korának eszméje, mondjuk ábrándja volt, mely maig is ábránd maradt, mint sok egyéb ; s ma talán inkább ábránd, mint valaha volt, melynek megvalósulását ma már kevesebben merik reményleni, melynek pontjáig mikorra jut el az

emberiség, kivált II. József monarchiájában : ki mondja meg? Ma is szeretjük a népet . . . fölhasználni. Amazok nem így szerették.

A szülőket bizodalomra kell a közös iskolák iránt is gerjeszteni. «Az itt-ott tapasztalható pártszellem elűzésére, az isteni türelem és testvéri szeretet elterjesztésére való legjobb eszköz ez, melyet csak a valódi fanatikus előítélettel teljes ember nem alkalmazna.» Ebben az ily ügyért s általában az iskoláért való munkálkodásban széles tere akad az emberbarátnak, hogy az emberiség iránt érdemeket gyűjtsön és valamit lendítsen a még alvó honfi lelkek fölébresztésére, fölvilágosítására. Az iskolalátogató tehát teljes erővel azon legyen, hogy oly indító okokat keressen föl, melyek a még durvább emberosztályokra erősebben hassanak és a melyek a gyermekek szüleinek azon intézet hasznait tanúsítsák. Ilyen lesz, ha elsőben is a szülőknek félelmét attól, hogy gyermekeik netalán más vallásra téríttetnek, elenyésztetni igyekeznek, és e tekintetben biztosítják őket, hogy az iskolákban minden felekezeti cselekvény elkülönöztetik, csak az egyformán érdeklők, egyaránt mindeneknek előadhatók tétetnek közös előadás tárgyává.

Ezekben foglalhatjuk össze Kazinczy utasításának szorosabban oktatásügyi elveit. Ezentúl az ez ügybeli szerződés megkötéséről, tanítók díjazásáról, a fölszerelésről, alapítványokról és a nép gyermekei számára föllállítandó, itt csak óhajtsásképen említett, munkás-iskolákról, végül az iskolai biztosoknak (Schulcommissäre) teendőiről szól, a melyeket tudniillik azok állomásaikon teljesíthetnek, kivált a tanárok buzgóságára való fölügvelés stb. Így fejezi be : «Ha valaki ily készüllettel lát dolgához, reménylhető, hogy hazánk népének fölvilágosítására és a türelem meghonosítására kellőleg fog hatni».

Mi fogadtatott el ezekből arra a kevés időre, a mely hátra volt, míg a bekövetkezett újabb változások mindent föl nem fordítottak, nem tudhatjuk ; de kötelességünk Kazinczy jóakarátára, a fölvilágosítás és vallási türelem mint fő feladatok állandón szem előtt tartására, az újabb időkkal szemben figyelembe vétel végett rámutatnunk.

Így folytatta hivatalát, eleinte csekély díjért, utóbb méltóbbért, mint már említettük. Jutalma, melyre inkább vágyott volna az, a ki csaknem jelszavának vallotta : «placere bonis

quam plurimis, a közvélemény elismerése igen csekély. Csekély méltánylás, több gyanúsítás vagy föl sem vevés. Legföljebb a kor lelkének néhány avatottjától részesül némi méltánylásban; de legalább leveleiben ennek is kevés nyoma. Mégis tapasztalt valamely szíves helybenhagyást, de olyaktól, kiktől alig várható. Főnökétől csak eleinte és kevésse nyeri a vonzalom jelét, mely kezdetben e pályára vonta. Évek sorának kellett elfolynia, míg Cserei Farkas barátja az ő iskolai hivatalt-viselésére szívesen gondol s azt visszaóhajtja. És a hivataltól kilépve, tapasztalt némi kegyeletet. Többfelől pedig gyanakodás, idegenkedés, hidegség, sőt ármány is nyilatkozott ellene.

Összes sikerét pedig, bár oly sok oldalról kellett is ellenhatást tapasztalnia, nem tarthatjuk kevésnek. Toldy szerint (*Kazinczy kora* 66. l.) csak hivatala három első évében hat római katolikus iskolát alakított közössé, negyvenöt új iskolával növelte a régiéket számát, melyek közt tizenhárom közös, huszonnyolcz protestáns és négy zsidó volt. Másutt ő maga így számít (*Level. I. 579. a Hivatalba vezető beszédből* kifejezve): «szolgálatom harmadik esztendejének végével mind összeséggel 124 iskolát, ezek közt tizenkilencz közöst, két félig közöst, hatvanegy pápistát, öt orosz, huszonöt lutheranust, öt kálvinistát és hét zsidót mutathatok». Sajnálattal kell azonban megvallanunk, hogy egész hivataloskodása eredményéről ilyen kimutatást adni nem tudunk.*) Szerencsésebb kezek talán országos levéltárunkból kikutatják.

IMRE SÁNDOR.

*) Sajnos, hogy az itt főképen alapúl szolgált jegyzések (lásd előbb), valamint a *Pály. Eml.* ide tartozó szólásai s talán általában az akkori hivatalos nyelvezet is, szabatosság tekintetében hiányos. Ezek a hivatalosak: direktor, inspektor, visitator s legutóbb is biztos (commissär) összezavarva használtatnak. Eszterházy nevezi Kazinczyt inspektornak, mások direktornak, ő a maga *Utasításában* («Értekezés») nevezi magát az iskolalátogatók egyikének, még a commissär név is homályos, miután kötelessége a tanítókra való föltügyelés is! Mintha ez is alkalmazható volna a többire is.

TASSO.

Második és utolsó közlemény.*)

II.

A mit már Trissino, Alemanni és kivált Tasso atyja megkíséreltek, tudniillik a classikus és romantikus eposz egybeolvasztását, azt előzőinél sokkal nagyobb tehetséggel, és ha nem is teljes, minden esetre sokkalta nagyobb sikerrel hajtotta végre a *Megszabadított Jeruzsálem* költője. Tasso azokból az elemekből, melyeket a romantikus eposzban talált, egy új műfajt akart alkotni, a modern heroikus hőskölteményt, még pedig vallásos tárgyút. Nem szabad tehát a *Megszabadított Jeruzsálemet* az *Örjöngő Lóránttal* egy talapzatra állítva, azokat mint egy műfaj két képviselőjét összehasonlítanunk; mert más Ariosto munkája, a ki a középkor romantikus eposzát emelte a tökély legmagasabb fokára és más volt a Tassoé, a ki a görög és latin műveltség újjáéledése korszakában e két műveltség legszebb virágait, az *Iliast* és az *Aeneist* akarta a kor megváltozott ízléséhez képest újjáteremteni.

Ez újjáteremtés, magától értetődik, mindenekelőtt kettőt követelt meg: először azt, hogy a romantikus eposznak nagyon is laza, nagyon sokféle szálba szétfutó cselekvényét akkép egyszerűsítse, hogy a mese könnyen áttekinthető, szépen tagolt egészsze alakuljon, azaz birjon a compositiónak azzal a harmoniájával, mely az antik művészetnek legjellemzőbb vonása. Másodszor megkövetelte ez újjáteremtés azt, hogy az eposz bizonyos nagyszerű cselekvényt tárgyalva, a hangban is mindig emelkedett színvonalon maradjon, kiküszöbölve a humort, a komiku-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 223. számában.

mot, a groteszk elemet, melyeknek a romantikus eposzokban olyan tág tér jutott. Igaz, hogy az utóbbi újítás csak a Pulci, Bojardo és Ariosto munkáihoz mérve látszott újításnak, mert hisz a régi lovagregék közt számos olyan volt — csak a francia *Chanson de Roland*ot említjük — a melyek e követelménynek is eleget tettek; de ezek népies költemények voltak, melyek az olasz műköltészetben utánzókra nem találtak. E két újítás közül a szigorúbb egység szemmeltartását még azok is fontosnak és értékesnek ismerik el, a kik különben Tasso művének nem nagy elismeréssel adóznak; míg ellenben a humor és komikum kiküszöbölését nem akarták az eposz megjavításának tekinteni, a dolog szerintök mindig azon fordulván meg, hogy a humoros vagy komikus hang az illető helyen jól van-e használva vagy sem? Ha a költő — így szoltak — helyet bir találni a tréfás elemnek is, s munkája ilynemű részeit összhangba tudja hozni a komoly részekkel, az eposz ezzel csak nyerhet, még pedig annál inkább, minél hosszabb a költemény, és így minél nagyobb az a veszedelem, hogy a folytonosan ugyanegy hangon zengő lant fárasztóvá és unalmassá válik. De hát erre az ellenvetésre könnyű a válasz. Nem vitatja senki, hogy egy humoros elemekkel tarkázott eposz ne lehetne ép oly tökéletes mű a maga nemében, mint akár a *Divina Commedia*. A kérdés csak az, hogy midőn Tasso az antik eposzok nyomán egy modern heroikus eposzt akart írni, helyesen járt-e el, midőn tárgya fenségéből folyólag, az előadás hangját is lehetőleg egységessé, még pedig nagyobb részben fenségessé vagy érzelmessé tette? S erre a kérdésre lehetetlen igennel nem válaszolni.

És lehetetlen nem dicsérni Tassót azért is, hogy heroikus eposzt akarva írni, olyan tárgyat birt találni, mely legalább is egyrangú a mintájául szolgált antik eposzok tárgyával: az emberiség történelmének egyik legnagyobb horderejű, s egyúttal legköltőibb részét, a keresztyénségnek azt a harcát a pogányság ellen, melynek czélja Krisztus sirjának visszavétele volt.

Arra az álláspontra helyezkedve, hogy a heroikus eposznak, úgy miként Homér és Virgil megmutatták, csak valami igen nagy fontosságú, következményeiben igen messzeható cselekvény szolgálhat tárgyul, Tasso alig választhatott volna szerencsésebb themát, mint az első keresztes háborút, a mely a XVI. században egész Európa, de kivált Magyarország részé-

ről a török ellen folytatott hadakozások idejében még bizonyos actualitással is birt.

Igaz, hogy tekintve azt a költői czélt, a melyet Tasso maga elé tűzött, hogy tudniillik eposza heroikus is legyen, meg vallásos is, némi joggal gáncsoskodhattak azok, a kik azt tisztán az utóbbi, tudniillik a vallásos szempontból bírálták. Tasso hőseit nem találták igazán kegyeseknek; s valóban, nincsenek is úgy áthatva vállalkozásuk magasztos voltától, mint például a mi *Zrinyiászunk* hősei, a kik nemcsak vallásukat, hanem hazájokat is, sőt első sorban hazájokat védelmezték. De hát Tasso a lovagvilágot nem hamisithatta meg. Azon középkori lovagregék nagy része, melyeken munkája végelemzésében nyugszik, a keresztyéneknek a pogányok elleni harcza körül forog ugyan, tehát vallásos háttérök is volt, mindazonáltal nem voltak szigorúan véve vallásos színezetűek. A költők igen ritkán emelték ki a jámborságot, mint hőseik egyik jellemvonását, s ha kiemelték is, ennek a bátorság, a kalandvágy, a gyöngeség védelme stb. mellett csak igen mellékes szerep jutott. Kóborlásaik között inkább egy-egy szép asszony bírása vagy megoltalmazása lelkesítette őket, mint holmi szent czélok; és a lovagnak egész alakja úgy élt a XVI. század köztudatában is, a hogy például Ariosto eposzában megjelenik előttünk. A ki tehát a vallásosságot akarta egy lovagregény központjává és legfontosabb indító okává tenni, vagy kénytelen volt a lovagok jártát-keltét, jellemét egészen másként föltüntetni, mint a hogy az a köztudatban élt, s ez esetben aligha birt volna hatást elérni; vagy pedig kénytelen volt megalkudni a köztudattal, s ugyanolyanoknak ábrázolni hőseit, mint elődei tettek, csak egy kis vallásos mázzal festve be őket, a mely máz alatt azonban itt is, ott is át-átesillozott az alak valódi színe. Tasso az utóbbi eljárást követte, s a vallásosságot csak bizonyos külsőségekben vitte be eposzába. Hősei körülbelül ugyanúgy éreznek és cselekesznek, mint az Ariostoé, csak azzal a különbséggel, hogy a költő viselkedéseket többé-kevésbé mesterkéltnél utakon-módokon összeköttetésbe hozza akár a mennyország, akár a pokol hatalmasságaival. Ime egy példa. Ariosto eposzában a pogány Angelika azzal a szándékkal járul Nagy Károly elé, hogy hazug meséjével szánalmat ébresztve maga iránt, a császár leventéit elvonja táborától; ez sikerül is neki; a bájaitól megigézett hősök nem sokat törődnek Páris

ostromával, hanem ő utána szaladnak. Nos hát, Tassóban ugyanezzel a fortélylyal él a szép Armida, csak hogy azzal a különbséggel, hogy őt Luczifer sugallata és nem a maga természetes ravaszsága birja e lépésre; az eredmény különben ugyanaz, mint amott, mert a keresztes vitézek, a kik olyan hatalmas buzgósággal indultak a szent földre, csak épen úgy ott hagyják Godofrédet a szép hölgy kedvéért, mint a hogy elhagyták Nagy Károlyt Rinaldo és társai. Így az itt is, ott is megjelenő égi vagy alvilági beavatkozás csak mintegy fölösleges kerete lesz a költeménynek, még pedig olyan kerete, a mely nem igen illik a képhez és annak hatását távolról sem emeli. A mű alapeszméje, hogy tudniillik mily fenséges harcra egyesíti az Úr népeit a keresztyén áhitat, csak mintegy decoratio, és távol van attól, hogy áthassa az egész munkát, vagy a hogy ezt egy mély elméjű olasz kritikus kifejezte, a *Megszabadított Jeruzsálem* csak kívülről keresztyén: belülről pogány. Ha az ember olvassa, hogy ezek a leventék miképen imádkoznak és körmenteznek, aztán meg látja, hogy a nagy czéllal szemben a kéjvágy ragadja őket kalandról kalandra: önkénytelenül az jut eszébe, hogy e hősök vallásossága is csak olyanféle, a minő a katolikus visszahatás első tizedében a legtöbb olasz emberé volt: hypokrisis!

Ám ez egész okoskodásból, mely a Tasso ellen emelt vádak legfontosabbjait tartalmazza, legfőlebb csak egyet lehet következtetni: azt, hogy a *Megszabadított Jeruzsálem* vallásosnak nem elég vallásos. Csakhogy ez a szempont lehetett ugyan critériuma annak a római bíráló kollégiumnak, mely a katholicizmus újjáéledése azon korszakában mintegy inquisitio taglalta a *Megszabadított Jeruzsálemet*, de az aesthetika ítélőszéke előtt nem az a kérdés, hogy vajon egy műalkotás megfelel-e mindannak, a mit például egy imádságos könyvtől lehet várni. A római kritikusok azt hirdették, hogy az a sok szerelmeskedés, az a sok lágyság és érzelmesség, mely a *Megszabadított Jeruzsálem*ben van, nem illik annak szent tárgyához, s ebben az ő rideg, theologiai álláspontjokból igazuk is lehetett. De három század közönsége egészen másképp ítelt; három század közönsége épen ezt a keretet találta kevésbé szépnek, s a szigorú bibornokokkal ellentétben épen azokat a romantikus kalandokat, épen azokat a gyöngéd idylleket sze-

rette és csodálta, a melyeket amazok egytől egyig ki akartak dobálni az eposzból.

Mint említettük, Tasso a tárgy földolgozásánál lényegileg ugyanazt a módot követte, melyet a romantikus eposzok írói. A lovagregények legnagyobb részének themája az volt, hogy a keresztyének harcolnak a pogányok ellen, de győzelmöket hátráltatja az a körülmény, hogy legkülönb vitézők elhagyja a tábort és kalandok után indul; csak ha ő visszatér, akkor arathatnak a keresztyének diadalt a hitetleneken. Tassonál a főhős, a ki miatt a keresztes sereg győztes előnyomulása megakad, Rinaldo. Őt is egy szép pogány leány, a bűvös erejű Armida, tántorítja el a szent zászlótól, s csak a mikor megszabadulva ennek varázs-szigetéről, visszatér Jeruzsálem falai alá, akkor lesz eredményes a keresztyénség ostroma. Az eposz másik hőse, Tankréd, is cserben hagyja egy időre vitézlő társait; őt is egy szép leánynak, az amazon Clorindának szerelme vonja, de a helyett, hogy megtalálná imárottját, ő is Armida bűvös várának lesz foglya. Egyfelől e két hős élményei, másfelől a keresztes hadnak távollétökben való szorultsága — ez tölti be az eposz hűsz énekét, melynek csak egyetlen episódját érthette az a vád, hogy a főcselekvénnyel nincsen elég szoros kapcsolatban, értem az Olindo és Sofronio megható történetét. Az eposz meséje sem oly egyszerű, a minő például az *Iliásé*, sem oly bonyolódott, a minő az Ariostoé; közép-helyen áll a kettő közt; változatos és még sincsen túlterhelve episódokkal.

Fölhozták e mese ellen, hogy már Tassónak az az ötlete sem volt új, hogy a keresztes hadjáratot választotta tárgyául. Elmondták, hogy e szent harcokat már a XII. század elején is megénekelték, s hogy például Poitiers Vilmos visszatérve Jeruzsálemből, sokat és sokszor énekelt háborús élményeiről. Sőt magáról Bouillon Godofrédról is írt egy rimes elbeszélést egy Zarándok Richard nevű éjszak-francia költő, a ki szintén a XII. század elején élt. Elmondták, hogy a XVI. században, a mikor V. Károly ismét azon fáradozott, hogy egyesítse a keresztyén Európát a pogányok ellen, a keresztes hadjáratok themája szinte a levegőben volt, s ugyanabban az időtájban, a mikor Tasso a *Jeruzsálemmel* kezdett foglalkozni, mások is ugyane tárgyról próbáltak éneket. De mindez kicsinyes tudálékoskodás, a melyre szót sem érdemes vesztegetni. Vádolták

azzal is, hogy költői leleményesség dolgában nagyon szegény volt, és főként, hogy e részben messze mögötte állott Ariostónak; hogy alig van egyetlen vonása az ő meséjének, melyre nézve ne lenne könnyű kideríteni, honnan vette: emezt Homérból, amazt Virgilből, ezt Bojardóból azt Ariostóból. De hisz ilyenféle vádakkal Virgiliustól kezdve minden epikusnál találkozunk. A lovagregények anyaga köztulajdon volt; kiki a közös kincstárból merített; csak az volt a kérdés, mivé lett kezeiben a máshonnan vett nyers anyag? Természetes, hogy Tasso kezében is megújhdott a régi mese.

Egy van, a miben eredetiségét még legkeményebb bírálói sem vonták kétségbe: az a mód tudniillik, a hogy az antik eposz divina machinációját helyettesítette. Tasso a nagy czélt gátló és előmozdító hatalmakul egyfelől a keresztyének Istenét, másfelől az alvilág szellemeit hozza működésbe; egyfelől a mennyországot, másfelől a poklot. Ezt a választást illetőleg már Arany János is elmondotta nézetét, *Zrínyi és Tassonak* a hátrahagyott iratai közt megjelent részében. Ő is helyeselte a csodás elemnek illetén bevitelét az eposzba, de egyúttal igen éleselméjűen jegyezte meg, hogy a keresztyén Isten és a keresztyén pokol között nem lehet az az ellenkezés, mely a klasszikai eposzok istenségei közt van, mert míg ezek egyenlők, mindnyájan a hatalmasabb fátum alá vetvék, amott a győzelem már előre is bizonyos, mert az egyik fél, az Isten, kinek akarata fátum is egyszersmind, uralkodik a másikon. Ugyancsak Arany János említi azt a különben már más bírálóktól is kifogásolt hibát, hogy a *Gerusalemme* dalnoka bővebben bánik a csodással, mint a valószínűség, a melyet az eposzban sem szabad nagyon elveszteni szem elől, megengedné. A csoda e gyakori használata fárasztóvá lesz, s — ismét Aranyt idézem — hiába hivatkoznék valaki az ó-kori hősköltemények példájára, a hol a csoda szintén gyakori, mert a mythologia és a keresztyén világnézet közt nagy különbség van. Amaz szerint az ember minden léptében pártfogó vagy ellenséges démonokra bukkan, emez pedig egy jóságos főhatalom folyvást örködő gondjaival nyugtat meg.

De hát mindezek igen kis fogatkozások Tasso eposzáinak nagy erényei mellett. Mindenekelőtt az ő mély, bensőséges költői lelke árad végig az egész munkán, az a bágyatag melanchlia, az az édes szomorúság, mely lényének alaphangulata

volt. Minden költő csak annyiban bír hatást gyakorolni korára és népére, a mennyiben e kornak, e népnek érzelmi világát vissza bírja tükröztetni. És Tasso is bizonyára azért lett az olasz nemzet classikusává, mert ő képviseli legjobban nemzeti fejlődésök egy bús korszakának jellegét. Ismeretes az a romboló hatás, melyet a renaissance-szal járó pogány világnézet a cinquecento erkölcsére gyakorolt. Ebben a században, melyben Olaszország Rafael és Michelangelo neveivel büszkélkedhetett, ellentétben a műveltségnek e csodálatos fölvirágzásával, mindinkább elharapódzott a cynismus, a morál legelemibb törvényeinek lábbaltaposása, s Olaszország régi szabadsága e század alkonyán érte jóformán végnapjait. A lelketlen kis zsarnokok udvari ünnepélyei között, akkor, a mikor mindenütt csak ujjongás hallatszott, jól esett az olasz népnek figyelnie a Tasso mélabús dalára, mely nemesszívű vitézeknek gyöngéd szerelméről szólt, melyben az istenfelő jámborság mívelt csodákat, melynek alakjaiban föl vélte találni mindazokat a vonásokat, melyek neki ősidőktől fogva kedvesek valának.

Ez alakok közül mindenha legjobban a női alakokat szerették. Ott van mindenekelőtt Armida, a bűvésznő, a ki — miként Ámor, mikor beleszeret Psychébe — beleszeret Rinaldóba és a szerelem hatása alatt lassan-lassan földi nővé alakul át. Így látjuk Armidában az igazi asszonyt, a szenvedélyes szerelem vad lobogásával. Hasonló dolog történik már Ariosto Angelikájával is; ez is varázslónő, ez is gonosz szándékkal jön a keresztyén táborba, de később ezt is megejti a szerelem hatalma, s ez is át kezd alakulni. De míg Angelika története e szerelemmel végződik, Armidáé ezzel kezdődik.

A másik nőalak, Clorinda, a bátor, szilaj lelkű amazon, szintén átalakul, de átalakulása csak a halál küszöbén történik. A mikor éppen annak a Tankrédnak vasa szegzi át, a ki őt annyira szerette, mikor érzi, hogy ütött végső órája, lelke akkor fordul Istenéhez. Nem akar meghalni a nélkül, hogy a keresztség szentségében ne részesüljön; s ez átszellemülésében annyi a fenség, mint Petrarca Laurájának halálában. Clorinda a romantikus hősköltemény amazonjai között kétségkívül a legvalóbbszinű, a legemberibb. De legbájosabb nőalakja az eposznak kétségtelenül a szügies Erminia, a kit Tankréd iránti titkolt szerelme vakmerővé tett, a ki el mer

távozni a megszállott Jeruzsálemből, hogy az ostromlók között fölkeresse megsebzett imádottját, ki aztán üldözötten menekül és rejtekhelyet talál a pásztorok idylli tanyáján, s ott legeltetve a bárányokat, kedvese nevét vésegeti a fák galyaiba. Ebben az alakban testesül meg Tasso minden érzelmessége, minden lágysága, minden édes ábrándozása. Erminia szerelmi története mintegy bájos ellenképe Armidáénak; itt a szenvedélyes asszonyt látjuk, a kit szíve és érzékei tesznek bátrabbá, amott a szűzi leányzót, a ki csak eped és sóváróg és a kinek lelke szeplőtelen, mint a frissen esett hó. Armida tündérekertjében is szerelmi jelenet játszódik le, s idyll az Erminia pásztormezben való bús bolyongása is, a hol a természet ad irt szíve gyógyító sebére. Erminia lett a legnépszerűbb a *Megszabadított Jeruzsálem* összes alakjai közül; ez a ragyogó képe egy szende, félénk, fiatal leánynak él még most is legelevenebben az olasz nemzet lelkében.

Ezzel a három pogány nővel szemben áll Sofronia, a II. ének epizódjának keresztyén hősnője, kiben a vallási exaltatio testesül meg, a kiben oly erős az Isten iránti szeretet, hogy szívében már nincsen helye semmi földi érzelemnek. Nem csoda, hogyha e szent nő rajza, a kiben Tasso a vértanúk rajongását akarta festeni, nem sikerült annyira, mint az imént felsorolt nőalakoké. A nő, kiben nincsen semmi női, sőt semmi emberi gyöngeség sem, igen nehezen bírja megragadni szívünket.

Hasonlóan hidegen hagy bennünket a férfialakok legfontosabbja, a jámbor Godofréd, Virgil «pius Aeneas»-ának utánzata. S ha már az *Aeneis* hőse is, a maga minden gyengeségnélküli nagyságában, inkább elvont fogalom, mint igazi ember: a Tasso főhőse valóban az, a minek Arany mondja, érzéketlen gép. Nem mutat szeretetet senki iránt; Arany szerint «se fiú, se férj, se atya, se testvér, se bajtárs. Csak a hideg erény, a méltóság, az ildom symboluma». S miként ugyancsak Arany mondja, ilyennek sem tökéletes; a szerelemnek ellenáll, nem erényből, hanem mert jóllakott vele; a gondolat gyakori megváltoztatása szerinte gyakran állhatatosság; midőn pedig először ostromra vezérli hadát, figyelmeztetni kell, hogy isteni tisztelettel fogjon e nagy munkához. De hisz nem is ő az eposz tulajdonképeni hőse; a *Megszabadított Jeruzsálem* Achillese Rinaldo. Ám Rinaldóban nyoma sincs annak a ha-

talmas erőnek, a melyet Ariosto *Őrjöngő Lórántjában* csodálunk; akárhogy dicséri a költő az ő bajnok tetteit, nehéz őket elhinnünk. Tankréd már sokkal inkább él. Talán benne rajzolta Tasso az ő saját lelkét; Tankréd szerelme a szép pogány leány iránt talán Tasso sóvárgása valamely elérhetetlen női ideál után; s abban a jelenetben, melyben föl nem ismerve Clorindát, megöli őt, szerelmi bánata oly megkapó, oly igaz hangokhan szólal meg, hogy az ember szinte kiérzi szavából a költő szíve lüktetését.

A *Megszabadított Jeruzsálem* pogány hősei, Aladin, Szolimán és Argante közül a legnagyobb alak bizonyynyal Argante, ez a szilaj harczos, a ki sokszor szinte fenségessé válik. Azért a *Zrúnyiasz* költőjét helyes műérzék vezette, mikor a Jeruzsálem összes alakjai közül ezt utánozta leghívebben.

De az élénk mese, az arányos szerkezet, a néhány művészi alak nem egyedüli erényei Tasso *Megszabadított Jeruzsálemének*. Hozzájuk járul még egy negyedik, a mely minden költői munkában a legfontosabb, mely talán egyedül biztosíthat halhatatlanságot: az előadás bája. És itt előadás alatt nemcsak magát a nyelvet értjük, hanem értjük azt a módot, a hogy az események a költő lelki szemei előtt lefolynak, s a hogy azokat élénk bírja varázsolni; értjük a leírásnak finomságait, a melyekkel képeit ki tudja színezn; értjük a jellemzésnek apró vonásait, melyeket elesve a természettől, oly biztos kézzel tud stanzáiba átvinni. Ez az előadó művészet az eposznak talán egyetlen énekében sem nyilvánul oly fényesen, mint a tizenhatodikban, a hol Armida és Rinaldo szerelme és válása van festve. Ott van mindenek előtt a tájkép: az óriási kert, a melyben csendes tavak és fürge patakok, verőfényes halmok és árnyékos völgyek váltakoznak. A fák örökké teremnek s az érett füge mellett ott nő az új, a sárgult alma mellett a még zöld; a buja szőlőtöke egy helyütt csak most virágzik, más helyütt pedig már nektártól duzzadó arany és rubin gerezdeket láttat. A madarak versenyt dalolnak, és, csodák csodája, a mint elhallgat a madár ének, a szellő meglegyinti a lombot és a habot s ezek-suttogása is ének, mely amaszt majd kíséri, majd felel rá. Egy piros esőré madár emberi hangon tud énekelni és gyönyörű versekben hirdeti a szerelem üdvösségét. Egy szövevényes lugasban, a puha pázsiton ül az ifjú hős és kedvese. Armida

kebelén félrecsúszott a lepel, zilált haját a nyári szellő rezgeti, valami bágyadtság van lényében és verejték gyöngyözik lángoló arcán. Mint sugár a habban, úgy reszket szemében a kéjes mosolygás. Lehajol az ifjú fölé s ez lágy ölébe nyugtatja fejét és arcát arcához emeli De hisz, ha elmesélnők az egész jelenetet, akkor sem adhatnánk igazi fogalmat arról a mondhatatlan édességről, mely ez ének minden versszakából árad! S milyen csodaszép az a jelenet, midőn Armida látva, hogy vad, szenvedélyes kéréseivel nem bírja már visszatartóztatni Rinaldóját, hirtelen alázatosra fordítja beszédét. Bevallja, hogy hibázott, mikor álnok esellel vont a hálójába, rááll, hogy ám hagyja el a kastélyt — csak egyet kér: hadd menjen vele ő is. Nem mint szerető a szeretővel, hanem mint rab a győztes hódítóval, mint zsákmány a prédálni járt harcossal! Ám mutogassák őt a táborban, mint megvetett szolgát! Le akarja vágni gyönyörű haját — minek a szolgálonak a hosszú hajfürtök! Vele akar menni a harc hevébe, vezetni akarja paripáját, hordani lándzsáját s ha az ellenség vasa Rinaldo felé irányul, ő akarja fölfogni mellével a támadást. És nagy indulatában elakad hangja és nem tud, csak sirni. De Rinaldo még sem viheti magával és akkor a kétségbeesett Armida egyszerre vad szitokban tör ki, gyalázza, káromolja, rettenetes boszúval fenyegeti, míg végre alétan a dühtől összeroskad. Mily igaz rajza ez az elhagyott asszony-nak, mily meglepő művészettel van e rajz kiszínezve és árnyalva! A lelki élet ez analysisében Tasso megelőzte korát; ebben egészen modern volt.

Tasso eposzából, mint már említettük, ezek a szerelmi epizódok lettek a legnépszerűbbeké s nem hiába. Mintha a költőnek ezek jobban a szívéből fakadtak volna, mintha jobban beléjük lehelte volna az ő énjét. Nyelve is ezekben a legdallamosabb, legolvadékonyabb: nem csoda, ha a világ legzeneibb nemzete márcsak ez egyért is annyira megszerette a *Jeruzsálemet*. Említettük, hogy épen a nyelv miatt sok támadásban volt része. A Crusca-akadémia, a mely a nyelvtisztaság megőrzése céljából alakult, arra az álláspontra helyezkedve, hogy semmi sincsen jó olaszszággal megírva, a mire nem akad példa a trecento írói közt: kegyetlen vaskalapossággal és szőrszálhasogatással keresgélte ki a *Megszabadított Jeruzsálem*ből a nem színarany toscanai phrasisokat. Ezek a grammatikus okosko-

dások, a melyek annyira megkeserítették a szegény költőnek napjait, ma már legnagyobbbrészt szóra sem érdemesek. Tasso volt olyan költő, hogy a saját maga tekintélyével is szentesíthetett sok olyan szót és phrasist, melyekre se Dante, se Petrarca, se Boccaccio nem szolgáltatott igazoló példát. De egynémely igazság mégis volt az ellene emelt vádakban. Nyelve nem mindig elég szabatos, s a mellett nagyon sokszor hajlik a dagályosságra. Igen meglátszik rajta, hogy ő is a Petrarca iskolájában formálódott. Sokszor igen virágos, czikornyás és mesterkélt. Ime például, hogy írja le a II. ének 16. versszakában Olindót: «Ő, a ki ép oly szerény, mint amaz szép, nagyon sokat óhajt, keveset remél, semmit sem kér; nem tudja magát fölfedni, vagy nem meri, s amaz vagy megveti, vagy nem látja, vagy nem veszi észre. Így szolgált a szerencsétlen ifjú egész eddig; vagy meg sem látva, vagy balul ismerve, vagy kegyet nem találva». Alább meg, a midőn Sofronia meg akarja menteni az ifjút, így festi a költő lelke indulatját: «Lelki ereje mozgásba hozza nagy szándékát, de szemérem és szüzi méltóság megállítja; győz a lelki erő, sőt emezekkel egyezővé lesz, és saját magát szemérmetessé, a szemérmet pedig merészsé teszi.» Ez az Erő és ez a Szemérem, melyek egymást áthatják, úgy hogy az erő szemérmes, a szemérem pedig erős lesz, nagyon emlékeztetik az embert azokra a concetti-kre, melyek a petrarkisták táborában annyira divatoztak és később a XVI. században valóságos epidemiává lettek az olasz költészetben.

De elvégre a hús hosszú énekből nem sok ilyen példát lehetne kiszemelnünk, s e helylyel-közzel jelentkező fogyatékosságok nem dönthetik meg azt az állítást, hogy a Tasso stanzái a legszebbek közé tartoznak, melyeket valaha olasz nyelven írtak.

Említettük különben, hogy a Tasso elleni támadások nem szorítkoztak csupán a nyelvre. Támadták azt mindenféle oldalról: hogy nagyon érzékiek a szerelmi részletek, hogy a hősök nem elég jámborak, hogy a compositió nem elég egységes stb. Említettük azt is, hogy a beteg Tasso e bírálatok hatása alatt átdolgozta az egész eposzt. A *Gerusalemme liberata*ból *Gerusalemme conquistata* lett, részben más alakokkal, más nyelvezettel. Abból indulva ki, hogy a romantikus elemnek a classikussal való összeolvasztása szerencsétlen

ötlet volt, iparkodott a *Megszabadított Jeruzsálemet* hasonlóvá tenni az *Iliáshoz*. Lehetőleg kevesebb tért nyitott hát a szerelmi történeteknek, rövidítve, vagy egészen elhagyva őket. Erminia például már nem beszélget pásztorokkal, nem látja viszont a sebesült Tankrédot; Armida, elvesztve szerelmesét, nem megy boszút állni, hanem ott marad azon a helyen, a hol bűvös vára állott; az Olind és Sofronia-episód is el van hagyva, mint a melynek különben sincs semmi befolyása a főcselekmény menetére és nagyon is korán akasztja meg az eposz menetét. Az alakok hasonlóbbakká vannak téve az *Iliás* hőseihez; így például Argante szakasztott mása lett Hectornak, felesége is van, a kitől ép úgy búcsúzik, mint Hector Andromachetól. Rinaldóból Ricardo lesz, hasonló a görög Achilleshez abban is, hogy van egy Patroclusa Ruberto d'Ansa képében, kinek oda kölcsönzi saját fegyvereit s a kinek haláléért boszút áll. Új alak az a Frank Giovanni is, a ki oly öreg, hogy már Nagy Károly hadjárataiban is részt vett, s a kiben Tasso nyilván az *Iliás* Nestorát utánozta. Ha kevesbitette a romantikus episódok számát, növelte a történelmi alappal bírókat. Egy helyütt találkozunk például a keresztes vitézeknek prédikáló Péter remetével, más helyütt feltalálják a szent lándzsát stb. Felhasználva egyes bírálatokat, segíteni akart Tasso az eposz néhány valóságos fogyatkozásán is; így például Godofréd jelleme az új eposzban már nem oly színtelen, mint volt a régiben; nagyobb része is van a keresztyének diadalai-ban, a mennyiben a Szolimán fölötti győzelem legnagyobb részben az ő műve. A Rinaldóból Ricardóvá lett bajnokban is sokkal több a hév, a bátorság, a dacz, mint azelőtt; általában jobban uralkodik a költeményben a vallásos elem, mely az eredeti földolgozásában, mint említettük, inkább csak külső máz-ként jelentkezik. De együttvéve mind emódosítások sokkal többet rontottak a művön, mint segítettek. Meggyöngült szellemi erővel vitte őket keresztül, inkább kritikusként, mint költőként. De legszerencsétlenebbek voltak az eposz nyelvén elkövetett módosításai. Az újonnan megírt versszakok többnyire gyöngék, a változtatások pedig legtöbb esetben vagy döcögőssé, vagy homályossá teszik a verseket. Így esett, hogy bár az új *Jeruzsálem* szerkezet tekintetében sokkal kifogástalanabb volt a réginél, hatása mégis alig lehetett; nyomtalanul enyészett el és ma már csak az irodalomtörténet-írók olvassák.

Magának a *Megszabadított Jeruzsálem*nek sincsen ma már annyi csodálója, mint volt még száz év előtt. Vannak ma is kritikusok, a kik nagyon megvető hangon nyilatkoznak róla, s például a spanyol Castelar annyira megy, hogy szerinte Tasso eposzeiája tisztán tudós, akadémikus, régiség-tani eposzeia, épúgy, mint azok a lyrai költemények, a melyeket a renaissance hajnalán Petrarca Scipiónak és Afrikának szentelt; hozzáteszi, hogy szomorú történetének mindenha nagy része volt amaz érdeklődésben, a melylyel a világ az ő munkáit forgatta, vagy hogy szóról-szóra idézzem: «Tasso, a kiben annyi fájdalom személyesül meg, nagyobb gyötrelmes életénél mint tökéletes műveinél fogva».

Talán nem csalódunk, ha az ilyen és ehhez hasonló dolgokat arra az okra vezetjük vissza, hogy Tassóban a katolikus reakció költőjét látják; sokan, a kik ez irányt elítélik, elfogultakká lesznek annak minden irodalmi terméke iránt is, s ép úgy, a hogy az ellenkező tábor a magasztalásban, ez is túloz a gáncoskodásban. A mai Olaszország megmutatta, hogy ment az elfogultságtól, s a Tasso halálának három százados évfordulójára rendezett ünnepeken méltán hódolt a költő emlékének, a kit nem szenvedései, hanem alkotásai tettek nagygyá.

III.

A petrarkisták e századában, a mikor a Laura dalnokának utánzói közt oly sok volt a tehetségtelen szajkó és oly kevés az eredeti költői lélek, Tasso sem nagyon vált ki a lantosok sorából. Lyrai verseit maga osztotta föl szerelmi, hősi és vallásos énekekre. Van köztük vagy ezer szonett, vagy ötszáz madrigál és hosszú sora a canzonéknak, stanzáknak, eclogáknak, költői párbeszédeknek. A szerelmesekben két ifjúkori imádottját, aztán a ferrarai hercegnőt énekelte meg, valamint az udvar néhány más hölgyét is — többnyire a szokásos lyrai közhelyekkel és galans bókokkal, melyek, akármit mondanak is a költő iránt elfogult olasz kritikusok, nem bírták volna megmenteni a költő nevét a feledéstől. Többnyire pusztá játékok voltak ezek, melyekben mindegyre visszatérnek a *Canzonere*ből ismert jelenetek, hasonlatok, szólási formák.

Az úgynevezett «hősi» rimekben a költő a herczeknek és egyéb nagy uraknak meg előkelő dámáknak hódolt, vagy udvari költői kötelességből, vagy azért, mert az illetőktől valami szívességet remélt, vagy kapott; nagy hangon, pompázó dictióval magasztalja őket, de többnyire megérik e versekben, hogy nem szívből fakadtak, hanem csak kényszerűségből. Jobbak a vallásos tárgyú versek; ezekhez inkább is illett az az ünnepélyes hang, melyen Tasso dalolni szeretett, másfelől igazi vallásosság is sugalta őket.

De van Tasso lyrájának olyan része is, a mely méltó nevéhez. Ő, a ki asszonyokról énekelve, többnyire csak az akkor szokásos phrasisokkal festi a maga reményeit s félelmét, az «édes ellenségek» kegyetlenségét és szánalmát: egészen mássá lesz, midőn e hazug érzések köteles elzengicsélése helyett a maga igazi fájdmáról, igazi nyomorúságáról dalolhat, a mikor visszaemlékezhetik gyermekkorára, rövid boldogságára, s hogy mily korán szakadt el az édes anyától, hogy milyen nyugtalan bolyongás volt gyermek-ifjúsága, hogy milyen korán ismerte meg apja oldalán a száműzetés keserveit, hogy milyen fájdalom volt látnia nemzőjét, kora öregségtől, nélkülözésektől sújtva. És meghatók azok az énekei melyeket a Szent-Anna-kórházból bocsát világgá, az «élők e sírboltjából», a hova mint lehelő holttetem van bezárva, s a hol a sok szenvedő között ő maga-magát érzi a legnyomortabbnak. Itt nincsenek patrarkai phrasisok, itt minden szó mintha szíve vérével volna leírva. Ezek a fájdalom, nagyon csekély számú költemények az olasz lyra legszebb virágai közé tartoznak.

Tasso talán legnagyobb sikerét az *Aminta* című pásztorenékével aratta. A mikor ezzel elkészült, még ép volt testelke, még örülhetett az életnek, örülhetett a babérnak. A pásztorjáték, a theokritosi idyllnek és virgiliusi eclogának nyomán fejlődve, már Boccacciónál jelentkezett, a kinek utánpótlói közt főként Sannazzaro birta elragadni az olasz közönséget az ő *Árkádiájával*. A pastoralis költemények divatja nemcsak megmaradt, hanem még jobban lábrakapott a XVI. században, a mikor, főképen az 50-es években, több ilyen szerzemény látott napvilágot. De az első, a mely igazi feltűnést keltett, az *Aminta* volt, költőnk ez a véghetetlenül kedves és bájos éneke. Már a *Megszabadított Jeruzsálem* méltatása közben rámutattunk

Tasso egyéniségének az idylli felé hajló vonásaira; már az eposzban is épen az idylli természetű részletek ragadták meg leginkább figyelmünket: Erminia élete a pásztorok közt, Armida és Rinaldo szerelme a bűvös szigeten stb. Nem csoda, ha a költő önmagát szárnyalta túl, midőn oly költemény megírásába fogott, melyben az uralkodó elem épen az idylli.

A színdarab cselekvénye im ez. Az első jelenetben az öreg Dafne szemrehányásokat tesz ifjú barátnőjének, Silvia vadásznőnek, a miért ez hallani sem akar a szerelemről. A második jelenetben megismerkedünk avval az ifjúval, a ki szerelmes Silviába; Amintának hívják és viszonzatlan szerelme szomorú történetét ő maga beszéli el egy Tirsis nevű barátjának. Ez megígéri, hogy ha lehet, segítségére lesz s ezután egy szerelemről szóló ének berekeszti az első felvonást. A második felvonásban egy satyrral ismerkedünk meg, a ki szintén szereti Silviát és föl is teszi magában, hogy ha erőszak árán is, de bírni fogja a leányt. Tirsis most megkéri Dafnét, járjon közbe Silvianál Aminta érdekében; Dafne azt tanácsolja, menjen el Aminta azon forrás közelébe, melyben Silvia fürdeni szokott. Egy újabb jelenetben Aminta megfogadja Tirsis tanácsát. Megint egy kardal fejezi be a felvonást. A következő felvonásban Tirsis elmondja a karnak, hogy a satyr már egy fához kötözte volt Silviát, midőn odaért Aminta és megmentette; de a leányban még ez sem keltett szánsálmát imádója iránt, mert alig hogy szabad volt kötelékeitől, menekült előle. A kesergő Aminta most azt a gyászhiót hallja egy Nerina nevű nymphától, hogy Silviát vadászat közben fölfalták a farkasok és végtelen kétségbeesésében maga is meg akar halni. A negyedik felvonás elején Dafne találkozik Silviával, a kitől örömmel hallja, miként menekült meg a farkasok elől, melyek üldözőbe fogták. Silvia megértvén, hogy Aminta egy szikla tetejéről levetette magát a mélységbe, lelkiismereti furdalástól gyötörve, odasiet a tett színhelyére. Az utolsó felvonásban a kar elbeszéléseiből megtudjuk, hogy Aminta is életben maradt, mert estében egy nagy bokorban akadt fenn; mikor aztán magához tért, a síró Silvia karjai közt találja magát, a ki immár kész őt boldogítani szerelmével.

Látni való ebből, hogy a mese elég mozgalmas, csak az a baja, hogy mi a cselekvénynek jóformán egyetlen mozzana-

tát sem látjuk, hanem csak mások elbeszéléseiből halljuk meg. Így a darab inkább csak szép epikus részletek és még szebb lyrai epedések és ömlengések sorozata, semmint szindarab. De ez elbeszélések, ez érzelem-festések az olasz költői nyelv egyik legnagyobb művésznének alkotásai közt is kimagaslanak. A *Gerusalemme liberata*ban kevés hely van, a hol Tasso annyira kerülne a cifrárt, a dagályost, mint ez idyllben, mely épen ez egyszerűségénél fogva ragadja meg az olvasót. Igaz, hogy e Dafnék, Silviák, Tirsisek, ha beszédök többnyire egyszerűbb is, mint a Tankrédeké és Clorindáké, mégis csak pásztor-köntösbe bújtatott udvarhölgyek és leventék — de hisz ez eredendő bűne volt az egész műfajnak s Theokritostól fogva egész a XIX. század népies rajzának íróiig vajmi kevesen akadtak, a kik nem estek volna ugyanebbe. Ha az *Aminta* jellemei meszterkéltek is, az egész munkán végig ömlő frissesség, az érzelmek tisztasága, a hang közvetlensége, melegsége, egyszerű szépsége, könnyen megértetik velünk azt az óriási kedveltséget, melynek Tasso e munkája oly sokáig és annyi helyen örvendett.

Jóval kisebb eredménnyel próbálkozott meg Tasso a tragédiában, melyet Trissino keltett a XVI. század elején új életre. Az «első szabályos modern tragédia» íróját e téren sokan követték, a sok között Torquato Tasso is, de ez jelleme önállóságát már azzal is kimutatta, hogy míg előzői a mythológiából vagy a római történelemből vett tárgyakon alig mertek módosítani, ő csak nagyon keveset tartott meg abból a meséből, mely neki anyagát szolgáltatta, hanem azt majdnem egészen újjá alkotta.

A szövevényes mesének váza im ez: Germondo svéd király szereti ellenségének, Harald norvég királynak leányát, Alvidát. Barátjával, Torrismondo góth királlyal, nőül is kéri a leányt, oda is adják neki, de ez a Torrismondo maga is beleszeret a szép hajadonba és megfedkezve barátja iránt tartozó kötelességéről, kedvesévé teszi. Mikor érzeki mámorából magához tér, öngyilkossá akar lenni, de egy tanácsosa azt javasolja neki, békítse ki Germondót azzal, hogy hozzá adja Rosamundát, az ő hűgát. Rosamunda azonban nem akar férjhez menni; ő ugyanis tudja, hogy csak álkirályleány, kit csak azért tettek az igazi Rosamunda helyébe, mert egy jóslat szerint emez veszélyt hozott volna egész családjára. Az igazi

Rosamunda pedig, mint Torrismondo mindenféle véletlen útján megtudja, nem más, mint Harald király fogadott gyermeke, Alvida. Torrismondo közli a szörnyű titkot Alvidával, hogy tudniillik ők testvérek, s rá akarja bírni, hogy menjen férjhez Germondóhoz; a leány azonban kétségbeesésében öngyilkossá lesz s ugyanígy tesz Torrismondo is.

Ez a mese, mely bizonytalannal Sophokles *Ödipus*-ának hatása alatt keletkezett, elég bőven kínálta a hatásosnál hatásosabb helyzeteket, de Tasso kezében mégis unalmassá lett. Személyei egytől-egyig olyan bőbeszédűek, oly ijesztően hosszú monológokat tartanak, olyan végtelen tirádákba öntik fájdalmukat, hogy a darab a színpadon jóformán lehetetlen. Az expositio egy részét például 320 soros elbeszéléssel adja tudtunkra a hős! A mellett a harmadik, negyedik és ötödik felvonásban már majdnem semmi sem történik s így a darab vége felé fokozatosan vesz érdekességéből. A dictio is többnyire drámaiatlanul dagályos és az olaszok is csak azt ismerik el fölöle, hogy benne Tasso a rím nélküli ötös jambust továbbfejlesztette és régi egyhangúságából kivetköztetve, szavalhatóbbá tette.

Fiatalkori eposzáról, a *Rinaldó*-ról nem sok mondani valónk van. Tekintve, hogy 17 éves korában írta, érthető az a nagy feltűnés, a melyet vele keltett; különben a sok romantikus eposz közt, mely a XVI. században Ariosto nyomán keletkezett, éppen nem tartozik a leggyöngébb utánpótlások közé. Ugyanily röviden végezhetünk élete utolsó éveinek egy költői művével, a *Sette Giornate* című versezettel, melyben Tasso rettentő sok tudakossággal a világ teremtetésének történetét írta meg; az a nagy hang, mely elejétől végig harsog benne, roppant fárasztó olvasmányt tesz.

Tasso mint prózaíró is igen jelentékeny volt. Rendkívül nagy számú levelei, melyekből Guasti 1500-at gyűjtött össze, nemcsak mint életrajzának forrásai igen fontosak, nemcsak mint egy sokat hányt-vetett ember lelki életének hű képei érdekesek, hanem messze kimagaslanak az epistola-irodalomban annyira gazdag XVI. század minden hasonló gyűjteménye fölött, szinte hangjoknál és minden keresettségől ment nyelvoöknél fogva is. A cinquecento humanistái a levelet külön irodalmi műfajnak tekintették és midőn barátaiknak, ismerőseiknek írtak, ezt már azzal a föltevással tették, hogy levelöket

majdan nyomtatásban is kiadják. Sőt voltak példák arra is, hogy a leveleket soha el nem küldték, hanem csak a sajtónak szánták. Természetes, hogy e levelekben aztán vajmi ritkán lehetett meg az a közvetlenség, az az őszinteség, a mely a nem nyilvánosság számára szánt levelekből szokott kiáradni és a mely az újabb kor annyi epistolariumát, például a mi dicsőséges Aranyunk levelezését, olyan rendkívül vonzó olvasmánygyá teszi. Tasso úgy látszik sohasem gondolt arra, hogy leveleiben is irodalmi munkálatokat lásson, s ép ez adja nekik értéküket. Mindazonáltal nem lehetne állítani, hogy Tasso ugyanazzal a teljes fesztelenséggel beszélne epistoláiban, a melylyel talán előszóval fejezte ki magát, azzal a valódi könnyedséggel, elevenséggel, a minő például Benvenuto Cellini életrajzában ragad meg bennünket. «Tasso prózája — úgymond egy illetékes olasz kritikus, Isidoro del Lungo — középponton jár egyfelől azoknak a mesterkéeltsége között, a kik Bembo példája után indulva, a mondatot azon formák között akarták fejleszteni, a melyeket Boccaccio a latin írókból vett és másfelől a természetesség azon erényei között, a melyekkel az olasz nyelv a való életben dicsekedhetett.

A cinquecento írói közt többen voltak, a kik a gyakorlati philosophia körében mozgó tanításokat a dialógus formájába szokták öltöztetni, a jó erkölcstről, a helyes életmódról, a szerelemtől, a művészetről, az irodalomról szóló okoskodásaikat Cicero példájára beszélgetésként írva meg. E divat, mely már a XV. század humanistái között is általánosan el volt terjedve, a XVI. században még több követőre akadt és ezek sorában volt Tasso is. Nyelvi tekintetben e műveinek is nagy erényeik vannak, tárgyi tekintetben egyenetlen értékűek. Igen sokszor szeret szörszálhasogató aprólékoskodásba veszni, melyekkel themáját inkább homályossá teszi, mint megvilágítja, de viszont nem egy helyen elevenen és meggyőző hévvel mondja észleleteit, melyek a legkülönbözőbb tárgyak körében mozognak. Szólnak a nemességről, a barátságról, az udvari életéről, a családapáról, a féltékenységről, az államokról, a toscanai költészetről, a magányról, a békéről stb.

Mind e művek egyébiránt csak kevés figyelmet keltettek magában Olaszországban is és mindez ideig talán mostohább sorsban részesültek, mint a minőt érdemeltek. Az irodalom-

történet-írók alig említik őket és Tassóval jóformán kizárólag, mint a *Megszabadított Jeruzsálem* költőjével foglalkoznak, Igaz, hogy az olasz nép is csak mint az Armidák, Erminiák és Clorindák énekesét zárta szívébe s igaz, hogy többi kisebb művei elenyésző fontosságúak, azon nagy reform mellett, melyet az elbeszélő költészet terén diadalmasan vitt keresztül, egy új műfajjal és annak egy kitűnő példájával ajándékozva meg a modern európai irodalmat.

RADÓ ANTAL.

DETERMINISMUS ÉS BESZÁMÍTÁS.

Detruire une erreur est plus que découvrir une vérité.
(I. I. R.)

Ismét egy példa Voltaire ötletére, ezúttal a tudományos irodalomban. A XVII. száz «nevető Demokritos»-a tudniillik mikor valaki a toulouse-i parlamentet a Calas-ügyben hozott ítéletiért azzal mentegette, hogy «a jó paripa is megbotlik», azt felelé, «hogy egy paripa, megengedem, de egy ménes hogyan?»

Íme, előttem fekszik nyitva egy füzetke, a melynek czime: *Determinismus a büntető jogban*, a melyben szám szerint öt fölolvasásnak szintannyi tanult és olvasott ifjú jogász szerzői azon egy kőben botlottak meg.*)

És a kő? — A biz, uraim, a logika, s jelesen annak az a főfő elve, hogy ellenkezőket egymással megegyeztetni nem lehet. A fölolvasások szerzői pedig a felelősséget akarják megegyeztetni determinismussal: a tüzet a hideg vízzel.

De még egy más sarkalatos szabályt is gördít a fölolvasók útjába a kérlelhetetlen logika, melybe ők szintén belébotlottak. Azt tudniillik, hogy a vitatásban forgó fogalomnevek pontos és feddhetetlen definitiókkal és a hol szükség, divisiókkal legyenek megállapítva. Ezzel kezdem az elemzést és azt kérdelem: vajon tartották-e szemmel a fölolvasók ezt a szabályt?

És íme, a főfogalom, az értekezések főtárgya, világosan bizonyítja, hogy látva, vagy vaktában — belébotlottak.

Az I. fölolvasás írója — névre nincs szükség — vette

*) Az egyetemi kör jog- és államtudományi szakosztályában joghallgatók által tartott fölolvasások. Buda-Pest, 1894.

észre az értelmezés kellőségét; de lássuk, mikép akarta kike-
rűlni a botlást.

«Quetelet» — írja értekezőnk, azt mondja, hogy van egy általános törvényszerűség, melyben minden, a mi történik, okok következménye, mely okoknak hatása épen olyan, mint a physikában ható okoké. Szerinte semmi különbség nincs a között, mikor két physikai erő egymásra hat és mikor valami emberi cselekvényt előidéző két ok hat egymásra.» No már, minden elfogulatlan elme el fogja ismerni, hogy a determinismusnak az idézetbe foglalt értelmezése merőben helyes. De fölolvassó a fönnebb korholtam egyeztetésben elfogult levén, természetes, hogy nem helyeselheti. Természetes; mondom, mert, mint ő maga írja, «ez a physikai determinismus minden beszámítást kizár.» (Ki biz a', s azzal az öt fölolvassó ratio essendi-je is elenyészne, de azzal a ménés meg is menekült volna a botlástól.) Annálfogva értekező nem fogadhatja s «nem is fogadja el az idézett definitiót». Ellenvetése e kis szóban: «physikai», rejlik. De hát, uram fia, van-e, épen azon iskola véleménye szerint, a melynek hívei fölolvassók, van-e más, mint «physikai» determinismus? Hisz' az ember a természeti lények egy tagja; következőleg a physikai törvényeknek van alájok vetve, hogy sem egy, sem más tekintetben nem érvényes és füstbe megy értekező ellenvetése, a mely után azt várnók, hogy ő egy jobb értelmezéssel áll elé. De azt nem teszi, hanem egy tekintélyt elutasítva, egy máséhoz támaszkodik s ezt írja: «Sokkal helyesebbnek tartom a determinismus azon elméletét, melyet nálunk Pauer Imre képvisel».

Először is az az észrevételem, hogy bizonyos definitióval csak egy más definitiót, tudniillik speciést speciessel lehet szembeállítani, tehát hasonlítani is; speciést genussal nem. Botlás ez is, és részemről elengedem, de a logika nem, én pedig átmegyek a cardo reire, tudniillik hogy mikép «ismerteti» értekező a P. I. elméletét. — «Az általános törvényszerűség, mely az összes természeti jelenségekre nézve konstatáltatott, uralkodik az erkölcsi élet terén is és körébe vonja az emberi cselekedeteket is. A társadalmi és a természet egyéb» (olv. más) «jelenségei közt épen olyan az okozatossági viszony, mint a szervetlen világ jelenségei közt.» — Hát ez nem «physikai» determinismus? És különbözik-e a Quetelet definitiójától?

— De tovább :

«Az emberi cselekedetek tehát szintén okok determinációja alatt állanak s így azoknak forrását nem az akarat képezi, mert hisz oly akarat, mely más jelenségek által nem okoztatott s önmagából nyerte létét, az általános törvényszerűség s a szükségszerű okok láncolatában el sem képzelhető. Nem úgy értem ezt, mintha az embernek egyáltalán nem is volna akarata, hanem értem ezt olyként, hogy az akarat nem szabadon, hanem a motivumok hatása folytán «(olv. következtében) jó működésbe. A motivumok megindítják és szakadatlan mozgásban tartják a cselekvést vagy elhatározást megelőző folyamatot s így az akarat tulajdonképen semmi egyéb, mint azon pszichikai inger megjelölésére használt fogalom, mely ingert a különböző vágyak, okok, szenvedélyek vagy egyéb» (olv. más), akár külső, akár belső behatások nyomása alatt érzünk, mely által valamely tett véghezvitelére s illetve abbahagyására indítatunk.»

Ennek a deductiónak nem egy kifejezésére lenne hol formalis, hol materialis észrevételem, hanem azokkal olvasómat nem untatom «és csak az akarat értelmezése» analysisába kezdek. Amphora cœpit institui, cur urceus exit? Hiszen a determinismusnak Quetelet-féle definitióját akarta javítani a fölolvasó, s a dolog oda lyukad ki, hogy ő az akaratot értelmezi. Quid pro quo! Tehát ismét logika elleni vétség, a mely — eddigelé — csak Nro I-et terheli, de így is harmadik botlás. No de ezt még meg lehetne bocsátani, csakhogy jó lenne a definitio, a miből semmi sincs; mert az egyáltalán fogva rossz. Mielőtt megmondanám miért, meg kell jegyeznem, hogy rossz értelmezés már magában logika-ellenes, a melyet hát negyedik botlásnak számítok be az I. fölolvasó rovására. És most már a dologra :

Rossz az értelmezés kiváltképen azért, hogy az értelmezendő alanyt merőben devalválja, midőn azt mondja róla, hogy «az akarat pszichikai inger megjelölésére használt fogalom». Hát ugyan az Isten szerelmiért, jelölhet-e egyik fogalom egy másikat? Hogy értelme legyen, fogalomnevet kell olvasnunk helyébe s a két különböző szó fölcserélése ötödik botlás, melytől egy kis meggondolás megmenthette volna fölolvasót. Kiigazítva hát azt teszi, hogy az akarat nem is fogalom, hanem csak bizonyos inger pa-

lástolására szolgáló álnév. Igazi devalválása az illető alanynak!

Azt se hagyhatom szó nélkül, a mit összehúзва így idézek: «az inger által . . . tett . . . abbahagyására indítottunk». Mozgásra, haladásra, tette indíttatni, világos, hogy lehet. De haladás, mozgás megszűntére indítani, ce sont des mots qui s'étonnent de se trouver ensemble. Indulás a haladás (motus) kezdete; nyugvás a vége.

Mindezek formalítások. De most már a valóságba lépve át, tagadom és tiltakozom az ellen, mintha az akarat csak név, mi több álnév és takargató volna. A cselekvény az akarat következménye, ha tetszik, eredménye. Minden cselekvény végelemzésben mozgás; a mozgás oka erő. Tehát a cselekvény oka is erő, még pedig öntudatos erő és ez az akarat. Aztán: az erő a maga nemében legfelsőbb fogalom, melyen túlmenni hypothesis-sal sem lehet. Azt mondani, hogy «az akaratnak motivuma van», vagy I. fölolvasás szerint, hogy «az akarat motivumok következtében jó létre», képtelenség (absurdum) netovábbja.

Fölolvasónk ezzel sem éri be, hanem azt állítja, hogy «a motivumok csak egy részét teszik az akarat determináló elemének». Íme, azon egy kis lapon három, különböző szerepet játszik az «akarat», akár szónak, akár fogalomnak vegyük. Először, puszta név, másodszor, motivumok szüleménye, harmadszor, determináló nem tudom mi. Valódi Proteus, a miből azt következtetem, hogy értekező maga sem tudja igazában. Hanem halljuk a másik részét, «az akarat determináló elemének»: «Az indokokon kívül van még egy factor, s a melynek ugyanoly fontos a szerepe, mint a motivumoké. Az akarat elhatározását a motivumok mellett még az egyéni karakter is determinálja», a mire csak azt mondom, hogy hatodik botlás, mint hiba a divisio szabályai ellen; mert az egyéni karakter a motivumoknak nem mellettök, vagy rajtok kívül létezik, hanem mint potentia, mint ok, azok, úgymint vágyak, szenvedélyek stb. összege; mint tény, mint következmény, a cselekvények összege, semmikép sem hát a motivumokkal koordinált fogalom, mint a divisio helyes módja követeli. Kérdés hát, honnan és miért áll elé ez a deus ex machina? A felelet könnyű: onnan és a miért a tragédiában! Mint itt a katastrophára, úgy szükséges ott is a determinismus és beszámítás egyeztetése

eszközlésére. De hogy e végre alkalmas legyen, kétfélének kell lennie. «Az akarat — írja értekező — az indok és egyéni karakter determinatioja alatt áll . . . A karakter merőben individualis, mely rejtett hajlamok, szervezeti dispositiók alakjában az emberrel veleszületik; s míg ennek egy eleme változatlan és állandó, addig más részt van a karakternek oly eleme is, mely a nélkül, hogy belsajátosságában lényegesen megváltoznék, külső nyilvánulásában nevelés és tanítás útján változtatható.»

Ebből a handabandából ki lehet annyit érteni, hogy valamint a másodikféle, determináló egyéni karakterelem egyszersmind «változhatatlan» és «változható is, úgy a determinismus maga össze is, nem is fér a beszámítással, melynek egyedüli kulcsát ez a szó «egyéni» adja.

A végeredmény hát syllogismus alakjába öltöztetve ez : A mit valaki egyéni karakterének változható eleménél fogva cselekszik, beszámítható neki. A determinismus ereje az ily cselekvényekre nem terjed ki. Tehát a determinismus nem ellenzi a beszámítást.

Egyszerűen : nego majorem. Vegyünk egy példát. Oliver Twist tolvajok körébe s hatósága alá jut, a kik őt lopni tanítják. Egyéni karakterének második eleme lopásra determinálja, tehát ez a major propositio szerint beszámítható! Föl kell akasztani.

Vagy szerkesztessük az «egyéniség» nyomán más alakban a syllogismust :

A ki valamit cselekszik, tette, annálfogva hogy ő cselekedte, beszámítható. A determinismus nem személyválogató, sem a cselekvény minőségével nem törődik. Tehát a determinismus nem ellenzi a beszámítást.

Vegyünk ismét számba egy példát. Egy kőműves lebukik az állványról s egy ott elmenő emberre esván, agyonüti; de maga sértetlen marad. Igen de, tagadhatatlan, hogy ő ütötte agyon; tehát a cselekvényét beszámíthatni neki s mint gyilkos büntetni való.

Így egyezkedik vagyis alkuszik meg értekező a determinismussal. Ezek bizony rossz syllogismusok, de I. fölolvásó nem fogja tagadhatni, hogy az ő értelmében szerkesztvék, tehát ő a szerzőjük. Ámde rossz syllogismust csinálni, logika-ellenes : tehát botlás, számszerint a hetedik.

Ezzel ugyan a fölolvadás nincs bevégezve, hanem a mi következik, dr. Fayer László ellenvetéseit tárgyalja, a mire ő feleljen, ha úgy tetszik.

Csupán csak egy állításhoz kell szólanom, mint a melyik általános jelentésű és az ez: Beszámítható minden oly cselekedet, melyet tudatosan és szándékosan követett el az egyén».

Mohammed koporsójaként lebegnek az ürben ezek a szavak; mert miután I. fölolvadó a szabad akaratot repudiálja, a «szándékos cselekedet»-nek nincs értelme, mert a kérlelhetetlen determinismus törvénye szerint «tudatot és szándékot» is a motivumok határoznak el.

Ez az utolsó szavam az első értekezőhöz.

* * *

Nem tudom adagiumnak mondjam-e vagy maximának, de két ilyet ismerek, a melyek közkézen forognak, úgymint Oderunt peccare boni virtutis amore, és Oderunt peccare mali formidine poenæ. Voltak és vannak bölcselők, a kik e köz-helyek egyikét vagy másikat kétségbe vonták vagy épen repudiálták; de a ki egyszerre mind a kettő ellen tiltakozott volna, olyan csak egy esett tudtomra és ez az egy a szóba vett föl-olvasók másodika.

Világosan vagy épen azon szavakkal igaz, hogy nem mondja, de — egy harmadik közmondás szerint — «vak a ki a szitán át nem lát». Mert tanúim a következő idézetek: «Az abstract, saját physikumától és a társadalmi helyzettől egyaránt független ember, a kit a büntető jogász erkölcsi felelőségre akar vonni, tény(i)leg nem létezik.» — Aztán: «Az embert . . . két főtulajdonság jellemzi: az, hogy physikai és az, hogy társadalmi lény.» Ezek őszinte szavakba öltöztetve nemde azt teszik, hogy az első adagiumot nincs kire alkalmazni, azaz, hogy nincs becsületes ember! És így az első adagium meg van hazudtolva. Mielőtt a másikkra térnék, meg kell mondanom, hogy «az embert jellemző tulajdonságok» registrálása hiányos, mert ki van felejtve vagy inkább szándékosan hagyva az erkölcsi ember, a mi minden esetre logika elleni hiba és így botlás. Mert lám mit ír Kant*) a felosztásról:

*) *Logik* §. 111.

«Egy fogalom fölosztásakor mindig arra kell ügyelni 3) Hogy az osztalom tagjai együttvéve a fogalom körét egészen betöltsék.» A vétséget nem menti az, hogy II. fölolvásót ezt a tagot nem akarja elismerni. A determinismushoz való konok ragaszkodásban persze a más négy fölolvással osztozik.

A mi már a második adagiumot illeti, a melynek igazságát még Schopenhauer is vallja, midőn — saját szavaira nem emlékszem tisztán — azt állítja, hogy a társadalmi rendet csak a bárd és kötél tartja fönn. II. fölolvásót azt is tagadja, következő nyilatkozataival: «Joga . . . a társadalomnak a büntetéshez nincsen; de a jog hiányát bőven pótolja a szükség. (Bedürfniss vagy Nothwendigkeit?) A társadalom azon tévtan alapján büntette a bűnöst, hogy joga van büntetni, ezentúl azért fogja ugyanazt megtenni, mert . . . be fogja látni, hogy kénytelen rá saját fennállása érdekében. A büntetés alapját véve eddig is csak védelmi intézkedés volt; a büntetőjog, ámbár szeretett holmi erkölcsi jogosultságra hivatkozni, tény(i)leg át meg át volt szöve . . . czélszerűségi elvektől és az egyetlen (egy) változás az lesz, . . . hogy az erkölcsi elvekre való hivatkozás helyét a czélszerű politika nyílt bevallása fogja elfoglalni.» Azt gondolom, elég világos a vonatkozás és nélkülözhetni az idézet elemzését.

Még csak egy észrevételem van a II. fölolvásásra. Az hogy fogás gyanánt-e vagy óvatosságból azt veti utána fölolvásónk: «Az új iskola tanainak . . . fejletlen állapotukban a gyakorlati életbe való átvitele csak megingatná a társadalomnak azt a fejlett, szervezett védelmi rendszerét, a melyet a régi büntető tudomány már megalkotott és nem adna az elvett régiek helyett új eszközöket.» Ebben én is kezdet fogok vele s azt is kiolvasom belőle s az előbbi nyilatkozatból, hogy II. fölolvásós a determinismus és beszámítás egyeztetését nyílt kérdésnek tekinti.

*

*

*

A III. fölolvással, melynek *Determinismus és felelősség* címet adott a szerzője, azt hiszem, szintoly röviden végezhetünk, minthogy tartalmában az eddigiek után semmi újat nem lelünk.

Végeredményül is csak azt ismétli, a mit az első fölolv-

vasó már elmondott, csakhogy a maga módja szerint fejezi ki, mint alább fogjuk látni. Tárgyalásában mint az Aesopus szarkája *) szárnyait és farkát idegen — nem páva s még kevésbbé sas — tollakkal dugdossa teli: Hegelt, a socialistákat, Lombrosót, Liszt Ferenczet — nem a zenészt — Fayer Lászlót, Merkelt idézgeti, hol czáfolva, hol igazítva, hol részben vagy egészben helyeselve. Legpárhúzasabban látszik jární Lisztel, a kinek véleményeit reservatis reservandis magáévá teszi. Jele-sen ezeket: «Cselekvény, egy külvilági változásnak az emberi akarásra visszavihető foganatosítása.» Aztán: «Felelősség és beszámítás egyáltalában, az eszmék általi szabályszerű elhatá-rozhatás.»

Az elsőbb definitiót nem bírja megegyeztetni értekező az igazi determinismussal, a melynek, mint ő mondja, Liszt, «fö-l-tétlen híve a (mit én kötve hiszek **), azt nyilvánítván, hogy minden cselekedetnek kell, hogy oka és okozója legyen.»

Én nem látom az ellentétet a két locus közt, minthogy a «menschliches Wollen» is kétségtelen ok. De fölolvasonk épen ezt nem akarja elismerni, hanem a «Wollen»-nek egy saját — szerintem rossz értelmezését koholja, úgymint: «A Wollen nem jelent szabad akarati elhatározást, hanem azon akarati functiót (sic), a mely a cselekvést létrehozza.» Én, és úgy hiszem, olvasóm is velem tart, nem látom a különbséget a két meghatározás közt, és a mindjárt következő magyarázat is, a melyet sz. ethikainak nevez — nem vet reá kellő világot: «Az akarati functio, az úgynevezett elhatározás (.) a functiót megindító képzeteknek az egyéni jellemre való hatása és e kettős tényező» (melyik az a kettő ?) determinatiója.» Nem értem, csak annyit szólok hozzá, hogy definitiónak rossz, mivel definitam ingreditur definitionem, a mit világosan tilt a logika. ***) III. fölolvadás úgy látszik, nem szokott kritikus szemmel utána nézni annak, a mit egyszer megírt. — Schu-

*) *Phaedrus* I. 3. *Lafont*. IV. 6.

**) Későbbre, a VI. fölolvadás idézeteiből meggyőződtem, hogy Liszt épen nem híve a determinismusnak.

***) A definition must not convain the name defined. (*L. Stanley Jeroms's Elementary Lessons in Logic*. XII.) Man hüte sich in die Definitionen Begriffe oder Merkmale aufzunehmen, zu deren Definition der Begriff, welcher definirt werden soll, selber erforderlich ist. (*Drobisch. Logik*. §. 119.

bertről beszélnek életírói, hogy szerzeményeit soha sem olvasta el, hanem az utolsó kóta leírtával rögtön küldte mindeniket a kiadójához. De hát Schubert volt. Non cuius contingit adire Corinthum. *) Azonban értekező is sejtven quodam módó, hogy rossz fát tett a tűzre, folytatólag így igyekszik javítani: «Vagyis azok a fölmerülő képzetek nem idézik elő közvetlenül az elhatározást, legalább rendszerint nem; . . . hanem a karakter reagálhat a reáható momentumokra s ezekkel együtt hozza létre az elhatározást.»

Eben gubát cserélt értekező; mert előbb a motivumok hatnak szerinte az egyéni jellemre; itt pedig «a karakter (az egyéni jellem) hat a momentumokra, (motivumokra?). Tehát a rossz definitiót antinomia váltja föl, a mit a szavak cserélése nem bír eltakarni. Utoljára így foglalja össze szétszórt állítmányait Nro III.: «Miután minden tudatos cselekedetekben a motivumokra a karakter reagál, és így azon cselekedetben az egyéni jelleg minden esetben nyilvánul: megvan a causalis kapocs a tett és az elkövető között, mert a cselekedetek visszavonatkoznak a karakterre, abban causalis magyarázatot nyernek.»

Mivelhogy, mint kezdetben írtam, ez a végeredmény csak az, a mit I. fölolvásó hozott ki az okoskodásából, feleletem is rá megint csak az lehet, a mi ott.

Az idézett végeredmény azonban nem végső szakasza a III. . . . fölolvásásnak. Szerzője, miután korábban váltig kar-

*) Delatinizált korunkban nem forognak közkézen ilyes mondatok. Mivel azonban iskoláinkban s itt-ott azokon kívül is olvassák Horatiust, nem árt idéznem, a mit a közmondás eredetéről ír Gellius (*Noct. Atticae* I. 8.): Sotion, peripatetikus philosophus, a Demosthenesről és Laisról szóló könyvében ezt írja: «A korinthusi Lais alakja díszességénél és szépségénél fogva nagy összeg pénzt keresett, és híre volt, hogy a tehetős emberek sűrűen gyűltek hozzája: de nem bocsátott senki hozzá más, csak a ki megadta neki a mennyit kívánt. Ő pedig fölöttébb sokat kívánt.» Innen, mondja, hogy származott a görögöknél az a szokott közmondás . . . hogy hiába megy Korinthusba Laishoz, a ki nem bírja megadni a mi kívántatott. Demosthenes is elment hozzá alattomban s kérte, hogy élvezhesse; de Lais ezer drachmát vagyis egy talentumot (mintegy 2500 forintot) kívánt . . . A nőnek ily főnhéjazásán és a nagy összeg pénzen és megütközve el rémülve Demosthenes, megfordula s elmentében ezt mondá: «Én ily drága pénzen nem vásárlók megbánást.»

doskodott az indeterministák és túlzó deterministák ellen, most mégis szükségesnek tartja, «védelmezni a tételeit mindkét irányban». Védelmében már elmondott érvek lévén ismételve, nincs mit szólanom hozzá, hanem arra veszek alkalmat, hogy a «determinismus — indeterminismus» fölosztást elemezzem. Mint *divisio* vagy *distinctio*, igaz hogy logice feddhetetlen; csak hogy a Lafontaine rókája azt mondaná reá, hogy «szép fő, de nincs agyvelő benne». Mert lám az első alternativa egy vitatás alatt levő, tehát — neve ellenére — határozatlan fogalom és még határozatlanabb, sőt jóformán nem is fogalom a másik, mint csupán negatív valami, a mi a determinismuson kívül a világon minden lehet. Például a geometria «nem determinismus»; — a struczmadár «nem determinismus». Ezen kaptak a deterministák, túlzók és mérsékeltek, s úgy gondolkoztak, hogy ha az indeterminismus minden lehet, hát legyen a «szabad akarat tana» és ez ellen hadakoznak azon név alatt, a melynek használata még gúnyra is adott alkalmat nekik. De «nem oda Buda!» Ugyanis a szabad akarat, a pártolói szerént, determinálja a cselekményt; tehát a tana nem indeterminismus. Sőt e tan hívei megfordíthatnák a *divisiót*, úgy hogy a cselekvény okai puhatolóit két osztályba sorozhatnák és szoríthatnák, úgymint akaratiakéba és nem akaratiakéba, a mely utóbbi rovatból a «deterministák» semmi módon magokat ki nem vonhatnák, még ha kedvök lenne is hozzá. És most, midőn a deterministáknak tisztára mosott ágyat vetettem, átmegyek a IV. fölolvasásra.

* *

Ennek a szerzője kilép a sorból sőt a II. fölolvasón kívül minden előbbi társának ellentmond, midőn azt írja, hogy «a criminologia nagyrészből független a determinismus kérdésétől». Repudiálja az «olasz positivismus» két tételét is, úgymint *a)* «a bűnös cselekvények különböznek qualitative más cselekvényektől;» *b)* «a bűnös ember is különbözik más embertől, a deli(n)quens egy egészen külön species az emberek között». Demonstratioja az, a mit indirectanak nevez a logika. «Előfordulhatna — írja — az az eset, hogy a csirketolvajt constataílnák a kaponya-alkata miatt,*) hogy javíthatatlan és

*) Nem «miatt», hanem annál fogva.

fölakasztanak.» — Megint: «Hisz akkor mindenki folytonos rettegésben élhet csak, mert nem tudja, melyik perczben találják gyanúsna és mikor tartják jóna eliminálni a társadalomból.» — Ez szent igaz, valamint az is, hogy «akadálytalan küzdhetünk az egyéni szabadság, minél nagyobb mérvű szabadság védelméért a bűnper terén; ezt az egyéni szabadságot, a mely a társadalom legnagyobb kincse, nem szabad föláldoznunk a criminologia büntető jogáért». Azonban «nimum ne crede colori»; mert a IV. fölolvasás minden szép maximái mellett «föltétlen híve» a («sans phrase») determinismusnak, mint kiviláglik íme nyilatkozatából: «minden cselekedet két determinálónak következménye: az organismus(nak) és motívumai(nak)».

Botlástól jórendin ment a IV. fölolvasás. Legalább nem tűnt szemembe flagrans delictum a logika, de bőven a jó stylus kellékei ellen. Fölsorolásukra nem pazarlom a helyet, olvasóm, azt hiszem, fogta észrevenni közlött idézeteimből egyrészeket. De egy szarvas hibát nem hallgathatok el. Az olasz jogász-philosophusok fönnemlített tételeit így vezeti be: «Én az olasz positivismus sarkigazságait abban látom stb.» No már abból mindnyájan azt értjük, hogy értekező az idézendő tételeket «igazságoknak» tartja. De a világért sem! hanem egyikét hamisabbnak, mint a másikat. Nem akarom alkalmazni Buffonnak ismeretes mondását, remélve hogy hibáinak «nem szükségképi elő föltétele az organicus dispositio». (*Determinismus és bűnt.* 53. lap.)

*

*

*

Az V. fölolvasás szerzője rövid bevezetésében azt mondja, hogy a tárgyalás meglehetősen kimerítő lévén, «mellékesnek látszó, de . . . elengedhetetlen (egyres) fogalma(ka)t fog vonni fejtegetése körébe . . . a melyekről eddigelé tarthatatlan balvéleményeket hallott enunciólni» s megvilágításukat ígéri.

Előbb is fölsorolom értekező saját állítmányait, a melyekből aztán megérthetjük s ítéelhetjük vagy legalább jobban érthetjük s ítéelhetjük a czáfolatait is.

1. Az első, methodikai általános állítás. «Minden gondolkodásnak, minden eszméleti működésnek eltagadhatatlan alapföltétele és gyökere egy hypothesis, a melyet valamely

felsőbb igazságból levezetni nem tudunk, de a melyet az empirikus kutatás minden terén összevágólag megerősít minden tapasztalat.» A hány mondat, annyi hiba. Először, minden tudomány «eszméleti működés», de vannak tudományok, például a logika, a mathesis, a melyekben nyoma sincs hypothesisnek. Ennek csupán csak inductiv tanokban van helye. Másodszor, a hypothesis nem jelöl tényállást, hanem csak magyaráz vagy világosít (explicat); a tapasztalás csak tényállást erősíthet meg, hypothesisit magát nem; hanem igenis megdöntheti, ha a megerősített tényeknek csak egyikét is explicálni nem bírja. Tessék összevetni a világosságnak emunationis és undulationis theoriáját. Harmadszor egyetlen hypothesis sem keletkezett úgy, hogy azt «valamely felsőbb igazságból» akarták volna levezetni. Ertekező pedig, quasi re bene geste, így folytatja: «Minden tevékenységünk, minden iparkodásunk a levegőben lógna, ha egyszer nem válnék be e tételnek igazsága: hogy bizonyos körülményekkel, bizonyos tényekkel, valóságokkal együtt járnak más körülmények, más tények, más valóságok.» Fölolvasó az akarta kifejezni, hogy a causalitás kategóriája minden okoskodásban nélkülözhetetlen; de szerencsétlenségére kihagyta az «együtt járnak» előtt azt, hogy kivétel nélkül mindig, a melynek elmulasztása porba ejti a pecsenyét.

2. «A törvényszerűség és az okozatosság fogalma(i) nem fődik egymást.» — Feleljen reá Naville *): «A törvények oly formulák, a melyek előzmény és következmény közti viszonyt fejeznek ki. — Törvény mindig előzményt és következményt teszen föl: Ez így levén, az úgy lesz; vagy: ez így levén, annak úgy kell lennie. Szén és éleny bizonyos mennyiségben és kiszabott körülmények közt egymás mellé állittatván, szén-savany származik: ez chemiai törvény; az éleny és a szén ottiléte az előzmény; a szénsavany keletkezése a következmény. A surlódás meleget szül: ez egy általános tény kifejezése, a mely egy physikai törvényt teszen; a surlódás az előzmény, a

*) *La Definition de la Philosophie* par Ernest Naville. Paris. (Alcan). 1894. 8. Nem mint tekintélyt idéztem, hanem azért, hogy definitiója az igazság keresése minden criteriumát kiállja és példái adæquatok, a mit nem lehet mondani értekező mindjárt következő példájáról.

meleg fejlődése a következmény. Minden növény elvész, ha bizonyos számú hőfoknak teszik ki: ez élettani törvény; a hőfok az előzmény, a növény halála a következmény. Ha azt mondom, hogy az anarchia despotismust hoz létre, tapasztalatok nagy számát foglalom össze egy történelmi törvény alakjába; az anarchia előzmény, a despotismus következmény. Mikor a haza megtámadatik, védelmezni kell, ez erkölcsi törvény: a haza megtámadása előzmény, a védelmezés kötelessége, következmény.

Két jelenségnek egymásután való történésének kimondása csak egy külön tény kifejezése és nem törvény. Hogy törvény legyen, az kell, hogy egy formula bizonyos egymás után következés, bizonyostények együttjárása állandóságát fejezze ki.

Vessük össze értekező állításával, és epilógusát amazéval («minden tevékenységünk stb.»).

Még csak azt teszem hozzá, hogy szerencsétlenül járt a példája választásában értekező, midőn azt hozza föl, hogy «törvényszerűség nyilvánul azon geometriai tételben, hogy a háromszögben nagyobb oldálnak nagyobb, kisebbnek kisebb szög fekszik átellen(é)ben», de hol itt az okozatosság? melyik az ok s melyik az okozat?» Hiú kérdések, mert a geometriában nincs szó se lexről, se causalitásról!

3. «A nagy természet minden nyilvánulásában visszatükröződő törvény alul nem lehet kivonni semmi módon az embert sem, mint a szerves világ egyik megtestesült formáját s nem lehet kivonni az emberi tevékenységet sem, ha a tevékenység alanya maga a természeti erők ellenállhatatlan befolyása alatt áll.»

Ez a tétel — ámbár rosszul van elmondva — világosan bizonyítja, hogy V. fölolvásó a «túlzó» (szerintem a maga nemében igazi) «determinismus» föltétlen híve. Következetes tehát a folytatása:

4. «Minden cselekvést megelőz egy változás az idegrendszerben; a külső behatások megzavarják a nyugalmi állapotot... az így beállott feszültség következtében a szerves ényekben működő physikai és chemiai erők és a külső erő mindaddig működésben lesznek, míg a nyugalmi állapot helyre nem áll.» «A molekuláknak e mozgása természeti törvények uralma alatt áll, következésképp törvényszerűnek kell lenni az innen kifolyó cselekvőségnek.» Da liegt der Hund

begraben! És epitaphiumául más helyt: «Úgy az örült, mint a született bűnös cselekvősege merőben törvényszerű; a különbség köztük és a közönséges ember közt csupán az, hogy ugyanazon külső hatás amazokat más cselekvősegre fogja ragadni, mint emezt; a mi természetes, hiszen különbözik idegrendszerük, elhatározásuk forrása.» Ajánlom olvasóm figyelmébe, mint bevezetést a «büntetés fogalmába», a következővel együtt:

5. «Bizonyos vérmérsékletű ember adott körülmények között csak egyféleképpen cselekedhetik, s ha a mai lélektan» (molekulák és lélek!) «az idegrendszer elemeit, összetételöket matematikai pontossággal meg tudná határozni, épúgy ki lehetne számítani, hogy valaki bizonyos esetben mily magatartást fog tanusítani, mint a hogy kiszámítjuk, hogy mily sebességgel kell (ene) a kilőtt ágyugolyónak haladnia, hogy soha a földet ne érje.» Ilyen mindentudó prófétát «szem nem látott, fül nem hallott, sem más ember», mint megátalkodott determinista «szívébe nem ment.» De nyomozzuk a büntetés fogalmát értekező szerint.

6. E célból el kell tekintenünk a mai társadalomtól a kezdetleges emberig, a ki a legnagyobb veszélyek közt tengeti életét s akkor látni fogjuk, honnét jő a büntetés fogalma és az, hogy az emberek azt igazságosnak kezdi tekinteni...

«A primitív ember, midőn a természet nyújtotta anyagi javakból valamennyit megszerez... ha el akarják tőle venni s annak elvonásával élete veszélyeztetik... a belátás sugallja neki, hogy életét biztosítja, ha ellenfelét megsemmisíti.»*) Enem inductio, mely a tényeket nyugodtan gyűjti és vizsgálja; értekező csak szökdéncsel, nem is annyira tények, mint hypothesisek közt. «A mi tényt fölhoz, nem embernél, hanem az infusoriáknál keresi: «Az egysejtű lények — írja — nagyobb összehúzódással felelnek — quid hoc? — ha nagyobb tömeggel jönnek érintkezésbe, mint ha**) kisebbel s a hozzájuk jutott idegen anyagot vagy assimilálják vagy eliminálják: a sejt ebbeli tevékenységében van alapja a szerves lények minden felsőbb működésének: a szerves lény elhúzódik az oly idegen testtől, a melylyel nem bír meg, s a melylyel megbír, ha rá

*) Legkíméletesebben mondva, nyargaló következtetés.

**) Értekező összeírja a két szót. Hibásan, mert *mintha*, adverbium; *mint ha* (= mintsem ha) conjunctio.

nézve káros, megsemmisíti.» Éles szeme legyen, a ki ebben a büntetés csiráját akarja látni. Sokkal könnyebb volna a jus fortiorist hozni ki belőle. De nyomozzuk tovább:

7. A magasabb fejlettségű lény, a mely valamely kívülről jövő testről tudomást szerez, mielőtt még testével közvetlenül érintkezett volna, egy bizonyos, később, a megszokás következtében praeventiv ösztönné fejlődő activ eljárást fejt ki», (hogy «eljárás» mikép fejlődhetik «ösztönné», értse meg, a ki tudja), «mely ösztön következtében már az érző szervekre való hatás is létre hozza azt a reactiót, a mely szükséges arra, hogy az illető lény fönmaradjon. Ha az érző szervek oly várható hatást jeleznek, a mit az élő lény el nem bír, egyszerűen elhúzódik, a miben a félelem érzésének alapja rejlik, más esetben az idegen anyagot magába veszi s vagy assimilálja, vagy a nem assimilálható anyagot épen ez úton» (mi csoda úton?) «megöli.» (Hogy lehessen anyagot megölni?) «Természetes, hogy annál nagyobb reactiót kell kifejtenie, mivel (sic) nagyobb a szenvedett behatás, s ebben rejlik a fejlődő védelem s egyúttal a büntetés csirája, mint oly reactióként bekövetkezett rosszé, mely az élő lény életfolyamatát megháborító befolyást nullifikálni van hivatva.» Mondhatom, hogy undorodva irtam le ezt a handabandát, a melyre kár volna kritikát pazarolni, de hát: «az ebet szőriről, orosz-lánt körmiről, embert — akarom mondani író — stylusáról.»

8. «Hogy... a büntetés korántsem valami általános igazságérzet*) szülötte, de a büntetés igazságosságának s a büntető jogérzetnek fogalma csak a büntetés hasznosságáról

*) Ismét szerencsétlen példát hoz föl értekező. — «Az ausztráliai» (olv. polynésiai) szigetek fétis-imádója földhöz vágja az istenséget jelölő holmit, ha nem ad kívánt időjárást» Ezt megtoldhatom egy szintoly rossz példával: a calabrese a süvegét védszentje benne tartott képével együtt tapossa a lábával, de korántsem azért, mintha gyöngébbnek tartaná, mert szentségtörése után is imádja amaz a fétisét, emez a szentjét, hanem kívánsága nem teljesültében való bosszús haragja vakítja meg pillanatra. Arra pedig, hogy «soha semmiféle nép jogérzete nem diktálta az istenség megbüntetését» ajánlom értekező figyelmébe azt az igazán megtörtént cselekvényt, hogy az 1816-beli éhség után egy földesúr egész komolyan fellőtt az égbe, bosszúságában, hogy az Isten bő termést adott, a mely a véka búza árrát 16 forintról 1—2-re szállította.

való meggyőződésnek utánpótlása mutatja (az), hogy az emberek csak azokkal szemben tudnak büntetésről, csak azokkal szemben van fogalmuk egyáltalában büntethetőségről, a kikkel bírnak.

Lám a mi a theodiceáknak, a mi — hogy a közbeeső fokozatokat elhallgassam — a mérséklett deterministáknak nem sikerült, tudniillik az, hogy a cosmicus rendet az erkölcsi renddel megegyeztessék, azt az V. fölolvasó egy tollrántással végrehajtja. Sőt többet tesz: az utóbbit az előbbiből származtatja, egyenesen. De micsoda erkölcsi rendet? Azt, a mit himezés-hámozás nélkül kifejez: a legvadabb egoismust! Ezen fölül a logika ellen vétkezik értekező, midőn értelmezendő fogalom gyanánt egyebet jelentő szót bitorol. A büntetés fogalma ugyanis csak ott keletkezhetik, a hol az elítélés hatalma, minthogy az egész társadalom nem vehet részt benne, egy bírói, akár személyre, akár testületre van ruházva; értekező «büntetés»-e pedig csak magán személyre, a sértettre vonatkozik és tulajdonkép csak megtorlást jelöl. És azt hozza ki, hogy «a büntetés nem az igazságérzet*) szülötte». V. fölolvasó az idézett passusban a jus fortioris-t definiálja; a mit még világosabban kifejez a következő:

«A gyöngébb az erősebbel szemben tapasztalja, hogy az attól szenvedett sérelmet hiába próbálja megtorolni s ebből aztán meggyökerezik benne az az érzés, az a gondolat, hogy csak addig szabad terjeszkednie, a meddig az erősebb engedi s azon túl már nem szabad.» E szerint hát az igazságérzet tulajdonképen csak a vagy megtörtént vagy megtörténhető sérelem érzete s a meg nem torolhatáson való boszankodás volna. Monstruosus állítás, a mely nem csak logika, hanem psychologia ellen is vét. Tehát botlás, nagy botlás, külön, mint az eddig regisztráltak valamennyien. Értekező maga is, mintha érzene a sáfrányillatot, s némikép módosítja állítmányait imígy:

9. «A jogérzet... az emberi társas együttlétnek egyéni és társadalmi cselekvőségében jónak, helyesnek, a szükségleteket kielégítőnek bizonyult korlátaihoz, külső föltételeihez való hozzá fűzöttség tudata és érzete... csak hogy ezek az

*) «Igazság» itt = justitia.

alapok elmosódván a jogrend föntartására irányuló törekvés önállósulni kezd.»

«A jogérzet a háttérben» — quid hoc? — «oly gondolatot teremt a sértetben, mikép a sértő, mivel a jog által szentesített korlátokat áthágva jogtalanságot követett el, melyet meg kell torolni, s most már nemcsak azért, mint a fejlődés előbbi fokain, mert az hasznos, de azért is, mert így kívánja egy felsőbb igazságérzet*) jóllehet bele játszák e fölfogásba a védelem eszméje is.

«A talio az igazságérzet egy bizonyos fajának alkalmazása a büntetésre, tudniillik az egyenlőségnek.» Már réges-régen el volt mondva: «szemet szemért, fogat fogért».***) A contradictio a nyolczadik pontbeli állítással világos. Mert hiszen ott a megtorlásból származtatja a jogérzetet, itt meg az «igazságérzet»-ből a «talio»-t.

10. «Nem lehet máshoz, mint épen a czélszerűségi meggondoláshoz számítani, hogy az emberek a jóról, helyesről, igazról való meggyőződéseiknek a büntető jog terén is érvényt akartak szerezni... mivel azon az úton iparkodtak a jogrendet diadalra juttatni, a melyet e végre leghelyesebbnek tartottak. Egy ily fölfogás, melynek nyomai a mai büntető jogban egészen tisztán szemlélhetők: a keresztyén fölfogás. Ez tekintette az életet oly harcznak, mely csak arra való, hogy az ember az örök üdvösséget kiérdemelje s tetteit el fogja bírálni maga az örök igazság... A keresztyén világnézet és bölcsélet iparkodott mindent, a mit igazságnak lehet tartani egy felsőbb kinyilatkoztatásra vezetni vissza, megállapítván ez úton egy felsőbb igazságérzetnek, egy Istentől alkotott erkölcsi világrendnek fogalmát, a mit a bűnös megsért s így a büntetés föladata a teljes restitutio, a mely... oda vezetett, hogy a földi életben megtorlatlan bűnökért a más világon kell vezekleni» (olv. szenvedni), «különben nem volna meg a lakolás, mely multhatatlan arra nézve, hogy az erkölcsi világrend mérlegének másik serpenyőjébe vetve, az egyensúlyt helyreállítsa.»

Ehhez három megjegyzésem van. Egy az, hogy értekező a parallellismusában szintoly szerencsétlen, mint főlebb idé-

*) A ritkítás az enyéem.

**) *Máté Év.* V. 38.

zett példáiban (második és nyolczadik jegyzet). Mert hiszen a büntetőjogi nézet, melyet ő a keresztyén fölfogásban megtalált-nak vélt, szerinte «az egyenlőségnek alkalmazása a büntetésre», a mit e helyt «teljes restitutio»-nak és «egyensúly»-nak nevez. De hát van-e egyenlőség egy véges bűn, egy gyarló tett és az örök kárhozat közt? A felelet nem kétséges. Más az, hogy a mennyország és pokol eszméje nem a keresztyénséggel kezdődik, mert már az ó-görögnek volt elysiuma és tartarusa. Harmadik az, hogy értekező, mint a kancsal mészáros, ezúttal nem oda vág a hová néz, hanem az erkölcsi elem büntető jogbeli jelenlétének akar oldaldöfést adni; a minthogy azt másutt világos szavakkal ki is mondja.

11. «Az államtól absurdum volna, ha azt kívánná, hogy az ember önmagával harczra kelve győzze meg characterét, hiszen ez ellent mond minden psychologianak, hiszen az ember karaktere, szervezeti dispositiója az, a min keresztül hat minden benyomás... és így a karakter nem csak irányadó, de határozottan uralkodó tényező; ha tehát ezt legyőzné valaki, megbénítaná azon organumát, a melylyel egyáltalában tudomást vehet a külvilágról s a melylyel egyáltalában arra hatni képes és így élő halottá válnék.» Ezek nagy szavak, de csak ismétlései a túlzó «determinismus» tételeinek. Nincs is «illustrálva» velök «a determinismus és indeterminismus közti óriási különbség.» Nem szükség hát korábbi észrevételeimet ismételnem.

12. «A kinek szervezeti dispositiója már születésekor olyan, hogy ellenállhatatlan hajlandósága van a bűnre, ott manapság még miként a halál ellen nincs orvosság, ott csak egy a teendő, a született bűnöst ártalmatlanná tenni, megszüntetni minden alkalmat, hol vészes természete érvényesülhetne.»

Az alkalom megszüntetését oda fokozza V. fölolvasonk, hogy: «Lehet óvatossági rendszabályokat alkalmazni valakire, mielőtt még valami büntettet követett volna el», a mit a IV. fölolvasonk a legnagyobb abnormitásnak nyilvánít s én is vele tartok. Erre még majd visszatérek, most pedig még csak azt kell elmondanom, hogy a két értekező összetalálkozik a végeredményben, melyet V. így fejez így fejez ki:

«A büntető jognak egy főfeladata, a mely... tudományosan igazolható: a társadalom védelme, a büntett meggátolása.» Erre is áment mondok azzal a kikötéssel, hogy úgy a

mint értekező igazolta, Aristotelesnek következő passusát alkalmazom reá*): «Igazakból nem lehet hamisat következtetni; hamisakból igazat lehet; de nem úgy mintha megbizonyíttatnék, hogy azért van, hanem hogy magában igaz. Világos hát, hogy mikor a következmény hamis, az előzményeknek is okvetetlenül hamisaknak kell lenniök, vagy mindeniknek vagy némelyiköknek; ha pedig a következmény igaz, nem szükséges, hogy az előzmények valamelyike vagy mindenik igaz legyen, hanem meglehet, hogy ha azok épen nem is igazak, a következmény igaz, de nem szükségképen. Oka az, hogy mikor két dolog oly viszonyban van egymással, hogy ha az egyik van, a másiknak is okvetetlenül lennie kell, ha emez nincs, amaz sincs; de ha emez van, nem következik, hogy amaz is legyen.»

Önként érthető, hogy a büntett meggátlása módjára úgy, a mint azt értekező a főlebbiek szerint formulázza, nem adom beleegyezésemet, valamint biztos vagyok, hogy olvasóim legnagyobb része sem.

Az V. fölolvásó saját állítmányait az eddigiekben felsorolva, előveszem a «tarthatatlan balvéleményeket», a melyeket ő megczáfoltaknak hiszen.

1. «Minthogy — írja — minden logikai alapot nélkülöz s merőben igazolhatatlan igazságokkal iparkodik» (ki ?) bizonyítani, elfogadhatónak nem tartom, ha az állami működést oda utalnák, mikép a büntetést ne tekintse» (ki ? vagy mi ?)

*) Aristoteles: *Analyti priora*. II. 2., 4. «Ex veris non potest falsum concludi: ex falsis verum potest, non ita tamen ut probetur cur sit, sed tantum quod sit. Apparet igitur, cum falsa est conclusio, necesse esse ut ea ex quibus ratio constat, falsa sint aut omnia aut aliqua; cum autem conclusio est vera, non necesse esse ut aliquid aut omnia vera sint, sed fieri posse ut, cum nihil veri sit in syllogismo, conclusio vera sit, non tamen necessario. Causa autem est, quia cum duo ita inter se affecta sunt, ut si unum sit, necessario sit alterum, hoc si non sit, neque illud erit: sed si sit, non necesse est illud esse.

Trendelenburg a következő példával világosítja: «Minden egy közőny derékszögletű (nem igaz); Minden négyzet egyközőny (igaz); Tehát minden négyzet derékszögletű (igaz).» E tárgybeli divagatiómat mentse az, hogy a conclusióból a præmissákra való következtetést a logikának előttem ismeretes egy tankönyvében sem találtam meg. Az enyimben (*Logika* 2. kiadás § 223.) megvan, de az Aristotelesével összevetve kitűnik, hogy nem tőle tanultam.

«egyébnek, mint oly eszköznek, a melylyel, mint joghátránnyal» — quid hoc? — «kijelenti, hogy a büntettet a maga szempontjából károsnak tartja.»

Ez a passus, a mely értekező stylusának jellemző mutatója, nem fejezi ki szabatosan azt az állítást, a melyet meghazudtol, sem azt, hogy melyik oldalról jön. De megczáfoltnak sem látom azzal, a mi nyomban követi; «megengedem, hogy ez igen jó orvosság ott, a hol szentelt vízzel gyógyítanak». Mi kapcsolatban van ez az előzménnyel?

2. «... a determinismus ethikai alapon merőben erőszakolt fogalom, ép oly kirívón erőszakolt, mint az ember állítólagos ethikai hivatása... Az ember természeti s nem ethikai productum: ... az ethikai hivatásnak, mint öncézlnak, a jogban semmi helye.»

Ha úgy értené az V. fölolvásó az «ethikai determinismus»-t, mint elődjei, tudniillik, mint determinismus és beszámítás megegyeztetetőségét, kezét fognék vele; de ettől távol van. Annak pedig, hogy az erkölcsi elem a jog teréről kiküszöböltessék, én ellentmondok, tisztelt olvasóim sem fogják helyeselni.

3. «Az olyas okoskodás, hogy a beszámítás a charactert terheli, hogy beszámítható az, a mit szándékosan, tudatosan követett el az egyén, vagy hogy a beszámítás oly tényekre vonatkozik, a melyeket a törvény delictum (ok) nak mond, teljesen tarthatatlanok.»

A felelet rá az, hogy azt, a mit az egész világ, kevesek, jelesen értekező kivételével, úgy tart «tarthatatlan»-nak, higgadt észszel, nem mondhatni; az oly példák, mint: «ez alapon notorius gonosztevőt is, ha holtrészezen lekésel valakit, nem lehetne büntetni» és «ha a beszámítást csak azon egyénekre szorítók, a kik a külvilág motivumaira rendesen reagálnak úgy, mint a többi ember, a született bűnöst ki kellene zárunk», már csak hibás constructiójuknál fogva sem bizonyítanak egyebet, mint eszmezavart. Értekező ugyanis nem tudja megkülönböztetni az «imputatio facti»-t az «imputatio juris»-tól. Tanulja hát meg a *Conversations Lexicon*ból: «Beszámításnak egy a felől való ítéletet nevezünk, hogy minő kapcsolatban van egy külső jelenség a cselekvőjével, vagyis annak a kimondását, hogy bizonyos személyt egy tény okának kelljen tartani. Ennek az ítéletnek kétféle tartalma van: úgy mint a csupa tetties beszámítás (imputatio facti), hogy valaki cse-

lekvő, például, hogy egy másiknak a halálát okozta; aztán a jogi beszámítás (*imputatio juris*), miszerint a cselekvő a cselekvényiért felelős.» (*Brockh. Conv.-L: Art. Zurechnung.*)

4. «Szeretném tudni, miféle földöntúli igazságokkal fogják» a beszámítás pártolói «bizonyítani, hogy az államnak egyáltalán joga van büntetni». Értekező ismét a kancsal mézsáros bőrébe búvik; mert a mit mond, nem azt teszi, a mit tenni látszik, tudniillik, mintha ő kétségbe vonná az állam jogosult voltát; hanem azt, hogy *mystico-metaphysico-christianus* ellenfelei balgatagok sazt sem bírják megbizonyítani a miben igazok van. Aztán egy *Flankenbevegungot* csinál: «de az ily czéltalan időfecsérlés teljesen fölösleges volna, mert a kriminologia nem töri a fejét oly ide nem tartozó dolgokon, vajon az államnak van-e joga büntetni. Az állam kénytelen büntetni, mert különben nem existálhat . . . levén e jog semmi egyéb, mint az állam akarata.» Kénytelenség és akarat mikép illenek össze? De akár egyeznek, akár nem, az adott definitio csak botlás. Hányadik? nem számítottam, de annyi igaz, hogy a kérdésre nincs felelet benne. Kimondom hát helyette világosan, hogy az államnak, vagy szabatosabban fejezve ki, a delegálta bíróságnak van joga; sőt *sui juris* személyt egyedül annak van joga büntetni.

5. «Az a fölfogás, mely a bűnt társadalmi *productum*-nak tekintí, sazt mondja» (a fölfogás?) «hogy a bűn merőben a mai társadalmi viszonyok következménye, épen e társadalomé, a mely az általa teremtett nyomorával daczolni képtelen egyént megsemmisíti . . . csak egyetlenegy konkrét esetben volna igaz, ha tudniillik valaki abból indul(na) ki, hogy, ha a föld kerekiségén csak egyetlenegy ember volna, akkor (,) legyen az maga a megtestesült bűn, nem volna képes bűnt elkövetni, mert nem volna ki ellen; de ha már másik vagy több ember is van, már áldozhat szenvedélyének, mert van, a kinek rovására az történjék.» Ezt a truismust sokkal rövidebben s jobb *stylussal* mondhatta volna el értekező; de halljuk tovább: «Hogy azonban ez a fölfogás, minden más esetben hamis, az a szervezeti *dispositio* örökletességéből» — *quid hoc?* — «következik.»

Akarja-e tudni olvasóm, hogy mikép «következik». Megmondom: Lombroso s követői, köztök értekező, azt állítják, hogy az emberiség radicaliter különböző két speciesből áll,

úgy mint azokéból, a kik bűnösöknek születtek és azokéból, a kik nem születtek bűnösöknek. Amazoknak okvetetlenül bűnökkel kell elkövetniök, és így a bűn természeti produktum. Csak-hogy ez a «tehát» nem áll. Mert «társadalmi» és természeti, nem ellenmondó (contradictoria), hanem csak ellenkező (contraria) fogalmak, nem rekesztik ki egymást és nem alkalmazhatni reájok a «non datur tertium»-ot. A mi «társadalmi», lehet «természeti»-is és megfordítva. A korholt fölfogás nincs meg-czáfolva.

6. «A statisztikának azt vetik szemére, hogy adatai azt a hiedelmet gerjesztik az államban, hogy bizonyos számú embernek minden évben a bűn martalékaivá kell lennie, a ki tehát épen oda jut, az nem tehet róla, azon csak a törvényszerűség consequentiái teljesedtek be, s mivel így a statisztika ráiktálja a társadalomra, hogy minden százból két-három bünt kövessen el, az egyén nem érezvén magát felelősnek, nem fog küzdeni a bűn ellen.»

Ezt a jámbor szemrehányást valószínűleg elmellőzte volna értekező, ha ez a végzetes «felelősség», haragra nem ingerli, mint a vörös posztó a spanyol bikát. Mivel pedig a statisztika ócsárlóin nem boszulhatta meg magát s a tudomány védelmére kelt minden áron, még azon is, hogy maga magával ellenkezésbe jó. Lám, mikor azzal menti a statisztikát, hogy az «annak konstataciója», hogy a jelen társadalmi viszonyok a jelen jogrendszer uralma alatt ennyi meg ennyi fog bünt elkövetni, csak figyelmeztet, csak int, hogy ez állapotokat, hogy ezt a jogrendszert változtassuk meg»,*) nemde kényszerített bevallása annak, a mit épen czáfol, tudniillik, hogy «a bűn társadalmi productum» is lehet? Azonban megint visszatér, mint a *Példabeszédek*ként,**) «az eb az ő okádására», az ő kedvencz themájára vagy igazabban rögeszméjére imígy: «A kit szervezeti dispositiója a bűnre visz, azt (sem) mi sem tartja vissza, ha alkalom nyílik... és ha valami visszatartja, az a valami nem a felelősség. A kriminologia fölöslegesnek tartja oly elavult fogalmakkal, mint a felelősség és a beszámítás, operálni.» Multa ronascetur quae jam cecidere, és azt

*) A ritkítások a magamé.

**) *Proverb.* XXIV. 11.

állítom, hogy elavult fogalom jobb, mint destructiv fogalom, a milyen a «született bűnös» eszméje.

7. «Azzal támadják meg a kriminológiát, hogy visszaidézi a boszorkányperek és inquisitio korszakát, a mikor, ha valakit el kellett tenni láb alul (sic), azt mondták rá: gyanús, ezután majd azt fogják rámondani: veszélyes.»

Értekező azzal akarja a két eljárás közti hasonlatot elmosni, hogy nemcsak különbözőknek, hanem éppen «contrarium»-oknak állítja.

«Az inquisitio korában az állami főhatalom bűnnek tartott bizonyos vallási fölfogást, mivel a katolikus vallást tartotta az állam egyik talpkövéül, a mi tehát ennek fölfogásával ellentétben volt, azt állam ellen irányulónak tekintette, s ebből egész következéssel folyt, hogy ki is akarta irtani.» Ez egy; a másik az, hogy «az inquisitio hírhedt regimentje a főfő inquisitortól le az utolsó porkolábig buta barátokból állott, a kik hozzá még a romlottság meglehetősen (sic) fokán állottak.»

Ennek az előadásnak számos, stylaris és tárgyias inaccuracyit elhallgatva, csak azt jegyzem meg, hogy egyik pont sem enyészteni el, nem is csökkenti a két eljárás hasonló voltát, sőt az első éppen az ellenvetők parallelismusát támogatja és csaknem ismétli. Mert az előbbi az eljárásnak okára és tárgyára, a másik a végrehajtóra vonatkozik és az eljárás maga érintetlenül marad. Az a különbség ugyan látszik meglenni, hogy (az inquisitio korában) a vádlottból torturával csikarták ki a bevallást, de ez értekező saját szavai szerint, csak «a bizonyítás módját» jellemzi s ez másnemű pörökben is megvolt. A két eljárás elve s annálfogva hasonló volta ebben az elvben rejlik, hogy «fœnum habet in cornu, longe funge!» és «fuge quem natura notavit.» Arra pedig, a mit az inquisitio regimentjéről mond értekező, hogy az inquisitio organumai mind «buta barátok» és «romlott» erkölcsűek «voltak» egyszerűen nem igaz, s aztán azt válaszolják ellenfelei, hogy ha a középkor a barátoknak, a kriminologia az orvosoknak szolgáltatja ki a társadalmat», a minek V. fölolvásó oly formán mond ellent, a hogy a székely kocsis gazdájának arra a kérdésére: «Megették-e a lovak a zabot?» azt viszonozá, hogy «Hát hát bizony nem is itták meg!» Azt írja tudniillik értekező, hogy «abban nincs semmi borzasztó, ha azok mondanak ítéletet a felől, vajon valaki született bűnös-e vagy sem, a kik

ehhez tudnak, mintha a jogászokra bízna, a kik e tekintetben tehetetlenül kénytelenek állani.» A valóság az, hogy a társadalom se egyikre, se másikra nem bizza ezt az ítéletet, mint, a melynek egyáltalán semmi alapja nincs, mert a «született bűnös» eszméje csak egy physiologiai kis iskola koholmánya s a társadalom nem oly balgata, hogy bogár után induljon, a mely nemcsak gazba», hanem veszélybe vezetné, miután az erkölcsi elemet kűszöbölne ki az emberi életből és társadalomból.*)

Nem hagyhatom szó nélkül fölolvasonknak az orvosi competentiát bizonyítani akaró ferde példáját: «Orvos Howard Jahn (sic) volt az, a ki először figyelmeztetett a börtönök egészségtelenségére s az ő működésének köszönhető Anglia börtönügyének reformja.»

Egy meglevő s működő intézet állapotának megismerése s ismertetése és egy ember idegei valódi szerkezetéé s attól függő hajlamaié, indulataié s egész jelleméé közt igazán «óriási különbség» van; hát még azt következtetni, hogy a ki az egyikre alkalmas, a másikra is az, nemcsak bámulatos, hanem nevetséges abszurditás.***) A mi pedig a «börtönügy reformját Angliában» illeti, az fölolvasonknak csak álmoképe. Csupán

*) Épen kapómra jött egy olvasmány, melyben a szövegben fejtegetett «jogász-fogás» kerekebben van kimondva. Idézetem megértésére szükséges megírnom, hogy egy fiatal legény útát veszve a tengeren bizonyos szigetországba vetődik, a melynek politikai szerkezete túlsz es a Platon *Respublikáján*; mert ott nem philosophusok, hanem orvosok oligarchiája kormányoz s vallásuk legfelsőbb lénye nem az Isten, hanem az Anyag. Ennek a tiszteletére minden éven ünnepet rendeznek, a melynek látványát imígy írja le az említett fiatal a maga nyelvéen: «Tanúi valánk az Anyag dicsőítőinek hosszú menetsorára. A politikusok után az Egyetemes segély küldőttei mentek . . . Aztán a főbírák, utánuk az albírák vegyesen az egészségügy küldőtteivel, a halálos vétkek és öngyilkosságok tudósítóival, az örültek orvosaival; a kik közt útitársam kijelölte nekem a híres Ligozint, az emberhús kezelőét. Ő és az örültek házabeli kollégái közbenjárókul szolgálnak az igazságszolgáltatás és az orvosok közt, a hóhérnak kezébe adják vagy kiveszik a kezéből a kit nekik tetszik, lezárolnak, eltiltanak, elítélnek mindent a felelősség dogma szerint, a melynek csak ők bírják a titkát. Két sor sajátkezü írásuk elég arra, hogy valaki a vesztőhelyre vagy a börtönbe jusson.» (Léon A. Daudet: *Les Morticoles*. Paris 1894.)

**) Képtelenségnek írtam volna, de mivel nyelvrontóinknak tetszett ezt a kétségtelen értelmű szót ősi jelentéséből kivetkeztetni s a

annyi igaz belőle, a mennyit egy jól informált szakember így ad elő: «Az angliai fogházak szerkezetének benső állapotát föl kellett fődözni, hogy ösztönt adjon jövődjö javításukra. Howardnak élénk leírásai nagy figyelmet keltettek és befolyásuk alatt törekedtek annak a romlottságnak, legalább a testre való tekintetből ellene dolgozni. Mindent felölölő javításra egyelőre sehol sem haladott az ügy. Még most is (1890.) fönnáll Angliában egy a fogházak javítására s a halálbüntetés el-törlésére működő társulat.»*)

Két megjegyzéssel látom szükségesnek kísérni idézete-met. Egy az, hogy a mit tett, mint nem-orvos is épen úgy megtehetette volna Howard. A másik az, hogy a börtönök szer-kezete s az emberi jellem mivolta közt nincs a legparányibb analogia is. És valaki az elsőnek a vizsgálására igen alkalmas lehet, holott a másodikkal szemben, fölolvásó szavai szerint: «tehetetlenül kénytelen állani».

9. «Annak semmi alapja sincs, hogy a büntetőjog a jog-érzetet kövesse, hiszen épen megfordítva van, tudniillik a jog-érzet igazodik a czélszerűnek, helyesnek gondolt s instituált jogintézmények szerint; igen szép eredményre jutnánk, ha a népben élő jogérzetet véve zsinórmértékül, akarnánk büntető codexet csinálni.» Ezt a gyönyörű passust olvasóm ítéletére hagyom és csak az az észrevételem hozzá, hogy értekező a népet, a mint látszik, csak Zola *La Terre*jéből ismeri.

10. «A büntetőjog ne terjeszsze a nép közt a fatalismust és quietismust.» Ez a «szempont» megint boszankodásra ger-jesztí fölolvásónkat: «Ennek a szempontnak nem szabad egy-általá(ba)n fölvetődni . . . Hogy a jognak az emberek világ-nézetéhez mi köze oly alakban, hogy a jog maga terjeszsen egy bizonyos világnézetet vagy philosophiai fölfogást, az a jog mibenlétének» (akarja mondani: «mivoltának») «teljes ignorálása. Az állam valamely speciális intézkedéssel küzd-het egy bölceleti nézet ellen, vagy inkább követőí ellen,» (hiszen, mint láttuk fölebb korholta az államot, hogy az eret-

•lehetetlenség» s ezenkívül még az •ineptio» synonymájává tenni, ma már ambiguitas nélkül sem élhetni vele.

•Képes» = képzelhetni ;

•Képtelen» = képzelhetetlen.

*) Brockh. *Conv.-L.* Art. Howard.

nekeket üldözi!) «de, hogy az egész jog azon czélt tűzte ki, hogy egy abstract fölfogás ellen szálljon harczba», (ezt azon «szempont» nem követeli), «az annyi, mint a jog tulajdonképeni föladatát porba ejteni.» Nagy szavak! ítéljen rólok az olvasó. Csak azt jegyzem meg, hogy «az állam intézkedései törvények, a jog pedig a törvények érvényesítése: miszerint a fatalismustól és quietismustól félőknek s óvakodásra intőknek igazuk van és értekező czáfolata «esik porba».

Én pedig miután ezt és a többi kilencz czáfolatot dugába döntöttem s V. fölolvasónak szintannyi állítmányát a valótlanságok sorába igtattam, hadjáratomat az öt vitézből álló csapat ellen bevégezem. Nem mint jurista hadakoztam; mert ismereteim e részben nem terjednek a jus naturænál tovább, a melyet ma némelyek, sőt sokan is nem tartanak rationális tudománynak, nem is, mint juristák, hanem mint «akarnék nem lehet» philosophusok ellen, a kiknek azon dieterium megfontolását ajánlom: «si tacuisses philosophus mansisses.»*) Mindent összevéve, négy fölolvasó a determinismust a beszámítással összeegyeztetni törekedvén, eszeskedése természet szerint füstbe ment. Az ötödik pedig merőben ragaszkodik a rideg determinismushoz és így — kereken kimondva — erkölcstelen tant pártol.

Van még egy VI. fölolvasás is az előbbiekhöz csatolva, egy «meghívott szaktanár» értekezése, a melyben igen kevés vitatni valót lelek. Egyfelől, mivel értekező, mint jurista beszél, a mibe mint főlebb is elismertem, nem vagyok qualificálva beleszólni, másfelől abban, a mi a bölcséletbe vág, nézeteink ha különböznek is, diametraliter nem állanak szemben az övéi az enyimekkel.

De van egy pont, a melyhez inkább csak módosítólag hozzá kell szólanom; mert én minden alkalmat megragadok, hogy az annyira félreismert akaratnak, mint önálló lelki tehetőségnek rehabilitációját, ha kieszközölni nem bírom, ügyét legalább elébb mozdítsam.

Nos hát a VI. fölolvasó így nyilatkozik: «Mikor valaki azt mondja, hogy nem fogadja el a szabad akarat tanát, ezzel még nem præcizirozza a tételt, mert abban a két szóban a

*) V. ö. *Jób k. XIII: 3.* — *Példab. XVII. 28.* — Boethius de Consol: *Philos. II. 17.*

szabadság fogalma van meg. Ha valaki determinista, ha ő a kötöttség híve, akkor azt kell mondania, hogy nem fogadja el az akarat létezését».

Nyomós ellenvetés, de csak negatív. A pozitív az, hogy értekező «az akarat-elmélet alapján áll». Ámde ez is csak akkor volna «præcisirozva», ha csupán *egy* oly elmélet léteznék a bölcsélet terén, a mi nincs úgy. Egyfelől a mérsékelt deterministák is vallanak, a mint láttuk, némi akarat-elméletet; másfelől a nem-deterministák — nem az indeterministákat értem — sokféle rész szerint csak árnyalatban különböző oly elmélettel állanak elé, a minél fogva értekező is szükségesnek látja megállapítani, imígy: «Ha a character, az értelmiség és a szervezeti dispositiók nem abszolút tényezők, akkor kell még valaminek lenni, a mi ezeket kiegészíti, és ezt nevezzük akaratnak». Ezt sem mondhatni szabatos értelmezésnek, de tartalma ellen nincs kifogásom. De nem tartom igazoltnak ezzel az előzménynyel: «Elfogadom, hogy motivumok vezetnek bennünket. De a motivumok súlyát az ember állapítja meg». No már itt a motivumokkal, akár a motivumok súlyával az ember van szembeállítva; ámde ezek nem koordinált fogalmak, tehát összeállításuk, botlás! A hiba azonban helyre van hozva az idézett definitióban, a hol a character, értelmiség és szervezeti dispositio, mint tényezők állanak szemben egy más tényezővel: az akarattal, és így «szent a békesség»!

De midőn a «szabadsági kérdésre» megy át értekező, megszűnik az egyetértés köztünk. A «szabadság» nem csak negatív, hanem merőben határozatlan fogalom és ha alkalmazni akarjuk, meg kell előbb mondanunk, mitől vagy mi alól való szabadság? És ha erre a kérdésre azt feleljük, hogy a testi motivumok uralma alól, úgy sem jutunk pozitív eredményhez. A baj onnét van, hogy a «liberum arbitrium»-ban az utóbbi szó helyett voluntast tettek, s ez által két különböző fogalmat (akarat és választás) azonosítottak. Hogy voltaképp különböznek, nem csak mondom, hanem egy idézettel bizonyítom is. «Akarat a belátással párosult törekvés. Az ösztön vak, a vágy czélt tűz maga elé; holott az akarathoz a kívánt czél elérhetése tudata járul. Elérhető pedig az, a mi végpontja egy okozatsornak,*) a melynek kezdetét magunk hozza létre

*) Kausalreihe.

és teszi minden következő tagjai okává». (Közbeszólva, ezzel az akaratnak tökéletes spontanieitása s minden motivumtól való függetlensége ki van mondva; a mi azonban a következő folytatásban el van mellőzve.) «A vágytól tehát különbözik az akarat: 1. állandóságával, 2. megfontolásával,*) 3. azzal a bizonyossággal, hogy foganata lesz... Az akarás különbözik az ösztöntől, a vágytól és az óhajtástól... Az akarat az embernek legbensőbb sajátsága... Az önkényesség**) (liberum arbitrium) a szabadság legalacsonyabb foka, tudniillik különböző lehetőségek közüli választás szabadsága. A ki ebben látja az akarat szabadságát, összeveti azt, hogy valaki nem bírja a megfontolás eredményét előre meghatározni, azzal a tehetséggel, hogy ő minden előre való meghatározás nélkül bír választani. Választani annyit tesz, mint a jobbnak tetszőt inkább szeretni; de minthogy ez csak megfontolásnál fogva történhetik, a válasz-okoskodás általi indokolást teszen föl: a ki pedig az önkényesség alatt okoskodás nélküli cselekvést***) ért, az már nem az erkölcsi szabad cselekvésről beszél.+)

Meg kell jegyeznem, hogy oly bölcselőnek kölesönöztem a szavait, a kinek a nézetei egyébaránt nem egy pontban különböznek az enyéimtől, de a két fődolgot világosan elismeri és bevallja. Egyiket azt, hogy «akarat» és szabad választás» lényegesen különböző fogalmak. A másikat azt, hogy az akarat egy okozatsornak a kezdete (der Anfang einer Kausalreihe); tehát legelső ok, a melyen túl emberi ész nem tud menni. A világosság elméletében, azokról a valamiknek látszó semmiktől, a hypothesisektől megválva, nem hathatunk mélyebben a napnál, mint világosság forrásánál, illetőleg a hullámzást indító, benne rejlő erőnél. Valamint a villamosság jelenségeiben s működései láncsorában az a voltaképen ismeretlen és megmagyarázhatatlan első szem, a villam-erő, melynek definitiójában nem bírunk más proximumgenust igtatni, mint azt, hogy «legelső ok».

Minden ténynek s így az ember, sőt minden élő lény cselekvényeinek meg van vagy vannak legelső okai. Ezek az emberben egyfelől a testi ingerek, másfelől a lelki akarat, a

*) Ueberlegung.

**) Willkühr.

***) Handeln ohne Grund.

†) Kirchner *Wörterbuch d. philosophischen Grundbegriffe*.

melyeknek létezését nem kell bizonyítani, mivel minden ember öntudatára hivatkozhatunk és csak perversitás vagy elbotlott ész tagadhatja. Az ingerekre s akaratra nem inductio nyomán ruházzuk az erők nevét, hanem a vágyak s az akarat a típusai a természeti erőknek is, a melyeket különben képzelni sem tudnánk. A két fajta erők: az inger (hajlam, vágy, indulat, szenvedély, fájdalom, félelem) és az akarat a cselekvénynek eredeti és coordinált motivumai. Azok hol harmoniában, hol disharmoniában vannak; hol egyetértőleg és barátságosan működnek, hol ellenkeznek, és mivel mindenikök hatni akar, küzdenek egymással. Ez ismét tagadhatatlan tény, a melynek ismeretét a «liberum arbitrium» fogalma megzavarja, sőt elföldi. Erre ne hajtsunk, hanem maradjunk a küzdelem eszméjénél; de ne feledjük, hogy az embernek intelligentiája is van és ez az akaratnak a tanácsadója, a melynek tanácsát, ha követi az akarat, a négy főerény elseje, a prudentia teljesül. Ha az akaraterő az intelligencia tanácsát meghallgatva, az ingert működni hagyja, sokszor segíti is: a létrejövő cselekvény erkölcsi tekintetben közönyös, ámbár más szempontból nézve hasznos vagy káros lehet. Ha pedig küzdelemre kerül a dolog, vagy egyik győz, vagy a másik. Ha az akaraté a diadal, a keletkező cselekvény erényes; sőt már maga a küzdés, ha célzt nem ér is, némi erény számba megy. De ha az akarat kudarcot váll, vagy ha éppen nem is fog a küzdelemben, a csupa inger motiválta cselekvény bűn vagy vétek nevét kapja. És még egy fővonás az, hogy benső tapasztalásunk tanúsága szerint, az akarat rugalmas természetű, azaz, hogy a lélek vagyis az én az akarat erejét, mint a gépész a gőzét vagy a hegedűs, hangoláskor a húrját*) feszítheti vagy eresztethi és tartósan működtetheti is. De világos az is, hogy nagyobb ingernek nagyobb erővel kell, kisebbnek kisebbel lehet ellentállani; a mi azonban ez erénynek csak quantitását, nem kvalitását vagy éppen essentiáját illeti. De megfordítva, a vétek kisebb, ha az inger nagyobb; és nagyobb, ha az inger kisebb, de mindenesetre csak vétek és elkerülésére ha nem teszi meg az ember, a mi hatalmában van, a cselekvény beszámítandó.

*) Az alliteratio nem szántszándékos. Még azt is hibának tartom, mikor a klasszikus auctorok commentatorai azt egy s más helyre ráfogják.

Következőleg igazságtalanul hibáztatja némely fölolvasonk a kriminológiát azért, hogy a beszámítás megítélésekor tekintetbe veszi a bűnre ösztönző inger kisebb-nagyobb fokát. Melékesen szólva, azt sem tartom hihetetlennek, hogy a lelkek is különbözők lehetnek, a mennyiben egyiknek a feszítő tehetősége nagyobb vagy kisebb; a mit persze a IV. fölolvásó orvosai sem fognak kiírtatni. De hogy az régi hite az emberiségnek, a latin magnanimus s a görög μεγαλόφρων is bizonyít.

Ismétlem, hogy ha hát az ember azt, a mi hatalmában van, nem teszi meg, cselekvénye beszámítható és beszámítandó. Ez a dolognak gyakorlati, a felelősség pedig elméleti oldala.

Mint hogy az emberben az inger és akarat voltaképi és sohasem hiányzó tényezők és az előbbinek győzedelme s e szerint a bűn gyakori eset, — «kétszer esik el az igaz és fölkel»*) — bizvást el lehet mondani, hogy minden ember «bűnösnek születik!» De olyan embert, a kinek cselekvényei csupán csak akarata okozatai lettek volna, de olyat is, a kinek akarata a vágyaival soha és semmi esetben szembe nem szállott volna, se történelem, sem a tapasztalás nem ismer, tehát az emberiségnek született bűnösökre és nem-bűnösökre való fölosztása csak szófia beszéd; annál inkább, mert a legelvetemedettebb bűnöst, a kinek egész életében ne lett volna oly pillanata, a melybe a lelkiismeret hallattatta vele szavát, még csak képzelni sem lehet. Ennélfogva a beszámítás alól ép eszűt senkit sem lehet kivenni.

Az akaratnak helyes fölfogása pedig igazolja a beszámítást; holott az a hypothetikum quid: a liberum arbitrium és annak költött működése a két ingerközti balancirozás, magyarul tétovázás, legcsekélyebb alapot sem szolgáltat a beszámításnak. Oly dolog az, mint ha egy apa a fiát két ajándékkal, egy hamis és egy jóféle arannyal kínálná, de úgy hogy valamelyiket válaszza s aztán, ha a hamisat találná elvenni, megverné érette. A «Buridán szamarát» mellőzve, egy francia bölcselő**) idézte példát vitatok meg egy pár szóval. Cæsar — írja N. — a Rubiconhoz érkezvén, tétovázott «polgári kötelessége» és «nagyra vágyása» közt.***) Ámde ezek nem ellenkez-

*) *Példab.* XXIV. 16.

**) Naville: *Définition de la Philosophie.*

***) V. ö. Lucan: *Mars.* I. 185—212. Es Sueton *Jul. C.* c. 31. . . .

nek egymással. Mert ha Cæsar, a háborgó Rómát lecsendesíti s népét bölcs kormányzásával boldogítja, szintűgy teljesíti «polgári kötelességét»; sőt még jobban, ha mintsem hadjáratát abban hagyva, az egész ügyet koczkará teszi. Melyik fölöl nyomja hát a beszámítás terhe? Az akarat, mint fölebb írtam, mentire hagy, vagy segít vagy küzd, de sohasem alkuszik.

Még egy kérdés tolokodik elénk, tudniillik, hogy képzet és képzelődés lehetnek-e okai cselekvényeknek? A felelet egy pillanatig sem kétséges. Mert történelem s mindennapi élet számtalan ténynyel bizonyítja, hogy igenis lehetnek. Kérdés és felelet belévág a kriminológiába. Mert, ha kiviláglik, hogy a bűnös képzete hallucinatio, uralkodó rögeszme, szóval különböző fokozatú örültség volt, az lényegesen határoz a beszámítás kérdésében.

A mi a külső motivumokat vagy, a mint szokták kifejezni, a cselekvőnek az universumhoz (Kosmos) való viszonyát illeti, világos, hogy a külső hatás csak az «ingert» keltheti föl és ennek közbenjárása által szállhat szembe az akaratral és csak ennyiben lehet és kell a beszámítás fokozataiban tekintetbe venni.

Ez vázlatban az akaratnak, nem elmélete, hanem csak létének s működésének, mint ténynek és adatoknak egyszerű előadása. A ki pedig azokat nem akarná látni, az maga magát tenné abba a helyzetbe, a melybe az egykori Debreczeni*) tanár jutott. Ez ugyanis a Saturnus-gyűrűket akarta megmutatni a tanítványainak a teleskopiummal; de azok nem láttak semmit, valamint az utánuk néző tanár sem. Utoljára kisült, hogy a tárgy-lencsét védő fődél nem vala levéve. Ilyen vakító szemfődél a kellően meg nem emésztett tudomány vagy jobban mondva, éretlen tudással való elbizakodás. Nem köpönyeg, a ki nem fázik, ne vegye magára.

BRASSAI SÁMUEL.

ad Rubicon flumen . . . paulum constitit et reputans-quantum moliretur, conversus ad proximos: Etiam nunc inquit, regredi possumus: quod si ponticulum transierimus: Omnia armis agenda sunt. A hibás okoskodásra a «libre arbitre» vezette Navillet.

*) Ismét a németek példájára teszszük, kihagyva a tulajdonneveket, ha az adjectivumot kis betűvel kezdik. Okosabb lenne a latínokat követni, a kik: Aetnæus-t, Africanus-t, Italus-t, Italicus-t, Romanus-t stb. írnak.

IZLANDI HALÁSZ.

Regény.

Ötödik és utolsó közlemény.*)

VII.

A lakodalmat Yann szüleinél tartották meg, mivel Gitáék lakása nagyon is szegényes volt.

A lakoma fönt volt, a nagy új szobában, huszonöten ültek az új pár körül; fi- és leánytestvérek, Gaos unokabátyja, a révkalauz, Guermeur, Keraez, Duff Yvon, a régi *Mária* emberei mind, a kik most a *Leopoldina* emberei lettek; négy igen csinos nyoszolóleány, kiknek hajfonataik csiga-alakban voltak fülök fölé rakva, mint a hogyan hajdanában a byzáncki császárnék viselték, és erre volt rátéve tengeri kagyló alakú új divatú fehér fejkötőjök; négy vőfély, mindannyian izlandiak, jól megtermett, szép, büszke szemű legények.

Lent persze szintén ettek és sütöttek meg főztek; az egész nászmenet többi apraja-nagyja oda furakodott be; a Paimpolból fölfogadott bejárónők szinte elvesztették a fejüket az üstökkel és tepsikkel tele rakott tűzhely előtt.

Yann szülei természetesen gazdagabb fíleányt szerettek volna fioknak feleségül; de Gitát most eszes és bátor leánynak ismerték; meg aztán ha most oda lett is a vagyona, de a legszebb leány volt az egész vidéken, és hízelgett az öregeknek, hogy olyan gyönyörűségesen összeillenek.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 220., 221., 222. és 223. füzeteiben.

Gaos apó, a ki a leves után neki vidult, így szólt e házasságról:

— Ezekkel még többen lesznek a Gaosok, pedig eddig sem volt bennök hiány Ploubazlaneben!

És előszámlálva az ujjain megmagyarázta a menyasszony egyik nagybátyjának, miért viselik annyian ezt a nevet: apját, a ki kilencz fítestvére közt a legfiatabbik volt, tizenkét gyermekkel áldotta meg az Isten, a kik mind unokahugaikat vették feleségül és ezektől született az a sok Gaos, pedig hányan veszték oda Izlandban!

— Én — mondá — szintén Gaos leányt vettem el, rokonomat, és mi ketten magunk tizennégynek adtunk életet.

Örült ennek a szaporodásnak és meg-megrázta fehér fejét.

Lánczhordtát! volt is ám vesződségök, míg fölnevelték a tizennégy apró Gaost; de már megélnek a magok lábán is, és a bitang hajó eladásából befolyt tíz ezer frank kirántotta őket minden szükségökből.

Guermeur szomszéd szintén jókedvre derült, és elbeszélte katonáskodása alatt elkövetett csinyeit, chinai, antillákbeli, braziliai történeteket, úgy hogy a fiatalok, a kik oda menendők voltak, ugyancsak kimeresztették a szemüket.

Legjobb emlékei közé tartozik az, a mi az *Iphigénia* földézetén esett meg vele. Egy este, szürkületkor, bort eresztettek le a hajókamrába; a bőrcső, a melyen a bor lefolyt, elrepedt. Erre a helyett, hogy megjelentették volna, neki estek az ivásnak és annyit ittak, a mennyi csak beléjük fért; két órát megtartott ez a lakoma; végre tele lett vele az egész batteria; mindenki olyan részeg lett, mint a csap.

Az asztalnál ülő vén tengerészek mind olyan jóízűt kacagtak rajta.

— Kígyót-békát kiáltanak a katonáskodásra — mondák, hejh! pedig csak ott lehet elkövetni ilyen hunczutságokat!

Künt azonban nem derült ki az idő; a szél és eső dühöngött a fekete éjtszakában. Minden elővigyázati intézkedéseik ellenére is nyugtalanzkodtak némelyek, hajóik és csónakaik miatt, melyek a kikötőben voltak, és azt mondogatták, hogy elmennek megnézni.

Ámde más, sokkal vidámabb zaj hallatszott föl letről, a hol a menyegző apró népsége lakomázott; ujjongtak, hahotáz-

tak az unokaöcsők és unokahugocskák, a kik az almbortól kezdtek nekividulni.

Főtt húst, sülteket, szárnyasokat, többféle halakat, fánkot és palacsintát tálaltak föl.

Csevegtek a halászátról és csempészetéről, vitatkoztak mindenféle módon, hogyan lehet rászedni a vámos urakat, a kik, tudni való, ellenségei a tengerészeknek.

Fönt a diszasztalnál még csintalan kalandokat is kezdtek feszegetni.

Egymást érte a sok kaland elbeszélése, ezek közt a breton emberek közt, a kik annak idején megjárták az egész világot.

— Hong-Kongban, a házak, tudod, azok a házak, a melyek ott vannak azokban a kis utcákban . . .

— Igen, igen — felelte az asztal végéről egy másik, a ki járt ott — ha az ember jobbkézt fordul, mikor oda ér.

— No az; a chinai nőknél, mi! . . . Ott csaptunk ám nagy murit, mi hárman együtt . . . De csunyak, és rusnyak voltak azok a dámák! . . .

— Csunyáknak már csunyak, azt meghiszem — mondá Yann hanyagúl odavetve, a ki hosszú útazás után egyik bolond pillanatában szintén megismerkedett a chinai nőekkel.

— Aztán, mikor a fizetésre került a sor, senkinek sem volt egy árva piastere! . . . Kerestünk, kutatjuk valamennyi zsebünket, se nekem, se neked, se neki — senkinek nem volt egy fagarasa sem! — Mentegetőzünk és megígérjük, majd visszajövünk. (Itt eltorzította durva bronzszínű arcát és illegette-billegette magát, mint egy meglepett chinai nő.) De a vén banya, a ki nem bizott, elkezdett nyávogni, kálimpálni, mint egy ördög és nekünk esett sárga mancsaival. (Most meg majmolta vékony hangját és olyan arcot vágott, mint az a haragos vén asszony, forgatta a szemeit, melyek héját kiforgatta az ujjáival.) Erre előjön két chinai ember, a bódé két gazdája, érted? a kik bezárták orrunk előtt a rácsot, és most kint a farkas, bent a bárány! Több se kellett, czopfjukon ragadjuk őket és fejüket a falnak ütögetve tánczolunk velök. — De ezer mennykő! mások bujnak elő a lyukakból, legalább is egy tuczat, fölemelik az ökleiket, hogy nekünk essenek — de látszott mégis rajtok, hogy szepegnek. — Nekem épen egy csomó czukornád-pálca volt a kezemben, mit az útazásra

vettem, és ez erős, nem törik el, mikor zöld; gondolhatod, hogy jó hasznát vettem, jól kopogott a tar koponyákon . . .

Roppant erősen fujt kint; e pillanatban megremegtek az ablaktáblák a rettenetes szélrohamra, és a beszélő hirtelen befejezve történetét, kiment megnézni csónakát.

Egy másik vette át a szót:

— Mikor tűzérkáplár és szállásmester voltam a *Zenobián*, Adenben, egy nap látok ám strucz toll-kereskedőket jönni a földélzetre (utánozza az ottani accentust): «Jónapot káplár úr; mi nincs vagyunk tolvaj, mi vagyunk jó kereskedő». Erre jól összeszedtevettem őket: Te, jó kereskedő, azt mondom neked, hozz előbb ajándékba egy csomó tollat; majd aztán meglátjuk, följöhetsz-e lim-lomoddal együtt.» És szép kis összegre tettem volna szert belőlük, ha nem lettem volna akkora barom! (Fájdalmas hangon): de, tudod, akkoriban fiatal ember voltam . . . Volt egy ismerősöm Toulonban, a ki masamodnál dolgozott . . .

Ámde most, ejnye! ejnye! hirtelen rosszúl lett Yann egyik öcsce, egy jövődöbéli izlandi, rózsás arcú, élénk szemű gyermek a ki illeténél többet talált bevenni az almaborból. Hamarosan el kell vinni a kis Laumecet, a mi véget vet a divatárusnő csalapintaságai elbeszélésének, ki hogy megkaparintsa a tollakat . . .

A szél sivitott a kandallóban, mint egy elkárhozott lélek; olykor meg-megrázta alapostúl az egész házat, meg-rémítő erejével.

— Azt hihetné az ember, azért haragszik, hogy mi itt bent jól mulatunk — mondá a révkalauz.

— Nem az, a tenger nincs megeleégdve — mondá Yann Gitára mosolyogva — mert neki ígértem volt házasságot.

Különös bágyadtság kezdett erőt venni mind a kettőn; halkabban beszélgettek, kéz a kézben, egyedül érezték magokat a többiek vigassága közepett. Yann ismervén a bor hatását érzékeire, egész este nem ivott. El-elpirúlt az a nagy legény, mikor valamelyik izlandi pajtása matróztrefát mondott a bekövetkező éjtszakára.

Egy-egy pillanatra meg elszomorodott, mikor hirtelen Szilveszterre gondolt . . . Különben úgy határozták, hogy Gita apjának és Szilveszternek halála miatt nem fognak táncolni.

A csemegéhez értek; hova-hamarább rákezdenek az

éneklésre. De előbb imádkozni kellett a család halottjáért; lakodalmak alkalmával soha sem mulasztják el ezt a vallási kötelességet, és mikor fölkelni látták Gaos apót s lefödni fehér fejét, mindenütt csöndesség lett:

— Imádkozzunk Gaos Vilmos édes apámért — mondá.

És keresztet vetvén magára, elkezdte a halottért ezt a deák imádságot:

— Pater noster, qui es in coelis, sanctificetur nomen tuum . . .

Templomi csendesség támadt, még lent a kicsinyek vidám asztalainál is. A házban levők valamennyien ismételték magokban ezeket az örökös igéket.

— Imádkozzunk Gaos Yves és János testvéreimért, a kik belevesztek az Izlandi tengerbe . . . Imádkozzunk most Gaos Péter fiamért, a ki hajótörésben halt meg, a *Zélia* földelzetén . . .

Azután, mikor valamennyi Gaos megkapta a maga imádságát, Yvonne nagyanyó felé fordult:

Imádkozzunk Moan Szilveszterért.

Erre újra egy imádságot mondott el. Yann sírt.

— . . . Sed libera nos a malo. Amen.

Az imádságra következtek a dalok, a katonáskodás alatt, a régi gondtalan életben tanult dalok, a hol tudvalevőleg sok jó énekes akad:

Jó katoná a zuáv, nem ismeri, mi a félsz;

Ámde nálunk a bátrak

Balsorsnak fittyet hánynak,

Éljen az, éljen az, az igazi tengerész!

A versszakokat az egyik vőfély énekelte mélabús, lélekre ható hangon, a kar pedig szép mély hangon rávágott.

De az új házások mintha nagy távolból hallanák; midőn egymásra néztek, szemök zavaros fényben ragyogott, mint a fátyolos lámpa; mind halkabban beszélgettek, kezök egymáséba volt téve, és Gita le-lecsüggesztette a fejét, ura előtt nagyobb és gyönyörűsebb félelem vett rajta erőtt.

Most a révkalauz rokon körüljárta az asztalt, hogy megkóstoltassa a maga borát; nagy elővigyázattal vitte, dédelgette a fekvő palaczkot, melyet mint mondá, nem szabad felrázni.

Elbeszélte a történetét: egy halászó napon hordó úszkált a tengeren; mivel nagy volt, nem volt rá mód, hogy el tudta volna vinni: fogták hát, kifúrták a tengeren és megtöltötték, a hány fazék és vödör csak volt a földélzeten. Merőben lehetetlen volt mind elvinni. Odaintették a többi révkalauzokat és halászokat is; a hány vitorlást csak láttak, mind odagyűltek a talált jószág köré.

— És nem egyről tudom, hogy mikor estére kelve hazamentek Pors-Evenbe, alaposan berúgtak.

A szél rettentően süvöltött folytonosan.

Lent a gyermeksereg tánczra kerekedett; néhányan lefeküdtek ugyan — az egészen kis Gaos gyerekek; — de a többiek ugráltak-tánczoltak, élükön a kis Fantec meg a kis Laumec, erőnek erejével ki akartak, menni bukfenczezni és minduntalan kinyitották az ajtót a dühös szélrohamok előtt, melyek elfújták a gyertyákat.

A révkalauz rokon bevégezte borának a történetét; ő maga negyven palaczknyira tett szert; kérte a vendégeket, hogy az Isten szerelmére ne hogy megmondják a tengerészügyi biztos úrnak, mert lesz ám hadd-el-hadd a talált jószág eltitkolása miatt.

— Persze — monda — nagyon ügyesen kellett kezelni a palaczkokat; hiszen ha jó móddal ki tudták volna belőle venni, pompás bor lett volna belőle; különben szentigaz, így is több benne a szállónedv, mint a paimpoli borkereskedők valamennyi pinczéjében.

Isten a megmondhatója, hol termett ez a hajótörésbeli bor. Erős volt, szép színű, jól összekeverve tengervízzel és megtartotta sós ízét. Mindazáltal jónak találták, és több palaczk kiürült.

A bor a fejbe szállt egy keveset; a hangok zavarosabbak lettek és a legények a leányokat csókolgatták.

Az ének egyre folyt; ámde a vacsoránál nem uralkodott vidám hangulat, az emberek nyugtalanul integettek egymásnak a rossz idő miatt, mely nőttön-nőtt.

Kint pogányúl zúgott a szél, pogányabbul mint bármikor. Mintha egyetlen egy szakadatlan, eszeveszett, fenyegető kiabálás lett volna, melyet ezernyi szörnyeteg állat csapna előre nyújtott nyakkal.

Úgy rémlett, mintha a távolban iszonyúat dördültek

volna a nagy tengeri ágyúk: a tenger csapkodta mindenfelé Ploubazlanec vidékét; nem, a tenger csakugyan nem látszott megelégedettnek, és Gita érezte, hogy összeszorúl a szíve ezen a rettentő zenén, melyet senki sem rendelt meg menyegzőjökre.

Éjfél tájban, mikor a szél egy pillanatra elállt, Yann, a ki szép-lassan fölkel, félreintette a nejét, hogy megbeszéljen vele valamit. A hazamenést . . . A nő elpirúlt, erőt vett rajta a szemérem, zavart lett, hogy föl kell kelnie . . . Aztán azt mondta, hogy illetlen volna, ha mindjárt elmennének és ott hagynák a többieket.

— Nem — felelte Yann — apám engedte meg; elmehetünk.

És magával vitte.

Elosontak.

Kint voltak a hidegben, a dühöngő szélben, a mélységes és zimankós éjtszakában. Egymás kezét fogva futásnak eredtek. Bár nem látta az ember, a meredek út tetejéről gyanithatta a háborgó tenger messzeségeit, honnan föltört az a roppant zajongás. Futottak mind a ketten, a szél arcú csapdosta őket, testök előre hajolt, kénytelenek voltak vissza-visszafordulni és kezöket szájok elé tartani, hogy lélegzetet vehessenek, melyet megakasztott a szél.

Először fél karjával derékon fogta Yann, hogy ne vonszolja a ruháját és ne járjon szép czípőivel a pocsolyában, mely ellepte az utat; aztán pedig egészen karjaiba vette és még gyorsabban futott tova . . . Nem hitte Yann, hogy ennyire szerethesse Gitát! Hátha még hozzáveszszük, hogy Gita huszonhárom éves volt, Yann meg huszonnyolcz; hogy legalább is két éve egybe kelhettek volna és oly boldogok lehettek volna, mint ma este.

Végre haza értek az ő szegényes, nedves földű, szalma- és mohtetejű lakásukba; — gyertyát gyújtottak, melyet a szél kétszer is eloltott.

Az öreg Moan nagymama, a kit az éneklés megkezdése előtt elvezettek, már otthon volt és két órája aludt polcos ágyában, a melynek szárnyait magára zárta; tisztelettel közeltek feléje és megnézték ajtajának a nyílásán keresztül és jóéjtszakát mondanak neki, ha véletlenségből nem aludnék. De látták, hogy tiszteletre gerjesztő arcza mozdulatlan és

szemei be vannak hunyva; elaludt vagy tette magát, hogy alszik, azért hogy ne zavarja őket.

Ekkor egyes egyedül érezték magokat.

Remegtek mind a ketten és egymás kezét fogták. Yann feléje hajolt, hogy szájon csókolja: de Gita nem ismervén az ilyféle csókot, elkapta az ajkát, és épen oly tisztán nyomta rá ajkait Yann szélétől hideg, egészen megdermedt arczára, mint eljegyzésök estéjén.

Szegényes és alacsony volt bizony a viskójuk, és olyan hideg volt benne. Oh! ha Gita oly gazdag lett volna most is, mint régente volt, mily szépen berendezte volna szobájakat; nem volnának akkor ilyen csupaszföldű szobában... Még nem igen szokta meg ezt a durva gránitfalat, a tárgyaknak ezt a rideg voltát; de hát Yannja itt volt vele együtt, az ő jelenlétével minden megváltozott, átalakult és csupán egyedül őt látta...

Most végre összetalálkoztak ajkaik, és Gita nem kapta félre az övét. Még mindig álltak, átkarolták és magokhoz szorították egymást, némák maradtak a csókolás elragadtatásában, melynek nem szakadt többé vége. Kissé lihegő lélegzetök egybeolvadt, jobban remegtek mind a ketten, mint ha heves lázban volnának. Erőtleneknek látszottak megszakitani az ölelést, nem ismertek mást, nem kívántak mást annál a hosszú-hosszú ölelésnél.

Végre Gita kiszabadult az ölelésből és így szólt zavartan:

— Ne, Yann!... Yvonne nagymama meg talál látni bennünket!

De Yann mosolyogva kereste újra felesége ajkait és nagy-hamar megint az övéi közé vette, mint az a szomszéd, a kinek a szájától elvették a friss vízzel telt poharat.

Előbbi megmozdulásuk véget vetett gyönyörűséges tétozásuk bűbájának. Yann, ki az első percekben letérdelt előtte, mint egy szent Szűz előtt, újra nekivadulni érezte magát; loppal az öreg nyoszolya felé tekintett, boszantotta, hogy oly közel van hozzájuk az a nagymama, és biztos módot keresett, hogy láthatatlanokká legyenek. A nélkül, hogy eleresztette volna a kíváncsi ajkakat, hátul kinyújtotta a karját és kezével kioltotta a gyertyát, mintha szél fujta volna el.

Erre hirtelen karjaiba vette nejét; mikor karjai közt

tartotta, még akkor is szájára volt tapadva az ő szája; olyan volt, mint egy vadállat, mely zsákmányába vágta fogait. Gita eleresztette testét, lelkét erre a parancsoló és ellenállhatatlan elrablásra, s a mely mégis oly szelíd maradt, mint valami tartós elborító gyöngédség; a sötétben a szép, városias fehér ágy felé vitte, a mely az ő nászágynak lett . . .

Első nászójökön még mindig ugyanazon láthatatlan zenekar játszott körülöttük.

Huhú! . . . huhú . . . A vihar majd bőszerűséggel hallatta pokoli dörgését; majd a fülbe súgta mintegy agyafúrt gúnnyal és meg-megszakadt sípolásával fenyegetését, és úgy huhogott, mint valami bagoly.

És a tengerészek nagy sirja ott volt közelökben, háborgott, tátongott, csapkodta a meredek partot, egyforma tompa ütései-vel. Egyik vagy másik éjjel majd rabul ejti ez őket, vergődniök, küzködniök kell a fekete és fagyos tombolásban: — tudták . . .

Mindegy! jelenben a szárazföldön voltak, védve hiábavaló dühétől, a mely most önmaga ellen fordult. A szegényes és komor viskóban, melybe behatolt a szél, egymásnak adták magokat, nem törődtek a halállal, nem törődtek semmivel, megittasultak és elkábultak a szerelem örök bűbájosságától . . .

VIII.

Férj és feleség voltak hat napig.

Az elutazás idején az izladni ügyek munkát adtak boldognak boldogtalannak. A napszámosnők halomra hordták a sót a hajókamrákban, a halsózás számára; a férfiak az alattság körül sürögtek-forogtak, és Yannéknál reggeltől-estig szabták, varrták a halászati idényre való kelengyét, a kátrányos és viaszkosvászon köntösöket. Az idő borús volt, és a tenger, mely érezte jönni a napéjegyenlőséget, nyugtalanul háborgott.

Gita aggodalommal telten viselte ezeket a kérlelhetetlen előkészületeket, számítgatta a napok sebes óráit és várton várta az estvét, a mikor a munka után egyes egyedül övé lesz Yann.

Elmegy-e majd a következő években is? Gita remélte, hogy vissza tudja majd tartani, de nem mert vele már most beszélni erről . . . Pedig Yann is nagyon szerette őt; előbbeni

szerelmi viszonyaiban nem ismert semmi ehhez foghatót; nem, ez egészen másféle valami volt; oly bizalmas és oly vidám gyöngédség kötötte őket össze, úgy hogy egész más valami volt a vele csókolózás és ölelkezés; és mindkettejük szerelmi ittasága éjjelente nőttön-nőtt és reggelre kelve, még sem elégteltek meg vele.

Különösen az lepte meg kellemesen Gitát, hogy oly szelídnék és gyermekesnek találta azt a Yannt, a kit oly fitymálólággal látott bánni Paimpolban a szerelmes leányokkal, holott vele szemben mindig oly udvarias volt, [a mi természetesen látszott nála, és Gita oly boldog volt, mikor Yann mosolygott, ha szemeik találkoztak. Az ilyen egyszerű emberekkel velök születik a feleség méltósága iránti tisztelet érzelme; örvény választja el a feleséget a szeretőtől, az élvezet eszközétől, a kinek éjjeli csókjait mintegy visszadobja az ember a megvető mosolyban. Gita feleség volt, és nappal Yann nem gondolt vissza édelgéseikre, melyeket számba nem vett, annyira egyazon test és vér volt a kettő, még pedig az egész életre.

... Nagyon, de nagyon nyugtalan volt Gita boldogságában, a mely épen oly váratlan és nem állandó valaminek tetszett neki, mint az álmok ...

Először is állandó lesz-e ez a szerelem Yannban? ... Némelykor eszébe jutottak Yann szeretői, heveskedései, kalandjai, és ilyenkor félt: meg fogja-e tartani iránta mindig ezt a végtelen gyöngédségét és ezt a szelíd tiszteletet? ...

Hat napos házasság igazán semmi olyan szerelemben, mint az övék; semmi, csak a lét idejére vett potom foglalo — holott még oly hosszú lét lehetett előttök! Alig hogy beszélhettek egymással, láthatták egymást és megérthették, hogy egymáséi. — És közös életök, nyugodt örömeik, háztartásuk összes terveit kénytelenek voltak a visszatérésre halasztani ...

Oh! a következő években minden erejével rajta lesz, hogy visszatartsa az Izlandba menéstől! ... De hogy fogjon hozzá? És hogyan élnek majd meg, mikor mind a ketten olyan szegények? ... Meg aztán Yann úgy szerette a tengerészfoglalkozást ...

A jövő alkalommal minden áron azon lesz, hogy visszatartsa; latba fogja vetni összes akaratát, összes eszét és szívét. Hogy mint izlandi felesége szomorúsággal lásson közeledni

minden tavaszt, fájdalmas aggodalom közt töltsön el minden nyarat; nem, azt nem tudná kiállani; most, hogy jobban szerette Yannt, mint képzelte valamikor, nagy rémület vett rajta erőt, ha a jövő évekre gondolt.

Csakis egy tavaszi napjok volt az útrakezés előtti napon. Végre rendbe hozták a födélzetet az alattságot, és Yann az egész napot vele töltötte. Karonfogva sétálgattak az útakon, mint a szerelmesek szoktak, és ezernyi ezer dolgokról beszélgettek. A jó emberek mosolyogva nézték, mint sétálgatnak.

— Gita meg a nagy pors-eveni Yann. Minap egybe kelt párok!

Igazi tavaszi nap volt az az utolsó nap; sajátságos és különös volt látni egyszerre azt a nagy csöndességet, és egyetlen egy felhő sem látszott a rendesen borús égen. Szellő sem lebbent. A tenger igen szeliden viselte magát, mindenféle egyforma halványkék volt és nyugodt maradt. A nap nagy fehér fénynyel sütött és a kietlen breton vidék tele szívta magát abból a fényből, mint valami ritka és finom dologból; fölvidulni és újra éledni látszott, a meddig csak elláthatott rajta a szem. A levegő szinte nyári langyosságú lett, és azt lehetett volna gondolni, hogy örökre elvesztette mozgalmasságát, hogy többé nem is lehetnek borús napok, sem viharok. A földfokok és öblök, melyek fölött most nem suhantak tova a felhők változó árnyékai, a napban kiváltak nagy mozdulatlan vonalaik; pihenni látszottak ezek is, a véget nem érő csöndességben.

... Mindez mintha még édesebbé és örökebbé tenné szerelmi ünnepöket; — itt-ott látni lehetett már korai virágokat, kankalinokat az árkok mentén, vagy sápadt és illattalan ibolyákat.

Gita kérdezte:

— Meddig szeretsz engem, Yann?

Yann szép, nyílt szemeivel csodálkozva nézett rá, és azt felelte, hogy

— Hát mindig, Gita, mindig...

És ezeknek a szavaknak, a mint elröppentek azokról a kissé nyers ajkáról, megvolt az igazi, örökkévalóságot jelentő értelmök.

Gita Yann karjára támaszkodott. A megvalósult álom elragadtatásában szorosan hozzá simúlt; mindig telve volt

nyugtalansággal, mert röpkének hitte, mint valami nagy tengeri madarat . . . Holnap lesz a tengerre szállás . . . És most első ízben már késő volt, semmit sem tudott tenni, hogy meggátolja útrakelését.

A meredek parti úton, a hol sétálgattak, belátható volt az egész tengerrészi vidék, mely fátlannak, a rekettvétől szőnyegesnek és kövel behintettnak látszott. A halászházak szerte-szét álltak a sziklákon vén gránitfalaikkal, magas és púpos, az új molihajtástól zöld nádfödelőkkel; és a messze távolban a tenger nagy átlátszó tűneménykép vált ki végtelen és örök körével, mely olyanforma volt, mintha mindent beborítana.

Gita azzal szórakoztatta, hogy mesés dolgokat beszélt neki arról a Párisról, a hol ő lakott; de Yann nagyon fitymálódott és egy csöppet sem érdeklődött.

— Olyan messze van az a tengerparttól — mondá — és annyi szárazföld . . . az egészségtelen lehet. Annyi ház, annyi ember . . . Sok nyavalya lehet ott, azokban a városokban; én bizony egyáltalán nem szeretnék ott lakni.

Gita nevetett és csodálkozott rajta, hogy milyen naiv egy gyermek ez az embernyi ember.

Olykor bementek azokba a földkanyarulatokba, a hol igazi fák nőnek, melyek olybá tűnnek föl, mintha a tenger szelétől ott meglapulva vertek volna gyökeret. Innét nem lehetett semerre sem látni; a földön csalit és hideg nyirkosság, a zöld rekettye-szegélyezte mély út elsötétült a fák ágaitól, aztán valamelyik vénségtől görnyedező magános tanya kormos falai közé szorult, mely lent e mélyedésben gunnyasztott; léptenyomon egy-egy keresztfa meredezett előttük a száraz ágak között, rajtok nagy fa Krisztus, rothadóban, mint egy holttest, a végtelen fájdalom kifejezésétől eltorzult arczezal.

Aztán újra fölfelé vitt ösvényök és megint uralták őket a szertelen nagy láthatárok és megint szívták a magaslatoknak meg a tengernek éltető levegőjét.

Yann viszont beszélt Izlandról, a halavány, éjtszakátlan nyarokról, a soha le nem nyugvó napról és rézsutos sugarairól. Gita nem értette meg jól és megmagyaráztatta magának.

— A nap jár-jár — mondá Yann, miközben kinyújtott kezével a kék vizek távoli körére mutatott. — Mindig lent, egészen lent marad, mert tudod, nincs annyi ereje, hogy följebb emelkedhessék; éjjelben megmártja a karimáját a tenger-

ben, de aztán rögtön fölszáll és megteszi további körútját. Meg-megesik, hogy a hold is megjelen az ég másik részén; ilyenkor mind a ketten végzik dolgukat a magok ege szélén, és alig különböztetni meg, egyiket a másiktól, annyira hasonlatosak egymáshoz azon a tájékon.

Napot látni éjjelben! . . . Jaj be messze is lehet az az izlandi sziget! Hát még a fjordok! Gita többször olvasta ezt a szót a halottak neve közt, a hajótöröttek kápolnájában; olyan hatással volt rá, mint valami titokzatos haljelentésű dolog.

— A fjordok — felelt Yann — azok nagy öblök, a milyen példának okáért itt a paimpoli öböl is; csakhogy olyan magas hegyek vannak köröskörül, de olyan magasak, hogy soha sem látni a csúcsokat, mert mindig felhők vannak fölötük. Kietlen egy vidék, Gita, azt mondhatom. Kő meg kő meg kő, úgy hogy a szigetbeli emberek nem tudják, mi az a fa. Augusztus derekán, a mikor a halászatnak vége, ideje útra kelnünk, mert akkor kezdődnek az éjjelek és hamarosan hosszabbodnak; a nap leesik a föld alá, úgy hogy képtelen fölkelni, és ilyenkor aztán egész télen át éjtszaka van nálók.

— Meg aztán, — folytatá, — van ott egy kis temető a par-ton, épen úgy, mint minálunk, azoknak a paimpoliaknak a számára, a kik meghaltak volt a halászati idény alatt, vagy a kik a tengerbe veszték; az is megszentelt föld, épen mint a pors-eveni, és a halottaknak épen oly fakesztjők van, mint itt, még a nevők is rá van írva. A két ploubazlaneci Goazdion is ott van, meg aztán Moan Vilmos, Szilveszter nagyapja.

És Gita szinte úgy képzelte, hogy látja azt a kis temetőt, a kopár hegyfokok lábánál, a véget nem érő nappalok halvány rózsaszín fényénél. Azután azokra a holtakra gondolt, a kik a jég és azoknak az éjtszakáknak fekete szemfödele alatt nyugszanak, a melyek szakasztott olyan hosszúak, mint a telek.

— Ti csak halásztok, halásztok — kérdezé — és soha sem pihentek?

— Mindig csak halászunk, meg halászunk. Meg aztán sokszor derekasan kell helyet állnunk, mert a tenger nem mindig csendes ám ott. Hanem aztán el is vagyunk ám fáradva este, ilyenkor olyan étvágyunk van, mint a farkasnak.

— És soha sem unatkoztok?

— Soha! — mondá — a meggyőződésnek olyan hang-

ján, mely zokon esett Gitának; — a tengeren, a földélzeten az idő soha sem hosszú nekem!

Gita lecsüggesztette a fejét, szomorúbbnak, a tengertől legyőzöttebbnek érezte magát.

ÖTÖDIK RÉSZ.

I.

. . . Ennek a tavaszi napnak a végén a beálló éj ismét a tél érzetét keltette föl, és hazamentek, hogy megvacsoráljanak a rözse-nyújtotta tűzők előtt.

Utolsó közös vacsorájok! . . . De még egy egész éjen át aludhattak egymás karjaiban, és ez a várás nem engedte, hogy máris elszomorodjanak.

Vacsora után újra érezték a tavasz enyhe hatását, mikor kint voltak a Pors-Evenbe vezető úton: a levegő csendes volt, szinte langyos, és egy kis szürkület időzött még a tájék fölött.

Látogatóba mentek szüleikhez, hogy búcsút vegyen Yann, és jókor visszatértek feküdni, mert az volt a szándékuk, hogy mindjárt hajnalhasadtakor fölkelnek.

II.

Másnap reggel hemzsegett a paimpoli öböl emberektől. Kezdetét vette az izlandiak elutazása, és minden dagályra új meg új csoportok szálltak a tengerre. Azon a reggelen tizenöt hajó volt indulóban a *Leopoldinán*, és a tengerészek feleségei vagy az anyák mind megjelentek, hogy lássák útra kelni őket. — Gita elámúlt, hogy ő is közejök keveredett; tehát szintén halászné lett és őt is ugyanazon végzetes ok vezette ide. Sorsa oly rohamos gyorsasággal pörgött le néhány nap alatt, hogy rá sem is ért maga elé képzelni a dolgok valóságát; föltartóztatlatlan gyorsasággal csúszott tova a lejtőn, és most eljutott ehhez a megoldáshoz, mely kérlelhetetlen volt és a mely előtt

most meg kellett hódolnia — miként a többiek cselekedtek, a kik beletörődtek már . . .

Soha sem volt még ezeknek a jeleneteknek és ezeknek az elbúcsúzásoknak közéről tanúja. Mindez új és ismeretlen volt előtte. Azok közt az asszonyok közt nem volt hasonló hozzá egy sem, és elszigeteltnek, különállónak érezte magát; elválasztotta kisasszonyi múltja, mely mindennek ellenére megmaradt.

Az idő szép maradt az elválás napján; csak a távol nyugat felől jött egy-egy nagy hullám, mely fullajtára volt a szélnek, és messziről látszott, mint hullámszikrint a tenger, mely ezeket az embereket várta.

. . . Voltak Gita körül más nők is, a kik épen oly csinosak és meghatók voltak, könnyel telt szemökkel, mint ő; de voltak nevetgélő és szórakozott nők is, a kik vagy szívtelenek voltak, vagy nem szerettek jelenben senkit. Öreg asszonyok, a kiknek féllábok már a sírban volt, eltávozó fiaikat siratták; szerelmes párok csókolóztak hosszasan, a részeg matrózok énekeltek, hogy jó kedvök legyen, míg a többiek komoran mentek földéltetőkre, mintha kálváriára mennének.

Kegyetlen dolgok folytak le: szerencsétlenek, a kiket valamely nap megleptek az egyik csapszékből és aláíratottak velők szerződésüket, és most erőnek erejével szállították a hajóra; saját nejök és a rendőrök hűrczolták őket. Másokat pedig, a kiknek ellenállásától nagy erejük miatt féltek, elővigyázatból leíratottak; saraglyákon vitték őket és letették a hajófenekekbe, mint a holtakat.

Gita elhült ezeknek a láttára: hát ilyen társakkal fog együtt élni az ő Yannja? meg aztán micsoda rettenetes dolog lehet az az izlandi mesterség, hogy ily módon mutatkozik és ekkora félelmet gerjeszt az emberben? . . .

Ámde voltak olyan tengerészek is, kik bizonyynyal szerették a tengeri életet és a halászatot, miként Yann. Ezek a jóra való tengerészek voltak, nemes és szép arcúak; ha legények voltak, vetettek egy tekintetet utolján a leányokra; ha házasok voltak, szelíd szomorúsággal ölelték meg nejüket vagy kicsinyeiket, abban a jó reményben vettek búcsút, hogy gazdagabban térnek haza. Gita megnyugodott egy kicsinyég, mikor látta, hogy mind ilyenek vannak a *Leopoldina* földéltetén, a melynek ugyancsak szemén szedett legénysége volt.

A hajókat kettesével, négyesével vontatták ki az öbölből. Mihelyest mozgásba jöttek a hajók, a matrózok levették sapkájokat és Mária-éneket daloltak, azt, hogy: «Üdvözlégység Mária, tengeren járók csillaga!» A parton női kezek intették az utolsó Istenhozzádót és folytak a könnyek a fejkötők muszlinjára.

Mihelyt elment a *Leopoldina*, Gita gyors léptekben sietett Gaosék háza felé. A ploubazlaneci ismerős ösvényen való másfél órai gyalogolás után a part mentén, elérkezett oda a szárazföldnek éppen a végére, az ő új családjába.

Leopoldina a Pors-Even előtti révparton vetett horgonyt és véglegesen csak este szándékozott elvitorlázni; ott adtak hát utolján találkát. Csakugyan eljött Yann hajója csónakán; eljött három órára, hogy elbúcsúzzék.

A szárazföldön, a hol nem érezte az ember a hullámzást, még mindig ugyan az a szép tavaszias nap, ugyanaz a nyugodt ég volt. Egy pillanatra kimentek karonfogva az útra; emlékeztetett ez a tegnapi sétájokra, csak hogy az éj nem egyesítette többé őket. Célátalanul menegettek vissza Paimpol felé és nemsokára házuk közelében látták magokat, észrevétel nélkül kerültek oda, pedig eszökben sem volt; utolján tehát még egyszer bementek a házukba, és Yvonne nagymama meg volt lepve, mikor megjelenni látta őket.

Yann szívére kötött egyet-mást Gitának, mit tegyen azokkal a különféle holmikkal, melyeket a szekrényében hagyott; különösen a szívére kötötte új menyegzői ruháit: olykor szellőztesse ki. — A hadi hajók fődélzetén tanulják az ilyféle gondozást a matrózok. — És Gita elmosolyodott, a mint Yann műértő arccal kiszedte a ruháit; különben biztos lehetett affelől, hogy minden a mi az övé, szerető gondozásban fog részesülni.

Ezek a gondoskodások mellékesek voltak rájuk nézve; beszéltek róla, hogy éppen beszéljenek, hogy önmagokat csalják . . .

Yann elbeszélte, hogy a *Leopoldina* fődélzetén éppen most sorsolták ki a különböző halászhelyeket és ő igen meg van elégedve, mert az egyik legjobbját kapta. Gita ezt is megmagyaráztatta magának, mert nem sokat tudott az izlandi dolgokhoz.

— Nézd Gita, a mi hajóink párkányába helylyel-közzel lyukak vannak fúrva, melyeket mi mekkalyukaknak nevezünk ;

ezekbe apró keréken forgó támasztékokat erősítünk és ezekre tesszük a horgainkat. Nos tehát, mielőtt elútnánk, kisorsoljuk ezeket a lyukakat koczkákkal vagy számokkal, melyeket összekeverünk a matrózinás sapkájában. Mindegyikünk megkapja a magáét, és az egész halászati idény alatt senki fiának sincs joga máshová erősíteni a horgát, nem szabad többet változtatni. No tehát, az én helyem a hajó hátulján van, a mely, mint tudhatod, az a hely, a hol legtöbb halat lehet fogni; meg aztán az a hely a nagy árboczkötelek mellett van, a hová mindig lehet akasztani egy darab vitorlát, viaszkos vásznot, szóval valamely kis védőszert, mely megvédelmezi az arcot az ottani havas vagy zimankós időtől; ez is valami, érted? az arcz nem ég annyira a borongós, esős napokon, és a szem hosszabb ideig lát tisztán.

... Halkan, nagyon halkan beszélgettek, mintha attól tartanának, hogy elriasztják hátralevő perceiket és gyorsabb futásra nógatják az időt. Csevegésöknek megvolt az a sajátos jellege, mi az olyannak szokott lenni, a minek kérelhetetlenül vége szakad; a legjelentéktelenebb apró dolgok, melyeket egymásnak mondtak, azon a napon szintoly titokzatosakká lettek, mintha legeslegutolján vennének búcsut...

Az elindulás utolsó pillanatában Yann karjaiba vette nejét és szorosan összeölelkeztek, nem szóltak egy árva szót sem abban a hosszú, csöndes ölelkezésben.

Hajóra szállt, a szürke vitorlák szétbontódtak, hogy kifeszüljenek a gyöngé szélre, mely nyugatról támadt. Yann, a kit Gita megismert, az előre megbeszélt módon sipkájával integetett. És sokáig állt ott Gita a tengerrel szemben és nézte árnyékrajzképen, mint távolodik az ő Yannja. — Még ő volt az a kis emberi alak, a mely feketén állt ott a vizek hamvas kékjében — és már eltűnt, elveszett a messzeségben, a melyben a Gita nézni akaró szemei belezavarodnak és többé nem látnak...

... Mennél messzebbre haladt a *Leopoldina*, annál jobban követte Gita gyalog a meredek part mentén, mintha mágnes vonzotta volna.

Csakhamar meg kellett állnia, mert vége szakadt a szárazföldnek; erre leült az utolsó nagy keresztfa tövébe, mely a rekettyék és kövek közt van fölütve. Mivel magasabb pont volt, úgy tetszett, mintha e pontról látott tenger a messzeség-

ben fölfelé tartana, és azt lehetett volna mondani, hogy a *Leopoldina* kicsinyítettalakban lassanként fölemelkedik annak az óriás körnek a lejtőire. A vizek lassú, de nagy hullámmásban voltak, mintha utóhatása volna valamely iszonyú tengeri vihar-
nak, mely másutt, a láthatár mögött folyt le; de a tengernek ellátható messzeségében, ott a hol Yann volt, minden békés maradt.

Gita folytonosan nézett, emlékezetébe akarta vésni a hajó physionomiáját, vitorláinak és gerinczének körvonalait, hogy majd messziről megismerje, mikor újra el fog ide jönni, hajót várni.

Iszonyú hullámhegyek érkeztek folytonosan nyugat felől, szabályosan egymásután, megállás nélkül, nyugalom nélkül, meg-megújítva hiábavaló erejüket, meg-megtörve ugyanazokon a sziklákon, szétlocseszanva ugyanazokon a helyeken, hogy el-elöntsék ugyanazokat a partokat. Utóbb különös volt a víznek ez a tompa hullámmása a levegőnek és az égnek derült volta mellett; olybá tetszett, mintha telides tele lett volna a tenger ágya és el akarta volna önteni és hatalmába keríteni az alacsony partokat.

Leopoldina pedig mindinkább kisebbedett, távolodott, elveszett. Bízvást a tengeráramlatok ragadták magokkal, mert a szellő gyöngé volt azon az este, és mégis gyorsan haladt. Már csak egy kis szürke foltta lett, szinte ponttá, és eljutott csakhamar a látható dolgok körének legtúlsó szélére és bement a túlsó rész végtelenségébe, a honnan a sötétség kezdett előjőnni.

A mint este hét óra lett, beállt az éj, eltűnt a hajó, és Gita hazament, még pedig meglehetősen bátran, ámbár még mindig hulltak a könnyei. Mégis mekkora a különbség, és mennyivel keserűbb volna az üresség, ha búcsuzás nélkül távozott volna el, mint két éve! Holott most minden megváltozott, minden megédesedett; annyira az övé volt Yann, annyira szeretve érezte magát elútazása ellenére, hogy habár egyes egyedül tért is haza, megvolt legalább annak a viszontlátásra szónak a vigasztaló volta és édes várása, melyet az őszre mondtak volt egymásnak.

III.

A nyár szomorúan, melegen, nyugodtan telt el. Gita lesve leste az első sárga leveleket, a fecskék első gyülekezéseit, az aranyvirág bimbóit.

A reickawicki postahajóktól és a vadászoktól többször küldött neki levelet, de soha sem tudhatja az ember, vajon kézhez jutnak-e azok a levelek.

Július vége felé kapott tőle levelet. Július tizediki kelettel tudatta vele, hogy jól érzi magát, hogy a halászati évszak kitünőnek ígérkezik, és már ezerötszáz halat fogott. Elejétől végig ilyen naiv stílusban írt, arra a kaptafára, a mint az izlandiak szoktak írni családjukhoz. Az olyan nevelésű embereknek, mint Yann is, sejtelmők sincs, hogyan kell megírni azt az ezernyi apró-cseprő dolgot, a melyeket gondolnak, éreznek vagy álmodnak. Mivel Gita műveltebb volt nálánál, meg tudta érteni a levelet és a sorok közt tudott olvasni arról a mély szerelemről, a mely nem volt kifejezve a levélben. Azon a négy oldalon többször szólította őt feleségének, mintha kedve telt volna annak a szónak az ismétlésében. Meg aztán már a címzés is: Gaos Margit asszonynak, Moan ház Ploubazlanecben, olyasmi volt, a mit Gita örömmel olvasott el újra meg újra. Hiszen olyan kevés ideje nevezik őt Gaos Margit asszonynak! . . .

IV.

Gita sokat dolgozott a nyári hónapokban. A paimpoli nők, a kik eleinte nem sokat tartottak rögtönzött munkásnői tehetsége felől, és azt mondogatták, hogy nagyon is kisasszonyosak a kezei, hamarjában meggyőződtek róla, hogy remek ruhákat készít, melyek kitüntetik termetöket; nemsokára szinte hírneves varrónő lett.

Keresményét lakásuk csinosítására fordította — az ő visszatérése alkalmára. A szekrényt, a régi polczos ágyakat kijavíttatta, kifényesítette és fényes vasazatot veretett rájuk; a tengerre szolgáló ablakocskát üvegtáblával és függönyökkel látta el; vett a télre új takarót, asztalt és két széket.

Ezt mind úgy szerezte be, hogy hozzá sem nyúlt ahhoz a pénzhez, melyet Yann elútazásakor hagyott volt neki és a melyet érintetlenül őrzött egy kis chinai szekrényben, hogy majd visszatértével előmutassa neki.

A nyári estéken, mikor a szürkülő estfénynél ajtaja előtt üldögélt Yvonne nagyanyóval, a kinek a feje és gondolatai észrevehetőleg jobbultak a melegben, kék pamutból szép halászköntöst kötögetett Yann számára; a gallér és ujjak szélén bámulatos bonyodalmas csipkehímzések voltak; Yvonne nagyanyó, a ki hajdanában ügyes kötő volt, lassanként visszaemlékezett ifjú korából erre az eljárásra és megtanította rá Gitát. És sok pamut fogyott el erre a munkára, mert nagy köntös kellett Yannak.

Különösen este azonban már észre lehetett venni a nap-rövidülést. Bizonyos növények, melyek júliusban szoktak virágozni, sárgulni, fonnyadni kezdtek, és a sárga sikkantyúk újra kezdtek virágozni az utak mentén, de hosszú száraikon apróbb virágok nőttek már; végre elérkeztek augusztus utolsó napjai is, és egy este megjelent az első izlandi hajó Pors-Even csúcsánál. Elkezdődött a visszatérés ünnepe.

Tömegesen tódultak a partra, hogy fogadják a hajót; — melyik lehetett?

Az *Sámuel-Azénida* volt; — mindig elsőnek szokott megjönni.

— Biztosra vehetjük — mondá Yann öreg apja, hogy nem fog soká késni *Leopoldina*; — tudom azt, hogy ha egyszer valamelyik elkezd a hazamenést, a többiek nem sokáig maradnak el.

V.

Megjöttek az izlandiak. Kettő a második nap, négy az az után következő nap, és tizenkettő megint a rákövetkező héten. Visszatért velök az öröm is, ünnep volt az a feleségekre, az anyákra nézve: ünnep volt a csapszékekben is, a hol a szép paimpoli leányok borral szolgálnak a halászsoknak.

Leopoldina a késedelmezők közt volt; még hátra volt tiz. Nem sokáig maradhattak el. És Gita azt gondolta, hogy legfölbbebb egy hét múlva (ennyi időt tűzött ki magának, nehogy

csalódni találjon), itt lesz Yann; a várakozás édes mámorral töltötte el, a házat szép rendben és tisztán tartotta az ő fogadására.

Miután mindent rendbe szedett, nem maradt semmi teendője és türelmetlenségében különben sem tudta már, hányadán van.

A hátramaradottak közül megjött újra három, aztán öt. A szolításkor ketten még mindig hiányoztak.

— No az idén, mondogatták nevetve, a *Leopoldina* és a *Mária-Janka* szedik föl a visszatérés söprűit.

És Gita szintén elnevette magát, és élénkebb meg csinosabb lett a várás örömeiben.

VI.

Nap múlt nap után.

Folytonosan csinosan öltözködött, vidámnak mutatkozott, ki-kiment a kikötőbe beszélgetni a többiekkel. Azt mondta, hogy egészen természetes ez a késés. Nem esik meg ilyen dolog minden esztendőben? Hiszen milyen jóra való hajósok és milyen jó két hajó!

Azután, mikor hazament, este felé el-elfogta az aggodalom és rettegés.

Csakugyan lehetséges, hogy oly korán féljen? . . . Hát van miért? . . .

És megijedt azon, hogy már fél . . .

VII.

Szeptember tizedike! . . . Milyen gyorsan röpülnek a napok!

Egy reggel, mikor már hideg köd terült a földre, egy igazi őszi reggel, a fölkelő nap a hajótöröttek kápolnájának csarnokában ülve találta Gitát, azon a helyen, a hová az özvegyek mennek imádkozni; — ott ült lesütött szemmel, a halántékai mintha vasgyűrűbe lettek volna szorítva.

Két napja, hogy elkezdődtek ezek a szomorú reggeli ködök, és Gita gyötrőbb nyugtalansággal ébredt föl azon a

reggelen a télies hatás következtében . . . Hát miben ütött el az a nap, az az óra, az a percz a többiektől ? . . . Hiszen sokszor látni fél hónappal, sőt egész hónappal is megkésett hajókat.

Bizonyosan volt abban a reggelben valami sajátságos, minthogy Gita első ízben ült le oda a kápolna csarnokába és olvasgatta a fiatalon elhaltak nevét.

GAOS IVON

emlékére,

a tengerbe veszett a Norden-Fjord körül . . .

Nagy borzadálykép hallatszott föltámadni a tenger felől egy erős szélroham és egyúttal mintha eső hullott volna a boltozatra: a száraz levelek ! . . . Egész halom röpült be a csarnokba: az udvar vén korhadt fái hullatták leveleiket, a mint meg-megrázta őket a tengeri szél. — Megjött a tél ! . . .

. . . a tengerbe veszett

Norden-Fjord körül,

1880. az augusztus 4—5-iki közti vihar alkalmával.

Gépiesen olvasgatta, és az ajtó csücsívein keresztül a tengert keresték szemei: ma reggel nagyon határozatlan volt a szürke ködben, és nagy gyászfátyolkép egy lecsüngő vitorla lebegett a messzeség fölött.

Megint egy szélroham, és száraz levelek szállongtak be. Erősebb szélroham, mintha az a nyugati szél, a mely egykoron a tengerbe szórta ezeket az elhaltakat, még ezeket a föliratokat is zavarni akarná, a melyek nevöket eszközbe juttatták az élőknek.

Gita akaratlan nézett szüntelenül a falnak egyik üres helyére, mely rettenetes makaességgal látszott várni; üldözte egy új táblácskának a gondolata, melyet nemsokára majd oda kell illesztenie, rajta egy másik név [melyet még képzeletben sem mert újra elmondani ilyen helyen.

. . . a tengerbe veszett Norden-Fjord körül

az augusztus 4—5-iki vihar alkalmával

23 esztendőskorában . . .

Nyugodjék békességben !

Izland jelent meg előtte az ottani kis temetővel — a

messze, messze levő Izland, melyet megvilágít alulról az éjféli nap . . . És — a falnak ugyanazon az üres helyén, a mely várakozni látszott, egyszerre csak borzasztó tisztasággal látta azt az új táblácskát, a melyre az imént gondolt: egy újdonság új táblácskát, halálfejet, keresztbe tett csontokat és közbül lángoló betűkkel egy nevet, az imádott nevet, Gaos Yann! . . . Erre fölugrott, vad kiáltás tört elő torkából, mint egy örültnek . . .

Kint még mindig el volt terülve a föld fölött a szürke reggeli köd; és a száraz levelek hulltak, hulltak, egyre hulltak tánczolva.

Léptek az ösvényen! — Ki jöhet? — Erre fölegyenesedett; kezével hirtelen megigazította a fejkötőjét, kisimult az arca. A léptek közeledtek, mindjárt bejön. Hamarosan úgy tétette magát, mint véletlenségből vetődött volna ide, a világért sem szeretett volna most még hajótörött feleségéhez hasonlítani.¹

Épen Flourey Fante volt, a *Leopoldina* alkapitányának a felesége. Rögtön megértette, mit keresett itt Gita; hasztalan teszi magát vele szemben. Eleinte némán állt egymással szemben a két asszony, csodálkozva, sőt haragudva és gyűlölködve néztek egymásra, hogy a rettegettségnek azon egy érzelmében találkoztak.

— A Trégner és a Saint-Brieuc emberei mind itthon vannak már egy hete — mondá végre Fante könnyörtelenül, tompa és majdnem izgatott hangon.

Fogadalomból gyertyát hozott.

— Oh! igen, igen . . . fogadalom . . . Gita még nem akart erre gondolni, a kétségbeesetteknek erre az eszközére. Fante után maga is bement a kápolnába, nem szóltak egy szót sem és mint két testvér letérdeltek egymás mellé.

Szívök-lelkök mélyéből forrón imádkoztak Máriához, a tengernek csillagához. És aztán nemsokára csak a zokogás zaja hallszott, és könnyeik hullni kezdtek a földre.

Enyhültebben, bizalommal teljesebben keltek föl. Fante segített Gitának, a ki megtántorodott és átkarolva megcsókolta.

Miután letörülték könnyeiket, rendbe szedték hajukat és leverték a kókoczkák salétromát és porát szoknyaikról a térdükön, különböző úton, semmit sem szólva eltávoztak.

VIII.

Szeptember vége hasonlított egy második nyárhoz, csak hogy kissé mélabúsabb volt. Valóban olyan szép idők jártak abban az évben, hogy nem tekintve a száraz leveleket, melyek szomorú esőként hulltak az útakra, azt lehetett volna mondani, hogy a vidám júniusi napok járnak. Visszajöttek a férjek, vőlegények, szeretők, és mindenütt egy második szerelmi tavasznak az öröme honolt . . .

Egy nap végre jelezték a két hátramaradt izlandi hajónak az egyikét. Melyiket ? . . .

Azonnal néma, aggódó nők csapatjai alakultak a parton.

Gita is ott állt remegve és halaványan az ő Yannjának apja mellett:

— Hiszem — mondá az öreg halász — szentül hiszem, hogy azok ők! Az a vörös csík, az a fölcsavart árbockas-vitorla aligha nagyon, de nagyon nem hasonlít hozzájuk; nos, mit szólsz hozzá, Gita leányom?

— De még sem — mondá, újra hirtelen elkedvetlenedve; — nem az, újra csalódunk, az ő árbock-szálfájok nem olyan és nekik keresztáguk és keresztvitorlájok van. Ezúttal nem ők, ez a *Mária-Janka*. De Istenemre mondom, leányom, nem soká fognak késni.

Egyik nap a másik után telt el; és minden éjszaka megérkezett a maga idején kérlelhetetlen nyugodtsággal.

Folytonosan ünnepi ruhába öltözködött, majdnem mint valami féleszü teremtés, mindig attól félve, nehogy hajótörött feleségéhez hasonlítson, magán kívül volt, ha a többiek szánakozva és titokzatosan néztek rá, és félrefordította szemét, hogy ne találkozzék útközben mások tekintetével, mely megfagyasztotta őt.

Most meg azt a szokást vette a fejébe, hogy reggelenként elment a szárazföld legvégre, a pors-eveni meredek part leg-tetejére; Yann szülei háza mögött ment el, hogy meg ne lás-sák se az anyja, se a kis nőtestvérek. Egyes egyedül ment a ploubazlaneci föld legvégső csúcsához, a mely rénszarvas-agancsaformán néz a szürke Mancha, és egész Istenáldott

nap ott ült egy magános keresztfa tövében, a melyet uralnak a tenger roppant távolságai . . .

Mindenfelé látni itt ilyen gránitkereszteket, melyek a tengerészek földjének kiugró szikláiba vannak fölütve, hogy mintegy kegyelemért esdekелjenek: mintegy lecsillapítsák a nagy mozgalmas, titokzatos hatalmasságot, mely vonzza az embereket és nem adja őket többé vissza és kiváltképen a legbátrabbakat és legszebbeket tartja meg magának.

A pors-eveni kereszt körül örökösen zöld, törpe rekettyés pusztaság terült el. És ezen a magaslaton igen tiszta volt a tenger levegője, alig érzett az omboly sós szaga, hanem tele volt kellemes szeptemberi illattal.

A távolban látszottak lerajzolódni egymás fölé a part összes tagozatai; a bretagnei föld csipkés csúcsban végződött, a mely belenyúlt a vizek csendes semmiségébe.

Az előtérben sziklák tarkázták a tengert; de azokon túl semmi sem zavarta meg tükre símaságát; halk, hízegő, könnyed és végtelen nesz hatott föl az összes öblök mélyéből. És olyan csendes volt a messzeség, olyan békés a mélység! A nagy kék semmiség, a Gaosok sírja megtartotta megfajtatlan titokzatosságát, míg a lehellelsruű gyöngö szellők elhozták a törpe rekettyék illatát, a melyek még virágzásban voltak az ősz utolsó napsugaraitól.

Bizonyos szabályos órákban leapadt a tenger és foltok tűntek ki mindenfelől, mintha lassacsán kiürülne a Manche; aztán ugyanazzal a lassúsággal megint megáradt a tenger és folytatta örökös jövését-menését, nem törődve a holtakkal.

És Gita ott maradt ülve keresztje tövében, e csöndesség közepett, és nézett-nézett az éj beálltaig, míg csak valami látszott.

IX.

Szeptembernek vége lett. Gita se nem evett, se nem ivottt, se nem aludt.

Most otthon maradt és összekuporodott, kezeit térdei közé fogta, fejét háttal a falnak támasztotta. Minek fölkelni, minek lefeküdni, ruhástúl az ágyba dült, ha nagyon kimerült. Különböben mindig így ülve, mintegy megdermedve maradt;

fogai ebben a mozdulatlanságban vaczogtak a hidegtől: úgy érezte mindig, mintha vasgűrű szorítaná össze a halántékait, mintha arca összehúzódna, szája kiszáradt abban a lázas állapotban, és bizonyos órákban rekedt nyögés tört elő torokából, és aztán soká, soká nyögött és fejét bele-bele ütötte a gránitfalba.

Vagy pedig a nevéen szólította Yannt, szerelmesen és hal-
kan hívogatta, mintha ott volna mellette és szerelmes szavakat
suttogott neki.

Az is megesett, hogy más, apró-cseprő dolgokra gondolt, nem ő reá; azzal szórakozott például, hogy Szűz Máriának és a szenteltvíz-tartónak az árnyékát nézte, és lassankint, a mint a világosság fogyott, odadőlt ágyának magas faragványához. És aztán még rettenetesebben kezdődtek újra aggodalmas hívó szözeatai, jajgatásra fakadt és fejét a falba verte.

És a nappalnak, estének, éjjelnek, reggelnek órái mind teltek-teltek egymásután. Ha számítgatta, mennyi idő óta kellett volna visszatérnie, még nagyobb rettegés vett rajta erőt; nem akarta tudni sem az időpontot, sem a napok nevét.

Az izlandi hajótörötteket illetőleg mindig fölmerülnek némi adatok; a visszatértek látták messziről a drámát; vagy pedig rábukkantak hajóromra vagy holttestre, a melyekből mindent kitalálhatnak. De a *Leopoldináról* se nem láttak, se nem tudtak semmit. A *Mária-Janka* emberei látták őket utolján augusztus 2-ikán és azt mondták, hogy alighanem följobb éjszakra mentek halászni, de ezzel csak még megfejthetlenebb lett a titok.

Várni, egyre csak várni, semmit sem tudni! Hát mikor jön már el a pillanat, mikor nem foghat várni többé. Maga sem tudta szegény feje és most alig várta, hogy mennél hamarabb megtudja a valót.

Oh! ha meghalt, legalább hát mondják meg neki könyörületből! . . .

Oh! látni, látni szerette volna, milyen volt abban a perezben vagy mi maradt meg belőle! . . . Bárcsak az a sokat kért Szűz Mária vagy a valamelyik hozzá hasonló más hatalmasság szánna meg, hogy megmutatná az ő Yannját ilyféle látományban — akár élve, hazafelé vitorlázva — akár pedig a tengertől hányt-vetett testét . . . hogy legalább biztos legyen! hogy biztosat tudjon!! . . .

Némelykor úgy rémlett neki, mintha vitorlát látna előtűnni a láthatárból: a *Leopoldinát*, a mint közeledik, a mint jön nagy sebbel-lobbal. Erre fölugrott ész nélkül, hogy a tengerhez szaladjon megnézni, való-e . . .

Újra visszaült. Oh Istenem! hol lehet most az a *Leopoldina*? hol lehet? Kétségtelenül ott abban a távol fekvő iszonyú Izlandban, elhagyatva, szétroncsolva, elveszve . . .

És mindig ugyanazzal a gyötörő látománnyal végezte: úgy látta, mintha egy üres, pusztá bitang hajóroncsot himbálna a szürkés-piros csöndes tenger; szép-lassan himbálózik, nesztelenül, gúnyból rendkívüli nyugalommal a holt vizek nagy csöndességében.

X.

Éjfél után két óra.

Különben éjjelenként figyelt minden közeledő lépésre; a legkisebb neszre, a legkisebb szokatlan hangra lüktetni kezdtek a halántékai; mivel váltig feszült figyelemmel volt a külső dolgokra, a dolgok iszonyúan fájdalmasak lettek rá nézve.

Éjfél után két óra. Mint minden éjjel, ezen az éjjelen is összekulcsolt kézzel, a sötétbe meredt szemmel feküdt és hallgatta a szélnek örökös zúgását.

De hallga! férfiléptek! siető léptek az úton! Ki járhat ilyen órában? Föltápászkodott, lelke mélyéig fölindult, szíve megszűnt dobogni . . .

Megállt valaki az ajtó előtt, fölött a kis kőlépcsőkön . . .

Ő! . . . Oh! szentséges Isten, ő! Kopogtattak, lehetne-e más. Gita mezítláb állt ott; ő, a ki oly gyöngé volt napok óta, neki ugrott fürgén mint a macska, karjait kitárta, hogy átöljelje szerelmesét. Bizonyos, a *Leopoldina* megérkezett az éjtszaka és szemben a pors-eveni öbölben horgonyt vetett, és ő futva futott ide; mindezt villámgyorsasággal gondolta el. És nagy sietségében össze-vissza vérezte az ujjait az ajtó szögeiben, hogy félrehúzza a kemény závárt . . .

Oh! . . . S aztán lassan, megtörve eltántorodott, feje a mellére hanyatlott. Oda lett szép, örült álma. Fantec volt, a szomszédjok . . . A mint megértette, hogy csak ő, hogy az ő Yannjából semmi, de semmi sehol, úgy érezte, hogy fokonyként

sülyed vissza ugyanabba az örvényébe, ugyanazon iszonyú kétségbeesésének a melységébe.

Mentegetőzött a szegény Fantec: felesége, mint tudták, halálos beteg volt, és most gyermekök is fuldoklott a bőcső-jében, veszedelmes torokbaj gyötörte; azért hát segítséget jött kérni, míg ő Paimpolba szalad orvosért . . .

Mi köze volt neki mindezekhez? Fájdalmában elvadulván, nem törődött mások szenvedéseivel. Lerogyott egy padra és ott maradt előtte lesütött szemmel, mint egy halott, se nem felelt, se nem hallgatott rá, még csak rá sem is nézet. Mit tartozik ő rá az egész dolog, a mit ez az ember itt beszél?

Fantec rögtön tudta, hányadán van; kitalálta, miért nyitották ki neki oly gyorsan az ajtót, és sajnálta, hogy bajt okozott neki.

Bocsánatért motyogott.

— Igaz, nem volt szép, hogy éppen őt zavarta! . . .

— Engem! — felelte élénken Gita — és ugyan miért nem éppen engem, Fantec?

Hirtelen visszatért beléje az élet, mert mások szemében még nem akart kétségbeesettnek látszani, teljességgel nem akart. Meg aztán ő is szálnalmat érzett ez ember iránt; fölöltözködött, hogy kövesse, és volt ereje hozzá, hogy ápolni menjen annak kised gyermekét.

Mikor négy óratájt visszatért lefeküdni, egy perczben elfogta az álom, mert nagyon el volt fáradva.

De az a végtelen percznyi öröm nyomot hagyott a fejében, a mely megrögzött ott; nemsokára fölriadt, félig föltámaszkodott, mintha emlékeznék valamire . . . Mégis történt valami új, Yannjára vonatkozólag . . . Visszatért zavaros gondolatai közt fürkészett a fejében, fürkészte, mi történhetett vele . . .

Oh! semmi, semmi! — nem, semmi, csak Fantec.

És megint visszaesett örvénye mélyébe. Nem, valójában nem történt semmi változás egyhangú és reménytelen várakozásában.

Mégis az, hogy oly közel érezte magához, olyanforma volt, mintha lényéből áradt volna valami feléje és most itt lebeg körülötte; azt érezte, a mit a breton földön előjelnek neveznek; és figyelmesebben hallgatta a külső lépéseket, sejtette, hogy jönni talál valaki, a ki beszélni fog róla.

Csakugyan, mikor megnappalodott, hozzájok jött Yann

apja. Levette sapkáját, hátrasímitotta szép fehér haját, mely épen oly fürtös volt, mint a fiáé, és leült Gita ágya mellé.

Az ő szíve is tele volt aggodalommal, mert Yannja, az ő szépséges Yannja volt legidősb, legkedveltebb fia, az ő dicsősége, szemefénye. De nem esett kétségbe, még nem, nem vesztette még el reményét. Szelíd szavakkal igyekezett megnyugtatóni Gitát: lám azok, a kik legutolján jöttek haza Izlandból, sűrű ködökről beszéltek, és ezek alkalmasint késleltették a hajót; meg aztán egy gondolata támadt; hátha a Feroë szigetek egyik kikötőjében vesztegelnek, pedig ezek a szigetek igen messze esnek az útban, s a honnan a levelek is csak nagy-sokára érkeznek meg; vele is megesett ez, van negyven esztendeje, és szegény megboldogult édes anyja már misét is mondatott a lelke üdvösségiért. . . . Olyan szép, újdonszerű hajó, mint a *Leopoldin*, és oly bátor hajósok, mint a milyenek a földélzeten voltak . . .

Az öreg Moanné kötögetett mellettök és rá-rábólintott a fejével; leányának baja majdnem egészen visszaadta az erejét és esztét; vezette a háztartást és meg-megnézte Szilveszterének megfakult kis arczképét, mely a falon függött tengerész-horgonyaival és fekete gyöngyös gyászkoszorújával együtt; mióta a tengeren való foglalkozás elrabolta unokáját, nem hitt többé a tengerészek visszatérésében; azért csak merő félelemből imádkozott Szűz Máriához, csak úgy foghegyről, szívében neheztelt rá.

De Gita mohón hallgatta ezeket a vigasztaló szavakat, fekete gyűrűs szemei mély szeretettel csüngtek az aggastyánon, a ki szakasztott az ő szerette ura volt; már az ő pusztája jelenléte is védelem volt a halál ellen, és biztosítottabbnak, közelebb levőnek hitte magát Yannjához. Könnyei csöndesen és enyhültebben hullottak alá és újra elmondta magában imádságait Szűz Máriához, a tengernek csillagához.

Tehát ott vesztegelhetnek azokon a szigetekken, talán valami kárt vallattak; ez csakugyan lehetséges volt. Fölkelt, megfésülte a haját, csinosan fölöltözködött, mintha visszajöhetne. Semmi esetre sem volt még minden elveszve, hiszen nem vesztette el reményét maga az apa sem. És néhány napon át megint várakozni kezdett.

Itt volt az ősz csakugyan, még pedig az őszutó; itt voltak a korán beálló sötét éjtszakák is, a midőn jókor besötétedett

az ósdi viskóban, és besötétedett köröskörül is, az ősi breton földön.

Úgy tetszett, mintha még a nappalok is csak szürkületek volnának; lassan tovavonuló felhők hirtelen sötétséget támasztottak deles délben is. A szél folytonosan zúgott, mintha a nagy, templomi orgonák távoli zaja volna, melyeken gonosz vagy kétségbeesett nótákat játszanak; máskor meg ott ólálkodott az ajtó körül és bögött, mint valami vadállat.

Halványodott, halványodott és egyre jobban meggörnyedt, mintha az öregség meglegyintette volna kopasz szárnyával. Igen sokszor Yann holmiivel, szép menyegzői ruháival bíbelődött; hol összehajtotta, hol szétbontotta őket, mint egy eszelős — különösen egyik kék gyapjús köntösét, a melyik megőrizte volt testének az alakját; ha szépen az asztalra tették, magától, mintegy szokásból fölvette vállának és mellének domborulatait; azért végre csak azt állította be szekrényök egyik polczára, mert nem akarta megmozdítani, hogy tovább megtartsa azt a formát.

Esténként hideg ködök szálltak föl a földből; ilyenkor az ablakból nézte a szomorú tájéket, a hol apró fehér füstoszlopok kezdtek itt-ott fölszállni mások kunyhóiból: ott mindenütt visszajöttek a férfiak, mint a vándormadarak, melyeket visszahozott a hideg. És mily kellemesek lehettek az esti órák azok mellett a tüzek mellett; mert az izlandiak földjén új szerelem ütött tanyát a téllal egyetemben...

Megkapaszkodott azoknak a szigeteknek a gondolatába, a hol vesztegelhet, újra reményfelét táplált és megint várakozóban volt...

XI.

Soha sem jött vissza.

Ott a zordon Izland nyílt tengerén ülte meg menyegzőjét a tengerrel egy augusztusi éjjel, a neki vadult szél dühöngése mellett.

A tengerrel, a mely egykor dajkálta; a tengerrel, a mely ringatta, a mely erős és bátor ifjúvá nevelte — és aztán java férfikorában visszakövetelte egymagának. Mélységes titok fődte ezt a szörnyűséges lakodalmat. Mindéig sötét fátyol lebegett

fölötte, mozgó és vihar-korbácsolta függönyök rejtik el az ünnepet; és a menyasszony hallatta hangját, mindig iszonyúban zajongott, hogy túlharsogjon minden kiáltozást. — Yann, megemlékezve Gitájáról, testből-vérből való nejeről, óriásként védekezett az ellen a sír-feleség ellen. Harczolt, mignem megadta magát és kitárta karjait, hogy keblére ölelje új menyasszonyát, harsány kiáltásra fakadva, mint a hörgő bika, szája tele ment vízzel; karjai tárva maradtak és megmerevedtek örökre.

És ott voltak ezen a menyegzőn mind, a kiket egykor meghívott. Mind, kivéve Szilvesztert, a ki elment volt aludni a tündérkertekbe — messze, messze, a föld másik oldalára...

LOTI P. után *francziából*

KOVÁTS S. JÁNOS.

ÁRNYAK.

I.

FEHÉR LAPOK.

Fehér lapok ! hiába vártok,
Nem hull lelkem virága rátok ;
Zöldülni hasztalan kíván,
Nincsen virág a téli fán.
Árnyat rátok nagy-néha vetnek
Képei az emlékezetnek,
Jegyezve egy-egy bús napot,
Melyen szívem sebet kapott.

II.

AMOTT.

Amott majd felnyilik, tudom,
A nagy titok előttem,
Melyért itt e nehéz uton
Oly gyakran tépelődtem.
De nem vár-e ott is reám
Ujabb kétség, szünetlen,
Túl a föld elhagyott porán :
Egy új megfejthetetlen ?

II.

VÉG.

Lassan enyészve, vagy hamarabb,
A hova dül a fa, ott marad . . .
Égre törő vágyad, mondd, mit ér ?
Elnyeli azt egy öt lábnyi tér
S utad bármi messze tévedez,
Egy kicsi halomnál vége lesz.

IV.

A HALÁL ÉS AZ ANYA.

„Nem viszek én sokat innen,
De valamit el kell vinnem,
Nem kérdezem tőled :
Id' adod-e ? . . . hiszen
Mindened itt marad,
Csak kis fiad' viszem.”

«Jaj, iszonyú ! Jaj kegyetlen !
Jaj, szörnyű ! jaj érthetetlen !
Mindenem itt hagyván
Tán magad se hitted,
Hogy szép kis fiammal
Mindenem' elvitted.»

LÉVAY JÓZSEF.

NYÁRI DÉL FALUN.

Nyáj nem legel a pusztá síkon,
A pásztor árnyékot keres ;
Alszik a por a hamvas úton,
Szekerén meg a szekeres.

A kovács, műhelyében alszik,
 Az álláson a kőműves;
 A hentes hortyogása hallszik,
 Két karja még vértől veres.

A háztetőn galambok ülnek;
 Teknő-szélen darázs forog;
 A két talpán elszenderült eb
 Álmában mérgesen morog.

A fecsegésbe belefáradt
 A mosónék nyelves hada,
 A ruha szemvakítva szárad
 Verő napfényen amoda.

Pihen a vessző, benn a padba'
 A gyermeknép akárhogy' ül;
 S a halk keserves á-be-ab-ba
 Olykor egy méhdongás vegyül . . .

Az ért gabnán a forró szélnek
 Húzódó fátyla száll, lebeg,
 S mint hárfahúron zöngicsélnek
 A napsugáron a legyek.

A vén anyókák, rokkát tartva,
 Ajtó előtt a küszöbön,
 Mint hogyha meg volnának halva,
 Úgy ülnek a keskeny kövön.

De meghitten, az ablakokban
 Egy-egy szerelmes pár susog,
 — Éjfélkor sem lehetne jobban —
 No persze, ők nem álmosok.

SULLY-PRUDHOMME után, francziából

VARGHA GYULA.

ARANY TETEMREHÍVÁSA NÉMETÜL.

Tisztelt szerkesztő úr! A minap (jó minap!) épen bevégezttem Arany *Tetemrehívás*ának több órán át tartott fejtegetését, midőn egyik világos fejű tanítványom alázkodó vakmerőséggel utánam sompolyog, s a *Pester Journal* kivágott tárczáját a következő ravasz-naiv megjegyzéssel adja kezembe: «Kérem, tanár úr, itt van a *Tetemrehívás* német fordítása, Dóczi Lajostól, de ő sokat máskép fordít, mint a hogy tanár úr nekünk magyarázta». Engedje meg, tisztelt szerkesztő úr, hogy részint a magam igazolására, részint kapva is az alkalmon, egyet-mást elmondjak Dócziról,*) a fordítóról, nevezetesen pedig említett *Bahrgericht*jéről. Dóczi mintafordító hírében áll, egyaránt magasztalják, akár kifordít — a németeknek, akár befordít — nekünk. De az elfogulatlan értő máskép ítél róla. Én mindenekelőtt németből való fordításait épen nem tartom szerencséseknek, például *Faust*tja tele van magyartalanságokkal, erőltetettségekkel; sokat mer, de nem ott s azt, a hol s a mit szabad merni; a hol a magyar költői fejlett stíl maga dolgozik, meg-megakad egy-egy sikerültebb részlete, de a hol a saját forrásából kellene meritenie, elárulja a hiú küzködés, hogy a magyar nyelv eltanúlt nyelve, s hogy nem tanulta el azt, a mi eltanúlhatatlan. Magyarra fordítónk

*) Dóczi a hatvanas évek elején a sopronyi magyar társaság tehetséges működő tagja volt. De hogy vezérszerepet játszott volna az ifjúság közt, arról nem tudok semmit. Azért mosolyogva olvasom róla Szinnyeiben (*Magyar írók élete és munkái*): «1856-ban a soproni gimnasiunba adták szülei s itt Rákosi Jenővel együtt az ifjúság vezetője lett». Szinnyeit nyilván a jámbor Anonymus babérai nem hagyták alunni, a ki nevekhez egész historiákat költ. (Dóczi = Dux = vezér.)

bizony van nem egy, a ki sokkal különb nála. No de nem ezekkel a fordításaival szándékozunk most foglalkozni, melyek, ha nem használnak, nem is ártanak, mert köztünk maradnak. Egész más szemmel nézzük azonban azokat a fordításait, melyek nemzeti irodalmunkat a külfölddel vannak hivatva megismertetni, névszerint a művelt német világgal, mely úgy sem tart rólunk valami sokat, költőink közül csupán Petőfit ismeri, őt is — fájdalom! — sokszor gyilkos fordításokból. Érdeklünkben áll, sőt becsületünk kívánja, hogy költő nagyjaink ne törpüljenek el a fordítók keze alatt, mikor még a legsikerültebb fordításban is egy rész mindig tönkre megy vagy elhalaványodik az eredetinek alaki, nyelvi, tartalmi jelességeiből. *) A ki itt derék munkát végez, a nemzet ügyének tesz hálára méltó szolgálatot. — Őszintén mondom, hogy Dóczyinak ebbeli működését csak hazafias örömmel üdvözölhetjük, ő úgy szólván rátermett erre a szép föladatra; jól tud magyarul, jobban tud németül, azonfölül maga is költő, a ki más költők szépségeit érti, érzi, s a kinek játék a verselés technikája. A következő bírálgatásnak nem is az a célja, hogy kedvét szegjük vagy elriaszszuk, csak az, hogy kimutassuk s meggyőződtessünk mindenkit, hogy jó fordításhoz lelkiismeretes gond és tanulmány kívántatik, nem elegendő a pusztá képesség.

A *Tetemrehívás* késő kor szülötte, majdnem harmincz év köze választja el az első balladáktól, de a tragikum erejére, a szenvedélyek hatalmas festésére, a nyelv tömörségére és plastikaiságára s a verselés bevégzett művészetére nézve a legjobb idők alkotásaival kiállja a versenyt, sőt emelkedést mutat inkább, mint hanyatlást. Nehézségeivel diadalmasan megküzdni, azt hiszem, a legügyesebb, a leggyakorlottabb fordító

*) Arany kétségkívül a legjelesebb magyar fordító s kisebb fordításainak egyik legjelesebbike Goethe *Ballade*ja, de azért például a következő két sor, melyet találomra veszünk a költemény közepéből:

«Még áll, diadalmasan áll az öreg,

Döbbenve hanyatlik a szolgasereg» —

noha magában, külön, kifogástalannak látszik, fölér-e az eredetinek egyszerű hatalmával:

«Noch stehet der Alte mit herrlichem Blick,
Die eisernen Schergen sie treten zurück» —?

sem képes. Többen megpróbálkoztak vele, tudtommal Neugebauer László és Lindner Ernő. Amannak fordítása, melyet nekem adott át annak idejében (valami tizenegy éve) átnézés végett, meg is jelent valahol, Lindneré nálam van. Mindkettő megállhat, kivált az utóbbi sok jelességgel bővelkedik; kár, hogy Lindner még nehezíti az úgy is nehezét, és kár, hogy szinte rabja a «nonum prematur»-nak. Lássuk már most kissé részletesebben, mit ér a Dóczyé.

Előre is szívesen megvallom, hogy a módnélkül nehéz formában (spondeusokkal vagy trochaeusokkal vegyes dactylusok, rimkép: ababb) nagy könnyűséggel mozog. A mi azonban fordítását egyébként, mint egészet illeti, az az eredetinek megrontott, eltorzított mása. Szinte megfoghatatlan, hogy oly műértő, mint Dóczy, mikép forgathatta ki az eredetit egész valóságából, mintha csak parodiát akart volna írni. Tudvalevő, hogy a darab cselekvénye a tetemrehívás törvényes eljárásán halad végig; ez eljárás hivatalos vezetője a pörösztő, a ki a gyanúsakat vagy gyanúba vetteket rendre a tetemhez szólítja; s ez a hivatalos személy Dóczynál csak egy szálnalmas figura, pristaldus pictus, a kinek összes szereplése abból áll, hogy: «Obenan steht der Ordalien-Richter», továbbá, hogy: «Niemand ergreift sie auf Richters Geheisch», parancsára, hogy Abigélt fogják el, senki se hederít. Mert a mit Arany az ő szájába ad természetesen, mindazt Dóczy az öreg Bárczival mondatja természetlenül, a mivel ennek jellemét is megnyomoritja. Arany nál Bárczi lelkében fájdalom és boszú, a fájdalomnál is nagyobb boszú viharzik, nem annyira siratja egyetlen fiát, mint lesi a gyilkost, hogy boszút álljon rajta; s ez a fékevesztett, vad indulat magyarázza meg kegyetlenségét, hogy a tetemrehívás napja előtt nem ereszti nejét és leányát a halthoz, s hogy a pörösztőnek mintegy fölhatalmazást ad, hogy őket is a tetemhez hívja («Ide a gyilkost! bárha pecsétem Váddal az önnön szívemig ér! Mindenki gyanús nekem, a ki él!»). Dóczy Bárczija össze-visszakiabáló, akadékoskodó bolond, a kit a méreg erőltet, s szörnnyeteg egy személyben, s mindennek következtében komikus alak is. Annak van pszichológiája, hogy Bárczi véghetetlen boszúérzetében, hogy a gyilkosságot mégtorolja, kiszalasztja száján a «mindenki gyanús nekem» szót, de hogy aztán maga hívja nejét és leányát, a kiknek ártatlanságáról meg kellett győződve lennie («Komme die

Mutter nun, komme die Schwester»), az már esze-veszettség, több: kész komédia. Arany Bárczit bosszúkitörése után elhallgattatja s így megtartja részvétünkben, a Dóczi félszeg fölfogása ezt a részvétet és szánalmat teszi tönkre. Épen így jár a ballada harmadik főszemélye, Kund Abigél, a kit az önvád megőrjít; mert épen ennek az örülésnek folyamatja pusztúl el Dóczinál, ki a megtébolyodás kezdetét festő e sorokat:

«Könnye se perdül, jajja se hallik,
Csak oda kap, hol fészkel az agy,
Iszonyu az, mi oda nyilallik».

megfoghatatlanúl szintén Bárczira vonatkoztatja: «Der Vater töhnt nicht stb.»

Ezek után vegyük a fordítást szakról szakra s fűzzük hozzá észrevételeinket. Teszszük pedig ezt azért, hogy kinek-kinek módjában legyen, pontosan összemérni az eredetivel, s ne mondhassa senki, hogy «belőlünk nem az igazság beszél».

I. Benjamin Bárczi ward todt gefunden
Mitten im finstern Radványer Wald.
Spitzlanger Dolch stak in der Wunden,
Aufschrie der Vater, dass weithin es hallt:
«Zeuge der Dolch: er starb durch Gewalt!»

Ez a vers-szak megjárná, ha ezek a szók:

«Ime bizonyosság Isten előtt:
Gyilkos erőszak ölte meg őt» —

nem az öreg Bárczinak volnának tulajdonítva. Igaz, hogy ebben Dóczi egyetért Gregussal. De nincs igazuk. Az öreg Bárczi kerestette fiát, a kit halva találtak az erdő sűrűjében. A kik megtalálták s a kik a szörnyű hirre odagyültek, vélekedtek úgy. Az tehát a közvélemény szava. Hogy Bárczi is osztozott benne, azt mutatja a tetemrehívás, melyet ő rendelt el; de az ellen, hogy e nyilatkozatot ő maga tette volna, a kezdő: «ime» szól, melynek szenvedélytelen kimértsége vagy ünnepélyessége sehogysem illenék a fájdalomtól sújtott apa szájába, szól továbbá a következő szak első sora: «Kastélyába vitette föl atyja», hol először tétetik említés az apáról. Mondanom sem kell, hogy a negyedik sor mindenestül a Dóczi csinálmánya.

- II. Hin zum Kastele lässt er ihn tragen
Nieder ihn legen am düstern Ort,
Lässt ihn nicht waschen, nicht Messen sagen,
Blutig, wie sie ihn fanden dort,
Liegt er gebettet durch Tage fort.

Itt több kifogásunk van. Egyik, hogy a «hűs palotát» nem értette Dóczi, azért is mai értelmében vette, holott a «palota» a régibb nyelvben a várkastélyok nagy termét jelentette; a mivel pótolva van, «am düstern Ort», nem oda való, s az olvasó valóban nem képzelheti el, hogy hová is tették le a holtat. Másik hiba, hogy az eredetinek ez a fontos helye: «ki se terítetteti», fordítatlan maradt — nyilván ezt sem értette Dóczi — helyettesíti a sortöltő: «lässt nicht Messen sagen», a miről szó sincs a balladában. Különben a «hűs» jelző sem henye, azt akarván jelezni, hogy a palota alkalmas hely a holttestnek, mert napokig késleltetheti a föloszlását.

- III. Hellebardiere stellte er viere:
«Niemand lasst ausgehn, Niemand ein!» —
— «Wie wenn die Mutter, die Schwester zur Thüre
Käme zu pochen?» — «Antwortet: nein!
Wer nicht gehorcht, soll des Todes sein.»

A pathos szaggatott, elliptikus előadása, mely az eredetiben szinte mondattani szabálytalanságig megy («Lélek ez ajtón se be, se ki!» «Vissza! neki» «Jaj, ki parancsom, élve, szegi!»), a fordításban, a mint látjuk, rendes mederben simán folydogál. Az indulat heve helyett kedélyes szóváltás. Azután «jőne siratni» annyi-e, mint «Käme zu pochen». Nincs-e evvel amaz tönkre téve? Így komikus, amúgy természetes.

- IV. Schluchzend erstickt hinter Thür und Riegel
Weibliche Klage. Vom Vater ergeht
Heischung zur Bahre mit Richtersiegel.
— «Komme, wen schielend der Argwohn erspäht,
Bis Blut aus der Wunde den Mörder verräth!»

Itt az eredeti szemléletességének és hatalmas dictiójának árnyékát sem találjuk. Mivé lettek ezek a sorok:

«Fojtva teremről rejti teremre
Halk zokogását asszonyi bú», továbbá
«Kit szemre vesz ölyvként sanda gyanú»?

A hasonlatnak a fordításban nyoma sincs, pedig mily jellemző fontosságú Bárczit az ölyvvel hasonlítani össze, mely a levegőben kóvályogván, lesi a prédát, hogy aztán lecsapjon rá. Önkénykedő rontás, hogy a két utolsó sort Bárczival mondatja a fordító, holott az eredeti: «Legyen a seb vérzése tanú» csak mintegy definitiója a bekövetkezendő tetemrehívásnak. Az első sor középríme (Hellebardiere — viere) izetlen játék.

V. Schwarz ist die Halle, wie neblig die Lichter,
Goldene Sonne den Flor nicht durchbricht.
Obenan steht der Ordalien-Richter,
Seitwärts der Priester Gebete spricht;
Gelb, wie aus Wachs, ist des Todten Gesicht.

Csupa kiforgatás. Hol maradt az, hogy «fekete posztó fedi» a termet? hogy nap nem süt oda délben sem? hol maradt a «feszület»? hol a «kanoni pap», ki mint a káptalan képviselője a tetemrehívásnál egyházi részről jelen tartozott lenni? s hogy mindent sárga fénynyel vontak be a gyertyák? . . . Mindez elveszett a fordításban s így nagyrészt elveszett az a szörnyűt sejtető hatás is, melyet az eredeti tesz az olvasóra. S mit ad kárpótlásul? hogy fekete a csarnok, ködösek a gyertyák, az arany nap nem tör keresztül a homályon, hogy oldalt(?) a pap imádkozik(?)! s végre, hogy a holt képe sárga, mint a viasz. Szabad így fordítani? szabad így «szebbíteni» az eredetint?

VI. «Wer ihm je Feind war, komme zur Stunde!»
Alle erscheinen, die man genannt;
Aber kein Blut entströmet der Wunde,
Wer auch dem Todten zu Häupten stand,
Keiner wurde als Mörder erkannt.

Elég becsülettel menne ez a szak, csakhogy a pörosztó szavaiból (melyeket Dóczi, mint már említettük s mindjárt ki is tűnik, az apának tulajdonít) hiányzik a megszorító, «ha voltak», melyet a költő nem hiába ad a pörosztó ajkára: evvel az ifjú Bárczi derékségét akarván éreztetni s így közvetve iránta való szánalmunkat növelni, mint a kinek talán nem is voltak ellenségei. — Az utolsó sor szintén hibásan van fordítva. Dóczi szerint a költő adja tudtunkra, hogy egyikre sem bizonyodott a gyilkosság, holott az eredetinek e szava:

«Gyilkosa hát nem ez — újra nem ez» a pörosztónak hivatalos kijelentése, melylyel az egész eljárás véget érne, ha az öreg Bárczi közbe nem lép, s melyből természetesen fakad az apa szenvedélyes kitörése: «Hát ki?»

VII. «Schafft mir den Mörder! Soll sich's ereignen,
Dass er mir straflos ermordet sei?
Ich will den Mörder! Und sollt' ich vom eig'nen
Busen ihn reissen, er muss uns herbei.
Keiner, der lebt, ist von Argwohn mir frei!»

Az indulat viharzó ereje helyett mily bágyadt szószaporítás! Azután végkép elejtve az a nevezetes motivum, mely az apa akaratját vezérli. («Boszulatlan nem foly ez ősi vér!»), a nemesi, nagyúri büszkeség! Nem fiáért, hanem egy ősi család utolsó sarjáért akar boszút állani!

VIII. «Ruft die Gespielen, die Jugendgenossen!»
Ritter erscheinen, blühend und gut.
Ach, dass das Blut in der Schlacht nicht geflossen!
Jeder erkennt, wie's weh ihnen thut,
Aber der Wunde entrieselt kein Blut.

A legcsekélyebb figyelem ráteríthette volna a fordítót, hogy itt s alább is nem az apa beszél, hanem a pörosztó. Aranynál így van az első sor: «Jőjjenek úgy hát ifju baráti». Ez a következtető higgadt «úgy hát» csak a pörosztó szájába illhetik, a kit Bárczi szavai («mindenki gyanús nekem, a ki él») fölhatalmaznak s utasítanak, hogy a próbát folytassa s azokat is a tetemhez szólítsa, a kikhez a gyilkosság gyanúja kevésbbé vagy épen nem fér: a holtak barátait, a cselédséget, a jobbágyokat, az anyát, testvért s végül a kedvest.

IX. «Ruft das Gesinde — das Dorf soll erscheinen,
Alte und Junge!» Bárczi nun spricht.
Keiner erblickt ihn, ohne zu weinen,
Aber es schweiget das Bahrgericht,
Alles thränt, nur die Wunde nicht.

Itt főleg kettőt hibáztatunk. Egyiket, hogy az eredetinek negyedik sora: «Kedves urára szánva tekint» evvel van helyettesítve: «aber es schweiget das Bahrgericht», minek következtében megint egy fontos momentum maradt ki a fordításból,

tudniillik, hogy az udvarbeliek és jobbágyok nemcsak a fiút siratják, hanem a szerencsétlen apát is sajnálják, mert szereték. Másikat azt, hogy itt Dóczi ismét nemcsak fordít, hanem költ is, az utolsó sort: «Nem fakad a seb könnyre megint» evvel az ellentéttel tevén hatásosabbá(!?): «alles thränt, nur die Wunde nicht».

- X. «Komme die Mutter nun, komme die Schwester!»
 Fern tönt der Jungfrau Jammergeschrei.
 Arme der Mutter umklammern ihn fester,
 Aber der Todte fühlt nichts dabei.
 Gestockt ist das Blut und rieselt nicht frei.

Ez a vers-szak az aránylag legjobbak közé tartozik, noha az eredetinek ez a helye: «öleli búgva» nincs visszaadva, s hanggal is festő gyönyörű végsora: «Marad a tört vér fekete folt» csacska tautológiává van silányítva.

- XI. «Ruft Abigail von Kund als die Letzte,
 Die er verlobt sich mit heimlichem Kuss!»
 Seht! Nach dem Dolch stiert das Aug' das entsetzte
 Stein ist ihr Antlitz, es wurzelt ihr Fuss.
 Da aus der Wunde strömt blutiger Guss.

Szintén sikerültebb vers-szak, bár messze marad az eredeti mögött. Bajos érteni, miért nem fordította Dóczi a harmadik sor első szavát («Jő, szeme villan s tapad a törre») szóról-szóra, mikor szépen beleillett volna a mértékbe: «sie kommt», s miért használta helyette a «seht» interjectiót. Aztán a «pirosan buzog a vér»-nek nem æquivalense a «strömt blutiger Guss». Ez kelleténél több, de kevesebb is, mert hiányzik a «pirosan», mely a friss vér serkedését akarja kifejezni.

- XII. Der Vater stöhnt nicht, die Trähne nicht fliesset,
 Fasst nur die Stirn, als ob's wehe ihm thu',
 Wie es da drinnen brauset und schiesset;
 Aber der Herzpuls frieret ihm zu:
 «Mädchen, die Mörd'rin des Sohnes bist Du!»

Itt van a fordításnak fő bűne. Hogy az öreg Bárczival és a püroasztóval szerepet cseréltet Dóczi, még hagyján, még menthető; de hogy ezeket a sorokat, melyek félreérthetetlenül Kund Abigélnek az örüléshez közeledését rajzolják, szintén

az apára erőltesse valaki, az már a legbotrányosabb gondatlanság, könnyelműség; úgy hogy ilyenek után nem volna csoda, ha utoljára Abigél helyett a pörosztót és a kánoni papot tánczoltatná és daloltatná meg a quiproquókban gyönyörködő fordító! Az immár föl sem tűnik, hogy a vers-szak negyedik sorát, mely az eredetiben így hangzik: «Döbbenet által a szív ere fagy» ekkép fordítja: «aber der Herzpuls frieret ihm zu», vagy is következetességgel szintén az apára érti, pedig az a jelenvoltakra vonatkozhatik csak, mintha azt mondaná, hogy látván a leányon a tébolyodás jeleit, «mindenkiben meghül a vér». Csak a pörosztó tér magához a megdöbbenésből s hivatalos kötelességénél fogva kimondja az isteni ítélet eredményét: «Lányom, ez ifjú gyilkosa vagy».

Most már fogjuk rövidre a szót s a hátralévő négy szakaszt összefogva, tegyünk egy pár megjegyzést.

XIII. Zweimal vernahm sie, was er gesprochen,
Eh' sie versteht. Dann lallt sie, wie stier:
«Benjamin Bárczi — hab ich — nicht erstochen
Gott und die Heil'gen sind Zeugen dafür.
Aber den Dolch da bekam er von mir.

XIV. Lange schon hatte mein Herz ihm geschlagen,
Lange vereint' uns ein bräutliches «Du»
Aber er drängte, das «Ja» ihm zu sagen, —
Weigerte ich's, er erstäch sich im Nu . . .
Scherzend gab ich den Dolch ihm: «Stoss zu!»

XV. Fahl wird ihr Auge, das Angesicht blässer,
Sie reisst den Dolch aus dem blutenden Fleisch.
Lacht und weinet, schwinget das Messer,
Eilet von dannen mit Mövengekreisch.
Niemand ergreift sie auf Richters Geheisch.

XVI. Und sie rennet durch Strassen und Gassen
Tanzet und singet von Haus zu Haus:
«War da ein Mädchen, das liebte zu spassen,
Neckte den Liebsten und trieb es so kraus,
Spielte mit ihm, wie die Katz' mit der Maus».

E négy szak fordítása a többihez képest meglehetősen botrányos vétkek nincsenek éppen benne, de foltok igen is. A XIII. vers-szakban «lallt sie, wie stier» akaratlanul is a nagy S-s stier-t juttatja eszünkbe, a miből aztán gyönyörű hasonlat kerekedik.

A XIV. vers-szak két első sora nem hű mása az eredetinek, mely ezt mondja: «Birta szívem már hű szerelemre, Tudhatta közöttünk nem vala gát». Itt Dóczinak a legkényesebb gonddal kellett volna munkáját végezni, mert a ballada tragikuma ebben a szakban gyökerezik. Az erősebb és a gyöngébb, a több és a kevesebb egyaránt árt. Már pedig a két első sor többet mond kelleténél, úgy hogy a «szóval-igen»-re unszolás érthetetlen attól, a kit kedvesével már régóta egyesített «ein bräutliches Du». Az eredeti «nosza hát»-jának sem felel meg ez: «stoss zu!» Mondja azt s mondhatjá is Mephistopheles Faustnak, mikor leszuratja vele Valentint, de az enyelgő Abigél szájából oly durvaság, hogy csöppet sem csodálkoznánk, ha Bárczi az így kínált tört első dühében ő belé üti. Az «im Nu» is csak rimsütés, ha helyén volna, úgy Bárczinak nyomban ki kellene magát végeznie. A XV. vers-szak fordítása sem esett talpra. A költeménynek ezt a helyét: «Szeme szokatlan lángot lövell» így fordítja Dóczi: «Fahl wird ihr Auge, das Angesicht bläser», s hogy ez semmit sem mond, míg amaz az örültséget festi, világos. Még nagyobb hiba, hogy a mi Aranynál legelől van: «Vadul a sebből a tört kiragadja» az a fordításban második helyre szorult. Nem fogta föl Dóczi, hogy a költő azzal, hogy a szerencsétlen leánynyal rögtön kiragadtatja a tört, mily mélységes psychológiát tanusít. Rettentő önvád nyilatkozik benne, mintha a lettet akarná létlenné tenni, mintha ezt mondaná (Bánk bánnal): «nem ezt akartam én, nem ezt!» — «Aus dem blutenden Fleisch» bántó, izléstelen. «Mövengekreisch» nem «vércsevisongás». Arról sem tud semmit az eredeti, hogy a pörosztó kiadja a parancsot, hogy Abigélt fogják el. Nem adja, s így van helyesen. Se neki, se az öreg Bárczinak nincs több szava. Büntetett az Isten. Az utolsó vers-szak megkoronázza az egészet. Az eredetinek balladás fukarszavúsága helyett léha szószátyársággal izetlenkedik, ezt: «ki csak úgy játszott a legénnyel» ezzé higitván agyon: «das liebte zu spassen, neckte den Liebsten und trieb es so kraus, spielte mit ihm». Így nem beszélhetett Abigél, akár a magáét adta, akár valamely kelendő dal töredékét, mely hű kifejezője az ő szonyú bűnhődése eredetének. De ne folytassuk tovább.

Íme, tisztelt szerkesztő úr, a remek *Tetemrehívás* karrikaturája! Szívesen rámutattunk volna a fordítás fényességeire, de ha nincsenek. Nem voltunk hibakeresők, sőt szemet huny-

tunk egy-egy apróbb vétségre, s erős a gyanúnk, hogy Dóczi németisége sem makula nélkül való; hanem ennek megítélését azokra bizzuk, mint szakemberekre, a kik az ő hivatalos magasztalói. Mindamellettt itt újból kijelentjük, hogy Dóczi képes volna jól is fordítani, csak nemes ambitio és szent akarat vezérelje. Úgy ne ismertessen bennünket, hogy nevéssenek rajtunk. Jegyezze meg, hogy

«Nem való játékra az efféle dolog,
Melyben egy nemzetnek böcsületi forog».

Ezzel maradtam tisztelt szerkesztő úrnak régi híve
Soprony, 1895 június 2-án.

—*r*—*t*.

AMBROSIUS JOHANNA.

Egy német parasztköltőnő.*)

Schrattenthal Károly pozsonyi tanár az ujságokból ismerkedett meg egy szegény parasztasszony dalaival, ki Kelet-Poroszországnak egy magános falujában él. Levelezésbe bocsátkozott vele s költeményeinek egy részét összegyűjtve kinyomatta. A gyűjtemény először az 1894. év karácsonyára jelent meg, s 1895 márczius elején, tehát alig három hónap múlva, már új kiadásra volt szükség.

Ambrosius Johanna parasztasszony, kinek ugyancsak meg kell fognia a dolog végét, ha azt akarja, hogy rendben legyen a szénája. Verseit csak saját vigaszául írja, de mégis csodálkozást és szívbeli részvétet keltenek az emberben a világnézet mélységével s a nyelvnek erejével.

Ambrosius Johanna Kelet-Poroszországban él, Lasdehnen mellett, Gross-Wersmeninkenben, a legfélreesőbb faluk egyikében. Apja szegény mesterember volt. A költőnőnek Márta nénije egyik levelében azt írja a versek kiadójának: «Szép, okos gyerek lévén mindenkinek kedves volt, a ki ismerte: valóságos napsugár. Hogy részben a nevelés s a kényeztetés s a családi viszonyok tették azzá, a mi lett belőle, arról Johanna

*) Grimm Hermannak, az ismert német æsthetikusnak, ezt a cikkkét a *(Deutsche Rundschau)* azért fordítottam le, mert rendkívül érdekes benne, a mit a világnézetnek úgyszólván napjainkban szemmel látható átalakulásáról mond, de azért is, mert minket különösen érdekel Grimmnek Petőfiről nyilvánított véleménye, melynél magasabb polcra külföldi író még nem állított magyar költőt.

talán maga is megemlékezett már leveleiben. Gondtalan ifjúságának része volt benne; akkor is, eleven elméje egészen magára volt hagyva, míg gyöngé testét a legalacsonyabb munkával terheltek a mezőn s az istállóban. Még az ifjúkor nagyon is bizó szemével tekintett az olyan szépnek tetsző világba; de már mind a ketten éreztük, milyen egyedül állunk falusi környezetünkben. Lelkünk lassanként magába vonult. Johanna fejcskéből szikrák kezdtek szállni: ellenállhatatlanul utat tört magának a szabadság, a világosság, az élet utáni vágy. Johanna lassan-lassan kinőtt a szülei kívánta test- és lélekölő engedelmességből; mindinkább jelentkezett saját akarata, és félig saját elszántából, félig a súlyos viszonyoktól kényszerítve idegenek szolgálatába szegődött. Talán azt remélte, künn megleli, a minek otthon hiányát érezte lelke. Mennyire csalódott! Haza tért tehát, s hogy a szabadságot, a hogy ő képzelte, megtalálja, férjhez ment egy egyszerű, de derék, jó parasztlegényhez, a ki gyermekora óta híven és szenvedélyesen ragaszkodott hozzá. Johanna a választott férjjel tudva választotta a szegénységet s a nehéz munkát. Büszkén s panasztalan viselte sorsát, míg végre teste megtörött. Hogy alacsony sorsához s a szegénységhez volt békózva, abba betegedett bele teste is kedves szegény testvéremnek. Egyetlen gondja s gondolata: a két gyermekének élni, érettük dolgozni. Dolgozni a vázzá fonnyadt testtel! Ha kérjük, hogy óvatos legyen s kímélje magát, válasza egy bágyadt mosoly.»

Egy «bágyadt mosoly», mert a szegény asszony 1890-ben influenzában feküdt, erre tüdőgyulladás következett, s ezeket a betegségeket orvos nélkül szenvedte át.

A kiadó előszava többet is elmond még Ambrosius Johannáról, kinek férje szerint Voigtné a neve. Ezeket a közleményeket nem szükséges itt elmondani. Engem inkább költeményei tartalma és formája, költői technikája érdekel.

Önként kínálkozott az összehasonlítás Ada Negri életé sorával s költeményeivel. Ada Negriben több volt az ellentálló erő, s korábban fölismerték. Mihelyt e két nőt történeti szempontból tekintjük, nyomorukról szánakozva nem beszélhetünk. Mind a ketten megtették a mélységből a magasságba vezető utat. Honnan szálltak feljök az előkelő gondolatok? Johanna így szól egyik levelében, melyet a kiadó közöl: «Ha

dalt írok, annyira izgatott vagyok, annyira a világon kívül ragadva, hogy magam előtt is idegennek tetszem.» Magunkat is elfog ez az értelem, ha némelyik versét olvassuk. Erős igaz érzés szól belőlük s azért az emberi elme önálló teremtmései közt foglalják el rangjokat. Azt kell gondolnunk: az írónak a föld nem adott méltó helyet, azért a magasság fényében egy külön csillagra szállt s ott ő uralkodik egymaga. Ebbe a maga teremtette új birodalomba egy szárnylebbenéssel emelkedik föl a költő. Ha onnan nézi, más alakot ölt minden, a mi szomorú s a mi rút az emberi életben. A mi veszteség, nyereségre változik. Az a mód, a hogy Ada Negrinél és Ambrosius Johannánál türehetetlen nyomottságuk a szabadulás érzetévé változik, annyira azonos mindkettejőknél, hogy szinte azt hisszük, egy anyától lettek. A mi különbséget találunk bennök, a nemzeti-ség s az életpálya véletlen külsősége.

Ada Negri a gyárakban összeszoruló, nyughatatlan embertömegből származott. Gyermekkora óta átélte a gyári nyomor szenvedéseit. A gépek zúgása, csikorgása, zakatolása telte be füleit. Johannának az örökké egyforma mezei munka görnyesztette meg fiatal hátát. Faluját az éjszaki fenyvesek környékezik, melyek soha sem zúgnak, hanem csak sóhajtoznak, ha járja őket a szél. A pillanat képei és érzelmei ellenállhatatlan erővel hatnak az olasz nőnél, s a fiatalság, erő és egészség némi támadó harczias jellemet adnak neki. Ambrosius Johannában több elme lakozik s a német lélek nyugalmas ereje. Ada a bozóton, mely környékezi, ököllel tör magának utat; Johanna a *selva oscura di nostra vita* rengetegében fáradt lábbal keres járható ösvényt. De mind a kettőnek gondolatai befészkelik magokat emlékezetünkbe, úgy hogy ha akarnánk sem szabadulhatnánk többé tőlük.

Mind a két nőt elteli a jelenkor szelleme. Legföltünőbb jele ennek az új szellemnek, melynek rendkívüli hatását még késő éveimben is annyira érzem: hogy idegenkedem, sőt képtelen vagyok a letűnt századok életét oly elmélyedve kutatni, mint korábbi éveimben tettem. A mi a jelen század elejét megelőzi, az, mintha elvesztette volna erejét, nem tud többé lebilincselni. Nem csak én magam tapasztalom ezt, hanem mások is bevallják meghitt beszélgetésben. Ettől az elhalaványodástól csak kevés marad érintetlen, a mit a múlt századokból kaptunk: csak a keresztyénység és alkotója, Homer, Shaks-

pere, Rafael és Goethe. Sokszor úgy tetszik, mintha egészen új életben élnénk, s mintha a régiből csak a legszükségesebb szellemi podgyászt hoztuk volna magunkkal. Mintha egészen megváltozott életföltételek egészen új munkára kényszerítenék elménket. Távolságok nem választják el többé egymástól az embereket. Játszi könnyűséggel futják körül gondolataink a földszin kerekességét s minden egyestől bármely más egyénhez elszállnak, akárhol van a lakóhelyök. Új természeti erők fölfedezése és hasznosítása egyesíti az összes népeket szakadatlan közös munkára. Új tapasztalatok, melyek folyton változtatni késztenek minden láthatóról s láthatatlanról való fölfogást, az emberiség fejlődése történetét is új szempontokból láttatják velünk. A kiváló emberekben megtestesült erőben keressük a tiszta világító és mozgó erőt s az eddigittől eltérő módon iparkodunk őket egyéni megjelenésökben megérteni s megmagyarázni. Mennyit fáradtam harmincz évvel ezelőtt, hogy Voltaire-t és Nagy Fridriket, Lessinget és Winckelmannt, Mirabeau-t és Napoleont önmagok kedvéért átértsem, holott ma csak annyiban fontosak s csak annyiban is érthetők, a mennyiben megkönnyítik a mai kor magyarázatát. A jelenre központosúl elmémnek egész munkája. A jelent értem, mert él. Még Goethe is csak annyi nekem, a mennyi bennünk és értünk ma is él belőle, s az «ifjú Goethe» csak annyit ér, a mennyit érthetővé tesz az «öreg Goethe»-ből. A szellemi légkörben meg kellett valaminek változni, hogy a régibb századok halaványodni kezdenek. A mi nem él s nem mozog, az meg van halva. Ada Negri és Ambrosius Johanna életében történeti elemek megtestesülését látom, melyeket meg kell határozunk és szabatosan formuláznunk. Hogy oly magányosan fejlődtek. Hogy alacsony sorsúak. Hogy oly tiszta nyelven szólnak. Hogy szegény asszonyok. Hogy nem gyűlölik azokat, kiknek kedvezőbb sors jutott osztályrészül.

Johannának egyik legújabb költeménye így hangzik (1895 januárjából):

Utolsó dalom.

Egy dal legyen hagyatékom,
Csodás hatalmu dal,
Mely mint a májusi szellő
E világon átfuvall.

Elszállva, minden végét
E földnek érje el,
S áraszszon áldást, békét,
Hol emberi lény lehel.

Betegnek, haldoklónak
Balzsam legyen dalom;
Hol szárnya lágyan lebben,
Csittuljon a fájdalom.
Éledjen tőle a küzködő
Hősök viadala,
A részvét nélkül szenvedő
Enyhüljön általa.

De hol a kigyótekintetű
Bűn ül prédára lesve:
Zúgó viharra válva a
Tengerbe visszavesse.
A nyomor házán minden kis rést
Mint hűsítő ír fődjön,
Tisztítsa a templomot, és
Ne hagyjon bajt a földön.

S nem kell, ha dalom sikerülne,
Se hír, se kincs nekem,
Lantom darabokra zúzva
Nem kelne új énekem.
Titokban ássatok engem
El a haraszt alá,
Se híre, se neve ne zengjen,
Ki néktek e dalt hagyá.*)

Nincs egy vers ebben a dalban, mely ne foglalna valami szemléletet magában. Milyen szépen részletezi az első három szak, mit ért a költő a «világ» alatt. Milyen átlátszó minden kép. Mily változatosak. Minő ellentéteket alkotnak. S milyen meghatóan tér vissza a költőhöz az utolsó versszak. Ez a költemény megmagyarázza a népköltés névtelen dalait. Hány népdal származhatik ilyen szegény leányoktól s asszonyoktól, és senki sem tudja, ki gondolta ki, mert a szerzők nem is akarták magokat elárulni. Grimm Jakab a német mesterdalról írt

*) Fordításom valami kevéssel mesterkéltőbb az eredetinel, de ez sem olyan naiv, a milyenek a népdalok, melyekhez Grimm hasonlítja, hanem határozottan mutatja az irodalmi hatást.

ifjúkori munkája előszavában a régi német korok költő nőiről is beszél. Azt mondja a többi közt a német minnegesangról: «Azt hiszem, a költészet bizonyos értelemben nem is a költők tulajdona. Világos például, hogy soha költészet nőiesebb nem volt ennél, mely csupa virágszeretet, csupa csöndes ragyogás. Akkoriban a nők lelkében is kétségkívül egészen ilyen világ élt s ezer ilyen hang zendült meg, gyöngédebb, mintsem bár mely korban a férfiak éneke. De kifejezni soha sem jutott eszökbe, csak életökben nyilvánult egész lelkületök.» Ambrosius Johanna is soká késett, míg közzétette verseit. Ezekben egy magányos leány s egy magányos asszony gondolatai és érzelmei nyilatkoznak.

Ha a romantikára gondolok, mely évszázadunk elején uralkodott: a mai kor virágzó termőföldnek tetszik sírkövekkel telt csöndes kertekkel szemben. Lenau, Uhland, Rückert, Platen és Heine is oly sűrűen bevirágozták e temetőkerteket, hogy mintegy élni kezdettek. De bár a holtakat beszédre, sőt dalra keltették, e hangok mindig mintha sírokból zendültek volna s még a jelen is mintha leszállt volna, hogy a mélységből szóljon hozzánk. Ez a világnézet iszonyúan nyomasztó volt s csak a jelenkor szabadított meg tőle. A mai emberöltő leküzdhetetlen vágytól van eltelve, hogy történeti tekintetben föltétlenül szabadnak érezzük magunkat.

Platen nagyon is előkelő volt, semhogy egészen szabad lett volna; Heine nem volt szabad, mert rejtett önmegvetéssel párosult főnhéjazás volt benne; Byron, Lenau, Uhland, Rückert nem bírják leplezni a nyomasztó resignatiót: halkan csördül a bilincs, melyet mindenkire sorsa vetett, s belecsendül verseikbe. Lelkök fönsége nem oldozhatta ki őket e békókból. Szinte örvöngő kísérleteket tesznek a ma élők, hogy e rabságból kivergődjenek. Petőfi költeményeiben csendül meg először az új idők dala. Ő, mint egykor Goethe, egyebet semmit nem akar, csak kifejezni magát. A mennyire a fordításokból ítéltetnek, a többi magyar költők közel sem érik utól. A híres lengyelek, oroszok, francziák is csak historikusok Petőfihez képest. Ők nem csak magoknak költenek első sorban. Nyíltan vagy titokban elismerő ítéletre vágnak. Önérzettől eltelve bámulóik közepett állnak. Milyen keveset törődik ezzel Petőfi! Dicsőséget, igaz, óhajtott; de mindegy volt neki, a világnak akármelyik sarkából jön. Semmi sem korlátozza feje-

delmi önérzetét. A világnak szemébe nevet és sír. Elég rossz sora volt — de ha költeni kezd, a fellegeken ül, s lába alatt terül el a világ. Hívja a halált, de élni akar. Legbúsabb panaszai is az élet örömét lehelik.

Csak egy jelenkori költő éri utól s talán fölötte is áll: Mistral, kinek költeménye (a *Mireille*) mintha Homér ajkairól hangzanék. Lamartinetól Hugó Viktorig senki sem tudta, a mi e provençei francia titka: hogy a jó- és balsors dalát egyaránt az öröm hangjai kísérik, a végtelen gyász és végtelen kéj úgy egymásba hangzanak, mintha nem is volna köztök különbség. Petőfi, Mistral, Goethe, Shakspere és Homér néha úgy tűnnek föl előtttem, mintha egyetlen egy költőnek vissza-visszatérő megtestesülése volnának. Ez az emberiség nagy ősköltője, ki bűját oly szavakba önti, melyeknek hangzásában gyönyörködik. Kétségbeesésében, mely szívét hasogatja, nem képes szomorzkodni. A pusztá létnek ismeretlen kéjérzete nem hagyja el. Ez a titka Ada Negri és Ambrosius Johanna költeményeinek. Johanna élete ifjúkorától a mai napig szemünk előtt van: versei kárpótlást adnak neki a legfájóbb tapasztalatokért. Bűvös igék, melyek a szent aranyrá változtatják. Ki nevezheti szegénynek ezt a szegény parasztasszonyt, az ő szűkös viszonyai közt, melyeket mi alighogy elképzelhetünk? Mink vagyunk a szegények, és ő ajándékoz meg bennünket. A sebek, melyekből vére folyt, mint Shakspere mondja, ajkakká válnak és kedves vigaszt suttognak neki. Olvassuk azokat a verseket, melyeket gyermeke halálakor írt, mikor a babáját s a könyvecskét, a melyeket legjobban szeretett, beletette a koporsóba: e versek olyan tökéletesek egyszerűségükben, hogy a költés maga megnyugtathatta. A leányához és fiához írt költemények majdnem elbizakodott boldogságtól pezsegnek. Ennek az asszonynak munkától eldurvult keze úgy megrezegteti szívünk húrjait, mintha tündérűjjak játszanának rajtuk. És hogy magyarázódik a szinte megfoghatatlan irodalmi tudatosság? Csupa érett, tökéletes formájú gyümölcs az, a mit nyújt.

Késő bánat.

A szerencse elvonult
Elöttem hadával,
Mesés kincse tündökölt
Tündéri pompával.

Ugy tett, mintha megállna,
 Szívem majd elhült bele,
 Kezem nyujtom utána,
 Volt, nincs, már csak hült helye.

Messze, messze van már tőlem,
 Tova robog mint a szél,
 S én — a szemem könnytől apad —
 Ugy ülök út szélénél.

Nem úgy hangzik ez, mint a legszebb népdal? Ugyan-azon forrásból látszik fakadni, a honnan Walter von der Vogelweide szép dala: *O weh, wie sind verschwunden alle meine Jahr'*, vagy Goetheé: *Da droben auf jenem Berge*. Mintha már ismerném, mintha már rég hallottam volna. Nincs benne egy vers kép nélkül. Ezt a költeményt s a főntebbi *Utolsó dalt* egészen találomra választottam. Mint minden virágos réten, Johanna daloskönyvében is vegyest állnak szerényebbek s föltünőbbek, de virágok valamennyien. S ha félre-eső erdei réten termettek is, azért csak olyan illatosak. És szent föld az, a hol ilyen virág nyílik. S akár gyermek szedi, akár beteg anyja, avval mink ne törődjünk. Ezekben a költeményekben egytől egyig egy fenkölt, de magányos lélek nyilatkozik, mely hosszas, belső küzdelem után, sorsának súlyos csapásait egy magasabb harmónia részeül ismerte föl.

Mai napság a népeknek meg kell találni azokat, kik a legjobbat alkotják, gondolják és mondják. Ha a múltba tekintek, olykor hihetetlennek látszik, milyen szegényes szellemi aratással megelégedtek azelőtt a nemzetek. A mai kornak egyik legszebb jele a szabadság, melylyel minden szó kihatolhat a legmélyebb barlangokból s a legvastagabb falak mögül. Most már nem mondjuk, hogy sokan hivatottak és kevesen választottak, hanem: mindenki hivatott és sok a választott.

Ada Negri az ő magasabb rendű műveltségét s a külső világról való ismereteit — szegénysége, elhagyottsága s alacsony sorsa mellett — az újságokból merítette, melyek a félre-eső faluba is eljutottak. Újságoknak küldte be egyenként, s ezek kiadták költeményeit. Közbenjárók pártfogása nélkül lett ismeretessé az olasz nép előtt egy szegény gyári munkásnő leánya, kiről senki sem tudott volt. És szintúgy köszönhetik Ambrosius Márta és Johanna egy lapnak, a *Gartenlaubenek*,

melyre szert tudtak tenni, a világgal való közlekedést, ámbár apjuk könyveiből s a népiskolában is tanultak egyet-mást tizenegy éves korukig. Abból a folyóiratból ismerték meg népöket, annak küldte el Johanna első verseit. Azok az úgyszólván névtelenül szállongó ujságlapok voltak közvetítői annak, a mit semmi más úton nem lehetett volna elérnie.

Mindenki emlegeti ma a napi sajtó hatalmát. Szakadatlanul foly benne a láthatatlan, de szenvedélyes közlekedés láthatatlan írók és láthatatlan olvasók között.

Alkalmilag, esetleg olvassuk a hírlapokat és folyóiratokat. Nem várunk tőlük s nem is adnak rendszeres oktatást. Egy cikknek csak az elejét, a másiknak csak a végét olvassuk. Kicsinyléssel s közönyösen vesszük a lapot kezünkbe s dobjuk ismét el. Ritkán kérdezzük, ki tollából kerülhetett ez. Nem bánjuk, ha jó, ha rossz a stilus. De ki lehetne el azért ujságolvasás nélkül? Szinte ragad ránk és kielégíti olyan vágyunkat, mely különben kielégítetlen maradna. A hírlapok kíméletlen hűséggel ecsetelik a mindennapi életet. Fölveszik magokba mohón és szilaj kedvteléssel s így adják odább. Az ujság természetes és szükséges táplálékunk. Úgy olvassuk, a hogy a nyáj lelegeli a rétet. Válogatás nélkül fordul ide s amoda, összerág virágot és füvet, a mi csak a foga közé kerül. Ujságot olvasunk mindig: a reggelinél, délben, este, a vasúton, az omnibuszon. Vendéglőben, kávéházban ujságot is kérünk az étel-ital mellé. Magunkkal hordozzuk, mindig van rá pénzünk és helyünk. Nem teszünk neki szemrehányást, ha megbotránkozunk tartalmán; nem köszönjük meg neki, ha mulattat, ha érdekel, még azt sem, ha lelkesít. El sem képzelhetjük többé, hogy lennénk el ujság nélkül. A barátságot, a bizalmat, majdnem a családot is helyettesíti. Még a hirdetések is olvassuk s egy perczre beleálmodjuk magunkat azoknak a viszonyaiba, a kik eladnak, vesznek, bérelnek, tanítani vagy tanulni akarnak, szolgálatot, lakást, cselédet, férjet, menyasszonyt vagy nevelésre gyereket keresnek. Óriási szellemi közlekedésben élnek, a kik egymást nem ismerik, s ismeretlen létünkre magunk is részt veszünk benne. A névtelen újságírók munkája nélkül, kiknek az volt egyetlen becsvágyuk, hogy lehetőleg sokat lássanak és halljanak, és lehetőleg gyorsan és pontosan írjanak — e nélkül a pompás friedrichsruhi ünnepekben hogy vehetett volna részt egyszerre az egész német nemzet? Úgy

hogy minden német ember mintha színről színre látta volna s hallotta volna Bismarckot! Így éli a jelenkor saját történetét. Mi nekünk ehhez képest Róma és Görögország — ma? Persze hozzá vagyunk még szokva, hogy azt az óriási búzarakást, mely fönmaradt az ókorból, újra meg újra föllapátoljuk; s mert nem lesz többé kenyér belőle, azt hiszszük, a mennyiségben van a hiba s még több fáradsággal kell keresnünk, ásunk, s múzeumokba hordanunk, a mit csak ád a földnek méhe. De e gyűjtemények varázserejében alig hiszünk többé, s nemsokára komolyan fogjuk kérdezni, mi haszna halmozzuk föl annyi költséggel az örökre töredékes régiséget? Újat kérünk. Az újat először az ujságok beszélük, hírnevet, a dicsőséget terjesztik. Ők haladnak irodalmi mozgalmaink élén, s ugyanazon ujságban, melyet ma hazugnak szidunk, holnap olyasmit olvasunk, a mi helyeslésre s köszönetre méltó.

Első sorban az ujságoknak köszönheti Ada Negri és Ambrosius Johanna a stílust s a világnézetet. Ha pontosan kellene összefoglalnom, mi olyan megkapó a két nő költeményeiben, alig találnék egyebet ez általános fogalomnál: «a jelenkor szelleme». Ez a legkiválóbb, folyton ismétlődő tanulság lapjainkból: becsljük többre a jelent, mint a múltat. Nem tudom — mint mondtam már — hogy miért kezd a múlt előtttem elhalaványodni. Csak annyit mondhatok róla, hogy oszlásnak indult. Rám nézve nem áll többé a német irodalom-történet művészi épülete, a hogy Gervinus építette föl először. Nem látok többé «romantikus iskolát», hanem egyes költőket, a kiket egészen más szempontokból tekintek, mint eddig. Nem kötöm őket időhöz. Nem kérdezem annyira, mit értek kortársaiknak, hanem inkább, mit érnek nekem ma. Honnan a socialdemokraták különös gyűlölete a történet ellen? az Ibsenista fiatal íróké a régibb irodalom ellen? a Wagneristaké a régibb zene ellen? a secessionistaké az eddigi festés ellen? A mit ez új irányok követői létrehoznak, az részben gyerekesnek látszik, részben nem is igaznak; de tény, hogy a közönység tódul feléjük. Valamit várnak, s ez nem pusztá kíváncsiság, hanem mindenütt egyformán elfogta az embereket a friss szellemi alkotások után való vágy. A mi el van intézve, az ne súlyosodjék többé ránk. «Nyugodjanak a holtak!» Búrgernek ez a verse van fölírva a jelen palotájának homlokára. Homért, Shaksperet, Goethét és Rafaelt azért nem írom e nagy

proscriptio lajstromára, mert műveik hatalmas állandó jelen-től vannak körülvéve, mely minden korban saját erejéből lát-szik megújulni, s a melyre, mint a nagy csillagpályákra, a mi közönséges számaink nem alkalmazhatók, mert fényévek szerint kell mérni az időt. Egy világbiró szellemi jégkorszak végén állunk, s a jegesek hirtelen olvadása, a meg nem álmo-dott áramlások lezúgása aggaszt, de egyúttal lelkesít bennün-ket.*) Ada Negri dalaiból kihangzik a lelkenedző erőszakosság, melylyel jelenleg halad az olasz élet. Csupa robbanás. Ez irodalmi ágyúzás szakadatlan dübörgése már egész természetes valamivé lett Olaszországban. Ott szükségét érzik, hogy a hol csak kenyeret sütnék is, forró láván járjanak. Szelidebb tani-tója volt a *Gartenlaube* a falusi mesterember leányainak. De nekik is megmutatta a lehetőséget, hogy irodalmi hírt érjenek el egyenes úton. Megtanította őket az emberek szellemi egyen-lőségére, elvezette magányukba a nemzeti mozgalom lehelletét, Johannának önbizalmat adott s beleoltotta «a tudás égő szom-ját». Az újágokból s az új-szövetségből merítette Johanna a fenkölt lemondást, mely költeményeinek alaphangja. Ha itt Goethe és Shakspere neveit említem, természetes, hogy nem akarom velök a két költőnőt összehasonlítani: de a lelki rokonság szerint mégis egy családba tartoznak velök. Nemes lélekkel születtek. Ha igazi költő mond valamit, egy kép jelenik meg lelki szemünk előtt; ha ő örül valaminek, magunk is vele örvendünk; ha költők gyászolnak, nekünk is velök kell gyá-szolnunk. Van egy jel, melyről megismerhetni a valódi költőt: minden költeményének láthatatlan jeligéje: «A mélységből kiáltok hozzád, Uram!» A szegény parasztasszonynak is «egy Isten adta mondanía, a mit szenvedett».

*) Nem bocsátkozunk ez érdekes, de egyoldalú értekezés bírá-latába. Azt sem vizsgáljuk: vajon Grimm nem becsüli-e túl Ambro-sius Johannát, de nem nyomhatunk el egy megjegyzést arra nézve, a mit korunk művészeti és irodalmi mozgalmairól mond. Hogy az embe-reket elfogja a vágy friss szellemi alkotások után, az nem ujság a művészet és irodalom történetében. E jelenség koronként mindig meg-újul, de meg nem változtatja a művészet lényegét, csak új oldalról tünteti föl vagy hasztalan küzd ellene; a régibb valódi remek műveket is csak ideig-óráig szoríthatja háttérbe, még az esetben is, ha szintén valódi remek műveket képes alkotni. Szerk.

Az összes emberiség gondolati s érzelmi közössége ma új kötelességeket ró reánk. Ha elsülyed az *Elbe*, ha földindulástól pusztulnak városok, ha hógulyák vagy hegyomlások temetnek el falvakat, vagy tűznek, járváynak esnek áldozatul emberek: mindenütt az egész emberiség gyászolja bennök halottait s fogja pártúl árváikat. A szegény parasztasszony sorsáért senkit sem okolhatunk; de a költőnő beteg testéről és gyermekeiről gondoskodni kell. Először kötelességünk megtudni, mit tehetünk, azután pedig: tenni valamit.

GRIMM HERMANN után, németből

SIMONYI ZSIGMOND.

AZ ÚJ TÁJSZÓTÁR.

A tudomány első föladata a pontos anyaggyűjtés. Az inductio alapján haladó kutatás annál elfogadhatóbb, annál biztosabb érvényű eredményekhez jut, mennél számosabb hiteles adatot vehet vizsgálat alá, mennél több egyes esetből vonja le következtetéseit.

A nyelvtudománynak első föladata a nyelv anyagának lehető legteljesebb egybegyűjtése. Ez anyag egyrészt a *nyelv szavaiból*, az úgynevezett szókincsből, másrészt a nyelv tulajdonképeni szellemét egyenesen tükröző *beszédből* áll, a melyet különböző tartalmú szövegben: szólásokban, beszélgetésekben, népköltési termékekben jegyez föl az anyaggyűjtő s a mely tanulmányozásra készen az irodalom alkotásaiban jelenik meg. Az előbbit, melyet a nyelv nyers anyagának nevezhetnénk, *szótárakba* foglalja a nyelvtudomány; a szótár tehát könnyen útbaigazító szerkezeténél fogva nélkülözhetetlen tárháza az összehordható nyelvvanyagnak, s bár látszólag nem olvasmány, valójában nagy fontosságú igazságokat, az emberi léleknek érdekesnél érdekesebb nyilatkozásait, egész történetét olvasatja ki azokkal, a kik száraz adataiból olvasni tudnak.

Régebben, a mint a nyelvbúvárlat is kezdetlegesebb volt, a szótárak anyaga is kisebb keretbe volt szorítható. A Czuczor-Fogarasi-féle *Nagy Szótár* (1862—1874.) még vállalkozhatott arra, hogy a magyar nyelvnek összes szavait, az anyaggyűjtés akkori állapotához mérten, betűrendbe foglalja. E munka, bár hat vaskos kötetet tesz s megjelenése kétszer annyi évbe került, aránylag csekély részét mutatja be a magyar szókincs azon tömegének, a melyet az utóbbi huszonöt év kutatásai napfényre hoztak. Hogy terjedelme mégis ily jelentékeny

méretet öltött, azt nem szorosan vett szótári adatainak, mint inkább hibás útakra tévedő etymológiáinak azon körülménynek köszönheti, hogy a nyelvújításnak összes alkotásait, az életre nem kapott neologismusokat is sietett lajstromába venni. Ma minden nyelvbűvár belátja, hogy egy *teljes magyar szótár* alapos megszerkesztése évtizedek munkáját meghaladó vállalkozás lenne s a mi nagyobb baj, kevés a munkás e gazdag aratáshoz.

Azonban nemcsak a munka nehézsége s a munkások csekély száma, hanem a szókincs különböző természete miatt is czélszerűbbnek mutatkozik, hogy szavainkat három, egymást kiegészítő csoportban lajstromozzuk. Egyik a *régi magyar nyelv* szavait, másik a *népnyelv* speciális szókincsét, a harmadik a jelenkori *irodalmi nyelv* szóanyagát foglalja össze. E hármas munkából az első föladat a *Nyelvtörténeti Szótárban* van megoldva. A második föladatot most teljesíti Szinnyi József *Magyar Tájszótára*,*) a melyre a nagyobb közönség figyelmét e sorokkal fölhívni szándékozunk. A harmadik föladatot már csak a jövő század fogja megoldhatni.

Az új *Tájszótár*, melynek szerkesztésével az Akadémia ifj. Szinnyi Józsefet bízta meg, az első nagy szabású szótár újabb szótárirodalmunkban, a mely az adatgyűjtéstől a megszerkesztésig teljesen egy ember munkája. (A *Nagy Szótárt* tudvalevőleg Czuczor és Fogarasi, a *Nyelvtörténeti Szótárt* számos, különböző képzettségű munkatárs igénybevételével Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond szerkesztették.) Nem fölösleges e körülményt kiemelni. Dícséretére válik a szerkesztő lelkiismeretes fölfogásának, hogy még az adatgyűjtésnek fárasztó s látszólag gépies munkáját is — a mi hetedfél évig tartott — mindvégig maga végezte. Ezt az anyaggyűjtést a rendezés és szerkesztés óta is folyton folytatja, úgy hogy mire a szerkesztésben az utolsó betűig jut, jókora anyag fog fölhalmozódni a tervezett *Pótlék* számára is.

Földolgozta a szerkesztő, mint a bevezetésben számot ad

*) *Magyar Tájszótár*. A magyar tudományos Akadémia megbízásából szerkesztette Szinnyi József, egyetemi professzor. Megjelenik márczius 1., június 1., szeptember 1., december 1. Előfizetési ára évenként négy forint. Buda-Pest. Kiadja Hornyánszky Viktor könyvkereskedése. 1893-tól ez ideig összesen hét füzet jelent meg.

róla, a nyomtatásban megjelent népnyelvi közleményeket s e kívül több nagyobb kézirati gyűjteményt, és sok adatot kapott egyes ismerőseitől is. Az Akadémia nyelvtudományi bizottságának azon utasítását azonban, hogy egyes írókból is gyűjtse össze «azon tájszavakat, a melyeket mint ilyeneket készakarva használtak», a szerkesztő sem teljesíthetőnek, sem teljesítésre érdemesnek nem találta. Okai, melyekkel a gyűjtés ez ágának mellőzését igazolja, teljesen meggyőzők. A mi megbízható adat azonban egyes írók műveiből kezébe akadt, természetesen beigtatta szótárába.

A szótár czíméhez képest a magyar nyelv úgynevezett *tájszavait* gyűjti össze, helyesebben mondva *népnyelvi szavait* s a köznyelv szavainak nevezetesebb népies — alaki és jelentésbeli — változatait. Ezeken kívül külön csoportokban föl szándékozik még venni a dajka- illetőleg gyermeknyelv szavait, a keresztnemek nyelvjárási változatait, az állatok tulajdonneveit s az állathívogató és üző szókat is.

A szótár berendezéséről megjegyezzük, hogy etymologiai sorrend nélkül — a minőt például a *Nyelvtörténeti Szótár* alkalmazott — egyszerű betűrendben sorolja föl tájszavainkat, olyképen, hogy a mutató-szók után előbb a nyelvjárási alakváltozatok állnak s aztán a jelentés vagy a jelentések, fejlődések menetében. Az úgynevezett alakszerinti tájszavaknál, vagyis a köznyelvi szóknak nevezetesebb népies alaki változatainál a jelentés kitétele mellőzve van, minhogy mutató-szóúl a köznyelvi alak szolgál, a melytől a népnyelvi változat jelentésileg nem különbözik.

E berendezéssel kapcsolatban csak egy könnyen fogantatható kívánságunk illetőleg kikerülhető typographiai kifogásunk van. A mutató szó után az alakváltozatok egyszerű, alig észrevehető rekeszben sorakoznak s aztán szem-megerőltetve kell kutatnunk a czikk következő része, a jelentés rovata után. Igen kívánatos volna a hátralevő füzetekben vagy az alakokat befoglaló rekeszt tenni föltünőbbé vagy a jelentést illetőleg a jelentéseket nyomatni szembeötlőbb módon.

Mínthogy az alakváltozatok külön-külön czímsszóként nem szerepelnek, a szótár végéhez *szómutatót* fog a szerkesztő csatolni, a mely szoros betűrendben valamennyi népnyelvi alakot magában foglal az illető czímsszóra való utalással. Ugyanilyen szómutató van tudvalevőleg a *Nyelvtörténeti Szótár*hoz is függesztve.

A származékszók, az etymologiai beosztásnak már említett mellőzése következtében, nem alapszavuknál, hanem a magok betűrendi helyén állanak, mint külön mutató-szók. Így az összetett szavak is, azzal a kivétellel, hogy az igekötős igék nem igekötőjük betűrendi helyén, hanem alapigéjük után keresendők.

A szók jelentését magyarul adja a szótár, csupán a természetrajzi neveknél használja a tudományos latin műszót is és a mesterszóknaál a megfelelő német kifejezést. A jelentés megvilágítására, a hol lehetett és szükséges volt, példamondatokat is idéz a szerkesztő. Végül pedig az egyes cikkek után külön szakaszokban a szólásokat és közmondásokat is felsorolja. Ez utóbbi adalékok a szótárt a néppsychologia szempontjából is csak becsesebbé teszik.

Új *Tájszótárunkról* általában elmondhatjuk, hogy a gyűjtésben minden használható adatra kiterjedő figyelemmel, a szerkesztésben és földolgozásban nagy gondossággal és alapos-sággal készült s hogy teljes megjelenésétől a magyar nyelv kutatásában nagy fontosságú eredményeket várhatunk.

Valóban nagy tanulságokat rejt magában e mintegy száz-ezerre rúgó szóadat. Nagyon visszaélnék az olvasó figyelmével, ha példákbán részletezném mindazon soknemű nyelvészeti szempontokat, a melyek szerint egy *Tájszótár* adataiból a tudományos búvárlat új igazságokat deríthet ki s régieket nyomósabb érvénnyel megerősíthet. Hiszen a népnyelv búvárlásának tudományos fontosságát ma már alig kell bizonyítgatni.*) Az összehasonlító nyelvészet számtalan becses szót és alakot talált már eddig is a magyar nép nyelvében, a mely nyomozásáiban új irányt, kisegítő fonalat adott. A nyelvemlékek elavult szavait, homályos kifejezéseit sokszor derítette már föl egy-egy ritkább tájszó vagy veszőbe indult szó-lásmód. Mai nyelvünk alakjainak magyarázata is sok hibával küzködnék, ha a népnyelv eredetibb vagy más tekintetben fontos változatai a megfejtés kulcsát kezünkbe nem adnák. Bámulattal látjuk csak az eddig megjelent füzetek adataiból

*) Utaljuk az olvasót az Akadémia könyvkiadó vállalatában megjelent következő jeles munkára: *A magyar nyelv*. A művelt közönségnek írta Simonyi Zsigmond Budapest, 1889. Két kötet. A népnyelvvél az I. kötet 4-dik fejezete foglalkozik behatóan.

is azt a gazdag tenyészetet, a melyet a népnyelv a szóképzés, főleg az igealkotás mezején szemünk elé tár. Lépten-nyomon új hajtásokkal s érdekesnél érdekesebb szókeresztezésekkel (szóvegyítés, kombináló szóalkotás) találkozunk. A tájszó-adatok világot vetnek az egyes vidékek idegen nyelvű népének hatásaira is, a melyek első sorban a szókincsen mutatkoznak. Ne hagyjuk végül említetlen azon ős-néprajzi nyomokat sem, a melyek egy-egy tájszó vagy tájdivatos szólásmód alatt lappanganak s melyeknek magyarázatával föllendülő ethnologiai kutatásaink meglepő tanulságokat derítettek föl népünk történelem előtti életéről, szokásairól, vallásáról. *)

De nemcsak a tudomány, maga az irodalom is meríthet hasznót a tájszók gyűjtéséből s tanulmányozásából. A szépirodalom, különösen a költői nyelv, eddig is nem egy alkalmas tájszóval gazdagodott. Hogy pedig a népnyelv egészében, a maga eredeti képeivel, tősgyökeres szólásaival, jellemző fordulataival mennyi ihletet, erőt és szépséget adhat a költői nyelvnek, arra nézve elég, ha Aranynak utolérhetetlen nyelvére utalunk.

Való, hogy a népnyelv e nagy fontosságát minálunk is fölismerték. Népköltési és népnyelvi gyűjtéseink már is jelentékeny anyagot hordtak össze, s ha csupán tájszótárunknak régi (1838.) és mostani tartalmát és terjedelmét vetjük egybe, a haladást nem fogjuk tagadhatni. S mégis azt kell mondanunk, hogy a tájszók gyűjtésében s általában *a népnyelv tanulmányozásában nem vagyunk ott, a hol lehetnénk és lennünk kellene*. A népnyelv tanulmánya nálunk ma is csak szórványos foglalkozás és sokszor mindenben meg sem bízható műkedvelők adataival kell beérnünk, kik rendszeres megfigyelés és gyűjtés helyett inkább csak a föltűnő különösségeket jegyzik össze.

A nyugati népeknél e tanulmányt nyelvjárás-társaságok vezetik rendszeresen, s hogy csak egy példát említsek, a francia nyelvjárás-kutató társaságnak 1893 óta két havonként megjelenő folyóirata is van, **) mely a kérdésre vonatkozó mun-

*) Lásd például a székely *kopjafa* «fejfa» kifejezés néprajzi tanulságáról Nagy Géza fejtegetését, *Ethnographia* V. évf. 315. l.

**) *Bulletin de la Société des Parlers de France*. Ismertetését lásd Balassa Józseftől, *Nyelvtudományi Közlemények* XXIV. k. 98. s köv. ll.

kasságot vezet és eredményeivel beszámol. A társaság székhelye Páris, azonban a vidéknek minden fontosabb helyén kerületi bizottságok is működnek. A francziáknak talán több okuk van e kutatásokkal sietni, minthogy náluk a népnek nagyobb műveltségénél fogva az irodalmi nyelv erősebben szorítja ki a népnyelvi sajátságokat. Bár nálunk e veszély nem oly fenyegető, mégis megbocsáthatatlan minden időmulasztás. Egy részt, mert a közműveltség — dicséretünkre legyen mondva — nálunk is egyre nagyobb tért hódít az alsóbb néposztályokban is, s így az irodalmi nyelv nivelláló hatása fokozatosan több és több régi sajátságot pusztít ki a nyelvjárásokból. Másrészt és főképen, mert a népnyelv területének minden része még nemcsak hogy teljesen földolgozva nincs, hanem némely kisebb vidékek nyelvéről általában semmi adattal sem rendelkezünk. Pedig, hogy e téren számos meglepő fölfedezés jutalmazná a kutatókat, elég egy újabb nevezetes példára hivatkoznom. Balassa József, ki a magyar nyelvjárásokról egy nagyobb összefoglaló művet írt,*) két évvel ezelőtt meglátogatta a szlavóniai négy magyar falut (Magyar-Rétfalu, Haraszi Szent-László és Kórógy**) s ezeknek más tekintetben is érdekes nyelvéből több olyan régi szót jegyzett föl, melyek eddig a mai nyelvben merőben ismeretlenek voltak. Ilyenek *bese* annyi mint kánya, *foszlány* újjatlan női mellényke (az olasz *fustagnoból*), *futa* színes szalagöv, *rér* 'sógor', *zele* 'hím', ebben *zelepatka* 'gácsér', vagyis 'hím kácsa', *patka* a neve a szlavóniai magyarságnál a kácsának.***) Ezek közül legfontosabbak a *bese* és *zele* szavak, minthogy az egész régi irodalomban csak egyetlen adatunk volt rájuk, az előbbire a *Jordánszky-codexből*, az utóbbira Balásfiból (XVII. század).

Valóban itt volna ideje, hogy az Akadémia, mely tanulmányútakra, a rokon népek nyelvének tanulmányozására jelentékeny összegeket áldozott, magát a magyar népnyelvet, a kiaknázatlan nyelvjárásterületeket is vizsgáltná. A nagy

*) *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése.* (A magyar nyelvjárások térképével.) Buda-Pest. Kiadja a magyar tudományos Akadémia. 1891.

**) Lásd *A szlavóniai magyarokról*, *Budapesti Szemle* 1894. júliusi füzet.

***) Lásd a *Budapesti Szemle* idézett helyén.

szünetek alatt évenként, megállapított terv szerint, alkalmas nyelvész-növendékeket kellene múlhatatlanul a népnyelv alapos tanulmányozására kiküldeni s így rövid idő alatt helyre-pótolhatnók évtizedek mulasztását. Ezzel azonban csak a leg-érezhetőbb hiányokon segítettünk. *A népnyelv tanulmányozását állandóvá és rendszeressé kell tennünk, nyelvjárás-társaság útján*, mert a nyelv folyton változik, fejlődik és átalakul. *)

Talán az új *Tájszótár* olvasása fölfogja ébresztetni a népnyelv iránti érdeklődést nagyobb körökben is, és óhajtásaink nem fognak pusztában kiáltó szóként elhangzani.

ZOLNAI GYULA.

*) Egy nyelvjárási társaság létesítését mi még korainak tartjuk. Bajos volna tőkét gyűjteni számára s így az tengődve, az Akadémiához fordulna segélyért. Az Akadémia nyelvtudományi bizottsága, mint a szerző is indítványozza, több sikerrel segíthetne a bajon, mint egy tétlenségre kárhoztatott társaság. Szerk.

É R T E S I T Ő.

Az Árpádok története. Írta Sebestyén Gyula. Buda-Pest, Franklin-Társulat, 1895. Ára 1 frt 50 kr.

Előszavában a szerző történetírásunk állapotával foglalkozik. Irodalmunk ez ágában — úgy mond — csaknem kizárólagosan az anyaggyűjtés uralkodik; a tudós félre szorítja, lenyüggözi, nem hagyja talpra állni az író. A művelt magyar olvasó ma is csak két véglét közt választhat: Horváth Mihály és Szalay László nagy munkái ajánlkoznak egyfelől, az iskolai kézikönyvnek vékony füzetei másfelől. Történettudósaink még ma csak magoknak, vagy egymásnak írnak. Innen van az, hogy noha történettudományunk rendkívüli mértékben gazdagodott az utóbbi negyed század alatt, még sincs azzal a mélyenjáró hatással a közszellemre és közérzületre, mint a művelt nyugati népeknél. Nem esnék csorba történetíróink méltóságának hivatásán, ha a nagy közönségre is ügyet vetnének.

E fejtegetések igazságát senkinek sem volna kedve tagadni. Csak annyit akarunk megjegyezni rólok, hogy némi kiegészítésre szorulnak.

Az írókat már eleget vádolták azért, hogy nincsenek elég figyelemmel a közönségre; próbáljuk egyszer e vádat a nagyérdemű közönség, vagyis inkább vezetői ellen fordítani. A mi művelt közönségünk nagyon közömbös a magyar történetirodalom iránt.

Néha vásárol, kivált ha erős reklámmal hatnak reá, gyakran dícsér, de olvasni, a legritkábban olvas, s ép abból a módból, a hogy az elismert jelesek szokta dícsérni, látszik a legjobban, hogy mennyire nem olvas. Ha művelt közönségünk annyira sóvárogna az irodalmi szép formáért, megeshetnék-e az, hogy legjelesebb költőink műveinek ismerete nincs eléggé elterjedve, s hogy van egy

nagy regényírónk, kit csak névből ismer a közönség legnagyobb része? Van igen sok művelt magyar ember, a ki szégyenlené, ha egy-egy divatos franczia, vagy orosz költőről nem tudna folyékonyan csevegni, de azt épen kevésbbé restellené, ha rajta kapnák, hogy a legnagyobb magyar lyrai költők s regényírók műveit csak fogyatékosan ismeri. Mélyebben gyökerezik a baj, semmint íróink nehézkességében. Nincs eléggé önálló, eléggé erős s egységes nemzeti műveltségünk. Hogy a történetírásnál maradjunk, a közönség egy jelentékeny része igen nagyra becsüli a nemzeti tárgyat, de vagy egyes részletes adatok iránt érdeklődik, vagy a hazafias és szónoki általánosságokat kedveli. Ha ezeket nem találja meg, készen van az ítélet az író formátlanságáról. A másik része a közönségnek, az «európaiak», közömbösek a nemzeti tárgy iránt; szívesen olvasnak bármily tőlünk messze eső dologról szóló könyvet, hanem a szorgosabb érdeklődés a magyar történeti problémák iránt, náluk nem egészen egyezik a bon tonnal, melyhez alkalmazkodni enfin a legfontosabb dolog a világ rendje szerint. Ha a nemzeti érzés s a műveltség egészen együtt volnának, egy táborban és szorosan egyesülve, oly közszellem keletkeznék, mely nagyban fejlesztené történetirodalmunkat. Ranke, Macaulay, Mommsen, nem minden nap születnek másutt sem, hanem a nagy történetirodalom előállásának vannak bizonyos föltételei. Már pedig ezek mind addig hiányozni fognak nálunk, míg jobbra s balra üres jelszavak szerint csoportosulunk, büszkélkedve nemzeti vagy európai tollakkal, de azért egyenlő közömbösséggel viselkedvén hagyományaink iránt, melyeknek igaz tisztelete nélkül nem képzelhető nemzeti műveltség.

De akármit gondoljunk e dolgokról, igazat kell adnunk a szerzőnek abban, hogy az összefoglaló nagy történeti munkákat mindinkább az Ismerettárak sorsa fenyegeti. Tisztelt, becses jó ismerősök, de meghitt barátainkká nem válnak. Szükségünk van jól írt, könnyen forgatható könyvekre, melyekről legalább remélhetjük, hogy el fognak terjedni.

Ilyen könyv a szerző is. Írói céljának jellemzésére előszavából idézzük a következőket: «Ezerből négyszáz esztendő történetét adom. Elbeszélem a magyar nép előrobogását a Fekete tenger mellől, a honfoglalást, a magyar keresztyén egyház és állam fölépítését, és a magyar nemzet átalakulását, a nyugati műveltség hatása alatt. Elbeszélésemben csak a legszükségesebb történeti anyagra szorítok: arra, a mit hazája történetéből minden művelt magyarnak tudnia kell. Kerülöm mind azt, a mi kétes és vitás s elbeszélésem

nyugodt folyását nem zavarom meg a történetirodalom és tudomány pörös kérdéseinek fejtegetésével. Nem idézem tanúságtételre az egykorú írásokat és a későbbi korok íróit. Beérem történettudományunknak minden kétségen fölül álló eredményeivel ; a tudós műhelyébe nem vezetem be az olvasót.»

Szóval, népszerűsíteni kívánja a szerző a tudomány eredményeit. És föladatát el is végzi a szó nemesebb értelmében. Egészen otthon van tárgyában, s azt világosan elrendezve, nagyon komoly s választékos stylben adja elő. Sikerült a munka szerkezete is. Minden esemény a maga fontossága szerint emelkedik ki, a mondai elemek külön válnak és kerek egészzé alakulnak. Mindenütt a művelt s gondolkodó történetíró fölfogásával találkozunk. Nagy érdeme a könyvnek, hogy a történeti élet minden mozzanatára gondot fordít. Föltünteti a belső állapotok s a műveltség fejlődését is. E tekintetben több értékes részlete van Sebestyén művének, de a legbecesebbnek tartjuk az utolsó könyv negyedik fejezetét, melynek czíme : *Az Árpádok öröksége.*

Meg kell még emlitenünk, hogy a szerző csak töredéknek tekinti művét, a mennyiben az egész magyar történetet szándékozott elbeszélni, de körülményei miatt csak az Árpádok történetét fejezte be.

Óhajtjuk e körülmények változását. És ha a kezdethez méltó lesz a befejezés, a mi valószínű, jó szolgálatot fog tenni az érdeemes író a magyar történeti műveltségnek.

l.

André Liesse, La question sociale. Paris, 1894.

A socialis kérdés alatt nem egy és ugyanazt a dolgot érti a világ. Mást ért alatta az emancipáltatására törekvő negyedik rend, mást az erőszakos fölforgatástól félő polgárság, mást a pápa meg az a néhány koronás fő, ki gondos előrelátással a legszélesebb rétegekre építgeti a világbékének legújabb támaszfalát, ismét mást a sociológiával foglalkozó szakférfiak. Ez egyes csoportokon belül is különféleképp teszik föl és különféleképp oldják meg a kérdést a kisebb közületek. Valamint másképp fogja föl a socialis kérdést a siciliai bányász mint egy trade-unionista angol szerelő, az a nyolcz krajczár béren nyomorgó hindu napszámos mint a knights of labour-be affilialt amerikai vasuti kalauz, úgy az elmélettel foglalkozó szakemberek közül is igen különböző nézeteket

vallanak az egyes publicisták, közgazdaságírók, jogászok, moralisták. Hogy csak egy példát említsek: Marx követői a socialis kérdést a has, Schäffle és Ketteler érsek fejlettebb physiologiai érzékkel a gyomor kérdésének tartják, míg Ziegler Theobald egy sok kiadást ért nevezetes íratában*) merőben erkölcsi kérdésnek nyilvánítja. Hogy mily anodin problémának képzeli egy más előkelő bölcselelő, azt Fouillée könyvének megjelenésekor ép e folyóirat lapjain iparkodtam összegezni. (XLV. köt. 317 l.)

De ha mellőzzük azon dilettansokat, kik a socialis kérdés ruganyos fogalmát üres könyörületességük czégéréül használják, ha mellőzzük egyúttal azokat a zavaros fejűeket is, kik e fogalommal legundokabb anarchikus elméleteiket leplezik, ha nem tekintjük csak azokat, kik tudományos szellemben iparkodtak e sokoldalú problémával foglalkozni s a megoldásra positiv javaslatokat tettek: úgy azt találjuk, hogy elég könnyen áttekinthetők a socialis kérdésről fölmerült elméletek. Vannak ugyan még mindig tekintélyes írók, kik a socialis kérdést tisztán a pauperismus vagy csupán a munkáskérdésre szorítják, de a nagy többséget mégis a socialisták tábora alkotja, ez pedig megegyezik abban, hogy a socialis kérdés alatt a javaknak az az egészen új megoszlási módja értendő, melyet nem lehet máskép, csak egész gazdasági és társadalmi rendszerünk gyökeres átalakításával elérni, nevezetesen a földnek és a munkaeszközöknek, szóval a magántőkének kisajátítása által. Az eltérések az átalakítás mérvére, módjára és eszközeire vonatkoznak csupán.

Liesse szintén a javaknak ezt az új eloszlását érti a socialis kérdés alatt ebben a takaros s a bemutatásra nagyon érdemes könyvében, melyet ő a nagy közönség számára írt, korántsem propaganda czéljából, hanem hogy tájékoztassa, mi a problema lényege, hányféle a socialisták ajánlotta megoldási mód s mikép áll jelenleg a socialis kérdés ügye Franciaországban.

De mielőtt az egyes socialista tanok ismertetésébe s e tanok tüzetes czáfólatába bocsátkoznék, Liesse közös tévedéseiket igyekszik kimutatni, s e végből mindenek előtt azt kutatja, mi a socialista elméletek közös kiinduló pontja (I. közt., 1—2. feje.) és mi az ő közös céljok? (I. k., 3—4. feje.)

Ő úgy találja, hogy a socialisták, valahányan csak vannak, mind hamis föltevésből indulnak ki. Ők minden baj kútfejének, a socialis kérdés szülőökének, a vagyoni egyenlőtlenséget tartják s

*) *Die sociale Frage eine sittliche Frage.* Stuttgart, 1891.

ezért az egyenlőtlenségért a magántulajdonon és a szabadságon fölépülő gazdasági rendszert okolják; azt hirdetik, hogy az alapjában véve nemes, igényteleu s humanus embert ez a mai gazdasági rendszer kényszeríti vagyongyűjtésre, ez ösztökéli kíméletlenségre, fondorkodásra, erőszakosságra, s ez teszi ki a vakszerencsének is. Ez ássa folyton mélyebben a gazdag tőkés és a szegény munkás közti űrt.

Liesse e tételt el nem fogadja. Ő azt vitatja, hogy az emberi conditio egyenlőtlenségének nem a mai gazdasági rendszer az oka, mert hisz ez egyenlőtlenség ép oly régi, mint az emberi műveltség, megvolt mindig és mindenütt. Nem növekszik, mint a socialisták hiszik, hanem ellenkezőlag, apad. Az igazság az, hogy az ó- és a középkorban nagyobb volt, mint az újkorban, hogy a XIX. század folyamán is jelentékenyen csökkent s hogy a mint azt a ruházatra és élelemre nézve az Office du travail, a lakásokra nézve Foville mintaszerű dolgozatai kimutatták, ma már nincsenek oly kirívó különbségek az emberiség között, mint voltak még vagy ötven év előtt. De ebből még nem következik, hogy az egyenlőtlenség el fog tűnni. A különbségek egészen megszűnni nem fognak soha, mert az egyenlőtlenség kiirthatatlan, kiirthatatlanok lévén okai, első sorban az emberek elvitázhatatlan természeti különbsége, értelmi, erkölcsi és izomerejének különböző foka. Az egyenlőtlenséget nem a szabadság szüli, mint a socialisták hirdetik, nem a munkaszabadság és a gazdasági verseny, hanem azok a félszeg intézkedések, melyek a szabad versenyt lábbal tapossák, a monopolok, a privilegiumok, a ringek, a vámkedvezések, a fiscalis törvények s a budgetnek sok egyéb megsarczolása. Részes benne az utolsó évtizedek hatalmas gazdasági föllendülése is, de e föllendülés Liesse okoskodása szerint kivételes jelenség rendkívül hosszú pangás után, már tűnőfélben van, s a mennyiben a kamatláb alábbszállott, a munkabér pedig megmaradt a maga magas színvonalán, már mainap sem igen hatékony. Elismeri, hogy a véletlen is befoly az emberi sors egyenlőtlenítésére, de ezt a kiszámíthatatlan titokzatos tényezőt, úgymond, a társadalomnak semmiféle újabb szervezése sem fogja elnyomhatni.

De nem csak azt a pontot tévesztették el a socialisták, melyből kiindulnak, eltévesztik azt a pontot is, mely felé törekednek. Céljuk elérhetetlen. Hogy olyan társadalom létesüljön, melyben mindenki megelégszik sorsával, melyben mindenki szívesen dolgozik olyanokért, kiket nem ismer és talán sohasem fog látni, mely-

ben mindenki megadással tűri, hogy egyéniségétől megfoszszak, a mai embernek tökéletesen meg kellene változnia, le kellene vetnie mind azt a sajátságát, melyért Hobbes őt homo homini lupus-nak nevezte, valami felsőbbrendű lénynyé kellene finomodnia, kihez nem fér a világi szenvedélyek mocska, ki fölötte áll az emberiség erkölcsi nyomorán. A gyalgó emberek e metamorphosisát a socialisták könnyű szerrel, rövid idő alatt s a legegyszerűbb eszközök révén vélik megvalósíthatni. Csak el kell fogadni egyetemleges gyógyszeröket: az átkos magántulajdont át kell alakítani biztosan üdvöztető collectiv vagy közös tulajdonná. Ez megvédené a munkást a tőke zsarolása ellen, megszüntetné a szegény ember szorultságát és a gazdagnak bővelkedését, az érdekek miatti meghasonlást, lehetetlenné tenné az egyensúlyt újra megbolygató válságokat, mindenkinek biztos jólétet szerezne s a nyomort örökre elsöpörné a föld színéről.

E légvár ellen irányítja Liesse érvelésének második nehéz ütegét. Komolyan bizonyítja, hogy a socialisták javarésze ideolog. Míg egyrészt föltétlenül megbíznak az emberi perfectibilitásban, másrészt megfélelkeznek a relativitas tanáról. A boldogságot ígérik, ámde felejtik, hogy a boldogság fogalma égalj, faj, kor, műveltség, nevelés szerint változó s hogy még egyazon ember is más-más boldogságra áhítozik rövid közökben. A boldogság szükségleteinktől függ, a szükségletekről pedig hiába gondoskodnék a jövő társadalom regulája, azt nem lehet rendeleti úton szabályozni. Szükségeink növekedése teremti és éleszti a javak kicserélését és a kereskedelmet, a létért való küzdelem ez újabb és békésebb formáit, melyeket a socialisták teljesen meg akarnak szüntetni, melyek nélkül pedig a más-más javakat termelő nemzetek és egyének szükségleteiket ki nem elégíthetnék. Az emberiség fejlődésével a javak kicserélése és a kereskedelem folyvást tökéletesedni fog, korlátok ellenére is. S folyvást fenn fog maradni a kereskedelem motora is, a verseny szelleme, mely erősebbet és gyöngébbet tesz föl, megörökíti az egyenlőtlenséget s végelemzésben selectiora vezet, mi minden haladásnak előfeltétele. De kifelejtették a számításból a népesedés mozgalmát is. A népesség száma hullámlásnak van kitéve, ennek számos oka pedig igen hatékonyan módosítja az emberek társadalmi és gazdasági állapotát. Ez okok közül a legtöbb olyan, mely nem tűr semmi reglamentatio s mely a házasság tisztaságának egészen téves fölfogásán alapúl. Az emberiség nem enged-

heti, hogy a háziállatok színvonalára sülyesztessék, legkevesebbé épen legdiscretebb érzelmei tekintetében.

Futólag érintve Cabetnek s a többi socialista apostolnak az új világrészekben alapított communista államai csúf kudarczát — azon mulatságos kísérleket, melyekről újabban Nordhoff, régebben Stein Lőrincz írt igen csípős tanulmányt — Liesse A. nyilván azon hitben, hogy elég alaposan végzett a socialisták közös fél-szegségeivel, áttér a maga elé tűzött föladatnak derekára: azoknak a positiv javaslatoknak kritikájára, melyekkel a főbb socialista iskolák a társadalom bajait orvosolhatnak reménylik. (II. k., 1—6. fej.)

Egyenként veszi elő a különböző socialista elméleteket s külön-külön fejezetben foglalkozik a communista, a collectivista, possibilista iskolával, mely utóbbiba Henry George követőit, az agrarsocialistákat is beleérti, aztán a Németországon kathedra-socialistáknak nevezett államsocialistákra tér, végre pedig a keresztyén socialistákra s az ezekkel közel rokon socialista katolikusokra. Az egyes rendszerek réseleteibe Liesse nem bocsátkozik s beéri azzal, hogy a lényegöket igen világosan, röviden, csak jellemzőbb vonásaiban rajzolja meg, rendesen jelezve a határt is, hol az egyik rendszer a többivel összefoly. A fő súlyt azokra a positiv javaslatokra szokta helyezni, melyekkel az egyes iskolák a társadalmi nyomoron segíteni akarnak, s még inkább e javaslatok bírálatára. Bírálata mindig szellemes, de a mellett sokszor éles és könyörtelen, néha pedig határozottan elfogult. A leghevesebben és a legnagyobb erőfeszítéssel — s e magatartása, mint azonnal látni fogjuk, intransigens liberalis pártállásából következik — az államsocialistákat támadja, tehát ép azokat a mérsékelt socialista tanokat, melyekkel a legtöbb művelt törvényhozás már egy évtized óta megalkudni készül. Az államsocialisták, kikről sosem szabad felejtetni, hogy a magántökélet és az egyéni kezdeményezést sértetlenül kívánják föntartani, az államsocialisták a szenvedők fölsegítését, mint köztudomású, az állam intervenciójától várják s maximalis programjukban azt sürgetik, hogy az állam 1. korlátolja a munka-időt, 2. kényszerítse a munkaadókat a munkások biztosítására, 3. sajátítsa ki a közlekedési eszközöket, nevezetesen az összes vasútakat, 4. a bányákat, jelesen a kőszén- és vasbányákat, s végre 5. a központi (nemzeti) jegy bankokat, hogy ezek révén a munkás-sindicatusoknak és termelő szervezeteknek olcsó hitelt nyújthasson. Oly követelések ezek, melyektől a mai európai közfelfogás már nem idegenkedik, sőt melyekkel megbarátkozott, mióta több

állam azok javarészét a közügy előnyére megvalósította, a nélkül, hogy beteljesedtek volna a Liessehez hasonló meggyőződésűek sötét jóslatai.

Az állami hatáskör illetéktelen kiterjesztésének mi sem vagyunk barátjai s nem hunyunk szemet az ezzel járó hátrányok előtt, de, ha egyéb ok nem szól a tervezett reform ellen, megnyugtat bennünket a tudat, hogy valahányszor csak tágult a modern állam hatalma, mindig hallatszott az a vészharang, melyet most Liesse megkondít s azért mindeddig nem volt még okunk megbánni az illető reformokat. A közigazgatás bármely ágának államosításáról volt legyen szó, nálunk vagy a külföldön, rendszerint ugyanazon érveket hallottuk, melyekkel most Liesse rémitgeti az olvasót, szólván a hivatalnoksereg beláthatatlan elszaporodásáról, a rendszabályozási viszketeg veszélyeiről, a szüntelen hatósági beavatkozásnak azon vészes következményéről, hogy megöli az egyének felelősségérzetét, az államháztartást fenyegető pusztulásról, s több ilyféléről. Még kevésbé győz meg minket Liesse, midőn részletezi ellenvetéseit az állami socialismus concret javaslatai ellen. Mert ugyan mit szóljon a magyar olvasó, midőn azt látja, hogy Liesse egyetlen érve a vasútak államosítása ellen az, hogy Franciaországban az állami üzem veszteséggel jár, holott a magánvasútak busás jövedelmeket juttatnak a részvényeseknek? Bizonyára azt fogja mondani, hogy egy példa nem bizonyít, hogy példával más példákat lehet szembeállítani, akár a magyar államvasutakét, hogy különben is tudvalevő, hogy a francia állam csak oly kedvezőtlen vidékeken építette a maga töredékpályáit, melyekre magántársulatok nem vállalkoztak s hogy elvégre a jövedelmezősége kérdés eldöntésében nem is az egyetlen szempont. Vagy mit szóljon az a német olvasó, ki otthón a mind jobban terjedő elberfeldi rendszer meglepő eredményének tanúja s alkalmazásában talán maga is részt vesz, mit szólhat annak hallatára, hogy a szegénységélyezésnek nincsenek komoly, jutányos és sikeres módjai? Mit a józan ész azon túlzáshoz, hogy a munkaidő egyforma fixatiója a munkabér minimumát állapítva meg, ez az állami interventio minden magánvállalkozást elnyomna?

Vannak ugyan nehezebben czáfolható, sőt igen talpraesett leleményes érvei is, a mint ez ily szellemes írótól másként nem is várható, de már az a körülmény, hogy az éleseszű Liesse épen a legmérsékeltebb socialismus ellen hordja föl legtöbb és leggyöngébb érveit, már ez is a mellett szól, hogy görbe úton sántikál. A való

az, hogy Liesse az orthodox liberalis iskola mögött kullogva, nem tud megbarátkozni a fejlődés azon újabb irányával, mely immár hatalmába kerítette a legtöbb culturállamot, s harcziás szelleme legindulatosabban ép azon oldal felé fordul, a honnan a legközelebbi veszély fenyeget, az államsocialisták ellen, kiktől méltán tart inkább, mint a marxisták gyökeresebb, de alkalmazhatatlan terveitől, vagy helyesebb kifejezéssel: utópiáitól. S mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a következő két fejezet (II. k. 7—8. fej.), melyekben előadja, hogy az ábrándos socialistákkal szemben mikép akarják a józan ökonómisták a socialis kérdést megoldani, miképen akarnának ők azoknak sorsán lendíteni, kik az egyenlőség lajtorjánál legalúl állanak. Neki két jelszava van, az «*amélioration du milieu*» és az «*améliration des individus*». Tanácsa oda irányul, hogy a munkások járjanak a Smith, Ricardo és J. B. Say elveihez hű közgazdaságírók iskolájába s tanulják meg kizsákmányolni a magok számára mindazon előnyöket, melyeket a szabadság elve biztosít, úgy mint azt az előrelátóbb középosztály még e század hatalmas gazdasági felvirágzása előtt közvetlenül e nagy mesterektől tanulta. A közgazdasági helyzet helyes ismerete, és érdekeiknek önkormányzata legyen a munkások célja, eszközeik pedig az ósdi divatú fogyasztási, termelési és haszonrészesedési szövetkezeteken kívül, mert azok nem igen hatékonyak, főkép a különböző foglalkozási ágak szerint alakult syndicatusok és a munkakeresletet és kínálatot nyilvántartó meg szabályozó munkabörzék.

Ezzel a könyv első felének végére értünk s voltaképp be is fejezhetnők ez ismertetést, a munka második feléről alig lévén mondanivalónk. Elég ha megjegyezzük, hogy e második rész nyolcz rövid fejezetben amaz intézményeket és törvényeket ismerteti, melyeket a francia állam a socialis kérdés megoldására eddig teremtett. Szerző megmagyarázza a Conseil supérieur du travail és a kiadványairól nálunk is ismeretes Office du travail hatáskörét, a munkás-syndicatusok és munkabörzék szervezetét; előadja, mily rendelkezésekkel védi az állam a gyárakban alkalmazott gyermekeket és nőket, mikép gondoskodik a munkások egészségéről, biztonságáról és betegsegélyezéséről, milyen áldozatokat hoz a takarékpénztárak, a munkás-segélyegyesületek, a halál, aggkor és baleset ellen biztosító közpénztárak javára s végre mikép gyakorolja s mikép ellenőrzi a közjótékonyági szolgálatot. Mi ezt a második részt, mely szerzőjétől csak szorgalmat igényelt, szerény külseje mellett sem tartjuk kevésbbé becsesnek, mint az első részt, melyre

Liesse annyi szellemet pazarolt, s bár iránya tisztán informatív s híjjával van a polemiának és kritikának, mely az első részben szinte túlteng, nehezen tévedünk, ha azt hiszszük, hogy ez azért nem kevésbé érdekes és tanulságos. Sőt bizonyára tanulságosabb abban a figyelemreméltó tekintetben, hogy míg az előző részekben Liesse a socialista pártok alakulásának és belső életének történetét egészen elhanyagolja, s a pártokat az általános politikai és gazdasági történettel még csak kapcsolatba hozni sem igyekszik, addig itt figyelemmel lévén az egyes intézkedések történeti előzményeire, a kellő világításba helyezett tárgyról sokkal találóbb képet nyújt.

L. B.

Felhívás.

A Kisfaludy-Társaság a művelt nyugat költészetének és ez úton a legnagyobb szellemeknek ismertetése, a különböző ízlés-áramlatok hatásának közvetítése céljából lyrai anthológiák kiadását határozta el, melyeknek szerkesztésére bizottságot küldött ki kebeléből.

E bizottság az anthológiák sorozatát a XIX. század francia lyráján kezdi meg. Kitűzött céljához képest a legjellemzőbb darabokból készül egybe állítani, bevezetéssel és magyarázatokkal el látni egy gyűjteményt, mely a jelen század francia lyrájának hí tükrét nyújtja és ezzel, úgy hiszszük, a francia szellem legnemesebb törekvéseit, mintegy szívének dobbanásait adja vissza. A lehető legjobb műfordításokat készül nyújtani. A legszebb, de egyúttal az irodalmi eszmék fejlődése szempontjából is a legjellemzőbb költeményeket fogja tartalmazni e gyűjtemény.

Ép azért fordulunk hazánk költőihöz, műfordítóihoz, hogy e vállalatot becses közreműködésökkel előmozdítani szíveskedjenek.

Hogy tájékoztatást nyújtsunk az irányról, melyet a szerkesztő bizottság követ, fölhívjuk az illetők figyelmét a legnagyobb francia költők alább felsorolt műveire, melyek az irodalmi méltatásban külön is föl lesznek dolgozva. A dült betűkkel szedett költemények az illető költő egyéniségének egyes jellemző vonásait tüntetik föl. Ezeknek műfordítását okvetetlenül fölveszi a bizottság készülő gyűjteményébe. A felsorolt, de egyes darabjaikkal meg nem jelölt, kisebb jelentőségű költők remekei számára szintén szánt megfelelő helyet, de a választást egészen az illető fordítókra bízta, valamint

fölvesz az előbbi fölsorolt költőktől is a kijelölteken kívül más remek költeményt is. A fölsoroltak csak tájékozást kívánnak nyújtani.

Mint hogy a Kisfaludy-Társaság egyúttal tíz legszebb költeményre pályázatot is hirdetett, nagy reménnyel néz e pályázat elé és egyúttal a pályázók figyelmét e költeményekre fölhívja. A pályázatnál nyertes vagy különben fölhasználhatóknak bizonyult költeményekre tekintettel lesz a bizottság.

Kérjük tehát költőinket, műfordítóinkat, hogy fordításaik (s a mennyiben kevésbbé ismeretesek, eredeti szövegeiknek is) beküldésével (bizottsági elnök Szász Károly, ev. ref. püspökhöz Kálvintér 7. sz.) könnyítsék meg a bizottság föladatát. A Kisfaludy-Társaság gondoskodik a fölhasználható művek méltányos tiszteletdíjáról.

Különös figyelembe ajánlja a szerkesztő bizottság a következő műveket:

André Chénier: *Le mendiant. La jeune Locrienne. La jeune Tarentine. Et c'est Glycère, amis...* (Élégies XX.) *Neère. La jeune captive. Blanche et douce colombe...* *Charlotte Corday.* Versailles. *On vit, on vit infame.* (Jambes IX.) *Comme un dernier rayon...* (Jambes XI.)

Beranger: *Le roi d'Ivetot. Le marquis de Carabas. Les deux grenadiers.* Le vieux caporal. Poniatowski. *A mes amis devenus ministres. Les gueux. Roger Bontemps. Le dieu des bonnes gens. La bonne vielli.* Ma grand'mère. *Treize à table.* Les conseils de Lise. La vertu de Lisette. *Qu'elle est jolie! Mandit printemps.* Le vieux vagabond. Le vilain.

Lamartine: (Méditations és Nouvelles médit.) *Le lac. L'isolement. Le crucifix.* L'homme. Le vallon. Le soir. *Les préludes. Le premier regret. L'immortalité. Le golf de Baïa. Ischia.* Le lézard. (Harmonics) *Novissima verba* (Részletek). *La chêne. La Marseillaise de la paix* L'infini dans les cieux. *Réponse à Némésis. Dernier chant du pèlerinage de Childe Harold* (Részletek).

De Vigny: *Moïse. Le cor.* Colère de Samson. *Dolorida. Bain d'une dame romaine.* Le bal. *Le maison du berger. La mort du loup. Mont des Oliviers.*

V. Hugo: (Feuilles d'automne): *La prière pour tous.* La pente de la rêverie. (Chants du crépuscule): *Napoléon III.* (Voix intérieures): *L'Arc de triomphe. (Rayons et ombres.) Tristesse d'Olympio. Carillon. Oceano nox.* Rencontre. (Contemplations): *Le revenant. Pleurs dans la nuit. Bouche d'ombre. Les malheureux.* Réponse à une acte d'accusation. *Pauca mere* (főleg: Trois ans

après). *Regard jeté dans une mansarde. Les mages* (Részlet): Ibo. Horror. Dolor. (Châtiments): *Expiation*. Mauteen impérial. O dra-peaux du passé. (L'art d'être grand-père): *Choses du soir. Georges et Jeanne*.

Alfred de Musset: *A Nuit-k. Souvenir. L'espoir en Dieu. Lettre à Lamartine. Tristesse. A la Malibran. A la mi-carême. A Ninon. Le saule. Rolla.* (Bevezetés.) *Namôuna. Lucie. Une soirée perdue. Impromptu* (La poésie).

Auguste Barbier: *La curée. L'idole*.

Théophile Gautier: *La caravane. A Zurbaron. Ribeira: Michel-Ange. Pot de fleurs. Variations sur le carnaval de Venise. Le poème de la femme. Symphonie en blanc majeur. Pastel. In deserto. Etude de mains*.

Leconte de Lisle: *Le Manchy. Le sommeil du condor. Hypatie. La panthère noire. Illusion suprême. Fin de l'homme. Les montreurs. Les hurleurs. Ouain. Midi. La vérandah. Cumacépa. Héraklès au taureau*.

André Lemoyne: *Au dela. Un fleuve à la mer. Sons les hêtres. Stella maris*.

Coppée: egyes darabok a «*Promenedes et Intérieurs*» és «*Humbles*» cyclusból.

Heredia: *Fuise de Centaures. Soir de bataille. La source. La Dagarette. Le lit*.

Sully-Prudhomme: *Le vase brisé. Les Danaïdes. Le zénith. Mémoire. Habitude. La forme. Les chaines. Rendez-vous. Voeu. La vie intérieure. És más darabok az «Epreuves» és «Solitudes» cyclusból*.

Ezeken kívül egy pár legszebb és jellemzőbb költeményeikkel, melyek megválasztását a műfordítókra bízta a bizottság, a fölvételre érdemeseknek tartja még a következőket:

Millevoy (1782—1816), *Felix Arvers* (1806—61), *Le Chambaudie* (1807—72), *Hegesippe Moreau* (1810—38), *Akkermann* (1813), *Soulary* (1815—), *Baudelaire* (1821—67), *Dupont* (1821—70). *Naudaud* (1821—), *Theod. Banville* (1823—), *Manuel* (1823). *Theuriet* (1833), *P. Verlain* (1844), *Deroulède* (1846), *Aicard* (1848), *Richepin* (1849), *Bourget* (1852).

Budapesten, 1895 június 30.

Beöthy Zsolt,

a Kisfaludy-Társaság titkára.

A LEGFÖBB KEGYÚRI JOGRÓL.*)

Első közlemény.

I.

Dedek C. L. kritikája Boncz Ferencznek „A vallás körüli felségjogok» című művéről. — A kritikus mértéke, melytől a művet bírálja. — Kollár munkája a magyar királyoknak az egyházi ügyek körül való törvényhozási hatalmáról. — Kollár könyvének eltiltása. — Mária Terézia nem tetszését nyilvánítja az eltiltásra nézve. — Gróf Esterházy cancellar védekezése. — Dedek C. L. fejtegetései a legfőbb kegyúri és a felség-jogról. — Ezeknek merev elválasztása, melyet a cikkkiró helyesnek nem tart. — A kérdés megítélésénél és megoldásánál nem egyes történelmi tények, hanem a mai tényleges jogi állapot veendő alapul. — A püspököknek a káptalanok által választása. — A választás más országokban: Angliában, Németországban, Ausztriában, Franciaországban. — Az apáti, préposti székek betöltése. — Placetum.

Midőn Boncz Ferencz *A vallás körüli felségjogok* című művéről Dedek Crescens Lajosnak külön kiadásban is közzétett kritikája alkalmul szolgál arra, hogy a legfőbb kegyúri jogról néhány szót mondjunk, önkénytelenül is eszünkbe jut a nürnbergi hirneves költő varga, illetőleg halála után már — polgári mesterségének háttérbe tolásával — varga költő Fastnachtspieljének egyik alakja: Heinz szolga, kinek szomorú sorsát a költő negyedszázados születési évfordulója alkalmával olvastuk.

Heinz elidőz az utcán, hogy tanúja lehessen annak a pörlekedésnek, mely egy kihordó és ennek felesége közt, ki

*) *A vallás körüli felségjogok.* Irta Boncz Ferencz. 1894. Pallas. — *Boncz könyve a vallás körüli felségjogokról.* Dedek Crescens Lajos. Szent István-társulat, 1894.

megtagadta a háti kosár hordását, keletkezett. Hogy elmaradását gazdái előtt kimenthesse, elmondja nekik az összetűzés okát. A férj persze a férfi, a feleség pedig az asszony pártját fogja. Ebből nagy veszekedés. A szakácsné kíváncsi. Tudni akarja, mi az oka gazdái háborúskodásának. Heinz hűségesen elbeszéli a vitát s a miatt, hogy a kettő közül melyiknek volt igaza, most meg ő köztök keletkezik perpatvar, melynek vége az, hogy Heinz ellen a főzőkanalat alkalmazza a szakácsné bizonyítékul.

Hans Sachs Fastnachtspieljének alakja ekkor jut arra a meggyőződésre, hogy mások közötti vitába jobb be nem avatkoznia, nehogy reá hulljanak vissza a csatározás nyilai.

Bár az eszünkbe jutott példa nem igen biztató reánk, hogy szerény véleményünkkel a vallás körüli felségjogok írójának és kritikusanak érvei között állást foglaljunk, mégis jelen soraink írásánál iparkodni fogunk, egész tisztelettel az ellenfelek irányában, az ő érveik harcsterén oly helyet biztosítani magunknak, hogy védve legyünk — ha csak lehet — fegyvereiktől.

Bár tulajdonképen csakis a legfőbb kegyúri jogról akarunk egyetmást mondani, még sem lehet hallgatással mellőznünk a tudós bírálónak némely megjegyzését, melyeket általánosságban előre bocsát s melyeket nézetünk szerint vagy épen nem, vagy csak fenntartással lehetne elfogadni.

A bíráló teljesen elítéli az író, mert Kolláron kívül Szvorényit, továbbá az újabb írók közül «a feltűnőbbeket», Porubszkyt, Knauzt, Timont, Aschenbriert, Kovátsot, Vázsonyi Vilmost, Reiner Jánost, Fibiger Sándort fel nem sorolja és nem idézi Fraknoi Vilmosnak «most készül, de egyes részeiben már ismert és hozzáférhető munkáját» sem. Nem sorolja fel Fejér *Codex diplomaticusát*, *Codicillusát*, Venczel Árpádkori okmánytárát, Nagy Anjou-kori okmánytárát, a Károlyi-, Zichy-családok okmány-publicatióit, a *Hazai okmánytárt*, a külföldi okmánytárakból kiadott regestákat, Teleki Hunyadiak korának okmánytárát, Theiner Monumentáit, a Fraknoi-féle Vatikáni okirattárt, Knauz Monumentáit, Pesty Száz levelét. Szinte elfuluszt bennünket e nagy moles felsorolása. És mindezeket Boncz át nem tanulmányozta, a bennök foglalt adatokra nem hivatkozott és egyetlen egy adatot nem hozott fel, melyet ő kutatott volna fel az országos vagy a bécsi udvari levéltárban.

De kérjük a kritikus által felsorolt méltán fényes nevek közé sorozott kisebb «föltünőbbek» munkája mind megüti-e azt a mértéket, melyet Boncz művére nézve felállított? Vajon ki-méritették-e ők munkájokban az anyagot, mint azt Boncztól kívánja? És gyarapították-e általok felkutatott új, eddig ismeretlen adatokkal az általok tárgyalt kérdések megoldásának mezejét? És ha ezt nem tették, reájok is zúdíttja-e a szellemi öngyilkosság vádját és az öngyilkosság excommunicatióját?

Úgy véljük, nem.

Számos oly munka van, melyek nem ütik meg azt a mértéket, melyet a kritikus felállít, s melyek mégis jelentékeny mérvben járultak a kérdések felvilágosításához, az illető szakok művelésének előmozdításához s megoldatlan problémák megfejtéséhez. És azért, mert nem remekművek, mert nem tartalmazzák és nem meritik ki az elképzelhető összes anyag tartalmát, nincs és nem volt semmi hasznuk? Csak a tudomány, a művészet legelőkelőbbjeinek van érdemök a nagy mű megteremtésében, de a többiek, azok fáradtsága, azon egyszerű munkásoké, kik szintén résztvettek a munkában és a mű megalkotásában — elveszett, haszon nélkül való volt és mint szellemi öngyilkosokra legjobb esetben a feledés fátyola borítandó, ha ugyan a kritika nem teszi ki őket a gúnynak és nem tagadja meg tőlök mint öngyilkosoktól a tisztességes eltemetést is?

Azt hiszszük, hogy a kritikus tán szigorúbban és merevebben állította fel tételét, hogysem abból a következtetést minden kímélet nélkül le akarná vonni.

Mi úgy vagyunk meggyőződve, hogy egyetlen egy új adat nélkül is lehet számottevő munkát alkotni. Vajon nem lehet-e az ismert régi adatok és körülmények alapján is, melyek mellett tehát a tényállás változatlan marad, a tárgyalt kérdést egészen új világításban tüntetni fel s új és helyesebb következtetésekkel oly eredményekre jutni, melyek a korábbi felfogástól teljesen elütnek s egészen új megoldásra vezetnek, mely az igazságot az eddig elfogadott nézetekkel szemben oda helyezi, a hol azt eddig nem láttuk?

Devajon nem lehet-e a tényleges helyzet elfogadása mellett is valamely intézménynek az állam vagy az egyház keretében elfoglalt állását, jelentőségét, valamint az állam és egyházra való hatását önálló felfogás szerint kifejezni és a mellett az állam és egyház rendeltetésének és e két társaság egymáshoz

való viszonyából folyó általános feltételeknek és igényeknek megfelelőleg határozni meg azt a leghelyesebb alapot, melyen az intézménynek állania, működnie kellene?

Vajon nem lehet-e az egyház körüli felségjogok tekintetében — tisztán csak a mai gyakorlatot véve — kifejtteni, hogy meddig terjedhetnek e felségjogok, melyik az az állapot, mely az állam és az egyház érdekének megfelel; mely irányban lenne tehát az állam és egyház helyes viszonyának felfogása mellett a mai gyakorlaton és állapoton egyik vagy másik irányban változtatás teendő?

És a ki ily művet bátorodik irni, még ha el is találta, meg is jelölte a helyes álláspontot, vagy legalább hozzájárult annak megjelöléséhez, szellemi öngyilkos, ha át nem tanulmányozta a kritikus által kijelölt anyagot?

De akkor hánytól és hánytól kellene megvonni a múltban és a jelenben a tisztességes eltakarítás kedvezményét, köztök azon «feltünőbbeknek» is egynémelyikétől, kikről kritikus mint tanulmányozandó művek íróiról emlékezik meg.

A kritikus szerint Boncz Kollár szemével lát, Kollár eszével gondolkodik.

Nehogy a haeresis vádjába essünk, előre kijelentjük, hogy mi Kollár tanában nem osztozunk, de nem látjuk azt még sem oly sötét színben, s nem látjuk a tan elfogadásának kimaradhatatlan eredményeül az ország önállóságának megszűnését: az *első birodalmi egységet*. Bizony, az ország önállóságának sokkal nagyobb bajai voltak, mint Kollárnak tendentiosus műve; a birodalmi egység útjait sokkal inkább egygették, Magyarország önállóságának bástyáin sokkal több rést törtek egyéb oly intézkedések, melyek ellentétben voltak a «regnum liberum et independens idest nulli alteri Regno aut populo obnoxium» fogalmával.

Azt, hogy az országgyűlés, Migazzi bibornok a bécsi érsek és váci püspök ellene nyilatkozott Kollár művének, egy pillanattig sem csodáljuk. A minta tan, mint a kritikus mondja haeresim sapit, természetes volt, hogy azt a kiküldött bizottság elítélte.

Kikből állt az a bizottság?

A kath. vallás és egyház, államvallás és államegyház volt. A kath. vallás és egyház túlsúlyának nagyon természetesen úgy a törvényhozásban, mint a közigazgatás és bíraskodásban érvényesülnie kellett a főnálló rendszer szerint.

A mennyiben tehát a tan az egyházi felfogás ellen irányult, mit is lehetett kívánni egyebet, mint hogy az elítéltessek. Megjegyezzük azonban, hogy az csak a bizottság ítélete volt és hogy mit mondott volna maga az országgyűlés, azt tudni nem, legfeljebb következtetni lehet. Mindenesetre eltérők lehettek a nézetek, és nem is került határozatra a dolog.

De mit is mond tulajdonképen Kollár? Mi az, a mi annyira elítélendő? Vitatja királyaink vagyis az állami hatalomnak az egyházi, vallási ügyekben való törvényhozási jogát, mely törvényhozásnak sűrű példáit — az idők viszonyainak egyébiránt megfelelőleg — kelettől kezdve nyugatig mutatják a nemzetek törvénykönyvei.

Azt hiszszük, hogy ma is sokan vannak, kik Kollár nézeteit vallják az általa tárgyalt kérdésben és vallják a nélkül, hogy Kollárt valaha is olvasták. Valószínű azonban, hogy ma, midőn egészen más viszonyok forognak fenn, mint Kollár idejében; ma, midőn a tényleges állapotok kevésbbé ejthetik tévedésbe vagy kevésbbé indíthatják az állami hatalom legbuzgóbb hívét is arra, hogy az állam és egyház feladatainak és e feladatok által határolt jogkörének összezavarásával az egyházi hatalomnak saját egyházi területén s az állami hatalom létfeltételeitől nem igényelt korlátozását követelje, alig ragadtatná magát a kellő higgadsággal bíró vitatkozó oly túlságokra, mint Kollár, ki Verbőczynek a HK. I. R. 11. czímében foglalt s minden félremagyarázást kizáró azt a tételét, hogy a javadalmak adományozásánál «ipse pontifex nullam jurisdictionem exequitur praeter confirmationis auctoritatem» a pápa jogának tagadásával «falsum» és «falsissimum» jelzővel illeti*) s Verbőczynek hallucinatióiról szól.

Nem érdektelen azonban tudni, hogy mi véleménynyel birt a királynő, Mária Terézia, Kollár könyvének eltiltása felől. Ennek nyilvánítására alkalmat adott az a tárgyalás, mely Klausz Mihály jezsuita, pozsonyi könyvrevizor két jelentése alapján, az általa kifogásolt s lefoglalt könyvek iránt folyt. A helytartótanács ez ügy iránt a vallási bizottság által a két jelentés tárgyában 1769. febr. 3-án felvett jegyzőkönyv bemutatása mellett felterjesztést tett, melynek alapján a cancellaria ugyan-

*) De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Hungariae. Vindobonae, 1764. (118—119. l.).

azon évi márczius 11-dikén kelt előterjesztésében adta elő az ügyet a királynőnek.)*

Klausz egyik jelentése a Pozsonyban elhalt Frendel könyvtárából származó 52 könyvre, melyek között Kollár műve az 51. tétel alatt említettett, másika pedig a pozsonyi harminczad hivatalból Poroszlay Sámuelhez Debreczenbe juttatandó könyvekre vonatkozott.

A Frendel-féle könyvekre a cancellaria hozzájárult a vallási bizottság (commissio religionaria) és a helytartótanács véleményéhez, hogy mint már előbből damnált könyvek a korábbi királyi rendelkezések értelmében megsemmisíttessenek. A cancellaria azonban öt könyvre nézve mégis oda nyilatkozott, hogy bár azok Frendelnek, ha még élne, kiadhatók lennének, de mivel ő nem él, felesége és gyermekei pedig katolikusok lettek, e könyvekre is — nehogy olvasásukból tévedések szerzésére legyen alkalmuk — a tilalom tartassék fenn. A királynő azonban akként határozott, hogy mivel úgy a kalvinisták, mint a lutheránusok az államban megtüretnek, az ő tanaikra vonatkozó könyvek különbség nélkül nem tilthatók el, hanem csak is azok, melyek netán az államra veszélyes elveket tartalmaznak, a jó erkölcsökkel ellenkeznek és magával a türt vallások hitelvél meg nem egyeznek, vagy magára a hitelvre nem is vonatkozó istentelen rágalomokkal, szitkokkal vagy átkokkal az igaz vallás ellen lennének.

Azt helyesnek találja a királynő, hogy az örökösöknek a könyvek ki ne adassanak, de nem, hogy azok megsemmisíttessenek. Ezt csak azokra rendeli alkalmazandóknak, melyek az elősorolt hibákban szenvednek, míg a többiek eladandók, áruk az örökösöknek kiszolgáltatandó s a könyvek katalogusa előbb van Swietennel közlendő, hogy az udvari könyvtár számára az esetleg alkalmas műveket kiválaszthassa.

Ezután áttér a határozat Kollár könyvére és ezeket mondja: «Caeterum summopere Mihi displicet, locumtenentiale consilium aequae ac Cancellariam cum Censore et commissione religionis in eo convenisse, quod librum Bibliothecarii Kollar de juribus Regum Hungariae circa sacra rejectum ac prohibitum declararint. Quamquam enim Tempore Dietae libera hujus operis distractio inhibita fuerit, minime tamen

*) Orsz. L. No. 164. orig. ref. 1769.

Intentio mea fuit, illud prorsus rejicere, aut pro prohibito declararare, quin imo Necessaria loco suo una disponere duxi, ut Liber hic prudenti sub Discrimine Personarum deinceps etiam vendi possit.

A cancellár: Esterházy sietett a maga kimentésével.*) Ápril 7-én kelt előterjesztésében fájdalomnak ad kifejezést, mintha túlbuzgalomból a legmagasb parancsok ellenére járt volna el. «Euer Mayt. möge es am besten allerhöchst bekannt und erinnerlich seyn, in was vor einer Verlegenheit sich die bey dem lezten Landtag versamlete Hungar. Stände wegen das obangeführten Kollarischen Buchs befanden, und was gestallten die diesfällig: Ständische Vorstellung allenthalben schon entschlossen, und bis auf die Ausferdigung zubereitet war, durch mich aber mit Einfluss des Vice-Canzlers und durch Verwendung des Hofrat v. Pichler . . . nur mit vieler Mühe und nach vorläufiger Disponirung ein und anderen von denen Ständen hat verhindert werden können alsozwar dass nicht die mindeste frag mehr darüber aufgeworven sey».

Esterházy szükségesnek látja az ügy elintézésének lefolyását a királynő emlékezetébe hozni s előadását mellékletekkel támogatni.

A királynő a Kollár-féle könyv tárgyában megnyugtató kéziratot intézett 1764 jul. 30-áról a cancellárhoz, ugyanoly tartalmú kéziratot a nádorhoz és leiratot a helytartótanács-hoz és aug. 19-ről a bánhoz. Mielőtt mindezek az illetőkhöz kibocsáttattak volna, Esterházy közölte a hozzá intézett kéziratot a primással, a nádorral és az előbbkelőkkel és 1764 jul. 29-én kelt előterjesztésében**) javaslatba hozta, hogy 1. a helytartótanács útján a szóban lévő könyv továbbterjesztésének megakadályozása iránt intézkedés tétessék. Esterházy szerint nem lehet ugyan tudni, hogy a rendek ezzel megelégszenek-e és repräsentatiót nem fognak-e tenni, de mégis remélhető, hogy ki lesznek elégitve «dass dieselbe zur Befriedigung also disponiret werden kunten, damit dieselbe wegen diesen Euer Maytt. den unterthänigsten Dank erstatten sollen». 2. A nádorhoz legfelsőbb kézirat intéztessék. Indítványozta

*) Orsz. L. No. 233. orig. ref. 1769.

**) Orsz. L. No. 256. orig. ref. 1764.

továbbá, hogy a helytartótanácschoz szóló leirat hagyassék jóvá s a mint a rendek hálájukat kifejezték, küldessék el a kézirat a nádorhoz «der Handbrief von Euer Maj. mit gnädigen Ausdrückungen an den Grafen Palatino erlassen werden».

A királynő sajátkezű határozata a következő volt: «Bin völlig mit seiner Meinung verstanden, das der Brief nicht gleich abzugeben, und erst selbesmahl wan die stände ihre danknehmigkeit ohne weiterer Repräsentation, oder Vorstellung werden gemacht haben».

Érdekes a nádorhoz küldött latin kézirat, mely különben megegyezik lényegre a cancellarhoz intézett kézirattal és a többi leiratokkal. A bevezetésben a királynő azt mondja, hogy mivel a könyvről neki az adatott elő, hogy egyebeken kívül az orthodox szent vallással ellenkező elveket tartalmaz, az ebből eredhető veszély elhárítása végett a helytartótanács útján intézkedett, hogy addig, míg a könyvet pontosan át nem vizsgálhatta, annak behozatala Magyarországba és a kapesolt részekbe meg ne engedessék és a már bevitt példányok azoktól, a kik a művet megszerezték, visszaköveteltessenek s újabb intézkedésig visszatartassanak. «Midön ezt Hűségednek különösen tudomására hozom, egyúttal megjegyzem: nem kételkedem, hogy az ország rendei beismerendik, hogy hajlandóságomat és a nekem kedves magyar nép irányában való kormányzási elveket uralkodásom huszonhárom évének folyama alatt bőven kimutattam, midön a közállomány érdeke, valamint ez ország saját fentartása és Házam gyarapodása által igényelt eszközöket és seregeket egyedül a szeretet és bizalom elveiből kívántam, honnan most is ugyanazon nemzet készségét és engedelmességének serénységét várom, melynek segítségével nemcsak ezen ország biztosságát megerősíthessem, hanem egyszersmind lakóinak további igaz anyai jóakaratomat is minden alkalommal ezentúl is bebizonyíthassam.»

Esterházy előterjesztésében hivatkozik arra is, hogy ő neki nincs tudomása arról, hogy a királynő az idézett leiratokban általa tett intézkedések megváltoztatta s Kollár könyvének tartalmát újabb vizsgálat tárgyává tette volna. Megemlíti továbbá, hogy a tilalom azért mondatott ki, mert a könyv «nebst Andern auch einige anstössige Gründe gegen unsere heilige Religion enthalten thätte» s a tilalom feloldása

a magyar és a horvát helytartótanács útján lenne csak eszközölhető. Ezt azonban a cancellar nem javasolhatja, mert ez uton a megyéknek újra alkalom adatnék a repræsentatiókra s kérdés, vajon tanácsos-e, a vallásra nem hátrányos-e, ha az, mi a Felség szent neve alatt, szent keze által aláírva, az országnak tudtúl adatott, visszavonatnék.

Nem hallgathatjuk el az előterjesztés végét sem, melyben a cancellár kijelenti, hogy Kollár könyvében nem foglaltatik olyan a felségjogok tekintetében, mit a cancellaria nem tudna. A könyvnek a személyek ügyes megválasztásával eladására nézve a cancellár megjegyzi, hogy annak sem szükségét, sem hasznát nem látja: «wann auch in denselben einige gute Grundsätze mit einbegriffen wären, selbe dennoch keine so besondere Seltenheiten ausmachen, welche relate ad jura regis et regni Hungariae der treuegehör. Hung. Hof-Cancley unbewusst seyn, oder auch von derselben besonders bey dessen dermahliger Beschaffenheit ohne allen Anstand behauptet und unterstützt werden könnten».

A királynő a következő elhatározást írta az előterjesztésre: «die Kanzley hat durch die angezeigte Beschaffenheit sich hierunter zu Meiner zufriedenheit vollständig ausgewiesen».

Ápril 21-én a Klausz által kifogásolt könyvek tárgyában a cancellaria előterjesztése és a királynő elhatározása értelmében adatott ki a helytartótanácshoz intézett leirat, melyben azonban Kollár könyve mint opus prohibitum bennmaradt.

Az Indexben lesz talán még az ma is.

Ismételjük, hogy az egyház szempontjából kifogásolható és kifogásolandó volt Kollár álláspontja és el kell vetni azt nem csak az állam és egyház közt a jogkör helyes határvonalait megállapító elmélet, hanem mindkét társaság érdekeit szemmel tartó gyakorlat szempontjából is. De bár így áll a dolog, mégis kétségtelen, hogy az egyház nem volt mindig ily szigorú. Azt is hisszük, hogy inkább az elméletnek, mint az állami hatalom részéről az egyházi ügyek elintézésébe befolyást megállapító és az egyház által tényleg elfogadott gyakorlatnak védelme juttatta Kollár könyvét a tilalom alá vont könyvek sorába.

Nem volt az egyház mindig oly szigorú az állami hatalmi kör megvonásában.

Ha a legfőbb kegyúr csakis mint legfőbb kegyúr s nem pedig mint az állami hatalom feje intézkedhetik az egyházi javadalmak adományozása, e javadalmak bevételeinek az egyház céljaira fordítása iránt, vajon miként lehetett az, hogy a főpapság azt követelte, hogy a legfőbb kegyúr által adományozott javadalmak jövedelmeinek új lelkészségek alapítására, a lelkészek jobb ellátására, a seminariumpok föntartására, a püspöki jövedelmek szabályozására vonatkozó intézkedések törvényhozási útra tereltessenek?

Vagy egyik vagy másik út a helyes. Vagy tisztán a legfőbb kegyúrhoz tartoznak ez ügyek, vagy pedig a törvényhozáshoz. De egyszer ide, egyszer oda, ez már nem lehetséges. Vagy sapit hæresim vagy non.

Ha tehát van zavar a királyi kegyúri jog és a felségjog között, annak létesítéséhez hozzájárult maga az egyház is. E zavar egyébiránt — a kritikussal teljesen egyetértünk — könnyen elhárítható. De erről később.

A kritikus egy helyen kijelenti, hogy nem tartozik a szörszálhasogatók közé, de alaposan megtámadja *A vallás körüli fölségjogok* címét, mely szerinte nem fordítása Kollár műve címének, mert ennek címe: *Az egyházi ügyekre vonatkozó törvényhozó hatalom*. Az előbbi cím tehát szerinte csak önálló alkotás. A kritikus ezután kifejti, mi a vallás és mi joga van az embernek Istennel szemben. Csak egyetlen egy joga: a kérelmezés joga van az Istennel szemben, de a fejedelem ember, tehát a fejedelemnek is csak egy joga: a kérelmezés joga van.

Fejtegetései útján azt a tételt állapítja meg, hogy «a vallás körüli fölségjogok alatt nem érthetünk mást, mint a fejedelmek föltétlen alárendeltségét az Istennek, és a kérelmezés, az imádkozás jogát.»

A kritikus más helyen azt mondja, hogy a komoly érvelésnek vannak bizonyos határai, melyeken túl nem szabad menni; hozzáteszszük a komolyság veszélyeztetése nélkül. Teljesen igazat adunk neki, különösen abban az esetben, melyre vonatkoztatja. De nekünk úgy tetszik, hogy a vallásra, az embernek Istennel szemben való jogára vonatkozó érvelésben igen közel járt a szörszálhasogatáshoz s a komoly érvelés húrját annyira meghúzta, hogy az már majdnem elpattant.

A következtetést talán egyszerűbben úgy tehetette volna

s az alaptételt úgy állíthatta volna föl, hogy: az embernek nincs joga Istennel szemben, de a király ember, tehát a királynak sincs joga. És azt hiszszük, így is áll a dolog.

A jog köteleességet tételez föl és viszont. Jog és köteleesség ugyanazon viszonynak két alkateleme. Ezt a viszonyt azonban mi Isten és ember közt nem találjuk.

Ha a kritikus nem tartozik a szörszálhasogatók táborába, de föltétlenül megkívánja a műszavak és kifejezések helyességét, akkor a fölség és legfőbb kegyúri jog közti különböztetés magyarázatára vonatkozólag a tűz és víznek mint elemeknek különbözőségére, czélszerű combinatiojára, egymással össze nem keverhetőségére és összekeverések esetén egyiknek a másik által elemesztésére vagy mindkettőnek megsemmisülésére vonatkozó fejtegetéseit az érvelés minden hátránya nélkül bizonyára bátran elhagyhatta volna.

De térjünk át a legfőbb kegyúri jogra.

Ha a szóban levő mű szerzője a vallás körüli fölségjogokra és legfőbb kegyúri jog mibenlétére nézve fönnálló nézetek tisztázására irányuló célját el nem érte és a gordiusi csomót sem megoldania, sem ketté vágnia nem sikerült, a kritikus szerint ennek okát a «kegyúri és a felségjognak, ezen két különböző jognak és kiváltságnak, összezavarása képezi.»

A kritikus előrebocsátja, hogy «a magyar állam fejét az állam területén levő összes institutiokkal, tehát az egyházzal szemben is, mondjuk a felségjogból kifolyólag, bizonyos jogok, az ellenőrzés és főfelügyelet joga megilleti.»

Tovább azt mondja ugyan, hogy «azon theoriák alapján, a melyek az idők folyamában s az államok hatalmi állása folytán kifejlődtek» illeti meg a fejedelmet e jog, de mi sem akarunk szörszálhasogatók lenni s bár meggyőződésünk szerint a megtámadhatatlan alaptétel az, hogy e jog az állam alapfogalmából, alapföltételéből folyik, nem vitatkozunk «a theoriák és az államok hatalmi állása»-ból vett argumentumon, hanem elfogadjuk az államnak tett concessiot, tekintet nélkül arra, hogy a kritikus e concessiot mire alapítja. Elfogadjuk annyival inkább, mennyivel inkább belátjuk, hogy a divergáló kérdésekre nézve könnyű lenne köztünk a megegyezés.

A kritikus szerint a főkegyúri jog: a királyokat a magyar egyház külső vonatkozású ügyeiben megillető bizonyos

jogok és kiváltságok és a fölségjogból kifolyó ellenőrzés és főfelügyelet más más forrásból erednek, más-más természettel, jelleggel bírnak. «A királyi kegyúri jog is más elem, — mondja a kritikus — meg a felségjogok is más elemet képeznek. A kettőt együtt tárgyalni, veszélyes, de eszélytelen is.

Lehet, hogy kényelmes eljárás királyaink minden jogát az egyházi ügyek körül csak a kegyúri jogból származtatni és lehet, hogy ép oly kényelmes, azokat csak a felségjogból vezetni le.

Vonjuk meg a határvonalat, tárgyaljuk e kérdést külön-külön s akkor nem fog soká várni magára a teljes egyetértés».

Igazat adunk a kritikusnak abban, hogy a magyar egyház külső vonatkozású ügyeiben a királyokat illető jogok és kiváltságok más forrásból erednek, mint a felségjogból kifolyó ellenőrzés és főfelügyelet. Nem akadékoskodunk az egyház külső vonatkozású ügyei szavak használata fölött. Igen, az elsőnek alapja az egyházban, a másodiké pedig az államban van. Ez természetes. De sokszor önkényt érthető, természetes dolgok kifejezésre nem találnak, és mindenki előtt természetesnek föltűnő fölfogás kimondásra nem jut. Nem hagyhatjuk azonban szó nélkül, hogy e természetes fölfogásnak kifejezést adott már Ghyczy Kálmán a vallás alapról szóló jelentésében és utána jóval később Schlauch püspök is.

Még bizonyos megszorítással elfogadhatjuk a kritikus azt a nézetét is, hogy a kegyúri jog is más elem, meg a fölségjogok is más elemet képeznek, és hogy a kérdés tisztázásának akadályát a kegyúri és fölségjog összezavarása képezi.

De azt már nem fogadhatjuk el, hogy a kettőt tárgyalni veszélyes és eszélytelen. Mi azt tartjuk, hogy a kettő itt oly szoros kapcsolatban áll, hogy ha e kapcsolatot figyelembe nem vesszük, akkor a megoldás teljesen lehetetlen.

Mert ha akár tisztán az egyházat, akár tisztán az államot tekintjük egyedül magában, nem juthatunk a magyar király legfőbb kegyurasági jogához.

És a kritikus merev szétválasztási elvével — szerény nézetünk szerint — előmozdítja a kérdés összezavarását.

De mielőtt ezt tárgyalnók, előre kell bocsátanunk kettőt. Az egyik az, hogy mi a kérdés megítélésénél és megoldásánál a mai tényleges jogi állapotot és helyzetet vesszük alapul.

Azt hiszszük, hogy ez nagyon természetes. A legfőbb kegyúri jogot a szerint, mint azt a magyar királyok ma gyakorolják, kell tekintenünk alapnak.

Valószínűnek, sőt bizonyosnak látjuk azt a vádat, hogy mi is öngyilkosságot követünk el, midőn a kérdést tárgyaljuk a nélkül, hogy tárgyalásunkban az egész anyagot a már megjelent művek és közzétett okmánytárak áttanulmányozásával ölelnők fel; a nélkül, hogy az anyag gyarapításához csak egy adattal is járulnánk és a nélkül, hogy tekintettel lennénk a főkegyúri jognak történelmi fejlődésére és különböző phasisaira.

De erre nincs is szükség. A kérdés nem az, hogy mint fejlődött a mai helyzet? Az sem kérdés, hogy a mai helyzet a régi alapon áll-e s hogy a fejlődés az előzményekből szigorú következetességgel létrejött eredményt képez-e, hanem a kérdés egyszerűen az, hogy mi az a legfőbb kegyúri jog, melyet a magyar király ma jog és törvény szerint gyakorol, megfelel-e az az állam és az egyház helyesen fölfogott rendeltetésének és az egyház és állam közt való viszony helyes föltételeinek.

A mai helyzetet veszi alapul a püspöki kar is és ez alapon adta elő a Felségnek 1884-ik évi fölterjesztésében kívánatait, hogy mennyiben és mily irányban eszközöltessenek a fönnálló tényleges állapoton az 1848-ik évi törvények meghozatala s a katolikus vallás és egyház államvallási és egyházi minőségének megszüntetése következtében változtatások.

Végtelen nagybecsűek azok az adatok, melyeket Fraknoi püspöknek, a pápa által decus Hungariæ névvel kitüntetett kitünő tudósunknak római kutatásai napfényre hoztak, s reméljük, még fognak hozni, hogy új világot vessenek azon viszonyra, mely az alakuló magyar állam és a megalkotását előmozdító és az országot szárnyai alá fogadó egyház között a pápák és királyaink böcs gondoskodása által létrejött.

A kritikus szerint II. Sylvester Szent Istvánt pápai követi hatalommal ruházta föl a magyar egyház szervezésére, a melyre vonatkozó eredeti okirat vagy elveszett vagy lappang s e követi hatalomnak adományozását a tudós püspök által föl-kutatott s közlött okiratok bőven bizonyítják.

Az Istvánnak adományozott joghatóságot személyes kiváltságnak állítja a kritikus, a szinten Fraknoi által közlött adatok alapján. Ámde kérjük, hogy a követi hatalom adományo-

zásának hazánk és egyházunk történetére nézve a legfontosabb bizonyítékokkal kitüntetése és azon kérdés eldöntése, vajon e kiváltság személyes vagy az utódokra is átszálló volt-e, változtat-e magyar királyok mai jogán?

Bizonyára nem!

Vagy annak kimutatása, hogy a szentszék a megüresedett javadalmak jövedelmeinek a kincstár javára lefoglalása ellen fölszólalván II. Géza és II. István kijelentették, hogy a megüresedett javadalmakat, a jövedelmeknek egyházi épületekre, szegények, özvegyek, árvák segélyezésére fordítása végett egyházi férfiak által fogják kezelteni, megváltoztatja-e a magyar királyoknak azt a jogát, melynél fogva a megüresedett javak jövedelmei a kincstárba, illetőleg a király rendelkezése következtében ma a vallás-alapba fizetendők.

Érdekesek azok az adatok is, hogy a püspököknek a káptalanok által választása mily formaságok mellett történt. E formaságokat a kritikus a következőkben sorolja föl: 1. A választás a király engedélyének megnyerése után volt megtartható, ellenkező esetben törvénytelennek tartatott. 2. A káptalan csak a király által előre kijelöltek sorából választhatott. 3. A választottat az érseki megerősítés előtt be kellett a királynak mutatni, mert ennek elmulasztása a választást törvénytelené tette. 4. A megválasztott addig, míg a király és a pápa megerősítését meg nem nyerte, csak mint electus szerepelt. 5. A megválasztottat a pápák, apostoli hatalmuknál fogva erősítették meg.

Mindezen adatok érdekesek ugyan, világot vetnek a múltra, de változtatnak-e a királyaink által ma gyakorolt jogon? Nem. Sőt e formaságok nem nálunk sajátos formaságok voltak mint a kritikus állítja.

Először is ki kell jelentenünk, hogy a pápa megerősítésén s a megerősítésnek apostoli hatalmukon alapulásán vagyis a kritikus által a negyedik és ötödik pont alatt említett formaságon, sem formaságot, sem nálunk sajátosságot nem találunk. Ez magától értetik, ennek úgy kellett lenni és más-képen nem is lehetett.

A mi pedig a többi formaságokat illeti, azok sem voltak nálunk sajátosak. Meg voltak ezek Angliában, Franciaországban, Németországban és egyebütt is és vannak in principio és gyakorlatban ma is.

Angliában *) az érsekek és püspökök választása a székes káptalan által a korona engedélyének erejénél fogva történik. Választás volt, mint Serjeant Stephen erősen anglican érzésű előadásában mondja, a leginkább szokásos mód a régi időkben az egész keresztyénségben és pedig a nép és a papság által mindaddig, míg azok zajosakká válván, a császárok és egyéb fejedelmek a kinevezést bizonyos mérvig saját kezökbe vették, magoknak tartván fönn e választások megerősítésének és a világiakban az investitura megengedésének jogát, melynek majdnem általánosan az egyházi méltósághoz kapcsolása állott be. E megerősítés és investitura nélkül a megválasztott püspök sem föl nem szenteltethetett, sem a világi hasznokat nem élvezhetett. E jog I. Hadrián által a laterani zsinaton megadatott Nagy Károlynak (ez azonban az egyházi írók által meg van czáfolva) és általában gyakorlatba vétetett a keresztyén fejedelmek által. De Róma ugyanazon időben a népet a választásból kiszorítani s a választást tisztán a papságra szorítani kezdte, mi teljesen be is következett. A választás csekély jelentőségűnek tetszett a nép előtt, mert a korona az abszolút negatíva birtokában volt, mi majdnem a direct kinevezés jogával ért föl. Innen származtatható a korona kinevezési joga úgy mint másutt Európa egyéb királyságaiban, mivel a megerősítés és investitura joga ha nem is formában, de eredményében a teljes adományozás joga volt. De midőn, időfolytában a választásnak csakis a papság által megejtése teljesen szokásba jött, a pápák kifogásolni kezdték, mint az egyházi joghatóság sérelmét, az investitúrának per annulum et baculum foganatosítását. Az investitura e módja azonban hosszú harcok után a wormsí egyezmény által megszüntetettvén, Anglia és Franciaország királyai is beleegyeztek abba, hogy csakis a világi javadalom tekintetében tartozzanak hűséggel a püspökök a királyoknak.

János király azonban száz évvel később megadta a jogot az összes monostoroknak és székesegyházaknak, hogy főpapjaikat: úgy az apátokat mint a püspököket, szabadon választassák s a korona számára csakis a világi javaknak a székesüresedés alatt való fölügyeletét, továbbá a választás mege-

*) Mr. Serjeant Stephen's *New commentaries on the laws of England* 1868. III. k. 7. 1.

dését, melynek megtagadása esetén a választók engedély nélkül is megejthették a választást, valamint a választás jóváhagyásának jogát, mely jóváhagyás helyes és törvényes ok nélkül megtagadható nem volt, tartotta fön. E jogositványt János király magna chartája világosan elismerte és megerősítette, valamint III. Eduard 25-ik statutuma is.

Azonban VIII. Henrik 25-dik statutuma megváltoztatta a törvényt és a koronának biztosította a kinevezés jogát, úgy mint az ma létezik. Kimondatott ugyanis, hogy a püspökségek megüresedése esetén a király a dekánnak és a káptalannak a szokásos engedélyt (ez az úgynevezett *congé d'élire*) küldi, hogy a választást megejthessék. Ez engedélyhez csatolandó a király levele (*letter missive*), mely a megválasztandó nevét tartalmazza. Ha a dekán és a káptalan tizenkét napon túl halasztja a választást, a királyra száll a kinevezés, ki *patens* (*letters patent*) által azt nevezi ki, ki neki tetszik. A püspök kinevezése vagy megválasztása a király által *letters patent* által az illetékes érseknek, az érseké pedig vagy a másik érseknek és két püspöknek, vagy pedig négy püspöknek tudtára adandó, azon utasítással, hogy az új püspök általok azonnal megerősíttessék, investáltassék s fölszenteltessék. Ezután az új püspök a királytól világi javait kérni, neki és senki másnak az esküt letenni és egyedül az ő kezeiből világi birtokait venni tartozik. És ha a dekán és káptalan nem az e *decretum* által meghatározott módon választ, vagy az érsek vagy püspök megtagadja a megválasztott püspök megerősítését, investálását vagy fölszentelését, a *præmunire* büntetése alá esnek vagyis elvesztik minden polgári jogaikat s földjeik, javaik és ingó vagyonuk elkobzásával és a királyi tetszés szerint tartó bebörtönözéssel büntetnek.

Angliában azonban, úgy látszik, még a választásban a nép által valaha gyakorolt befolyásnak visszhangjaképen az a különös eljárás áll fön, hogy a megerősítés idején megjelenésre az e tiszttben eljáró érsek a szokásos hirdetményyel mindenkit fölhív, hogy a választott ellen netalán létező kifogásait adja elő. Erre példa volt dr. Hampden a herefordi székre 1848-ban megválasztott püspök esetében.*) A kifogásokat tenni kívánók azonban ki sem hallgattattak. Az ügy bírói elintézésre

*) Idézett mű III. k. 10. l. d).

jutott s a határozat a kifogást tenni kívánókat elutasította főleg azon oknál fogva, mert a *congé d'élire* parancsoló volt. Újabban is fordult elő és ez volt a második eset az exeteri püspöki székhely betöltésénél. Ugyanis kifogástételre megjelentek 1866-ban dr. Temple ellen is, ki exeteri püspökké választatott. *)

Egyébiránt a püspökök kinevezésére vonatkozó jogot az angol királyok már korábbi időkben is magok számára tartották fenn. Jó például szolgált II. Frigyes, német császár, ki teljesen önkényesen járt el Siciliában. Nem csodálkozhatni — mondja Phillips**) ha III. Eduard, mint elvet állította föl, hogy a püspökségek adományozása a koronának veleszületett és inháreálójoga.

A mi Angliát illeti, különös jelenség, hogy éppen az a király: VIII. Henrik, ki Luther ellen az akkori fejedelmek között leghatározottabban sorompóba lépett, sőt hithűsége bizonyítékául Luther ellen saját maga íratot szerkesztett, ***) ki e művéért Leo pápától a *defensor fidei* disznevét nyerte, a mely címet VII. Kelemen is megerősítette, lesz, mint Phillips mondja, a legpiszkosabb motívumokon alapuló schisma szerzője.

Henrik pápai engedélylyel esküdött meg elhalt Artur fivérének, özvegyével, Katalinnal, V. Károly nővérével. E házasság miatt akkor — midőn Boleyn Annát akarta elvenni — állítólagos lelkiismereti aggályai támadtak s Katalintól válni kívánt.

A pápa ebbe nem egyezett bele. Innen a király elkeseledése, mely Cromwell Tamás tanácsára a megfélemlített papságot azon nyilatkozatra kényszerítette, hogy a királyt az egyház és a papság legfőbb védnökének, egyedüli és legfőbb urának és a mennyiben Krisztus törvénye megengedi, legmagasabb fejének elismeri. Ezután eltörölte Henrik az annatákat és a clerustól megvonta az autonomia jogát, majd 1534-ben Anglia primása, Cranmer Tamás, a házas canterburyi érseknek hozzájárulásával, mely a Rómától való elválást elősegítette, kimondta

*) *Újkori alkotmányok.* Concha II. t. 148. l. *How we are governed.* Fonblanque 161 l.

**) *Kirchenrecht.* V. 394.

***) *Assertio septem Sacramentorum adversus Martinum Lutherum, edita ab invictissimo Angliae et Franciae Rege et domino Hiberniae Henrico ejus nomine octavo.* Lond. 1521.

a szakadást. Átvette a főnhatóságot az angol egyház fölött, megtette e főnhatóság gyakorlására a világi Cromwellt általános helynökének, a püspököket fölfüggesztette s csak azután helyezte őket vissza, ha kijelentették, hogy hatalmukat a királytól bírják. A klastromokat, előbb a kicsinyeket, utóbb a nagyobbakat megszüntette s birtokaikat lefoglalta és nagy számban küldte a vérpadra azokat, kik egyházi felsőbbségét megtagadták.

Bár mint*) Phillips mondja, a hat cikket tartalmazó törvényes szabályzat és a tanítás céljaira szerkesztett úgynvezett királykönyv a pápa primásságának elvetésén kívül a katolikus vallástannal ellenkezőt nem tartalmaztak és bár a német protestánsok közeledése Henrikhez teljesen sikertelen maradt, mégis Angliában is be kellett következnie annak, hogy a schisma VI. Eduard, majd Erzsébet alatt az egyház tanától való elszakadásra is vezetett; jöllehet maga Henrik sem volt tisztában azzal, hogy miben is áll tulajdonképen az ő egyházi főnhatósága, s jelesen, mennyiben terjed az ki a tanítói tisztre. A gyakorlatban azonban a dolog oda jutott, hogy «ki a pápa felsőségét elismerte és a királyét elvetette, mint fölségáruló fölakasztatott vagy lefejeztetett, a ki pedig nem a katolikus egyháznak egyértelmű hitét vallotta, mint eretnek elégettetett.»**) A törvények szigora azonban új és új secták keletkezését nem akadályozta meg és így tovább is érvényben maradt VIII. Henrik az a rendszere, hogy a királyi felsőség tagadói és azok kik az államegyház orthodoxiáját vallani nem akarták, egyaránt halállal büntetettek; katolikusok és disszenterek mindkét okból egyformán a vérpadra jutottak.

Angliában tehát a schismaticus állam hæreticussá vált. Azonban Angliában is az az elv vitetett keresztül, hogy csak egy vallás lehet az igazi és hogy az állami bölcsesség kívánja, hogy csak egy vallás tűressék. Ez volt Lord Burghley, Erzsébet miniszterének, különben Bacontól is helyeselt elve, melyet következőleg fejezett ki életírója: «Azt tartotta, hogy ott nem lehet kormány, hol szakadás van; és az állam soha sem lehet biztonságban, hol két vallást tűrnek meg. Mert nincs oly nagy ellenségeskedés, mint a vallás miatt, és a kik különböznek az

*) III. 407 l.

**) U. o. 406, 409 l.

Isten szolgálatában, azok soha sem egyezhetnek meg országuk szolgálatában» (they that differ in the service of god, can never agree in the service of their countrie».*)

Németországra, a pápai bullák alapján a következőket említjük föl. A felsőrajnai egyházmegyére vonatkozólag 1827. április 11-én kiadott bulla a freiburgi érseki, a rottenburgi, mainzi, limburgi és fuldai püspöki székek betöltése iránt akként intézkedik, hogy az érseki vagy püspöki szék megüresedése esetén az illető káptalan egy hó alatt értesíti az illető fejedelmeket, hogy kiket jelöl ki az egyházmegye püspöki székébe leendő választásra. Ha valamelyik jelölt a fejedelemnek nem tetszik (si forte aliquis ex candidatis ipsis summo territorii principi minus gratus exstiterit), a káptalan azt a catalogusból kitörli s a többiek közül választ, a szokott canonikák formák szerint.

Az 1821-ik évi július 16-án a porosz királyság egyházmegyéi tárgyában kiadott bulla a kölni érsekség, trieri, münsteri, paderborni püspöki, az egyesített poseni és gneseni érseki a kulmi, vratislavi és warmi püspöki székek betöltésére szintén a káptalan választási jogát biztosítja, ha az üresedés a főpápoknak extra romanam curiam történt elhalálozásával következett be. Hasonlóképen az 1824. márczius 26-án a hannoverai királysági egyházmegyék tárgyában kiadott bulla a hildesheimi és osnabrüggi püspöki székek betöltésére nézve is**) az illető káptalanok választási jogát állapítja meg. E bulla is kimondja, hogy ha a candidatusok közül netalán valamelyik a kormánynak kevesebbé kedves, azt a káptalan a catalogusból törölje ki.

Ausztriában az olmtüzi és salzburgi érseki székek töltetnek be választás útján s az uralkodót megilleti a jog, hogy neki nem kedves jelölttel szemben az exclusivát gyakorolja. A gurki (Klagenfurt), seckauai (Grätz) és lavanti (Marburg) püspöki székek betöltését pedig a II. József és az akkor még souverain salzburgi hercegérsekkel 1786-ban kötött conventio ötödik pontja határozza meg. E pont szerint Seckaura és Lavantra a kinevezés privative, azaz minden üresedési esetben, Gurkra pedig alternative, vagyis minden harmadik esetben illeti meg a salzburgi érseket, ki azonban az ausztriai uralkodó ház-

*) U. o. 409 l.

**) Phillips: *Kirchenrecht*. III. k. Anhang 47, 62, 91. l.

nak kedves személyt tartozik megnevezni s köteles a kinevezés előtt az ausztriai udvarnak a javaslatba hozott személyt bejelenteni. Az érsekség säcularisatioja után is a betöltés e formája föntartatott. Gurknál önkényt érthetőleg az uralkodó kinevezési joga jut érvényre, mindazon esetekben, midőn a kinevezés joga nem lép életbe a salzburgi érsekre nézve.*)

A káptalani választás jutott érvényre Franciaországban is. De erről alább lesz szó.

A *vallás körüli fölséggjogok* bírálója nemcsak a püspöki, hanem az apáti és préposti székek betöltése körül követett régi eljárást is fölemlíti. A királyi apátok és prépostokra nézve igen érdekes tudni azt, hogy ezeket is úgy, mint a püspököket a király kijelölése szerint a káptalanok, illetőleg conventek választották s a megerősítés az esztergomi érseket illette; Imre király azonban ennek ellenére arra kérte a pápát, hogy a megválasztottakat megerősítésök elnyerése végett maga elé Rómába idézze.

Érdekes tudni azt is, hogy a szepesi prépostra nézve mind a választás, mind a kijelölés joga a szepesi káptalant és a megerősítés az esztergomi érseket illette.

Ámde ez adatok megváltoztatják-e a magyar királyok azon jogát, hogy az apátok és prépostok és a szepesi püspök kinevezésének joga a koronát illeti?

A kritikus fölemlíti azt is, hogy a kanonokok kinevezése úgy mint Angliában, vagy az állami javadalmazás megvonása óta Franciaországban, az érsekek, püspökök, káptalani prépostok joga volt. Az Angliára nézve föntebb mondottakra hivatkozással megemlítjük, hogy a káptalani első állás, a dekáni, a korona adományozásától függ s a kanonokok részben a korona, részben a püspök által, részben pedig egymás által neveztetnek. Valaha a dekán csak úgy választatott, mint a püspök, de királyi engedély (congé d'élire) útján. A kisebb kanonokok választása, Victoria királynő végzése értelmében ruháztatott a káptalanokra.**)

A mi pedig Franciaországot illeti, csakis az 1885-ik évi

*) *Motivenbericht zu dem Entwurfe eines Gesetzes, womit neue Bestimmungen zur Regelung der äusseren Rechtsverhältnisse der kath. Kirche erlassen werden.* 38. l.

**) *Victoriae reginae.* Cap. 113, §§, 24, 26, 45.

budget-törvény határozta el a kanonokok javadalmazásának megüresedések útján megszüntetését. A javadalmazás azonban még ma is (1895-ben) 515,000 frankot tesz.

De akár hogyan is volt vagy van Angliában vagy Franciaországban, megváltoztatja-e ez királyaink azon jogát, mint ezt az 1741: 16. § 2, valamint a pápai bullák és a királyi kinevezési okmányok is kimondják, hogy a kanonokok általa neveztesse ki?

A placetum kérdését is hosszabban fejtegeti a kritikus. Beismerjük azonban, hogy ezt teljesen indokolja *A vallás körüli fölségjogok* szerzőjének érvelése, melynek némely részei megmagyarázhatóvá teszik azt a czáfolatot is, melyben a kritikus kiméltre nem igen tekint. A czáfolathoz — nem tagadjuk — hozzájárulunk ugyan, de mégis némi föntartással.

Dedek a placetumra nézve Zsigmond király intézkedését bizonyítéknak nem tekinti, mert a Corpus Juris szerint litteræ et privilegia ejus ante 1406 emanata non servantur. Ámde egy lappal tovább (45) beismeri, hogy az 1440 júliusi országgyűlésnek a Kovachich által közzétett törvénye megújítja azokat a rendelkezéseket, melyeket Zsigmond adott ki a bullák ellen. Ezeket tehát érvényeseknek kellene tekinteni e későbbi törvény nyomán, melynek tartalmát — a kritikus szerint — még későbbi: az 1471. és 1486. évi törvények megerősítették. Igaz azonban, hogy az 1440 júliusi törvény a gyűjteménybe nem vétetett föl és így teljes joggal lehet hivatkozni arra, hogy ily utólag fölfedezett és rendelkezéseiben előbbi vagy későbbi törvények által erőhöz nem jutott törvényeket a jogtörténelemre vonatkozó minden fontosságuk mellett sem lehet alkalmazásba venni.

Nem foglal placetumot magában — osztozunk e pontot illetőleg is a kritikus véleményében — az 1550: 14 tcz. sem. Ámde a törvény bevezetése ezt mondja: et in manus suæ majestatis expeditas Bullas hujusmodi liberaliter mittere dignetur: ut eas majestas sua Episcopis ipsis, ad quos spectaverunt, benigne distribuere et illi hoc modo confirmati, munus suum pastorale valeant postmodum liberius exercere. E szavak, melyeket a kritikus nem idéz, inkább engednének placetumra következtetést, ha ugyan e következtetést maga az egész törvény szövege teljesen meg nem erőltitené.

II.

A főpapság álláspontja a főkegyúri jog kérdésében. — A váradi bíboros püspök nyilatkozata. — «A vallás körüli felségjogok» című mű szerzőjének véleménye e jogok tartalma és terjedelme felől. — A bírónak, Dedek C. Lajosnak fejtegetései. — Ezek méltatása. — A magyar korona «különleges» jogát, a legfőbb kegyúri jogot a mű írója tizennégy részre osztja. — E részek ismertetése és méltatása.

Mielőtt a főkegyúri jog fejtegetésére térnénk, még meg kell említenünk azt, hogy az egész anyagnak fejtegetését, az összes irodalmi művek s az okmánytárak adatainak előterjesztését és új okiratok kutatását — még ha időnk és tehetségünk nem is gátolná — azért sem látjuk szükségesnek, mert nem elvont theoriák, nem még ezután föl kutatandó adatok alapján, hanem a mai jogi állapot, a mai jogi helyzet, a mai törvények, az episcopatus által elfoglalt, tehát már adott álláspont alapján kell a vitát a kritikusnak is elfogadni. Ezt ő magától vissza nem utasíthatja, bár egyik dolgozatában elavult dolognak nyilvánította a ma is fennálló törvényekre, a *Corpus Juris*ra, jelesen a *Hármas Könyvre* hivatkozást, mert úgy hiszszük, hogy mégis csak az episcopatus legilletékesebb meghatározni azt, hogy a legfőbb kegyúri jog tekintetében az állammal szemben mit tekint az egyház álláspontjának s mely adatokra és törvényekre kívánja ez álláspontjának helyességét fektetni. És szabad nekünk is Verböczyre hivatkozni, midőn az ő művét maga Roma forrásnak tekinti, hazánk episcopatusa érveit abból meríti és midőn abban nincs is semmi, mit az egyház a főkegyúri jog tekintetében el ne fogadhatna.

Midőn tehát mi erre a térre helyezkedünk, úgy véljük szabad reménylenünk azt a föltevést, hogy a szükségből nem csinálunk erényt és hogy szabad akár ferendæ, akár latæ sententiæ büntetése nélkül a jelen közleményünkben kifejezettekbe foglalt véleményünket előterjeszteni.

Mire hivatkozik a főpapság? Magyarország három érsekének 1884. évi felségfolyamodványa szerint II. Sylvesternek 1000 márczius 27-én kelt levelére, XIV. Benedekre, XIII. Kelemenre, a bakonybeli 1037-ik évi apátsági alapítólevélre, Istvánnak I. k. 13. és 1. törvényére (ez tévedés lesz, a II. k. 1. f. 3. § és II. k. 12. f. 2. § értendő), IV. Bélától IX. Gergelyhez inté-

zett levélre, Verböczy I. 11. és 5. §§-aira, az 1790—1791 § 23-ra, V. Pálnak Pázmányhoz szóló levelére, VI. Piusnak a zágrábi püspökhöz 1787-ben intézett szavaira, a kassai püspökség 1804-ik évi alapítólevelére, a helytartó-tanácsnak 1782 szeptember 10-én kelt rendeletére, Mária Teréziának a tanulmányi és az egyetemi alapra vonatkozólag 1780 márczius 25-én kiadott adományleveleire, az 1715 : LXXIV. 1. §-ra.

A főpapság azt állítja, hogy a király kegyúri joga, a katolikus ifjúság oktatására és nevelésére rendelt intézetek és a katolikus alapítványok fölött való királyi jog a pápa privilegiumából ered. A király mindez ügyekben nem mint király, hanem mint a pápa privilegiumából föllállított kegyúr gyakorolja hatalmát s közegei nem mint királyi közegek, hanem mint a pápai privilegiumból hatalmat bíró kegyúr közegei járhatnak el.

A főpapság részéről föllállított e tétel ismertetése és annak czáfolata részletes fejtegetés tárgyát képezte a *Buda-pesti Szemle* 1892-dik évi folyamában megjelent cikksorozat 13-dik részében. E fejtegetésekhez, melyekből a főntebb mondotakat idéztük, magunk részéről annyival inkább hozzájárulhatunk, mert azok megadják az egyháznak mi az egyházné és az államnak, mi az államé.

Azt hihettük volna azonban, hogy tekintettel azokra a fejtegetésekre, melyek nagy tudományú bíboros főpapunknak, a nagyváradi püspöknek, az 1892-ik évi Szent László társulati ülésen tartott beszédében foglaltatnak s melyek célja a kegyúri jog forrásának kimutatása és ezzel kétségtelenül a kérdés tisztázásának előmozdítása volt, a főpapság nézete bizonyos mérvű módosuláson ment át a nélkül, hogy csak egy hajszálnyira is ellenkezésbe kellett volna ez által jutnia a correct egyházi állásponttal. Ámde ebben csalódtunk, mert a múlt év november havában a főrendiház ülésén az alapítványok kezelésére vonatkozólag fölvetett kérdésben Schlauch bíboros egész határozottsággal odanyilatkozott, hogy a miniszter csak mint a legfőbb kegyúr megbízottja kezeli az alapítványokat, vagyis a váradi bíboros püspök is osztozik és egész merevségében föntartja a három érseknek 1884-ben benyújtott fölségfolyamodványában kifejtett abban az álláspontjában, hogy a király csakis mint a pápai privilegium alapján álló legfőbb kegyúr s nem mint az állami fönséget képviselő király van

jogosítva a beneficiumokat adományozni, az alapítványokat kezelni, a katolikus ifjúság nevelése s oktatása iránt intézkedni és a tanulmányi alapból föntartott iskolákról rendelkezni.

Már pedig ez a tan világosan megtámadja az állam és az ezt képviselő király souverainitását.

Kapcsolatba kívánván azonban fejtegetésünket a kritikus bírálatával hozni, át kell térnünk azon kérdésre, hogy mi tehát a legfőbb kegyúri jog a kritikus szerint. E tekintetben azonban a fogalom világos meghatározására bírálatában nem találunk. Azt véljük azonban, hogy az ő meghatározásának részint negatív, részint pozitív elemeiből megalkothatjuk magunknak azt a fogalmat, melyet a kritikus a főkegyúri jogról föllállít.

Ez elemek fölsorolásában azonban rátérünk azokra az ellenmondásokra is, melyekre a bíráló előadásának folyamán találkozhatunk.

A kritikus a kegyúri jogot teljes ellentétbe helyezi a fölségjogokkal. Ezzel ellentétbe helyezi magát a kritikus összes közjogi íróinkkal, mert eddig minden közjogi írónk a legfőbb kegyúri jogot a fölségjogok között sorolja föl. És ez helyes, mert a kegyúri jogot csakis a magyar állam feje, kiben az állami souverainitás öszpontosúl, a magyar király, fölségjogánál fogva gyakorolhatja. A kegyúri jog — annak ellenére, hogy gyökere az egyházban van — mégis a fölségjognak egyik nyilvánulását képezi, mert a kegyúri jogot csakis mint az állam feje, csakis azon az alapon gyakorolhatja, hogy mint magyar király az egyházakat a magyar korona birtokjogán adományozza, mely adományozás pedig egyenesen a magyar király fölségjogában gyökerezik.

De tételének szigorúságán maga a kritikus üt csorbát, midőn a legfőbb kegyúri jogot királyi kegyúri jognak mondja. Ez, azt hisszük, annyit tesz, hogy azt csak is a király gyakorolhatja. De ebből szórszálhasogatás útján nem akarunk érvet kovácsolni, mert a *jus patronatus regium* szót maga Róma fogadta el és alkalmazza.

Azt is mondja továbbá, hogy az állami fölségjogból az ellenőrzés és föfelügyelet joga illeti meg az államot az egyházzal szemben. Más helyen pedig tagadja, hogy királyainkat államjogon vagy fölségjogból bármely föfelügyelet illetné meg az

egyházi vagyon fölött. Már pedig, ha a felügyelet főkegyúri jogukból kifolyó kötelességek is, mint ezt a kritikussal egyetértőleg készséggel elismerjük, másrészt tagadhatatlan tény az, hogy ha a király a korona birtokjogán, mint király adományozza az egyházi beneficiumokat, melyek a javadalmas elhaltával újra adományozás végett reá visszaszállnak, akkor királyi fölségjogán alapuló kötelessége is, hogy a korona birtokjogából származó ez egyházi beneficiumok vagyonának megtartása fölött örködjék.

A kritikus «azt a tant, melyet Kollár, a királyi kegyúri jog eredetéről Boncz úr által tanít», így határozza meg: «Királyaink nemzeti egyházat alapítottak és abban a vallási ügyek vezetését, a királyi hatalomból folyó fölségjog czimén, önmagoknak és utódaiknak tarták fenn, vagyis a főkegyúri jogot önjogon szerezték meg. Ebből kifolyólag kezdettől fogva törvényhozó hatalmat gyakoroltak a magyar egyházban s annak külsőleg is fejévé vagyis magyarán pápákká lettek . . . «Minden egyházi törvényhozó hatalom a király kezében központosul . . . mint Oroszországban . . . az orosz vallás feje, pápája a csár, úgy nálunk a katolikus egyház feje, pápája a magyar király.» (29, 47 l.)

A kritikus talán nagyon is erélyesen, talán *A vallás körüli fölségjogok* szerzőjének való szándékán túlmenőleg fejezi ki az író tanát.

A kritikus példájának csábja alatt a szerző tanára világot vető szemelvényeket idézünk mi is a műből. Ezek szerint István a nem hitágazati dolgokban függetlenül intézkedett. Az egyházi ügyekben is törvényhozói jogot kezdett gyakorolni. Oly kiváltságok birtokába lépett mindjárt első királya által a magyar egyház egynémely egyházi ügyek rendelkezése terén, melyek a magyar szent korona elidegeníthetetlen tulajdonává váltak s töle a pápai szék részére többé visszaszerezhetők nem voltak. Szent István magyar nemzeti egyházat alapított. Az egyházat magyar nemzeti egyházzá alkotta. Az egyházi ügyekben való törvényhozásban a nemzeti önállóság eszméjét látjuk kifejezve. A magyar egyház első királyainknak mintegy családi birtokát képezte. A király az egyháznak is külsőleg fejévé lett. Az egyház körüli jogok az állam fönségi hatalmából kifolyóknak tekintettek.

Az egyházi téren a nagyobb hatalomba királyaink ön-

magokat helyezték be. Sem Szent István, sem pedig utódai soha sem mentek Rómába, hogy királylyá történt választatásuk és megkoronáztatásuk s az ezzel járó fölségjogok megerősítését kérjék. Gyejcs vezér kezdette a pannonhalmi monostort építeni . . . s e cselekvénye nem lehetett egyedül álló, a mit a vallásügy terén elkövetett . . . a legfőbb kegyűri jog már általa is gyakoroltatott. Szent István egész terjedelmében gyakorolta a kegyűri jogot. Az egyházak alapítása királyainknak semmi más hatalomtól nem föltételezett önálló joga. Ma sem kisebbek a magyar szent korona és annak jögezimén királyainknak fölségjogai, mint voltak azelőtt. Másutt azonban azt állítja a szerző, hogy királyaink egyházi ügyekben egyre nagyobb tekintélyre emelkedtek s a magyar korona részére mindegyre jelesebb jogokat biztosítottak.*)

A kritikus a műből oly szemelvényeket állított össze, melyekben a szerző önmagát czáfolja meg. Erre bizony elég példa található.

Míg egyik helyen azt mondja, hogy István nemzeti egyházat alapított, más helyen meg azt állítja, hogy Mátyás a nemzeti egyház fölállításával csak fenyegetőzött.

Egy helyütt (65. l.) azt mondja, hogy a reformatio behozataláig a törvényhozásnak nem kelle a vallási ügyekkel foglalkozni s a hitügyek országgyűléseinken akkor tárgyaltattak, midőn az állam a hitujítás következtében megoszlott. (197. l.) Ezzel ellentétben hivatkozik Szent István, László, Kálmán törvényeire, melyek közt számosak egyházi ügyekkel foglalkoznak. (139. l.) Ha tehát szemet hunynánk is önmagunk a törvénytárnak a királyság megalapításától kezdve foglalt törvényei előtt, nem hunyhatunk szemet a törvények azon halmazára, melyeket művében maga a szerző állításának megczáfolására, az ellenkezőnek bebizonyítására hoz föl.

Vitatja a király püspök-kinevezési jogát, más oldalról pedig fölemlíti, hogy IV. Béla az Ost nemzetségi Benedek, esztergomi kanonoknak váradi püspökké a kanonokok fele szavazatával megválasztását támogatta (110. l.) s hogy ugyancsak Benedeket választotta meg a tatárok pusztítása után a győri káptalan egyhangúlag püspökké.

*) 7., 138., 42., 44., 51., 54., 55., 83., 167., 196. l.

Némi kis fölvilágosítást bizonyára érdemelt volna a káptalanok választásának joga a királyi kinevezési joggal szemben, mert talán még sem elegendő Kollár Ádám azon állítására hivatkozni, hogy a magyarok csakis a legfőbb kegyúri jog élvezetének föltétele alatt tértek át a keresztyén hitre! (51. l.)

Őseink csakugyan előre haladottak lehettek a canonjogban, hogy már akkor legfőbb kegyuraságról képesek voltak beszélni! De különben is Szent István korábban lett keresztyén s nines tudomásunk arról, hogy valami concordatum kötöttet volna István és a pápa közt, melynek alapján tértek a magyarok a katolikus vallásra át.

A káptalani választást annál inkább szükséges lett volna fejtegetni, mert maga a szerző (111. l.) hivatkozik Bélának 1245-ben a pápához intézett panaszára, mely szerint «az ország régi és mindenkor megtartott szokásánál fogva a püspökök választásánál a királyi beleegyezés kívántatott meg».

A pápától István pápai követséggel ruháztatott föl, apostoli küldetést nyert. A pápa rendkívüli hatalommal is fölruházta Istvánt és utódait. István pápai beleegyezéssel alapított javadalmakat (50., 53., 54. l.) mondja az író; folytatólag ugyanezen helyen (55. 54., l.) pedig ezt következteti: mindezekből kitűnik, hogy István nem kért engedélyt a pápától püspökségek fölállítására és püspökök nevezhetésére, hanem az általa alapított püspökségek jóváhagyását vagy megerősítését kérte, mivel az egyház fejének tartozott. Ugyanitt még azt is mondja, hogy ha elfogadjuk is a követi fölhatalmazást és királyaink e jogon intézkedését, az csak későbbi időkre vonatkozhatik, nem pedig az első alapításokra. Egyik állítás ellenmond a másiknak, sőt ugyanaz az állítás már magában is ellenmondást tartalmaz, midőn szerző egyrészt elfogadja a követi fölhatalmazást, Szent István követségét, de hozzáteszi, hogy e követi fölhatalmazás csak a későbbi alapításokra vonatkozhatik. E mellett az író István követi hatalmát ekképen határozza meg (62. l.): *potestas vice nostra prædicandi, baptisandi, ædificandi ecclesias, ordinandi clericos nec non et creandi episcopos!*

A szerző a Sylvester-féle levelet ismert szövegében nem tartja hitelesnek, de a benne érintett azon tények tekintetében, melyek jogtörténelmileg igazolvák, nem kételkedik és ekként mondja, hogy a pápa fölhatalmazta Istvánt, hogy

«Isten egyházait rendezze helyette» s «Isten egyházait a népekkel együtt mindkét jogon rendezze». (51., 50. l.)

Ez ellenmondások azonban nézetünk szerint nem jogosítják föl a kritikust arra, hogy a szerzőnek munkájából azt a következtetést állítsa föl, hogy a magyar egyháznak külső feje a király.

A szerző az eszmék összezavarása és nemcsak nem tisztázása, hanem inkább elhomályosítása következtében oly útvesztőt teremt, melyből a kivezető utat, a tiszta, világos meghatározás segélyével ki nem jelöli.

Először is összetéveszti az akkori viszonyokat a maiakkal. Azért, mert akkor a törvényhozás a böjttel foglalkozott, nem következik, hogy mindez ma is a törvényhozás, a király hatáskörébe tartozik. Megfeleldeznek arról, hogy a katolikus vallás és egyház ma nem államvallás és nem államegyház és így ma a két társaság viszonyának megváltoztatásával jog- és hatáskörének határvonalai is gyökeres változást szenvedtek.

Összetéveszti az alapfogalmakat. Hogy példát hozunk föl, az egyházak alapítását királyainknak semmi más hatalomtól föl nem tételezett jogának mondja; pedig tudtunkra az alapfogalmak közé tartozik, hogy az államok nem egyházak alapítására alakultak és így a királyok hatalma is nem erre, hanem az állam saját rendeltetéséből folyó természetes céljainak előmozdítására, nem pedig az államtól független más társaság föladatainak megvalósítására van rendelve.

Ily ellenmondások után kíváncsian várható a legfőbb kegyúri jog meghatározása. Azonban a várákozásban csalódunk.

Az író szerint a Sylvester-bulla és Hartwik szavai alapján a legfőbb kegyúri jog az ország egyházainak a pápa helyett rendezése a népekkel együtt mindkét jogon. (50. l.)

A korona e rendkívüli jogát, minőhez hasonlót az általános egyházi törvények nem ismernek s a mely ennél fogva a magyar korona különleges jogát képezi, nevezi az író a legfőbb kegyúri jognak (51. l.)

E jogot terjedelmére a következőleg osztja föl: 1. a valás körüli általános felségjogok, 2. a legfőbb fölügyelet az egyházi ügyekben, 3. a tetszvény jog, 4. az egyházak alapítása, püspökségek és plébániák szabályozása, papnöveldék rendezése 5. a nagyobb egyházi javadalmak adományozása, 6. a kiváltóságok adományozása, 7. a legfőbb kegyúri jog a szorosabb

egyházi ügyekben, 8. az egyházi vagyon fölügyelete, 9. az egyházi személyek és vagyon terhelése, 10. az egyházi személyek végrendelkezési jogának korlátozása, 11. felségjogok a szerzetes rendek irányában, 12. a bevont egyházi javak fölött intézkedési jog, 13. az alapítványok körüli fölségjogok, 14. a magán kegyuraság adományozása.

Biz ez igen-igen szép sorozat. Sajnos, egy csöppet sem mozdítja elő a fogalmak tisztázását.

A mű befejezésében azt mondja a szerző, hogy a vallás körüli fölségjogok mintegy két ágra váltak szét: általános vallási fölségjogokra és legfőbb kegyúri jogokra.

Valóban sajátságos e legfőbb kegyúri jog, melyet az író szerint már a pogány Gyejcs vezér gyakorolt; mely jogba István magát önhatalmúlag helyezte; melyet követi hatalmánál fogva szerzett és mely mégis idők folytában fejlődött; mely a vallás körüli fölségjogok együttes fogalma alá tartozik s mely idővel vált két ágra: az általános vallási fölségjogokra és a legfőbb kegyúri jogra. Képzeltet-e üvegprisma, mely változatosabban eresztené át a különböző színeket, mint a szerző által említett legfőbb kegyúri jog a legellentetesebb fogalmakat?

A magyar korona «különleges», «rendkívüli joga» valóban különös egy jog! A szerző előbb fölosztja tizennégy részre, majd az utolsó fejezetben, melynek feladata, hogy az előbbi fejezetek lényegének végeredményét tartalmazva az arany-szabályt, a főelvet jelentse ki, a magyar király kitűnő jogát: a vallás körüli fölségjogot két ágra: az általános vallási fölségjogokra és a legfőbb kegyúri jogokra osztja föl.

Időzzünk itt egy kissé. Nézzük előbb a tizennégyes fölosztást.

Melyek a vallás körüli rendkívüli jogok általában? Első sorban is az általános jogokat nem tekintjük rendkívülieknek, hanem általánosoknak, olyanoknak, melyek minden államot minden egyház irányában megilletnek. Ide tartozik az ellenőrzés, a fölügyelet is, ide tartozik a tetszvényjog. Ezeket azonban mint külön részeket tekinti szerző, melyek külön tárgyalandók. Önmagával jó mégis ellentétbe, midőn a királyi legfőbb fölügyeletet is az általános jogok közt tárgyalja, sőt azt is főlemlíti, hogy a vallásügyeket tárgyzó törvényekben főleg a végrehajtás és fölügyelet a királyt illeti. De kit illetve a végrehajtó hatalom, ha nem a királyt?

De ennél még érdekesebb dolgokra is jutunk. Az általános felségjogok közé tartozik a helvét hitvallásuaknak kiűzése, az ország karainak és rendeinek a «hitben egysége», az eretnek hithirdetőknak a várakban megtűrése, a temetők és harangok használatának, a szabad vallásgyakorlatnak megengedése, a lutheránusok megégetése. Köszönjük, ha a vallás körüli *általános* felségjogok ily keretben mozognak. Ily felségjogból talán még sem kérünk.

Mint mondtuk, feleslegesnek látjuk az általános jogoknak és felügyeleti jognak mint külön jognak tárgyalását és pedig annyival inkább, mert ezt maga a szerző is a különböző felosztás és külön fejezetben tárgyalás ellenére egybekapcsolja. De ezen külön fejezetben is tanulságos elvekre találunk. A felügyeleti jog a kath. egyház irányában azért érvényesül leg-hatályosabban, mert a katolikusoknál az állam-hatalom helyettesíti a más vallásuaknál létező önkormányzati közegek ellenőrzési hatóságát. Ez egészen újnak látszik. Az államnak a területén létező egyházi társulat irányában az állam feltételeiiből folyó felügyeleti joga attól függ, hogy az illető egyház önkormányzati közegekkel bír-e vagy sem. Ily elvet az állam nem engedhet meg. És ha a tételt a szerző ekként állítja fel, hogy az egyház nagyobb felügyeletével az állam a nem létező önkormányzati közegeket helyettesíti, akkor ebből az következik, hogy ott, hol az egyházban önkormányzati közegek vannak, ezek az államot helyettesítik az ellenőrzésben, vagyis az *állami* ellenőrzést maga az egyház gyakorolja önmagával szemben, már pedig azt talán a szerző még sem akarja állítani, hogy az állam felügyeleti jogának fennállását az egyházi önkormányzati közegek létezése határozza el és az állam e felügyeletet az egyház belső szervezetétől függőleg gyakorolhassa.

A felügyeleti jognak létezésére az író azt is mondja, hogy az egyház önmaga kérte az egyházi vagyon épségének törvények által is biztosítását és önmaga helyezte a vagyona feletti felügyeletet az állam védpajzsa alá. De vajon az állam legutolsó, legkisebb polgárának vagyona nem áll-e az állam védpajzsa alatt? Eddig úgy tudtuk, hogy az állam a jogrend létesítésére s megvédésére alakult társulat, midőn tehát az egyháznak úgy, mint akármelyik polgárának vagyonát védi, csak azon czélra felel meg, mely létének alapját képezi.

Azt hisszük, hogy ezt felesleges a vallás körüli felség-

jogokban keresni s a legfőbb kegyúri, vagy felügyeleti jogból származtatni.

A szerző a büntető törvényi intézkedéseket is a felügyeleti jogból származtatja. Homályban voltak ez iránt a büntető jog készítői. Utána néztünk a törvénykönyv indoklásának, de ott nem akadtunk ennek nyomára és nem is hiszszük, hogy valaha is eszébe jutott volna valakinek, hogy a büntető törvénykönyv IX. fejezetének, a vallás és ennek szabad gyakorlata elleni büntettek és vétségekre vonatkozó 190—192. §§-oknak létalapját a vallás körüli felségjogokban, a legfőbb kegyúri jogban keresse.

E fejezet bevezető szakaszában a szerző egyébiránt kijelenti, hogy a legfőbb felügyeleti jog határát csak általában lehet kijelölni, de a következő szavakban már mégis meghatározza azt, illetőleg annak alapelvét. Vajon mi lehet ez alapelv? Ez alapelv, mely a legfőbb felügyeleti jog határát megjelöli az, hogy az állam az egyház tekintélye alatt nem állhat, mert az állami magas célokat soha sem valósíthatná meg. Eddig azt hittük, hogy az egyház is magasztos célok megvalósítására szolgál. A szerző tekintélye arra tanít, hogy az egyház kizárja az állam magasztos céljainak megvalósítását.

Megtanuljuk azt is, hogy az állam főfelügyeleti joga azon határig terjed, hogy «az egyház tekintélye alatt ne álljon». Ez ugyan határtalan határ és ha ez a «meghatározása» és «alapelve» az állami felügyeleti jognak, ez ugyan messzire nyúlik.

Külön fejezetben fejtegeti a szerző a legfőbb kegyúri jognak a kiváltságok adományozásában való «nevezetesebb nyilvánulását».

Ez a fejezet is elmaradhatott volna. A szerző szerint a közönséges egyházjog a kiváltságok adományozásának két kútfejét ismeri: a pápát és az egyházi törvényhozást. A szerző odasorozza a magyar királyt is. Mik e kiváltságok? A szerző szerint «a területi püspök joghatósága alóli fölmentés vagy valamely más nemű kedvezmény». Bővebb magyarázatot nem mond, hanem csak három apátságnak az első szent király által a püspöki hatóság alól exentióját és a zalavári apát számára ünnepélyes alkalmakkal a főpapi díszruhák használásának megengedését.

A kiváltságok sorába állítja be a szerző, hogy a görög katolikusok saját püspökekkel bírnak s hogy a görög keleti val-

lásuak két egyháztartományt képeznek; hogy a zágrábi püspökség érsekséggé alakíttatott; hogy az érsekeknek valóságos belső titkos tanácsosi czímek adományoztatnak. Valóban e kiváltságok közt vannak csakugyan olyanok, melyek a közönséges egyházi jogban ismeretlenek, ezek már igazán a különösbe tartoznak. Sőt ezen egyházi kiváltságok közt olyan is akad, melyet a pápa nincs is jogosítva adományozni. Ez a valóságos belső titkos tanácsosi cím, melyet, hogy csakis az uralkodó adományozhat, a közönséges egyházjog alaposabb tanulmányozása nélkül is tudunk.

Érdekes az a fejezet is, melyben a kegyűri jog érvényesülése a szorosabb értelemben vett egyházi ügyekben tárgyalatik.

A 65. lapon azt mondja ugyan a szerző, hogy a reformatio előtt a törvényhozásnak nem kellett a vallásiügyekkel foglalkozni, a 139. lapon pedig az ellenkezőt írja, hogy Szent István törvényeit «Isten intézkedéséből» hozza és «királyi hatalmánál fogva» határoz. «Szent István, László, Kálmán királyaink törvényei között számosak azok, melyek egyházi ügyekkel foglalkoznak.» «Nemzeti zsinatokat ők hívnak össze, azokon ők elnökölnék s meghallgatják, nemcsak a püspökök és apátok véleményét, hanem a meghívott világ főurakét is. A vegyes házbeli királyok alatt hozott törvényeink közt is számossal találkozunk, a melyek egyházi ügyekkel foglalkoznak.»

Megtanuljuk e fejezetből, hogy «Szent István — alig szenved kétséget az egyházi ügyekben törvényeit zsinatokon hozta». Azt, hogy a zsinatok is a magyar jog kútforrásához tartoznak, e fejezetből tanuljuk meg. A szerző ezzel mindenestre új forrását nyitotta meg a hazai jogtörténelem kútfoínak, mely eddig mellőztetett.

A szerző által az országos törvényeknek zsinatokon hozatalára vonatkozólag kifejezett arra az érvére azonban, hogy ha ezt István nem teszi, akkor «a főpapok tanácsát mellőzni akarta volna», nem hallgathatjuk el, hogy tudtunkra az egyház a maga befolyását a magyar állam megalakulásának s szervezésének munkájában eléggé érvényre juttatta, sőt úgy tudjuk, hogy a főpapok a törvényhozásban ma is részt vesznek.

Valóban különös tanokat foglal magában e fejezet. Így egyebek közt a szerző a zsinatok tartása tekintetében azt a

jogot is igazoltnak tekinti, hogy az 1548. országgyűlés még az egyetemes zsinat megtartására is befolyást gyakorolhasson.

Ily különös tan az is, hogy a királynak az egyházi ügyek intézésére *különös* jogai vannak, melyeket részint a törvényhozás útján, részint legfőbb kegyúri jogánál fogva gyakorol. (141. l.) Valóban az olvasónak ugyancsak ügyelni kell, hogy a szerző tételeinek és tanainak útvesztőjében a helyes irányt megtarthassa.

A király tehát az egyházi ügyekre *különös* jogokkal részint a törvényhozás útján, részint legfőbb kegyúri jogánál fogva bír. De talán jó lenne megmagyarázni, hogy tehát melyek a törvényhozás és melyek a legfőbb kegyúri jogon gyakorolt *különös* jogok. Ha különösek, akkor csak meg lehet különböztetni az általánosoktól és ha e különös jogok egyik részét a törvényhozás, másikat a legfőbb kegyúr gyakorolja, ki képes mutatni a szerző, hogy melyek e jogok.

Ugyan e fejezetben mondja a szerző, hogy az egyetemes zsinati határozatok érvénynyel bírnak, ha a törvényhozás által elfogadtatnak és kihirdetésök elrendeltetik s ekként a zsinati határozatok mintegy polgári törvényekké válnak (141 l.).

Kár, hogy a szerző bővebben nem fejtegette, hogy mely zsinati határozatok váltak polgári törvényekké s nem magyarázta meg, hogy a kihirdetés meg nem történte megakadályozta-e, hogy a nálunk érvényre jutott és érvényben maradt trienti zsinat határozatai polgárjogot nyerjenek hazánkban.

Az egyetemes egyházjog tanítása szerint — mondja az író — az ünnepet a pápa rendeli el, nálunk azonban a mi királyaink fentartották magoknak a jogot e téren is önállólag intézkedni. A szerző azonban mégis megengedi, hogy «idő folytán még az egyház is szaporította az ünnepek számát».

A királyi jog igazolására azután felhossa, hogy a népet munkájában a sok ünnep akadályozván, «Mária Terézia a pápától az ünnepek számának leszállítását kérte, mit XIV. Benedek meg is cselekedett».

A király önálló jogának ez sajátságos indokolása.

Az író felsorolja azon büntetéseket, melyekkel törvényeink a templomba nem menőket, a mise alatt nyugtalanokodókat, beszélgetőket, a bőjtöt meg nem tartókat stb. büntetik. Úgy tünteti fel állítását megecfázoló saját indokolása mellett is

a dolgot, mintha ilyes legfőbb kegyúri jog ma is érvényben s gyakorlatban lenne.

Megemlékezik az 1868: 53. tczikkéről is, mely szerint egyik vallás tagjai sem kötelezhetők a másik vallásfelekezet ünnepeinek megtartására, pedig ily intézkedésnek és ily törvénynek a katolikus királyi legfőbb kegyúri joggal semmiféle kapcsolata nincs.

Külön pontot szentel a szerző «az egyházi személyek személyes ügyeinek». Idézi László, illetőleg Kálmán törvényeit, melyek az idegen papok megvizsgálása, a másodházasságban élő papok nejeinek elbocsátása, a feleség helyett magukhoz vett szolgáléányok eladása, a papok többnejűségének megszüntetése, a tilalom ellen vétők megbüntetése tárgyában kibocsátottak.

Idézi az egyházi fegyelemre vonatkozó törvényeket. Idézi az 1647: 102. törvényczikket. E törvény idézése azonban, mellőzve az üres javadalmak s kanonokságok betöltésére a püspöknek utasítását s e javadalmak hasznainak saját maga számára megtartására vonatkozó tilalmat, teljesen helytelen, mert e törvény egészen más tárgyra: arra vonatkozik, hogy a püspök a káptalan törvényes és bírói végrehajtásaiba és jogaiiba ne avatkozzék.

Különösen idézi II. Józsefnek *parancsát* a szerzetek eltörlésére, az egyházi bizottságnak a helytartótanács kebelében felállítására, az egyházak, egyházi személyek, alapítványok, jó rend, köznyugalom, az egyházi külső fegyelem ügyeinek e bizottságra ruházására vonatkozó nyílt parancsát, a kolduló szerzetesek koldulásának megszüntetése céljából szükséges nyomozások elrendelését, az eltörlött szerzetesrendek tagjainak külföldi szerzetek kötelékébe belépését megengedő és egyéb hason intézkedéseit.

«Ennél nagyobb mérvben már alig lehetett a legfőbb kegyúri jogot gyakorolni», kiált fel *A vallás körüli felség-iogok szerzője*.

Az e pontban felhozottakra két megjegyzésünk van. Egyik, hogy az idézett ténykedések részint nem tartoznak már a legfőbb kegyúri jogok közé, részint oda nem is tartoztak és tartoznak, hanem az állam jogkörébe. Másik megjegyzésünk pedig az, hogy a magyar korona legfőbb kegyúri jogainak védelménél nincs helyén II. Józsefre hivatkozni, mert intézke-

déseiben nem mint a katolikus egyház fő védura, hanem egyenesen, mint az állami hatalom feje járt el és akart is eljárni.

A negyedik pontban idézi Kálmán és Szent-Istvánnak a temetésre, a szentek ereklyéinek vitelére, a gyónás elmulasztására, a temetési szertartás megtagadására, a lelkészeknek a temetéseknél elkövetett «telhetetlenségi visszaélés» meggátolására vonatkozó intézkedéseit.

Az ötödik pontban I. Lajos törvénye, mely eltiltja a főpapokat attól, hogy a velök perben álló világiakat kiközösítsék, továbbá a Gergely-féle naptárnak behozatalára vonatkozólag az 1588 : 28. törvényezik, míg a hatodik pontban a papi tized kivetése körüli intézkedések s a dézsma-kötelezetteknek egyházi fenytékekkel sújtása miatt ezen panaszok elintézésének a király elé tartozása említettnek föl.

A hetedik pontban az író az 1504: 26. törvényezikket idézi, mely eltiltja, hogy a plébánosok a kegyurak beleegyezése nélkül a püspökök által megerősíttessenek.

A nyolczadik pontban felsorolja István, László és Kálmán azon törvényeit, melyek az özvegyeknek vagy hűtlenül elhagyott asszonyoknak házasságra kényszerítését meggátolják, a szülői engedély nélkül elvett leány visszaadását, a kétnejű papok elválasztását, az egynős papok házasságának megengedését, keresztyén nőnek zsidó férjtől elvétele, házasságtörő nő megölésének és a férj második házasságra lépésének megengedését, az eljegyzésnek a templomban eszközölését rendelik el. E törvényeket az író azért említi, hogy «kitüntessük, miszerint királyaink az első idők óta a házassági akadályok megállapítása, a házasság kötésének módja és a házasság érvényessége vagy érvénytelensége tekintetében is gyakorolták felsegíjogaikat».

Valóban meglepő az a nagyon határozott felfogás és érvelés, a melylyel a szerző nyolcz századot áthidalva, Kálmán király törvényeit a mai idők törvényhozásának keretébe beilleszti és az egyházi törvényhozás terén az állami felségjogokat megállapítja!

A kilenczedik pontban a szerző az egyházi méltóságok és czímek engedélyezése körüli jogokat fejtegeti. Ez csak ismétlése a korábbiaknak. Itt a «zágrábi püspökségnek érsekségre felmagasztalását» mint egyházi méltóság és cím enge-

délyezési jogot, míg a XI. fejezetben mint kiváltság-adományozást tárgyalja. — Itt említi fel a kalocsai püspökségnek 1735-ben, az egri püspökségnek 1804-ben, a fogarasinak 1850-ben Gyulafehérvár neve alatt érsekségre emelését.

Itt emlékezik meg az *episcopi in partibus infidelium* címének adományozásáról is, hozzátevéen, hogy a X. fejezetben már az egyházi javadalmak adományozásánál ismertette azt a véleményt, melyet a II. Ferdinánd és a pápa közt a címzetes püspökök kinevezése tárgyában keletkezett vitában Pázmán cardinalis a király ezen joga iránt a szentszék felfogásával szemben kifejtett. Megjegyezzük azonban, hogy az a vélemény, melyre a szerző hivatkozik, nem a címzetes, hanem a javadalmas püspökök kinevezésének ügyét tárgyalja. És ebben az esetben nem mondhatjuk, hogy *de majore ad minus valet consequentia* azért, mert az *in partibus infidelium* püspökségek javadalmait a magyar korona nem szolgáltatja és mert valaha a magyar koronához tartozott tartományokban létezett püspöki székek czímeire vonatkozó kinevezések egyszerű címek, melyek Rómában számba nem vétetnek, egyházi jelentőséggel nem bírnak, hanem csakis Magyarországon bírtak és részben még bírnak közjogi jelentőséggel. A magyar koronához tartozott püspökségek czímeinek s méltóságainak adományozása iránt Pázmány külön véleményt adott, mely Sellyéről, míg a szerző által idézett Pozsonyból kelt.

Ugyane fejezetben hozza fel a kanonokok kinevezését is.

Itt látja jónak továbbá felemlíteni, hogy II. Endre közbenjárására a szentbenedeki apátnak és utódainak infulát, gyűrűt és sarukat engedélyezett a pápa, mely méltósági jelvényekben az apátot megerősítette.

Itt említi fel, hogy VI. Károly az esztergomi érsekeket a római szent birodalom valóságos hercegeivé tette. Ámulunk, hogy a magyar korona legfőbb kegyúri jogával mi kapcsolatban áll a VI. Károly császár, kiről az író beszél s nem az e néven harmadik magyar király által adományozott és nem Magyarországra vonatkozó cím.

De ez még mind semmi. A szerző «nem hallgathatja el, hogy országunk s illetőleg királyaink még hazánk szentjeinek szentté avatztatására nézve is befolyást gyakoroltak».

Végre a legfőbb kegyúri jog érvényesülésére nézve ugyanezen XII. fejezetben, a tizenegyedik pontban említi fel a

szerző, hogy az erdélyi románoknak a nyugati *egyházakkal* való hitágazatos egyesülése királyi diplomákkal szentesítettett vagyis a hitágazatos vallási egyesüléshez is a legfőbb kegyúr jóváhagyása szükséges és hogy a gyulafehérvári metropoliának joghatósága s a nagyváradi püspökségen kívül a lugosi és szamosujvári püspökségnek felállítása, melyek javadalmazása királyi alapítás által történt, «jogosnak csak akkor tekintetett, midőn azok országgyűlésileg törvénybe iktattattak».

A XIII. fejezetben tárgyalja a szerző az egyházi vagyon feletti főfelügyeleti jogot, bár «a legfőbb felügyeleti jog az egyházi ügyekben» című fejezetben is fejtegeti általánosságban az egyházi vagyontra vonatkozó felügyeletet.

Ezen jogánál fogva a király meg nem engedheti, hogy azok más által elfoglaltassanak vagy bármi módon megkárosíttassanak. Úgy hiszszük, ezzel az állam a legfőbb kegyúri jog nélkül is tartozik és nem szükséges indokolásra felhozni azt, hogy a királyok is szerették a háborgós időkben és a kincstár zavarai-ban az egyházi birtokokat, úgy mint a világi urak lefoglalni.

A legfőbb kegyúri jog nyilvánulásakégen hozza fela szerző ezen fejezet második pontjában, hogy a javadalmas nem tulajdonosa, hanem haszonélvezője a javadalomnak; őannak állagát meg nem csonkíthatja, hanem abból csak arendes jövedelmek élvezetére van jogosítva. Ez tudtunkra nem a legfőbb kegyúri jog nyilvánulása és e kötelezettséggel a magyar király legfőbb kegyúri joga nélkül is máshol is tartoznak a javadalmasok.

Annak ellenőrzését pedig, hogy a javadalmasok a király által adományozott javadalmakat el ne hanyagolják, valami különös rendkívüli jognak nem tekinthetjük és nem tekintjük a királyi legfőbb kegyúri jog megnyilatkozásaképen — mint ezt a szerző mondja — azt sem, hogy II. Ulászló V. (helyesebben III.) végzeményének 65. §-a a királyi jóváhagyásokat az egyházi személyek által javaik s jogaikra kötött szerződések tekintetében jelenben s jövőben semmisknek nyilváníja.

Egyébíránt a magyar korona specialis legfőbb kegyúri jogának nem tekinthetjük a király azt a jogát, hogy megakadályozza a javadalmak elhanyagolását, pusztítását és esetleg zár alá vétesse a javadalmat. Ezzel a király a legfőbb kegyúri jog nélkül is bír. Vagy talán a hitbizományok körül való intézkedés joga a legfőbb kegyuraságból folyik mindazon intézkedésekkel egyetemben, melyek a birtokjogokra vonatkozólag

Magyarországban fennállottak és a változott viszonyok szerint ma is fennállanak, melyeknek tehát az egyházi javadalmi birtokokra nézve is annyival inkább fenn kellett állaniok, mert azok nem mint a nemesi birtokok csak a magszakadás esetén, hanem minden főpap elhunytával visszaszálltak a királyra, mint törvényes örökösre.

Ugyanez a megjegyzésünk az elpusztult egyházak visszaállítására is, melyet a szerző külön pont alatt tárgyal és újra fejtegeti a javadalmak zár alá vételének jogát. De hiszen tudunkra még magán birtokokat is zár alá lehet venni; hogy ne lehetne tehát a királynak az adományozásától függő javadalmakban gondoskodnia arról, hogy azok rendeltetésükre fordíttassanak anélkül, hogy ezért a királyt mint az egyház körül máshol ismeretlen kitűnő joggal felruházni és őt a magyar nemzeti egyház pápájává kellene tenni, mint az angol királyt.

A harmadik pont alatt az üresedésbe jött egyházi javadalmak minélelőbb betöltésében mutatkozó kegyúri nyilatkozást fejtegeti szerző. Azt, hogy a király tölti be a javadalmakat, tudjuk; azt hogy mielőbb be kell töltenie, tudjuk; de azt nem tudtuk, hogy a törvényhozás részéről az erre vonatkozó sürgetést miért tekinti a kegyúri jog különös megnyilvánulásának.

Azt sem tudjuk, hogy miféle okszerű kapcsolatban áll ezen fejezettel uralkodó királyunknak az a ténye, hogy karlóczai patriarchává az első ízben Sztojkovics budai püspöknek, másodízben Zsivkovics károlyvárosi püspöknek megválasztása ellenében Angelics Germánt nevezte ki.

A mi az ugyanezen fejezetben ötödik pont alatt foglalt azon fejtegetést illeti, hogy az elpusztult egyházi javadalmak nem a kincstár céljaira, hanem a vallás előmozdítására fordítandók a törvény értelmében (1548: 12.), ez, a mint előadva van, kevéssé vonatkozik a legfőbb kegyúri jog igazolására.

E törvény foganatosításával egyébiránt maguk a püspökök bizattak meg azzal a hozzáadással, hogy szükség esetén a felségnek eljárásukról számot adjanak.

Az különben, hogy az egyházat illető vagy az egyház, a vallás, ne pedig a kincstár külön céljaira fordíttassék, a dolog természetéből folyik s ily intézkedés alapját nem szükséges külön rendkívüli kegyúri jogban keresni, épen úgy nem, mint nem azon természetes dolognak magyarázatát, hogy az alapítványok rendeltetésük céljaira fordíttassanak.

A szerző a bevont egyházi javadalmak feletti intézkedési jogot is az egyházi vagyon főfelügyeletére vonatkozó fejezetbe tartozónak mondja, de mégis külön fejezetet (XVII.) szentel neki, bár ezt szintén a főfelügyeleti fejezet ötödik pontja alatt tárgyalhatta volna annyival inkább, mert ezt ő maga is ide tartozónak vallja és mert a bevont egyházi javadalmakra vonatkozó fejezet egészen nem is erre, hanem részben a kincstár terhére tett oly alapítványokra vonatkozik, melyek rendeltetését a lelkészségek felállítása és segélyezése képezi, részben pedig arra vonatkozik, hogy a megürült javadalmak jövedelmei II. József, majd a jelenleg uralkodó király által a lelkészek javára szolgáló vallásalap számára engedtetten át.

A fejezet címe is helytelenül van megválasztva, nem a bevont egyházi javak feletti intézkedési jogról kellett volna szólni, mert ezek felett a jog már úgy is beállt, hanem az egyházi javak bevonása felett való jogról.

Az egyházi személyek és vagyon terhelése című fejezetet (XIV.) a szerző azon tétellel kezdi, hogy az egyházi személyzet és vagyon mindenkor kiváló mentességben részesült. E tétel folytatásaképen elmondja, hogy királyaink, ha szükség adta magát elő, az egyházi javakat közcélokra igénybe vették, majd pedig áttér arra, hogy a főpapok banderiumaikkal a háborúban résztvenni, bizonyos adókat fizetni tartoztak, majd a honvédelmi kötelezettség teljesítéseken III. Károlytól kezdve meghatározott járulék fizetésére szorítottak, mely ellen az országgyűlés felszólalt.

A főpapok is oly nemesek voltak, mint az ország többi birtokos nemesei, nagyon természetes tehát, hogy banderialis és honvédelmi kötelezettséggel tartoztak úgy mint ők. Ily nemű megadóztatások joga nem az egyházkörűli kegyúri jogban, hanem tekintettel az adományozott birtokokra, a fejedelemnek közvetlen állami felségi jogában keresendő. Ha egyébiránt a főpapság százalékos megadóztatását az író mások nyomán fölemlítette, nem ártott volna, ha kifejtette volna az 1826-ki országgyűlés előterjesztésével szemben vagy azzal megegyezőleg, hogy e megadóztatás legfőbb kegyúri jog-e vagy pedig tisztán állami törvényhozási jog.

Ezen fejezetet kinyújtja a szerző a pápák és a püspökök által szedett annaták, kathedraticum, charitativum s egyéb díjak felsorolásával, mi azonban annyira édes-kevés kapcsolat-

ban van a legfőbb kegyúri joggal, mint a pápák engedélyével a püspökök által külön czímen szedett adózások.

A legfőbb kegyúri jogra nézve az egész fejezetben tulajdonképen csak a következő vonatkozik: «Idéztük már azon törvényeket és rendeleteket, melyek az egyházi nagyobb javadalmak rendeltetését akkép írják körül, hogy minden fölös jövedelmek egyházi és oktatási czélokra fordítandók, és hogy az alsó papság sorsának javításá(ra) szükségelt fedezet az egyházi nagyobb javadalmak jövedelmeiben kerestetett. E végből szabályoztattak a püspökségek... Az alsóbb rendű papság jobb ellátásának kötelezettsége az egyházi nagyobb javadalmak terheit képezi, melynek mérvét a törvényhozással egyetértőleg a legfőbb kegyúr fogja meghatározni».

Kár hogy a szerző nem idézi az általa «idézett» törvényeket. Tudtunkra ily törvények nincsenek, s így ezeket nem is idézhette. Sőt épen ellenkezőleg a püspökségek szabályozására és megadóztatására vonatkozó intézkedés tekintetében a helytartótanácsnak nagy aggályai voltak e *consideratione etiam complurium tam in legibus patriis quam et in iis, quæ per ordinatam regnicolarem deputationem erga postulata et gravamina partim per clerum partim per comitatus altissimo loco proposita habentur*. A nádor és a cancellaria függőben tartották véleményöket (1803., 4321. sz.). Cziráky gróf és Győry helytartótanácsosok, kik a kisebbséget képviselték, oda nyilatkoztak, hogy *vigore supremi juris patronatus regibus Hungariæ plena supersit potestas stringendi episcopos ad spiritualem suam obligationem mentemque fundatorum adimplendam et redditus superfluos hunc in finem convertendos consultissimum foret si vel sua majestas virtute indubitati juris regii, habitata conscriptione proventuum episcopalium... episcopos eo inviaverit ut per dotationem seminariorum, deficientium sacerdotum, provisionem Parochorum, piorumque institutorum sustentationem Canonibus ecclesiasticis legumque sanctionibus satisfaciant atque sic sequestro bonorum adversus contravenientes in conformitate præexistentis legis alioquin locum habente ab omni jure congruæ, sive annuæ depensionis quantitate determinanda præscindatur etc.*

A honvédelmi megadóztatásnál idézi a szerző az országgyűlés feliratát. Nem tudjuk még sem, hogy ezt legfőbb kegyúri jognak tekinti-e vagy a legfőbb kegyúri jog mellőzésével egye-

nesen állami jognak, mely a törvényhozás elé tartozik. — Semmi esetre sem ártott volna, ha az író akkor, midőn a legfőbb kegyúri jog terjedelmét oly apró részekre szétbontozni képes, e kérdésre nézve véleményét nyilvánította volna, mert így e jogra is úgy, mint sok egyébre nézve a munka nagy terjedelme mellett is azt, ki tölevárja ez ügyben az irányítást, kétségtelenben hagyja.

A zavart meg inkább képes növelni a közvetlen következő pontban azon állításával, hogy a felség a törvényhozás egyetértésével határozza meg, hogy a lelkészek congruájához az egyházi nagyobb javadalmak mennyivel járuljanak.

A XV. fejezetben meglehetősen hosszan értekezik már régebben közlött adatok nyomán az egyházi személyek végrendelkezési jogáról is.

Itt sem lett volna fölösleges kimutatni, hogy miben nyilvánul tulajdonképen a valóságos legfőbb kegyúri jog. A király, az állam szabályozza az örökösödést a nemesi, a paraszti, a városi, az ősi, a szerzeményi vagyonban, a végrendeleti és a törvényes örökösödést. — Miként ne szabályozhatta volna tehát a király a főpapokét, és pedig annnyival inkább, mert hisz a szabályozás a korona adományozásából birt javadalmakra és ezekből származott jövedelmekre s vagyonra vonatkozott.

Midőn tehát a fejezetet azon állítással végezi be, hogy «mindezekből kitűnik, hogy az egyházi személyek végrendelkezésének szabályozása minden időben a legfőbb kegyúr jogához tartozott», tehát a királyhoz, nem mint királyhoz, hanem mint legfőbb kegyúrhoz és nem az államhoz, e tételt jó lett volna nemcsak fölállítania, hanem be is bizonyítania.

A XVI. fejezet a «szerzetes rendek irányábani felségjogokról» szól. E fejezet legnagyobb részében a szerző arról beszél, hogy a szerzetes rendek befogadása vagy be nem fogadása a felségjogok közé tartozik. Azt hisszük, igen. Ide tartozik a holt kéz törvénye is. Ezt a fejezetet a legfőbb kegyúri jog bizonyítására bátran elhagyhatta volna, mert ezzel nem e jogot támogatta.

E fejezet befejezéseül azonban még azon czélból, hogy «teljes képét» adja azon jogoknak, melyeket királyaink a szerzetes rendek tekintetében törvényeinknél fogva gyakorolnak, idézi még az 1715: 74. törvényczikket, mely a felség apostoli tisztjére hivatkozik az alapítványok, papnöveldek, tápoldák és társházak vizsgálata tekintetében, valamint az 1729: 21. törvényczikkre.

Valóban nem tudtuk, hogy kegyúri jogokat országos törvények alapítanak meg, és azt sem tudtuk, hogy a szerzetes rendek iránti e jogok «teljes képét» az idézett két törvény «adja».

Egy bizonyos. Teljes képpel birunk az eszméknek, a dolgoknak összezavarásáról, melyről e könyv tanuskodik, s melynek bizonyítékát szolgáltatta a szerző *Államjoga* is, melynek 62. és 64. szakaszában a vallásügyi felségjogokat a felügyeleti jogból származtatja s fölosztja azokat a minden vallásfelekezeti irányában főnnálló általánosakra és az egyes vallás körül gyakorolt különösökre. E különös felségjogok közt első helyre teszi az egyházi javadalmak adományozását, mi azonban a szerzőt nem gátolja, hogy ugyanezen különös felségjogot külön szakaszban, mint leglényegesebb felségjogot az egyházi fővédnök-ség czime alatt tárgyalja.

Külön rövid fejezetet szentel az író az alapítványok körüli felségjogoknak. Azt mondja egyrészt, hogy az államhatalom az alapítványok «miképeni kezelésére mindenkor különös figyelmet fordított», másrészt, hogy a felség kegyúri jogát állapítják meg a törvények. Ez alapos ellenmondás, melynek ki-magyarázása ajánlatos lenne már azon oknál fogva is, mert fölvilágosításra szorul az is, hogy miként képezi a vallás körüli felségjogoknak és az ezek közé sorolt legfőbb kegyúri jognak egyik külön részét az alapítványok körüli jog.

Az alapítványokra nézve a király joga csak is az egyházban gyökerező kegyúri jog alapján terjed ki, s a király nem mint az állam feje, hanem mint csak kegyúr bir joggal az alapítványok körül?

Egy kis világosság csakugyan nem ártana.

De a vallás körüli felségjogok utolsó, 14-ik részét tárgyaló fejezetben (XIX.) sem kis meglepetést tart fönn számunkra a szerző. Nevezetes tant, eredetiségre nézve merész tételt hirdet abban a szerző.

Az általános egyházjog — mondja a szerző — csak a magánkegyúraságot ismeri és a kegyúri jog kútfeje az egyház, a magyar jog szerint pedig a kegyuraság forrása a magyar király, «ki ezen jogot a magyar közjog keretében gyakorolja s ugyanazért a mi jogi meghatározásunk szerint a magán kegyuraság úgy viszonylik a legfőbb kegyurasághoz, mint a rész az egészhez. A magyar jogi fölfogás mindjárt kezdettől fogva ez álláspontot foglalta el s mivel a kegyúri jog keletkezésének

módja különbözött az egyházjogtól, tehát a jogok és kötelezettségek tekintetében is eltérőleg alakult.»

Minden igaz tiszteletünk mellett is a szerző iránt nem igen hiszszük, hogy Szent István korában ily elveket, ily tanokat birt volna elfogadtatni a magyar jogi fölfogás.

A kegyuraság tehát a szerző szerint Magyarországon nem a katolikus egyházban, hanem az államban fekszik, és a király legfőbb kegyuraságából folyik minden egyéb kegyúri jog, melyet mások gyakorolnak. A legfőbb kegyuraság az egész, melyhez a többi kegyurak jogai mint részek viszonylanak. Ha e tan helyes, akkor bizonyára szabad lenne viszont azt is állítani, hogy az állami souverainitas az egyházban gyökerezik.

De még azt is állítja a szerző, hogy ha Szent István «idejében egyáltalában lehet más kegyuraságról, mint királyiról szólni, az csak megosztottnak vehető olykép, hogy a terhek a községre rovattak, míg a kegyúr legfőbb joga: a papválasztás, a püspöknek hagyatott fönn».

Szent István hozta be az országba a keresztyénséget, ő alapította az egyházakat, a kegyurasági viszonyok tekintettel a hűbéri viszonyra egész Európában úgyszólván keletkezés és fejlődés stádiumában voltak, és a szerző már annyira codifikáltaknak találja a kegyurasági fogalmakat Szent István idejében, hogy képes megállapítani, hogy Magyarországon a kegyuraság forrása a király, nem az egyház; meg tudja állapítani a Szent István idejebeli legfőbb kegyuraság viszonyát a magán kegyurasághoz és a kegyúri jogok és kötelezettségek megoszlásának módját. Ez valóban nem könnyű dolog!

A kegyuraság tehát a szerző szerint állami intézmény, más nem is létezett mint királyi kegyúrság. Mi ellenkező véleményben vagyunk. Ha azonban nem szenved kétséget, hogy a kegyuraság alapja máshol nem gyökerezhetik mint az egyházban, melyből eredetét veszi, más oldalról nem tagadható, hogy a kegyuraságra, annak gyakorlatára, a köteleességek teljesítésére számos oly vitás kérdések merülhetnek és merülnek föl, melyeknek elintézésébe magának az államnak, mely a jogrendet van hivatva biztosítani, kell befolynia. Már hogy ez intézkedési jogkör a király legfőbb kegyurasága alapján illesse az államot, ép oly elfogadhatlan, mint hogy a legfőbb kegyuraság az állami felségjogból ered.

A. G.

KAZINCZY FERENCZ ISKOLAI INSPEKTORSÁGA.

Második és utolsó közlemény.*)

VI.

Már 1789-ben sejthető volt az idő fordulása. Annak, a mit oly sokan, oly különböző okokból kívántak, előkészítettek s egyházi és politikai körökben óhajtvá emlegettek, el kellett következni. Néha nyilvánosan vagy hivatalos úton s ez ügyben is nyilatkozott az elégedetlenség, mi több a fordulat közelgetése sejtésének kimondása. A bélai evangélikus egyház kimondá, hogy Ő Felsége trónját ingadozni látja — mint említettük. A kassai normalis iskola igazgatója, Wályi András, kiről ismételve kell és fogunk szólni, ki már előbb is értesíté Kazinczyt a papok izgatásairól, oly ügyesen tudta a megváltozó idők neszét megérezni, a közélet levegőjéből kitapogatni, hogy kezdé magát a hivatal nélkül maradás ellen biztosítani, minél előbbi áttérésről gondolkozni, mit valósított is. Sikeresen folytatta a szabadelvű intézmények ellen az aláásás munkáját a római katolikus clerus. Klaniczay, iskolai tisztviselő, 1789 augusztusában írja Kazinczynak, hogy most már, mióta új elnöke van a budai iskolai commissionnak, az iskolák közösítéseinek ügyét nem igen pártolják. A püspököket gyakran kihallgatják; a mi a protestánsokat a közösség kedvelésére ösztönözte volna, lassanként megrövidítik. Valami kedvezőtlent sejtetni a budai főhatóságtól eredő rendeletekből. Az iskolaügyi szerződéseket megnehezítik, a mivel az evangélikusokat elriasztják. A hol kevés római katolikus van, úgy hogy tanítót eltartani nem tudnak, közösítik az iskolát, de

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 223. számában.

úgy hogy a protestáns lakosság ellenére a római katolikus tanító megmaradjon s a protestánsok fizessék. (*Lev. I. 406.*)

Magok az iskolai emberek is sejtik, néha őszintén bevallják, hogy kivált a német nyelv behozása sok bajjal és kevés sikerrel jár. Verner Antal, nagyváradi helybeli inspektor, megvallja, hogy a «német tanítás, ha igazat kell mondani, csak német helyeken vagy városokban van meg, ott is kevés. Az oláh tanítóktól is meg kellett volna azt kívánni, minden intimum így rendeli, de talán majd megszűnik már ez, az ő nagy örömére!»

A közvélemény erősen kezdett nyilatkozni, kivált a megyéken, hol egészen elnyomva soha sem is volt. A korona, a nemzeti önállóság és alkotmány symboluma, volt az első, elég fontos és közönségesen érthető jel, a réginek helyreállítására. Majd a nemzeti szokások, öltözet és a legfőbb, a nyelv, következtek. Ezeket mindenki értette, többen hordták szívökön. És zugolódtak a nemzetnek ártalmas intézetek ellen. Ilyen volt az iskolák közössége, új norma szerint való rendezése. Többek közt a vallási érdek mellett fölhozták ellene, hogy a norma által mindenenek a jobbágyi szolgálatra kényszerítettnek. (*Keresztesi Krónikája 136.*) A német nyelv elterjesztése ellen méltóbb volt, de kissé váratlan az a panasz, hogy a magyar és latin nyelv ellenében való elterjesztése a nemzetnek gyalázatjára van. (U. o. 189.)

Mennyire nem tetszenek II. József elvei, az ő alkotmányt és vallást(!) sértő törekvése, arról sokan írtak; de itt csak keveset sorolunk el a clerus és a papi tanárok nyilatkozásaiból. Természetes, hogy nemcsak dogmatikai vagy hazafiúi érvek forognak fönn, de sokkal inkább anyagi érdekek: az egyház károsodása, a fejedelmies egyházi birtokok és javadalmak fájlalása és féltése. Ezek miatt írtak sokat. Így Dugonics, kinek *Etelkája* czélzatát a maga tulajdon följegyzéseiből ismerjük és tudjuk, hogy egy oldalról II. József ellen van írva. Horányi Elek egy művében ír róla és ellene s ebben leplezetlenül nevezi zsarnoknak, mivel koronázatlan, tehát az egyháztól az állam nevében fölavatatlan volt. Ányos Pál *Kalapos király* czim alatt gúnyolja. Faludi már előbb vádolta (a fejedelmet-e vagy) a pápát, «ki tulajdon nyáját, a jezsuitákat, fölосzlatá», az által hívei seregét károsítja. A gúnyversek száma özön, épen oly kiméletlen a fejedelem, mint hívei, a főtisztviselők ellen.

A számtalan közül egy Niczky országbíró, II. József főembere, haláláról így szól.

Christophorus Niczky hic tandem jacet,
Quod omnibus placet, quia jam tacet.
Eheu Christophorus Niczky occidit,
Cito regi, sero Patriæ.

(Takács S. *Pesti kegyesrendű Gymnasium Értesítője* 1890.91. 68. l.)

A köz sejtéstől, sőt szóbeszédtől indítva, a nyugtalan Wályi már 1790 márcziusában Bécsbe megyen, hogy az idők jeleit tanulmányozza és szükség esetén magát biztosítsa, újabb állás vagy hivatal után nézve. Kazinczy is ugyan azt teszi, talán évenkénti szokása szerint, mert évek óta tölt vala némi időt Bécsben. Tudakozódásokra arról értesülnek, hogy változások vannak szóban s hogy lesznek, hihető: de többen biztatják, állítván, hogy csak a kézikönyvek változnak és a német nyelv ügye, de a rendszer marad. Tehát talán a férfiak is.

Nem úgy történt. Többek együtt, kik a protestans félhez tartoztak, mint Prónay Gábor, Vay István, elbocsáttattak hivatalukból; velök együtt Kazinczy is. És ennek oka nemcsak a közvélemény gyanúja és Kazinczy többször kimondott meggyőződése, hanem a felső rendelet világos szavai szerint is, nem-katholikus vallásuk volt. A gróf Törökhöz 1791 ápril 1-én a helytartó-tanáctól intézett leirat szerint «mivel a római katolikus vallástól különböző más valláshoz tartoztak». (Azaz «sacris a romano-catholicis alienis addicti».) Csak azért, semmi más hibaért, semmi panaszért. Hiába lett a benső ragaszkodás a papokhoz, a püspök szeretete s minden ilyes. Még csak azt sem hozhatta föl ellene senki, hogyan ártott és mit az ügynek nem római katolikus voltával; de meg volt említve, hogy Kazinczy fizetése egy egri kanonok stallumától vétetett el, annak jövedelméből telt ki; a mi aztán többször ismételt elkeseredett panaszra adott okot. (*Level. IV. 454. l.*) Egy évi díját megadták és mivel vétke nélkül bocsátották el, ígéretet nyert, hogy megfelelő hivatal üresedése alkalmával Ő Felsége gondoskodni fog róla.

Az embernek ki egész életében a confessioktól független szabad szellemű akart lenni, ki gyönyörűségét lelte abban, hogy feleit az ebbeli előítéletektől elszoktathassa, a vallás férfiai közt más különbséget nem ismert, mint az emberiesen

művelt lelket és nemes izlést, ki örömmel jutalmaztatta meg a hobgárdi plebánost, feleit az áttért francziskánus, Lovassy Benedek prédikálására gyűjtötte, ki római katolikus nőt vett, leányait maga tartotta keresztvizrre, maga kísérte ezeket bérnálásra, feleségét gyónásra stb., ez embernek, bármit beszél is, mélyen fájt az eltaszítás, méltatlannak látszott az indító ok. Amazon inkább megnyugszik, emezt többeknek keserőséggel panaszolja. Így Rádaynak, Arankának, Kovachichnak és többeknek. Arankának már ápril 9-ikén írja: «egy parancsolatot vettem a helytartó-tanáctól, mely engemet, azért hogy a római pápa helyett Kálvin János prófétát tartom a Jézus Krisztus leghívebb, legkedvesebb íge-magyarázójának, benigne elmozdít a hivatalomtól. Régen elláttam, hogy ez lesz belőle és így az újság oly kevés sensatiót csinált bennem, hogy apathiám minden csudálhatja. Íme félre tevém a parancsolatot és írok neked.» (*Lev. II. 189.*)

Másképen szól más helyen. (Így *Level. V. 214.*) Itt kimondja, hogy Leopold engedett a papság kívánságának «és mivel római katolikus iskolák protestans tisztviselőktől nem igazgattathatnak» őt és Prónayt fölfüggesztette.

A dolog belső okára és lefolyására nézve érdekesen vet világot Kazinczynak egy kis megjegyzése, melyet hihetően személyes hallomás után, előbb említett hivatalos íratok kötetében ön kezével följegyezve közöl. Leopold, mondja, ha elébe a helytartó-tanács egyhangú szavazatával tett határozatot terjesztették, meg sem olvasta, csak aláírta. Ha egy külön szavazat volt, akkor elolvasta. Egykor egy gyűlésben Vay István jelenlétében Batthyány primás fölhozta: megtartandó-e továbbra is a közös iskolák rendszere? Vay hatalmasan védte. A primás «összegázolta ugyan Vayt», de az nem adta meg magát, kívánta hogy ez ügy Leopold elé terjesztessék. A primás lecsendesült, de kileste mikor nem lehet ott Vay a consilium ülésében s akkor úgy hozta elő a dolgot s így egyhangúlag döntöttek el Vay ellen és Leopold szokása szerint vaktában aláírta. A protestansok elbocsáttattak. A végrehajtással siettek. A consilium elhatározta ápril 1-én, Törökhöz már hat nap alatt megérkezett, Kazinczyhoz heted napra, a mikor már irt is fölöle, mint láttuk; holott a kinevező rendelet, azelőtt négy és fél évvel, keltétől megérkezéseig egy egész hónapot késett (1786 október 3—1786 november 4).

Haza indul tehát, föltéve magában, hogy soha többé nem szolgál. De nem sokára találkozik Teleki József gróffal s ez épen a reformatus felekezet érdekében fölszólítja, hogy vállalja el a budai kamaránál levő secretariusságot, mely épen most üresedésben van. Kazinczy ráveszi magát, megjelenik az udvarnál s ott a király elé behívatván, előadja kérését, valamint fölfüggesztetése okát és föltételét is. Azonban megtudja, hogy a hivatal már be van töltve, de a királytól, kinek figyelmét magára vonta, más hivatal felől nyer biztatást — a mely aztán soha sem teljesedett; bekövetkezvén, mint tudjuk, a Martinovics-féle mozgalmak fölfedezése, az ő és mások befogatása és hosszas fogsága.

Hivatalában megmaradhat vala, ha hitét megváltoztatja, mint Wálvi András tett. Ez, mint Kazinczy (*Parthenon*, Aigner, 304. l.) mondja: «1790-ben elesvén hivatalától (tehát előbb, mint Kazinczy), pápistává lett» az ő hire nélkül; az ő testi-moniuma mellett, hogy alkalmas a magyar nyelvet tanítani, a primás Batthyány protectorsága mellett a pesti egyetemenél a magyar nyelv literatura professorává lett. Ez hírlelte, hogy Kazinczy is át fog térni. Neki azonban nem volt szándéka. Több helyen nyilatkoztatja ezt. Egy helyen így szól: az maradok a mi (így) születtem. Mert kilépésem azt mutatná, hogy jobbnak tartom azt, a mibe léptem annál, a mit elhagytam, vagy rosszabbnak azt a miben meg nem maradtam. Én sem proselitust nem csinállok, sem az azzá lenni akarót nem tartóztatom. (*Level*. I. 141.)

Bukásának, gondolhatni, szívből örültek az Aufklärung, «Mentsenléb» stb. ellenei mindenfelé. Nagyobb mértékben a felekezeti vallásos buzgóság, kisebb mértékben a protestans orthodoxia emberei, jelesen a kik elveit nem kedvelték. Kárörömmel láthatták, hogy a liberalis keresztyén, a naturalista, az indifferens, különösen pedig Debreczen orthodoxiájának ellensége ily pórul járt s azok által lakolt, kiket egykor «oly mohón tett volt feleivé». Mások a német nyelv és művelődés barátját szerették a kormányrendszerrel együtt, láb alól eltétetve látni. Mégis becsületére legyen mondva feleinek, hogy nyilván nem támadták meg, utóbb pedig e hivatalát irodalmi érdemeiért (kivéve némelyeket) elengedték, bár úgy nézhették, mint nekik kétségkívül ártalmast. Átláthatták a nemesebb ítélők, hogy Kazinczy is azok közé tartozott, leg-

alább ebben a pontban, a kiknek értékét nem a siker, se nem maga a munka, hanem a jó akarat szerint kell megítélni. Hogy nem csak a gyümölcs, mely nem ember hatalmában áll, hanem a plántálás is érdemli sokszor a hálát.

De voltak olyanok is, a kik őszintén sajnálták. Nem hihető, hogy Swietennek hazai és külföldi tanítványai közt sok ilyen nem lett volna. Sőt utóbb másfélék is tanúsítottak részvételt. Maga írja, hogy egy apácza-kolostorbéli nénék csaknem megsiratták (*Level. II. 220.*). Mikor utóbb fogságából haza került, egy direktor-korabeli alárendeltje, most (1807.) erdőtelti plébános, forrón megölelte és üdvözölte. Cserei Farkas, egyik legnemesebb barátja, midőn népiskokák számára könyvet ír, óhajtja bár hasonló emberek igazgatnák most (1807.) az iskolákat és nem papok.

Hogy sokan örvendtek, nem vétkelhetjük. A reform merész volt, előkészület nélkül s a legkényesebb érdekeket érintette. Szerzője bátor nemes tervező volt, szép tervei és idealismusa által elfogúlt; magasabb érdekből kiméletlen az előítéletek, sőt a méltó kegyelettel őrzött nemzetiség iránt is. A reform kora hamar kitelt, eszméi ellen teljes erővel tört ki a visszahatás; a fejedelem, kivált rövid életű utódja halálával visszanyerte erejét, rugósságát minden, a kit az ő kora lehangolt vagy tűrni s hallgatni kényszerített. A reactio beállott határozottan s teljes erőből. Az egész nemzet hajlandó volt föltámadni a közjogok mellett, a liberalismus ellen, melyet csak úgy kedveltek, ha a nemzeti érdekeknek kedvez — melynek gyökere kevés ember lelkében volt.

II. József tisztviselőinek és épen az iskolaiknak sem volt nagy kedvességök; a fejedelem halála után pedig mindenfelől kiszorították, hátra taszították őket. Magának kimúlását is, egy bizonyos kör kivételével, kevesen kísérték részvevő szózat-tal. De tudnánk kiméletlen átkokat, gúnyverseket idézni utána. Olyformán történt vele, mint Kazinczyval, ki Szeicz Leo Máriáról mondja: életemben hivatalomtól nem-pápistaságom fosztott meg, most a miatt akar a pater a mennyországtól is megfosztani (*Lev. II. 220.*).

Kazinczy azt mondja, hidegen vette elbocsáttatását; de anyjának és bátyjának, Andrásnak. ösztönzésökre, talán a megígért hivatalra is gondolva már a következő május elején Bécsbe ment. Itt véletlenül beteg lett s mig gyógyulás végett

vidéken időzött, a király elhagyta Bécsét és ő csak a trónörökös Ferencz főherczegtől nyert kihallgatást. És ennek semmi eredménye sem lett.

De egy dolog mégis történt, a mi az elválást megenyhítette, mit ő maga is nagy elégtétellel jegyez föl, nekünk is el kell mondanunk. A nemes érzésű költő ünnepélyesen kívánt elbúcsúzni attól, a kivel meggyőződése, törekvése közös volt, kitől vette hivatását s csaknem ihletését kezdetben. (*Pály. Eml.* 153.) Így jelent meg Swieten előtt, ki már előbb vette tőle azt a levelet, melyet hozzá az inspektor hivatalosan és mégis benső bizodalommal intézett, melyben hivataloskodása célját, sok oldalú vádoltatása ellenében, a maga meggyőződése szerint, mintegy maga megismertetése s megnyugtatósa végett kifejti, lelkét föltárja, mondván, hogy ő jó ügyet szolgál, nemzete legfőbb javát szolgálja, nem bérért, nem szolgálilag. Ez idő tájon, mint említők beteg volt, színe halvány, szava erőtlén. Búcsúszavait papírról olvasta el. Szerencsésnek vallá magát, hogy alatta szolgálhatott, hogy gondolkozása, érzései egyeztek az ő rendelkezéseivel. Hivatalban lenni többé nem akar; csak anyja kívánatára jelent meg Ő Felsége előtt. Fogadja el Swieten az ő halálját kegyeiért. Nem előljárójának, hanem atyjának szereti őt tekinteni s ha valami jutalmat érdemelne azért, a mit tesz, legyen az ő jutalma az, hogy kezét gyermeki hűséggel megcsókolhassa. Swieten hidegen nyújtá kezét, míg Kazinczy lelke lángolt. Amannak hidegsége már-már megbánatta emevvel kérését; de íme Swieten hidegségéből kibontakozva, amannak kézsókját azzal viszonzozza, hogy kinyújtott karokkal lép felé, megöleli és ismételve megcsókolja s búcsúbeszédét emlékül elkéri . . . Mi kellett több a szegény lángoló lelkű poetának! A szeretet egy szikrája elég neki azoktól, a kikben lelki nagyságot, szépséget s magához némi vonzódást talál! Még 1827-ben is így irt Schedelhez: Swieten csókjával inkább kevélykedem, mintha az angyalok szállottak volna le hozzám az égből, hogy megöleljenek. Sírkövemre metszetném, ha illenék, hogy engem Swieten, Pászthory és gróf Török Lajos szeretének. (Levele Schedelhez 62. l.)

Bécsből távozva, Swientől, hivatalától és minden hivaltól örökre megválva, de a már-már szintén örökre kitagadott nagy ember emlékezetét örök dicsőségül megőrizve, hazájába tért, birtokába Széphalomra, hol legtöbbet, kívánt

utóbb az irodalomnak élt. Vajha egészen és mindig annak élhetett volna. De még azután következtek nagyobb és kínosabb küzdései; a politikai ábrándozás szép álmai, de gyötrelmes szenvedései, együtt a korszak reformatoraival; kivált az általa csaknem imádvá magasztalt Hajnóczyval való érintkezés, politikai szédelgésekben ártatlanul részesülés, elfogatás és hosszas fogság — utóbb az irodalmi törekvések, tervezések, harczok, a nyelvháború granúsításai és piszkolódásai, a legközelebbiektől való megcsalás következtében szegénység, melyet leginkább családja miatt érzett kínzónak, melyen segíteni nemzetének eszébe sem jutott — melyet ő annak soha föl nem panaszt, valamint fogságáért, szenvedéseieért sem volt követelése, nem mutogatott föl hazájának beváltatlan értékjegyeket, sem behegedetlen sebek helyeit.

Semmi viszontagság nem tántorította el élete földadatától. Szabadelvű, emberies nézeteit, melyeket nem csak Voltaire iskolájától, hanem inkább az ó-idők nagy lelkeitől s azok legnagyobb utódától, Goethétől tanult, megtartotta, ki is fejtegette mindenkor a midőn alkalom volt rá, kifejezte érintkezéseiben, leveleiben, de kivált költeményeiben, melyek egyébiránt életének megismerésére kevesek, csak iránya és fő nézetei hirdetésére elegendők. Még iskola-ügyben is ily szellemenben lendített egy keveset. Így ha a sárospataki főiskola nyilvános vizsgálatain óvja a szabadabb theologiai, bölcseleti elveket, elavúlt theologiai fejtegetések, bizonyítgatások ellen. Majd véleményt mond a tanulókkal való bizodalmasabb társalgásról, a mi itt-ott nincsen és lehetetlennek tartatik. Majd midőn Csereivel egyetértve, a két főiskolának (Debreczen, Patak) növénykertet tervez. Végre midőn gyermekeinek bibliai történeteket ír. Erről méltó lesz egy pár szót elmondanunk. Öt éves Lajos fia gyötörte az anyját, hogy neki bibliai történeteket beszéljen el. Az előveszi Hübner bibliai historiáit, de használhatatlannak találja, kivált a sodomai angyal, meg a Dávidnak Saultól megparancsolt házassági ajándék miatt. Vannak Hübnernek magyarázatai is, de ezek sem gyermeknek valók. A zsidók mythológiáját — mond Kazinczy — úgy kellene tanulni, mint a görögökét. (Tehát nem mint historiát.) Kevés idő alatt maga elkészíté Hübnert vagyis a bibliai történeteket s elküldi Patakra, a theologus Somosy János tanárnak. Ez és társai helyeselték a szándékot, de mikor Kazinczy exe-

gegisbe bocsátkozván, Jákóbnak az angvallal való küzdését úgy magyarázta, hogy «Jákob azt álmodja vala, hogy küszködik s kinos fetregésében kificzamodik a lába» stb. elégedetlenül mosolyodtak el . . . Ilyformán beszél el maga Kazinczy Fenyérinek (1826.) és Guzmicsnak is. — De az ő iskolai hivatását semmi sem tanúsítja úgy, mint tizenhat éves korában, senki tanácsából vagy segélyével, épen iskolai czélra írt kis műve: *Magyarország geographika azaz földi állapotjának lerajzolása 1775.*

És sokáig állott egy iskolai férfiú, Szentgyörgyi István, hatása alatt (+ 1799). Ez a komoly és szelíd lelkű, alapos tudományú ember legjelesebb tanítója, utóbb tanácsadója ébresztette, tanította gondolkozni, elmélkedéseiben vezette, intései által nézeteit javította; osztozott vele az élet örömeiben és fájdalmaiban. (*Level.* I. 155, II. 27, III. 153. *FMO. Minerva* 1832 II, 462—478). Utóbb is iskolai emberek voltak kivált philosophiai tanulmányának társai: Sipos Pál, Kéri Mózes, Vályi Nagy Pál, Németh Buczy stb.

Utódja — talán méltó lesz említenünk — Jabroczy Gábor lett, világi ember; csak azért (mondja ő), hogy anyja Semsei-leány volt. Ez nemsokára kilépett s helyette egy orosz pap fia Januseg (Jánosfi) neveztetett ki, a mely ember 1789-ben Török Lajosnál házi tanító volt, «nyomorúlt, lélektelen és minden szélfuvásnak engedni tudó ember, a ki mindig attól rettegett, hogy elveszti hivatalát» s akkor aztán semmivé lesz, mint volt. Ennek is, mint amannak, házassága volt az érdeme, tudni illik a Török házában tartott árva Perényi-leányt vette feleségül. Ez is kor-érdekű dolog.

VII.

Lelépését némi kedvtelenségek kísérték és előzték meg. Hivatalviselése sok óráját atyai barátjával, főnökével, utóbb ipával volt kedvtelenségei tették kinossá. Erre nézve sincs minden adat, jegyzék vagy talán levél kezünkben, melyből értesülhetnénk. Tehát csak nagyjából szólhatunk róla.

Török liberalis főúr volt, szabad körmives (egy páholy nagymestere), ki e rendbe lépni Kazinczyt is segíté, ki aztán újra többeknek szerzett a belépésre alkalmat. Kazinczy iránt

jóakarátú, de parancsolni tudó, könnyen fölingerülő és elfogulttá levő. Mint ő beszéli, már hivatalba léptekor rosszul választotta meg embereit; egész működése alatt árulókkal volt köryezve. Vádolták, rágalmazták előtte alattvalóit, azok közt Kazinczyt; utóbb pedig felsőbbeknek elárulták őt magát is. Már kezdetben egy ilyen árulót, Schweitzer nevű papot, lelketlen embert, fogadott magához, a papok megengesztelése végett, még pedig titkárául. Ez kémjévé lett. Ez vádolta be Kazinczyt neki, e miatt lett ehhez Török gyakran méltánytalan, sőt zaklató is. De ez keserítette meg magának Töröknek életét is, mint utóbb megtudta. Hogy így jár, előre megmondták neki, figyelmeztetvén a sok hizelkedőre és besúgóra. Így Török a maga kárával boldogított sok méltatlant, megbántott sok jóakaróját, bár Kazinczy igyekezett tőle az árulókat eltávolítani, de sikeretlenül. (*Pály. Eml.* 294.)

Kazinczy ellenében más neheztelését vagy panaszát nem sejtjük, mint némely intézkedések elhalasztása, számadások rendetlensége, némely hivatalos írat szerkesztésében a pontosság hiánya miatt. Föl is tehetjük, hogy volt egy és más, kivált az alak nagy pontosságával, kicsinyes gonddal járó hivatalos munka körül, melytől a költő lelke idegen volt, melyeket mellőzhetett vagy halaszthatott, nemesebb és érdeklőbb foglalkozás mellett félretett és felejtetett. Neki, igazán megvallva, bármint szereté az iskolát és kivált az iskolázás emberiségi végczélját, mint többször említők, más volt a fő dolga, máshová volt a lelke és figyelme főképp irányozva. A Múza, a költés és minden más művészetek Múzsája foglalta el csaknem minden oldalról. Az irodalom érdeke egy perczig sem hagyta el teljesen, csaknem négy és félelvi működése alatt. Kisérője volt utazásaiban, minden üresebb órájában foglalkozása, otthon csalogatója és öröme, élvezete és megnyugtatója mindenkor, kivált pedig Bécsben, annak műtermeiben, színházaiban, művészei, költői, bölcselői társaságában. Ez volt mértéke is az emberek megítélésében, a tanítók és iskolák körül; a soha sem felejtett, mindig sürgetett fölvilágosodás és philosophia mellett. Nem szünt meg amaz évek alatt sem a már elkezdett irodalmi munkálkodást folytatni; e mellett dolgozott a színügyért is. Részt vett Ráday Pállal és másokkal a színészet megalapításában és rendezésében, e végre adja ki ama korszakos előszóval *Hamletet* (1790.). Nem egyszer ve-

szen részt hazafias ünneplésekben; így az 1790-diki nemzeti mozgalom idejét a korona kísérésében és ünneplésében. Ez évek alatt volt társa Bacsányinak. a *Magyar Múzeum* alapításában és dolgozásában (1788.—89), fordítja és kiadja Gessner *Idylliumait* (1789.), kiadja nagyhatású másik művét, *Bács-megyeit* s többek összeszerzésével és nem kis munkával a maga *Orpheusát* stb. Ezen kívül nagy terjedtségű levelezést folytat, az irodalom és nyelv érdekében, a haza minden tája felé . . . Így hát egyszer-máskor felejtethett, mulaszthatott. Nem tudott egészen az írószoba vagy bureau embere lenni, magát a szabadabb lelkű költő elméje csapongásaitól megtartóztatni, a gépiesség bálványát csak magát imádni. Egy helyen panaszszal mondja, hogy *Orpheusát* sok hivatalos útja miatt nem nyomathatá; mintha az *Orpheus* lett volna a fődolog s a hivatal csak méltatlan akadály.

Így aztán, mondjuk, el-elkésétt. Megintéseket kapott, de jegyezzük meg, hogy néha méltatlanul. Mert Török lelke, a már mondott okból, mint maga kifejezi, «meghült» iránta, kivált egy idő óta. Egy alkalommal «egy elborulásában» olyankor feddette meg hivatalos hanyagságáért, mikor «forró nyavalyából» alig gyógyult meg. A dolog röviden ebben áll. A jószi (így) kincstári uradalom kezelő hivatalának följelentése és előterjesztése következtében már 1789 április 20-dikán elrendelte a helytartó-tanács, gróf Törökhöz intézett leiratában, hogy nevezett helységgel közös iskola ügyében szerződést kell kötni és körültekinteni, vajon az ott való zárda-épületben nincsen-e olyan rész, mely kevés költséggel iskolai használatra fordítható lenne. Török revén az áprilisi rendeletet, már május 19-dik napján meghagyta Kazinczy-nak, hogy a dolgot intézze el. Ennek ellenére sem történt semmi, még szeptember elején sem. Így aztán Török erősen megfeddi az inspektort, kimondja, hogy az ilyek eltéréséhez nincs kedve; ezutánra kikéri magának, hogy az ilyfélektől kímélje meg. Erre Kazinczy terjedt iratban felel, mely szeptember 12-dikéről kelt. Sajnálja a fő direktor kedvetlenségét, elismeri a megintés jogosultságát és kiméleteességét, de a dologban magát valóban vétkesnek nem ismeri. A május 19-diki iratot ő csak azon hó 29-dikén vette, midőn szepességi útjáról visszatért. Ekkor beteg volt és betegsége tartott augusztus végéig. Ekkor Kassára jött (onnan ír); ott ül ma is mint gálya-

rab, a házból is alig mehetve ki; föl sem öltözhetik, dolgozik; csak nagy ritkán enged magának munkaszünetet stb. A sok terhet, sok excursiói mellett, melyek által magának sok adósságot csinál, egymaga alig bírhatja; e miatt reményli, hogy főnöke az elviselhetetlen teher hordozását kíméllettel fogja ítélni más alkalommal is. — Hogy betegsége mily súlyos volt, abból ítélhetni meg, a mit ő maga elmond. 1789 május utólján a Szepességről visszatérve, forró lázba esett. Kassának ember-szerető orvosa Viczaynak gondjai s a nála virrasztó édesanya ápolása mellett napról napra enyésztek a gyógyulás reményei és június 19-dikén végkép lemondtak életéről. Dunán túl már holt híre járt, halálát bizonyos gyanánt beszélgették; jóakarói, barátai, mint Horváth Ádám, Kis János, leverve siratták. A jó Baróti Szabó Dávid miséjében, Kovács István, kassai reform. pap, pedig nyilvános könyörgésébe foglalta be. Még pedig sajtáságosan. A betegnek fölvilágosodott, bár elég vallásos és erkölcsi gondolkozása ismeretes volt, valamint vallásos türelme is; ezért a lelkész így könyörgött: «Vagyon, Uram, e gyülekezetünkben egy úri renden levő betegünk. Ez, Uram, egészséges korában a hasztalan gondolatok szélvészzeitől hányattatva, Tégedet megismerni nem akart; adjad, hogy most ismerjen meg stb.» (Toldy, *Kazinczy kora.*) A könyörgés e szavaiért a lelkész előljáróitól megfeddést kapott.

Az elmondott történet nem nagy fontosságú; de Török alkalmatlan időbeli feddése egy ideig mélyen fájt Kazinczynak. Utóbb elfeledte annak tévedését, kivált miután vele szorosabb kapcsolatba lépett; elfeledte mint sok mást, polgári és irodalmi érintkezéseiben vett még mélyebb sebeit, melyeket nem mutogat, melyekért halát, jutalmat nem nyert, nem is követelt.

Utóbb maga Török is az említett besugónak, meg báró Sahlhausen árulásainak lett áldozatjává, ki utána fő direktornak következett volna. És többen, elég nyíltan rágalmazták. Erről jellemző apró episodokat jegyez föl Kazinczy. Török, mondja ő, mindennek hitt, mindenről jót tett föl, mindenhez vonzódott. De Kazinczy, más természetű ember volt: heves, érzelmes és csak hasonlókhoz csatlakozó; az mindent magához fogadott, elősegített, ajánlt, a ki neki tetszeni tudott; holott emez csak a maga formájúakat. Ezért gyűlölték a másfélék, ezért félték is tőle, ezért árulták el Töröknek. Többek közt avval gyanúsították, hogy 1789-ben Bécsbe gonosz szándékkal

ment már negyedszer. (Tudjuk, hogy művészeteket tanulmányozni s jeles emberekkel barátkozni vágyott oda, és ment is szinte évenként.) Egy alkalommal Kassán táncmulatságban volt s ott egy emberre talált, kit ő és mások is már azelőtt Török árulójának tartottak. Kazinczy elővette az embert és onnan kiszidta, minek a társaság, többek közt Szentiványi volt királyi biztos, szívből örültek. Ezt megtudva Török, szokás szerint szíves öleléssel köszönte meg. De a gyanakodás nem szűnt meg. Nem sokkal utóbb elhitte Török, hogy Kazinczy egy közpénztár ellenében kiadott, öt forintról szóló nyugtatványt maga írt meg, nem az átvevő. Emiatt való visszatetszésüket egy következő alkalommal maga és családja erősen éreztették vele; hidegen fogadták a hü embert. Kazinczy bebizonyította a valót, sőt nem sokára Török iránt hűségének más jelét is adta, mintha ez a kicsi jelentésű, de mélyen sértő gyanakodás. meg az előbbieket nem is történtek volna. Kassán történt ez is. Egy ember, a kit nem nevez meg, belépve hozzá, «tekervényeivel» akarta ötöt Török ellen behálózni. Kikergette magától. Az ő lelke nem ismert álnokságot s az ilyek ellenében nem tudott tartózkodni vagy magát mérsékelni. Határozott nyilatkozattal utasította el Martinovicsot is, ki neki egy alkalomra becsstelen tanácsot adott (*Pály. Eml.* 133.). A nagyúr újra meg újra öleléssel jutalmazta.

VIII.

Kazinczy iskolai működésének, mint láttuk, vallási és bölcséleti álláspontja, liberalis iránya és az ezekkel szemben megváltozott politikai és társadalmi és kormányzási nézetek vetettek véget. Oly merész törekvésű politikát, oly gyökeres reform-elveket és romboló irányt szolgáltat nyilvánosan és magán érintkezéseiben, legszélsőbb idealismusát annyira nem leplezte, hogy a reakciót bizonynyal maga ellen ingerelte s annak győztével helyén maradnia lehetetlen volt. Ez időben a fölvilágosodás neve elijesztő volt, az emberszeretet vagy philanthropia a társadalom megrázkódásával, a forradalom rémségeivel, fölforgatásával lépett föl; nem csoda hát, hogy odáig nem juthatott mint ő és ábrándozó jámbor társai óhajtották vagy talán reménylették is. Ő maga, tudjuk, szomorú

áldozatja, csaknem vértanúja lett szép lelkű álmainak s szelíd törekvéseinek.

Ezt a bajt a kormányzat, az absolut uralkodáshoz vonzó, a szabadabb lelkeket üldöző kormány részéről szenvedte, melynek oka, inkább ürügye az ő ellenében is volt elég. Másfelől a maga tulajdon feleinek, kik szélső elveit elleneztek, szintén gyanújába esett. Másféle elégedetlenség, gyanakodás és vád is üldözte és tagadhatatlan, hogy ez irányban sem tudta magát egészen tisztázni. Jóakarata, ártatlan önzetlensége mindkét irányban kétségtelen; de a helyzetet és embereket nem ismerő, az érdekekkel megalkudni, ellenfeleivel óvatosan bánni nem tudó elfogult szép szellem, a távolban ragyogó nagy eszmények közbeeső akadályaira nem tekintett, vagy azokat szándékosan kicsibe vette és ifjúi képzelgése által az idők hullámaiba sodortatott azok közé, a kik sokat akarva, keveset tehettek; eszméiket még önfeláldozással is inkább kockáztatták, mint valószínűtlennek, önmagukat pedig többnyire megsemmisítették.

Így lett volna ő is végleg, egy ideig így is hanyódott s talán végkép elmerül, ha egy katastropha hét kínos év szenvedése által ki nem józanítja, az erőszak a hibásan választott életútról el nem téríti és egy előbb megkezdett, neki méltóbb útra nem téríti vissza, melyen egy ép oly nagy célra, sok akadálylyal és küzéssel, de kevesebb üldözéssel és veszéllyel haladhatott és végre nagy és magasztos célját dicsőségesen elérhette.

Előbbi pályáján, melylyel itt foglalkozunk, súlyos vád volt a haza jobbjai részéről a József iskolai rendszere, tehát Kazinczyék ellen is, a magyar nyelv elnyomása, vagy talán a fejedelemtől tervbe vett kiirtása. Természetes, hogy gyűlöttekké lettek azok, a kik ezt a törekvést szolgálták.

József emberei, tudva nem tudva, a műveltségnek, emberiségnek akarták föláldozni a nemzetiséget, a nagy emberi nemzetnek a magyar nemzetet, melynek 900 éves európai életét tette volna semmivé jövőre a fő tényezőnek, nyelvének, eltöröltetése, vagy inkább államiból a milyen volt, népnyelvvé aláztatása. Az emberiség nagy barátai, a nagyban újítók nem vették egy kis nemzet életét tekintetbe, midőn a világ megváltásáról volt szó. Nem látták vétekné vagy embertelenségnek egy nyelv és nemzet elgázolásával néhány millióból álló

testületnek érzése, gondolkozása, belső valója egész minden-ségét megváltoztatni, annak őseivel, múltjával való összekötte-tését megsemmisíteni. És ennek szép szín volt adva. Megemle-gették II. József rendeletei a magyarok egykori hőstetteit és azok tudatának föntartását; de e mellett haladtak újtjokon. Hihető, hogy a fejedelem nem akarta így; de nagyon föltehető, hogy a fejedelem követte a magyar nagy ősök utódainak, név-örököseinek példáját, kik igen közönyösnek vették a világnyelv ellenében a nemzeti nyelvet, tehát valamely állandón föntart-ható kétnyelvűségre gondoltak: egy állami és művelődési nyelvre s egy másra, mely a népé lett volna. Egy lingua illus-tris magoknak és egy vulgaris a népnek. Egyik azoknak, kik már Mária Terézia korában nationalistáknak nevezettek, má-sik a világpolgáriás előkelőknek. Józsefet, jegyezzük meg, rendeleteinek visszavonása menti, a magyar előkelők nem vontak vissza semmit s nem tértek más útra sok ideig. Vagy csak kénytelenségből és kevesen.

A nyelv ügyében kelt rendeleteket lehetett így érteni. De helyesen kellett volna azt érteni és ártalmas irányát be-látva, az ügy szolgálatától elhúzódnia annak, a ki épen ez irodalmat művelte, a magyar nyelvnek irodalom által föntar-tására adta magát és ezt a nézetét ki is mondta nyilvánosan. Kimondta még korán; többek közt a *Hamlet* előtt való lelkes szózatban és *Orpheus*ában és mindjárt hivatalból s majd fog-ságból kilépte után hirdette leveleiben és közgyűléseken, hogy a közügyvitel nyelve csak ez a nyelv lehet. Majd utóbb vallotta legbecsesebb irataiban és sürgeti mindenek fölött, hogy a ma-gyar nyelv népnelvből irodalmivá vagy műveltség classzikai eszközévé képeztessék. (Levele Retzerhez.)

Ezért alig hihetni, hogy ennek az intézkedésnek ily ve-szélyes voltáról Kazinczy meggyőződött volna. Több helyen nyilatkozik úgy, hogy ezt nem hiheti és nem teheti föl. Vala-mely idegen nyelvet, még olyat is, a mely hazánkban nagy tért foglal el és kiválón a műveltség eszközének tartatik, ilyet is tudni nem annyi, mint annak beszélőihez a magunk nemzete és nyelve elhagyásával csatlakozni. Egy műveltebb nyelv eltanu-lása által pedig az ismeretek, beszéd alakok, sőt érzések egy sorát nyerjük s ez által lelkiképen gazdagodunk és emelke-dünk. És erre a mi nyelvünknek nagy szüksége volna; mert ez, mint a XVII. században Medgyesi Pál mondta, bölcse de parasz-

tos nyelv, kivált Goetheéhez képest. Ez volt alapgondolatja és hogy ez a nézet, valamint ellenkező esetben az ellenkező is, a a barbár nyelv hatása által való alábbszállás, a történelemből igazoltnak ismerhető. Idegen nyelv tudása nem idegenít el a magáétól művelt egyént, kinek történelmi tudata, erős erkölcsi érzése van, mely a hazához köti; de elidegeníti a köznépet, mely ezekkel nem bírhat, kivált ha az idegennek előnyei vannak, vagy mellette nagy erő gyakorol hatást. A körülmények különbözők és sokfélék. A művelt rómaiak, mint uralkodó nép nyelvét eltanulta az összes provinciák értelmisége, azután az az alsó népe is, mely el is rontotta. A művelt német nyelvet elfelejtette vagy megvetette, jórészt meg is rontotta a könnyedebb hangzatosabb kedvéért az elsass-lothringeni nép. És a műveltebb magyar nyelvet fölcseréli a szegényes oláh nép kedvéért annak nyelvével Erdély magyar népe; hozzá járulván az a körülmény is, hogy azon nép nehezebben tanul, mint a magyar. Az okosabb enged és károsodik.

Csak abban az esetben ártalmatlan az idegen nyelv elterjedése, ha a műveltebb, öntudatosan hazaszerető, történelmi tudattal bíró nép a magáét valóban és okosan szereti, annak jelességeiért, kincseiért szereti, abban föltalál mindent s a másik nyelv csak mellékes hasznót hajt, vagy kevesebb szükségét pótol. Ezt tehette föl a jobb magyarokról vagy a nemzet tényező részéről nem a kormány, hanem csak Kazinczy; de hibásan. A német nyelv a felsőbb körökben a nemzetinek mellőzésével volt elterjedve; a nép pedig nem szerette öntudatosan a nyelvét, mert általában nem is szerethette. Ha tehát Kazinczy ebben a csalódásban lévén, a népévé akarta tenni a német nyelvet, ártalmasan csalódott, ha jóhiszeműleg cselekedett is.

Mert ezt róla meg nem tagadhatni. Már kezdetben úgy fogta föl, hogy a német nyelv tudása által a leghatalmasabb eszközhöz juthatunk a művelődésnek, szellemi gazdagodásnak; utóbb pedig a magyar elme és nyelv amaz által kiképezetvén, annak helyébe állhat, a művelt élet és oktatás közlönyévé lehet a maga tulajdon erejéből. A mint a német nyelv érdekében dolgozott, úgy igyekezett a magyart is tanultatni, művelni, iskolai és ervel együtt szakadatlanul folyó irodalmi munkálatai által. Már fölléptekor is fordítgatott és megmondta fordításai célját. Azt pedig soha sem mondta, hogy a német

nyelv az iskolázás, a tanácskozások, a tudományos és főiskolai oktatás egyedüli nyelvété tétessék, sőt hogy azzá lehessen is. Örült minden mozzanatnak, mely a nyelv előnyére mutatkozott: a magyar nyelv sikeres tanításának, e nyelv jeles tulajdonainak a német ellenében, sőt az olaszszal hangzásra nézve egy sorban álló voltának, a tökéletesebb, szabályosabb magyar versalakoknak, hexametereknek, classikai rövidségnek, szép formájú és hangzású szóknak, nyelvezetnek, melynek főképen ő volt a mestere, a színi előadásoknak stb.

Iskolákban éppen úgy sürgeti a magyar nyelv tanítását, mint a németét. Bálintfi, Wályi direktorokat és több mást is megdicsértet a consilium által azért, hogy a magyar nyelv tanításában jó előmenetelt mutatnak föl. (*Level.* I. 438.)

Kazinczy ellen valamely nyilvános panaszról vagy kitérősről kevéssé van tudomásunk. Úgy tetszik, a vallásos testületek inkább a vallást vagy egyházat, mint a magyar nemzetiséget féltették. De mégis fölszólalt az ő ügye, az általa szolgált ügy ellen nyilvánosan Péczely József, a derék litterator. Panaszkodik Horváth Ádámnak, Kazinczy egyik leghívebb barátjának, hogy «a normát nagyon körmösen sürgeti, mely a nemzetnek és nyelvnek titkos eltörlésére szolgálhat». (*Level.* I. 411.) Megkéri Horváthot, hogy verje le barátját a normának oly kemény sürgetéséről. Maga Teleki Sámuel gróf, a vicekanczellarius is, idegen attól az institutumtól és általában a Horváth körében mindenek a nyelv pusztulását várják attól. (*Level.* I. 420.) Utóbb föllép Péczely a norma ellen a *Mindenes Gyűjtemény*ben (1790). Itt bár Kazinczy jóakarátját elismeri, a norma végrehajtói, a kerületi főigazgatók ellen fordul; elmondja, hogy «sok helyen már azt is megparancsolták, hogy a magyar orthographiát ne tanítsák, mert nem szükséges, hogy a gyermek magyarul tudjon írni . . . Oly tanítók tétetnek, a kik semmit sem tudnak magyarul és nagy részint a gyermekek úgy fordítanak, úgy tanulnak meg könyv nélkül valamit, mint a szajkók» (*Mind. Gyűjtemény* 1790. 6. sz.). Ugyan ez évi egy másik számában Kazinczy beszédét ismerteti és általában szól a magyar nyelv elnyomásáról. A németek sem szerették volna, mondja, ha fölvilágosítás végett nyelvöket a francia nyelvvel elnyomták volna. Ha az iskolákban mindent németül tanulnak, németre fordítanak «egy száz év alatt csaknem egészen el fog törölni a mi magyar nyelvünk és nemzetünk.»

A direktor föllép szokott mentségével, mely neki meggyőzőnek tetszett, de a gyakorlatban nem elégít ki. Hivatkozik az iskola-látogatókhoz intézett beszédjére, annak főkép ide tartozó egy szakaszára, melyet «instructiójok»-ban a német nyelvről való szakasz után teszen. A helybeli előljáróknak — így szól az — szüléknek, tanítóknak magyarázzák meg (önök), hogy Ő Felsége czélzatát félreismerné, a ki azt hinné, hogy a német nyelv elterjesztését, a hazai nyelvek, kivált a magyar nyelv vesztére rendeli. Ez sohasem volt a kormány kívánsága. Ő Felsége kormányának dicsére van, hogy alatta oly sokféle nemzetek nyugosznak; a mellett a magyar nyelv a közéletben mellözhetetlen, de philosophiai tekintetéből is megérdemli, hogy tovább tenyésztessek. Ez teszi és tartja fönn a nemzeti magyar büszkeséget, hősi nagy lelket, a hőstettek kútfejét, a mi által Attila, II. Endre, Hunyady Mátyás és Mária Terézia idejében az ellenség fegyverével daczoltak, Európa rettegése voltak sok nemzedéken át. Ez a nyelv minden élők közt a leg szebb, gazdag, hangzatos és eredeti. Fordítsanak rá (önök), a mennyiben más teendők engedik, inkább különös figyelmet, műveljék azt és általa a jó izlést és e nemes nemzet szellemét, melynek a tudományok teljes virágzásához nem hiányzik egyéb, mint az, hogy folyóújtassék. (Hozzá teszi: ezt Swieten valószínűságon mondotta!) Ugyan e beszédben, ugyanez okért utasításul lelkőkre köti a magyar földrajz és történelem tanítását. Ismétli: «látod édes Hazafi társam, hogy a normalis iskolák czélja nem az, hogy a magyar nyelv eltöröltessék». Megküldi e beszédet gróf Széchenyi Ferencznek, kivált ez időben nagy jóakarójának, s másoknak is, és terjeszti, kivált e részletekért, mindenfelé. Ismétli ezeket e tájon kelt több levelében, Horváth Ádámhoz; kivált pedig a *Merkur* szerkesztőjének, neki becses szabadkőműves testvérének, Kovachich Márton Györgynek, irtakban. (*Level.* I. 513., 525. l.)

Ily értelemben nyilatkozik Swietenhez írt azon levelében, melyről már említést tettem. A nyilvánosság elé jutott panaszok nyugtalanították. Sietett hát magát kimagyarázni, kivált ismerősök, ügyfelek és a hazai nagyobb közönség előtt, de igyekezett nehéz helyzetében megértetni magát avval is, kitől hivatalát, mellé egy nagy ember bizodalma nyerte volt, a ki megérdemlé, hogy vele játékot ne üzzön, irányában kétszínűséget ne tanusítson. De úgy tetszik, a maga nézeteivel,

helyzetével is igyekezett tiszta fölfogáshoz jutni, az ellenmondás zavarát kikerülni.

A Swietenhez írt levél, mely a *Beszéd* kísérője volt, röviden ezeket mondja. Kerülem lakosai a normalis iskolák iránt támadott idegenkedések okául két pontot említenek: elsőt, hogy a Felbiger-féle módszerkönyvben megszabott tanításmód nem elég philosophilag van megállapítva, másodikat, hogy az ily iskolákban a német nyelv elterjesztése a magyar nyelv teljes elnyomásának árán vétetett czélba. Eszközökről gondolkoztam, melyek által ez ellenvetések megczáfoltassanak, honosaim tévedésekről meggyőztessenek és beléjük intézetünk iránt több bizodalmat öntsünk. Erre kedvező alkalom mutatkozott most, midőn kerületünkben az újonnan kinevezett iskola-látogatókat hivatalokba beállítottuk és nekik új szabályokat adtunk. Így jött létre ez a kis dolgozat, melyet, mint-hogy nyilvánosan olvastam föl, mind azon hibák mellett is, melyek benne a nekem idegen (német) nyelv ellen ejtődtek, beszédnek merék nevezni, magyarul és németül kinyomatni és elosztogatni megyei és kincstári tisztek, birtokosok, községi előljárók, helyi iskolai felügyelők és tanítók közt. Ez annyival szükségesebbnek látszott, mivel Abauj vármegye gyűlésén nyilvánosan fölszólítottak, hogy valljam be, hogy ez a mi intézményünk veszedelmes; e mellett egy fölíratban, melyet ugyanez a gyűlés Ő Felségehez intézett, ugyan ez intézet eltörlését kéri. Ezután nem sokkal, mert ez a beszéd már az országgyűlés alatt ki volt nyomva, két nyilvános lapban bírálata jelent meg s ezek az én hazafiságomat és intézkedéseimet méltatták ugyan, de némely más iskola-inspektorok eljárását, sőt magát a dolgot is úgy elítélték, hogy azok, a kik csak a recenziókat és nem az én beszédemet is olvasták, azt fogják hinni, hogy a mit én mondok, nem a nemzeti iskolák inspektora, hanem a magyar irodalom ismert barátja mondja. Így történt, hogy Péczely és egy másik egyén egy tudományos újságban az én patriotaságomat dicsérték, de más nemzeti iskolai inspektorok intézkedései ellen, kik még a magyar orthographiát is száműzték az iskolákból panaszt emeltek, — tehát az én szavaimat nem mint nyilvános tisztviselő művét, hanem mint a magyar irodalom barátját tekintik... Örülök, hogy czéломat, hogy Excellentiád jótékony szándéka iránt nagyobb bizodalmat gerjeszszek, nem egészen vétettem el...

Hogy oly szakra vagyok alkalmazva, melyet nem úgy szolgállok, mint béres szolgálja, Excellentiád kegyéből van. Hogy díjamat sokan irigylík, az is. Minden reményem teljesedett, sőt felül van haladva s kívánni valóm nem marad más, csak az, hogy fáradozásaim következtében Excellentiád belássa, mily nagyra tudom becsülni azt, hogy védelme alatt szolgálatot tehetek annak az államnak, melynek kebeléből származom és a józan észnek, mely itt is segítségre szorúl (lehúzva ez: «mely itt oly segítségre szorúl, a milyénre alig valahol»). A jótételnek már önmagában is jutalmazó érzésén kívül nem ismerék nagyobb jutalmát, mint azt, hogy Excellentiád kegyeinek jeleivel dicsekedhetem.

Lelkiismeretét így tudta megnyugtatni. A magyar nyelvet soha semmi tekintetben nem akarta mellőzni. Az általa készített *Utasításban*, melyről szólánk, mely utolsó előtti évére esik, mely talán nagyobb részt csak is óhajítás maradt és terv, határozottan kívánja, hogy az iskola-látogató valódi magyar (vagy magyarországi?) legyen. Hogy ez a szó mit jelent, nem tudjuk világosan. Hihető, nem született magyart, magyar anyanyelvűt, inkább csak belföldit ért. Mert, hogy Ungar nem kizárólag amolyat jelentett s nem csak utóbb a nemzetiségi mozgalmak idején, hanem már akkor is, biztosan állíthatjuk. Hogy ő magyar születésűt értett, több okból gondolhatni. A belföldi vagy Ungar nevezet, mikor még szláv vagy oláh értelmi osztály nem volt, szláv és oláh nyelv a német ellenében szóba nem jött, csak magyart jelenthetett. Továbbá Kazinczy hivatkozik itt (a *Beszédben*) egy magyar közmondásra, ilyen formán: a magyar «földi» (Landsmann) több bizodalommal van a bel- mint a külföldiek, vagy magyar, mint nem-magyar iránt. «Állításomat mentse ki a közmondás: «csak német». A közmondást nem ismerem, de a németre vagy idegenre kedvező értelmű nem lehet, inkább sértő...

A német nyelvet Swietennel szemben magára nézve idegennek mondja és elnézést kér abban ejtett hibáiért; végül is csak oda jut, hogy annak tudását hasznosnak mondja és nem ajánlja annyira, hogy miatta mellőztessék az, melynek maga is tevékeny híve volt, melynek hogy országos keletet, önálló műveltséget és életet kívánt, sokszor erélyesen megbizonyította. Hibája csak az, hogy a népet, a műveletlen, vagy magas műveltségre nem jutható osztályokat nem vette tekin-

tetbe. Ezért mondja: «Tudni jónak mindent hasznos és a ki rossz akar lenni, rossz lesz, ha csak magyarul tud is. Vannak rá példáink.» Voltak utóbb is, a nemzet hasonlóan vagy még inkább válságos helyzetében, ennek a kérdésnek újabb és még kényesebb tárgyalása korában! Sőt lehetnek ma is. De ha a felső osztályok érintkezéseinek, sőt családi életének közlőnyévé idegen nyelv lesz, a mi másképp azt teszi, hogy bizonyos nyilvános szerepléseken kívül más minden körben a kedély, az érzések, a gondolatok tolmácsául az idegen nyelv szolgál, más lejtésű hangoztatásával, hangsúlyával, szókötésével stb.: a beszélő műveltek egész szellemi volta, az anyai nyelv minden sajátága, legsajátabb szólásai, kedélynyilatkozásai az idegekkel pótoltnak, vagy azokkal vegyülnek, a nemzet színjavanak nyelvérzése eltompul, megromlik, beszéde oly korcs és torzított lesz, a milyeket gyakran lehetett főispánoktól és országnagyoktól, a magyar nép idegen lelkű uraitól hallani, a melyekkel rendkívüli kárt is tettek volna, ha szerencsére a középosztály lelkétől vezetett írók föl nem ébrednek és egész erővel munkába nem állnak a nyelv conserválása, művelése terén. A kik közt első és legérdemesebb maga Kazinczy volt: a művelendő alany hű óvója, a nemesítés, beoltások merész munkása.

Az idegen művelt nyelvnek, mint a nemzeti cultura eszközének, helye van és szüksége a felsőbb eszmék sáfárainál, a társadalom tudományos és művészeti tényezőinél: alatt semmi. Kazinczy ezt nem tudta egész mivoltában megérteni; így tévedt meg. Rómára hivatkozott — önmaga ellen, hol az utolsó időkben közmondás volt: minél jobb görög, annál rosszabb római vagy az ő kifejezése szerint: «ki minél jobban tud görögül, annál semmire valóbb». Ezt ő idézi és czáfolja is, bár fennyeden. Mi pedig azt hiszszük, hogy nem szerette volna se ő, se más jobb emberünk, ha nálunk is Cæsar görög oratiókat mond a Capitoliumon, és híres görög szónok nevét nyeri el; ha híres görög rhétorok, nevelők tanítják vala az előkelő családok fiait nemzeti államférfiakká és ráadásul még megtanítják a görög sophistikára és Athen divatos bűneire; ha græculusok árasztják el, mint Rómát, mindenfelé frivolsággal, a művészi beszéd lenociniumaival a mi szegény hazánkat, mely a felsőbb körökben már előbb is oly nagy hajlammal bírt a belső megromlásra és elkoreszosodásra.

Ez a kettő küzdött egymással: egyfelől az európai művelődés, másfelől a nemzetiség, nemzeti nyelv és élet érdeke. Az a felsőbb műveltség fontos érdek; de ezt nem egy idegen nemzet talán humanus szellemének nyelve által, nyelvével együtt való átvétele, hanem a nemesebb, emberiesebb érzéseknek, ízlésnek és eszmének a felsőbb körökbe átjuttatása, onnan az alantibb körökbe a magunk nyelve által átszivárogatása és elterjesztése, a nemesebb szellemnek ily módon való beoltása által érhetni el. A nemzetet az általán emberinek fölföldözni nem szabad. Az emberies vagy magasabb képzettségnek a nemzetiben kell meggyökeredzeni, a nyelvre, szokásokra és gondolkodásmódra úgy hatni, hogy ezek amaz által nemesítve alakíttassanak. A nemzetiestől ő sem szakadt el voltaképp soha; a mennyiben eltávozott tőle, idejében visszatért hozzá. Tanult idegen nyelveket és szerzőket, szép formáikért, nagy gondolataikért, hogy ezeket átvehesse. Úgy vélte, hogy «magyarul csak az írhat szépen, a kinek írásán az idegenek szépségei átsugárzanak». (*Pály. Eml.* 244.) (De úgy véljük csak ha azon szépségek a hazaiakat el nem nyomják, be nem árnyékolják, gyökereiket nem pusztítják.) Ezt több helyen többképen kifejezi, mindannyiszor vétkes túlságba esve, mikor a solœicizálást pártolja, sőt ajánlja. Másfelől pedig *Orpheusa* II. darabjában ad egy értekezést a magyar nyelvnek a köz dolgok folytatásában való használatáról és e mellett elég nyomosan okoskodik. Ez által lehetünk, mondja, önálló nemzet, ez által terjedhet el a művelődés nemzeti szellemben, mint Németországban is, miután a latin és francia nyelvtől megszabadult. Tehát a felsőbb iskolákban magyarul kell tanítani; van is magyar tudós elég. Egyéb nehézségek is elháríthatók. (*Lev.* II. 45—57.) Még ekkor pedig, mikor így szól, a józsefi rendszer és eszmék szolgálatában volt. Utolsó években, úgy látszik, maga a rendszer nagy alkotója, József is kezdett a magyar nyelvre nézve gondolkozni esni; legalább egy lépése erre mutat. Már 1789-ben némely rendeletének, melyet szokás szerint németül adott ki, értelmezésül nem latin, hanem magyar szöveget nyomtatott melléje.

Élete vége felé, visszatekintve a múltakra, Kazinczy is vádlódik és védi magát. Önbírálat alá vevén magát, ez ügyben tett eljárását, egyéb élményeivel és tetteivel, így szól: «Vádlának s még a jók is, hogy feledém kötelességemet a hazához,

midőn azon nyelv tanulását sürgetém, mely előlni készült a miénket. S vádoljak-e atyát, ki gyermekeivel német nyelvet tanultat, mert látja, hogy arra szükség van? Nem értém vádlóimat, de nem hiszem, hogy annak nézhessenek, ki hideg volt valaha a nemzet nyelvéhez.» Vádolhatni igenis; de csak poetai következetlenséggel.

Egy gyarlósága volt még mely sokak előtt érthetetlenne tette s többeknek megrovását vonta reá. Ez volt a német szó-lások, szokások és öltözet egy időbeli kedvelése. Már korán két jeles ember rója meg azért, hogy németesen, sőt túlzó németesen öltözik. Egyik megrovója báró Orczy L. volt, a kor legjobb magyarjai s legköltőibb lelkű hazafiai egyike. Ő maga elmondja a derék öreg intő szavait. A másik Trsztyánky bécsi tisztviselő, derék szabadelvű morvaországi születésű férfi. Ennek különösen az tetszett vissza Kazinczy német úrfias öltözetén, a mit már nem is épen ifjúsága kezdetén viselt, hogy az iskolák direktora öltözik így, ezért sóhajtott föl így: mi lesz a nevelésből, ha az iskolák kormányára ilyenek állanak (*Pály. Eml.* 101.). Ő maga is restelve mondja el a dolgot, «mivel példát adott a magyarság megtagadására» (Cserei-hez 1806 decz. 21.) s valóban röstelhető is. De a divat hatalma nagy volt és annak engedtek nem csak az ifjú magyar nemes, nemesak Bécs illuminatus férfiai, hanem már előbb Hollandia, Németország nagy tudósai is. De a dolog botránkoztatónak látszik ma is, akármily sokan megestek is benne akkor és utóbbi időkben. Botrányos ez esetben mégis, hogy a katonaság és előkelők, férfiak és nők esztelen szeszélye, az erős szellemek gyöngeségét is úgy meg tudta hódítani, hogy még az sem irtózott ilyes alakoskodástól, a ki magáról (1788.) írja, hogy «csaknem a szenvedhetetlenségig, csaknem a más nemzetek megbántásáig kevélykedik abban, hogy magyar». (*Level.* I. 191., u. o. 163.)

IX.

Az iskolák újabb rendezése egyfelől a vallásos nézeteken alapult, a vallásos vagy egyházi rokon- és ellenszenveket érintette, ezeket izgatva föl. Így volt ez már Mária Terézia alatt, mint némely szerzetes rend eltörlése, némely fő tanintézetek-

ből a jezsuiták s más egyháziak kirekesztése s több más körülmény tanúsítja. De így lett kivált II. József idejében, kinek közösiségi tervét, főkép vallásos vagy inkább egyházi okokból ellenezték. És ellenezte a különböző, sőt ellentétes irányt követő két nagy felekezet egyaránt, részint azonos érdekből a vallás fölforgatásától félve, részint egymás hatásától tartva.

Ez a küzdés nem oly egyenesen illette Kazinczyt, mint a nyelv ügyében folyt vita, vagy némely más titkos gyanakodás keserősége, de mégis érdekelte, mert ez is a főelvekből folyt, melyek neki kedvesek voltak, melyek miatt az iskolák ügyét magáévá tette s egész erővel szolgálni akarta. Ez is olyan tárgy volt, a vallásos szabadelvűség, melylyel ifjú korától fogva sokat bibelődött, melylyel lelke el volt telve, mely nélkül alig tud csak valamедdig is meglenni.

Az iskolák rendezése ügyében, ily érdekből folyt vita már Mária Terézia alatt. Voltakép akkor kezdődött. Az első Swieten (+ 1772) által kezdett rendezkedés, az egyetemi, orvosi facultas és több más ügyek közt a könyv-censura stb. dolgán kívül átterjedt a középiskolák szabályozására, még pedig általában minden ilyen intézetre, tehát a protestans iskolák rendezésére, tanításmódjára s nevelésére. *)

A dologról értesült és iránta érdeklődni kezdett majd utóbb irodalmi úton is fölszólalt Bessenyei György, a bécsi gardista s magyar író, kevés tudományos alapú, de bölcselet kedvelő, az új idők modern nézeteivel ismerős, az újkor érdekei mellett a különösebben hazai és hitfelekezeti érdekeket könnyen mellőző ember. Kazinczy szigorún ítél róla, mond-

*) Mellékesen megjegyezve, a német nyelv tanításának kiterjesztésére is. Több adatból láthatjuk ezt. Némely német nyelvten szerzője hálálkodva említi ezt műve előszavában. Így többek közt Nagy György erdélyi tudós 1775-ben kiadott latin nyelvű német grammatikájában így hálálkodik: . . . Aug. Imperatrix Regina . . . inde a primo Regiminis exordio . . . indefessa materna cura ad hoc intenta fuit ut in Hungariæ Regno et Magno Principatu Transsylvaniæ . . . propagatio etiam lingvæ germanicæ majus sumeret incrementum. E végre — folytatja — minden iskolában taníttatni rendelte, de kivált Kolozsváron új egyetemet alapítva stb. Magok a nemzet jelesei is hajlandók több nyelvet tanulni, több nyelvből fordítgatni, mint a latin nyelv tudásában sincs párja a nemzetek közt. A helytartó tanács 1774 június 20-diki rendeletéről, lásd *Kazinczy Level.* IV. 55.

ván: «tudomány nélkül affectálta a legsublimisabb philosophiát és dagály lett» (így) *Lev.* I. 397. l. Ugyancsak Kazinczytól tudjuk, hogy egy Gráczné nevű udvari asszony által, ki őt a királyné előtt színlelt megtérítés ürügye alatt tartá hálójában, kivel a királyné tudta nélkül tartotta fönn szerelmi viszonyát, az udvarban mindennapos volt. Így megtudta az iskolák iránti szándékokat, azokat, követett philosophiai elveinél fogva helyeselte s hihető szeretőjének s általa a királynénak kedvéért, de meggyőződésből is, feleinek ajánlani, sőt rájuk tolni igyekezett. Ily okból már 1773-ban írt Szilágyi Sámuel, debreczeni superintendensnek, figyelmeztette a dologra s az ebben főnforogható protestáns érdekekre. Ő a dologról, mint az udvarban forgó, sokképen értesülhető testőr biztos tudomást szerezhett. Említi, hogy a királyné előtt e dologban nyilatkozott is, a királyné és kormánya nyilatkozatai őtet megnyugtatták. Tanácsolja, hogy a felsőbb intézkedésekben nyugodjanak meg ők is. Ez a nézete természetes. Oly álláspontja volt, mint Kazinczynak: nem a nemzeti kegyelet, nem a felekezeti tanok és elvek föntartása, hanem az európai színvonalra emelkedés és határozottan szabadelvű előrehaladás volt a fődolog. Megnyeri nézeteinek nagyrészt Beleznay tábornokot, a protestánsok egyik legnagyobb és legmegbízottabb emberét. Ez még amaz évben tanácskozást tart birtokán, Bugyiban, hol Bessenyeit a református egyházkerületek ügyvivőjöknek fogadják. De Bessenyeinek és az iskolák kormány terve szerint való rendezésének hatalmas ellenei támadnak. Többek közt a dunamellékiek közül Véghelius János, Debreczen részéről főkép Domokos Lajos, Debreczennek egy ideig főtitisztviselője, majd Bihar megye országgyűlési követe és alispánja, Kazinczy szerint colossalis ember. Így midőn (1774) a rendező intézkedés kiadatik és majd (1776.) a helytartó-tanács az iskolákat rendezvén, kerületi direktorokká csupán római katolikus embereket rendel minden vallású iskolák fölébe, egész erővel tör ki az ellenszegülés és féltékenység a különben is egyházilag sokképen zaklatott, titkos és nyilvános térítések által fogyasztott protestáns felek részéről. Előbb is ellene szegülnek az udvarhoz közel álló, annak kötelékében élő ügyvivőnek, ki egymaga vinné az ügyet az egyházi testületek és superintendensek helyében, kik az illető hitfelekezetnek szabadon választott és egyedül jogos képviselői, egyedül illetékes meg-

hatalmazottjai. Bessenyeitől a bizalmat megvonják, Beleznayt tőle elvonni igyekeznek; és ez sikerül is. Utóbb (1777) pedig ellene a gyűlölség még erősebben kitör. Egy gyűlésen gróf Teleki József megsérti, erre Bessenyei gúnyos verseket ír ellene, mely verseket amaz folyamodása kíséretében a királyné elébe terjeszt. Bessenyei kénytelen a reformáltak ügyvivőségét oda hagyni, ügyöktől további gondjait megvonni. Azonban a dolog haladt előbb, a *Ratio educationis* a protestáns iskolákra ki van terjesztve; Bessenyei győzött, hű is maradt az államhoz és az udvarban kedves. Annak intézkedéseit a tudomány és művelődés érdekében valóknak hitte. És ez csak azért csodálható, mert lehetetlen volt az életben, ha ugyan erről a bécsi testőr egészen meg nem feledkezett, a vallásos érintkezésekben a protestánsok sérelmeit be nem látni, sőt minden lépten nem szemlélni. Ez utóbb József idejében nem volt így.

Az iskola-ügy felől való nézetét mondta ki *Magyarság* című munkájában végül (1778.); «a régi módhoz ne ragaszkodjunk. mert ez annyi, mint a tudatlanságot sóhajtani. Csak nekünk is jobb lesz hát a nagy világ után menni. Legyen új tanulás módja; fogadjuk el.»

Ily irányának, talán e szavainak lett következése, hogy (1779.) felei a gyűlésökből kitiltották és így magoktól végkép elidegenítették. Még ugyanazon évben római katolikus hitre tért. A kitiltás június, az áttérés Mária Terézia nagy örömére, már augusztus hóban megtörtént. És ezzel a maga erkölcsi értékéről, kivált állítólagos philosophus voltáról, igen gyarló bizonyosságot tett.

A protestánsok egyesült erővel csak 1780-ban tették meg fölterjesztésüket.

Íme az iskola-rendezés első kora, az a fölött való küzdek első szakasza. A második ezután következik. Ebben is egy philosophiát kedvelő magyar költő szerepelt, ha nem oly nagyban is. Inkább félreérthetetlen jóakarattal, némi ábrándokkal, a valódi szabadság érdekei olykori mellőzésével. Csalódva, tévedezve ez is, de úgy, hogy erkölcsileg meg nem róható, magát, elveit, feleinek fő érdekeit meg nem tagadja soha. Küzd a kötelességek összeütközésének zavarában, de meg tudja különböztetni a lelkiismerettel megegyező utat és irányt, s ebben az irányban haladva, kihatól a zavarból, lelke épségében.

A II. József idejében újra kezdett iskola-rendezés az előbbieik alapján 1784 óta folytatódva, sietve, a liberalis nézeteket a régi nemzeti érdekekkel és felekezeti jogokkal nem egyeztetve, sokszor kíméletlenül és zaklatva. Ez által mindenik felekezetet egyenlő mértékben fölingerelte, főkép az által, hogy a népiskolákat is közöseké akarta tenni s másfelől az által, hogy a német nyelvet a népiskolákban is tanítás tárgyává tette.

A közös iskolákat úgy tekintették a protestánsok, mint eszközt a térítésre, kivált oly helyeken, hol ők voltak kisebbségben. Nem is ok nélkül. Mert ha a felsőbb rendeletekből, királyi leiratokból tudták is, hogy maga a fejedelem vagy főtanácsosai, mint Swieten, egyet sem térítenének ki, de hogy a Mária Terézia korából átmaradt, annak szellemével telt papok és világiak, arra a célra ezt az újabb intézkedést is fölhasználják, ezt bizonyynyal föltehették. A római katolikus rész pedig, mely Mária Terézia korában és az ő iskolai intézkedései irányában, a királynő más érdemeiért, elég nyugodtan maradt, most már méltán ijedt meg attól, hogy közös intézetben neveltessenek gyermekei, mi több, együtt imádkozzanak azokkal, kikkel még közös haló földben, közös túlvilági hazában sem lehet találkozniok . . .

Féltek ők, féltek ő tőlök. Annyival inkább, mivel tapasztalás tanúsította, hogy az egyházi és világi hatalmasok a fejedelem rendelkezéseit tudták a magok céljaira elferdíteni, vagy annak sorai közt azt olvasni, a mit akartak. Így történt például Nagy-Váradon, hol Keresztési szerint, a püspök s a vele egyetértő urak az iskolák ügyében sok mesterkedéssel éltek, sok méltatlanságot tettek.

Alig óhajtotta ezt valaki, legtöbben rettegtek. A hol erősebbnek érezték magokat, lelkesen ellene szegültek a protestáns testületek. Így történt, hogy Debreczenben a közösítés meghonosításának, ismételt erőyes föllépés ellenére, sikeresen útját állották. Halasztgattak, tanácskoztak, folyamodtak, a passiv ellenállás fogásait vették elő, mint épen az egri püspök; midőn egyéb nem használt, bibliai példákra hivatkozva, általános könyörgést, bűjtőt rendeltek a vallás s egyház ellenségei ellen. (Keresztési *Krónika* 393. l.)

Fölirataiknak az udvarnál néha ellenök állottak; szelíden, de komolyan. II. Józseftől és embereitől, miután a csá-

szár ebben az ügyben senkit sem büntetett, nem is kényszerített, mert teljes meggyőződéssel adta ki rendeleteit a felől, hogy jót akar velök és azok hasznosak, alig várhatott volna valaki olyan eljárást, a milyen egy esetről följegyeztetett. Az egyházkerület folyamodásával Nagy Sámuel, a református kerületek agense, megjelenik először a császár előtt, hogy személyesen neki adja át a debreczeni representatiót, melyet magával vitt, mely a norma be nem vehetése ügyében kelt. A fejedelem nem fogadta el, mondván, hogy a reformátusok a magok javát sem tudják. Az agens ezután Swietenhez ment s ott hasonló szerencsével járt: azaz elutasított. Csak nagy nehezen tudta utóbb a kancellárián átadni. Erre királyi resolutio érkezett le, mely hivatkozik az 1785 augusztus 31-dikén kiadott rendeletre, melyben biztosítva vannak a protestánsok minden előbbi iskolái; kimondatik, hogy a melyekkel bírnak, azok nekik birtokukban hagyatnak; a közösítés nem erőszakkal, hanem a minden oldalról való hasznosságról meggyőzés által eszközöltetik és az egésznek főkép az a célja, hogy a hol iskolák nincsenek, vagy nem jók vannak, ott jó iskolákat állítson az állam vagy közönség. Úgy látszik, a fejedelem nem könnyen tehetette föl, hogy a protestánsok meghátráljanak más vallásfelekezet előtt, vagy jogosan félhessenek a fölhasználtatástól és elnyomatástól; tehát aligha ismerte jól akár a római katolikus rész, akár a protestánsság erkölcsi és tudományos értékét, támadó és védő képességét. Rosszakarátát egyik fél irányában sem lehet föltennünk.

Általánosnak mondhatjuk azt az idegenséget vagy tartózkodást, melyet ez ügyben a protestánsok tanúsítanak. Csak a szabadelvűségben a legszélsőbb vonalig haladottak, költői vagy bölcselő lélektől annyira elragadottak, hogy a múlt idők adatairól is megfeledkeztek, a jelen érdekeit is mellőzni tudták, csak ezek feledheték e helyzet és a jövőendő kétes voltát. Ezért kezdettől fogva zúgolódtak a Duna, mint a Tisza mellékein a norma ellen, melyet néhol sikeresen terjesztettek, sőt meg is alapítottak. Boszankodtak Miskolczra és gyöngye öreg főpapjára, mint említettük. Gyanús dolognak tartották s nem igen fogadták el azt az ígéretet a kormány részéről, hogy a pataki és debreczeni iskoláknak a római katolikus iskolákkal egyenjogúságot, mindenben azok rangjára emeltetést reménylhetnek. (*Level. I.* 284. 308.) Ugyanez volt ígérve az ágostaiak

Késmárkon és Eperjesen levő tanintézeteinek is. Idegenkedtek a normától azok is, bár ők a német nyelvre nézve nagy előnyben voltak, legalább veszélyben kevésbé. Kitetszik ez a szepesi községek iskola-ügyéről szóló adatokból. Kitetszik a már említett Klaniczay János felügyelő értesítéséből, ki Besztercebányáról 1789 áprilisban írja: Az evangélikus papok épen úgy tesznek, mint amazok. «Az itteni superintendens és paptársai még kevesebb ügyességgel teszik az ellenszegülést. A norma úgy vélik, veszedelmesebb, mint a jezsuiták voltak; engem (Klaniczay) alig tartanak keresztyénnek. (Tehát a keresztyéniséget is féltették.) Az oktatáshoz többnyire nem tudnak, nem is akarnak tudni. Félő azért, hogy a fejedelem nekünk hátat fordít és a római katolikusok kiképzésére fordít minden gondot. Ekkor jaj nekünk! Kirekedünk a hivatalokból.» (Tehát az iskolák a tisztviselők veteményes kertjei! Az iskolák rendezésében főnforgott ez az indok más időkben is. Hová vezethetne ez?)

De gyűlölték ezt a rendszert a római katolikus papok és buzgó világiak, egy szóval ez az egyház is. Már régebben harczban állottak József elveivel, intézkedéseivel, a szellemmel, mely az ő korában az életben és iskolában meghonosodott. Egyetmást csak azért engedtek el Mária Teréziának is, mert, a mint történetírók mondják, személyes meggyőződését tagadta meg vagy áldozta föl az állam érdekeinek; ezért egyezett az egyháziak jogai és vagyonuk megrövidítésébe; de más oldalról igyekezett például térítés által pótolni azt, a mit amúgy romlani, károsodni engedett. Most 1780 óta erősen, bár csendesesen folyt a harcz az újítók és régiségesek s aztán az egyházi érdekek és az állami kormányzat tervei között. Mert minden nagy kérdés szóban forgott, minden gyökeres újítás; még olyan is, mely a külföldön alig volt szóban, itt tervbe vétetett s a legkényesebb érdekeket néha mohósággal sértették. A fölingerült lelkek forrongottak, boszújokat titkon forralták, érlelték, míg néha épen a fejedelem által adott szabadsággal élve, legalább irodalmi téren kifakasztották. Így, midőn a jó hazafi, jó katolikus Horányi Eleknek szemére vetik, mert jó szívből-e vagy tévedésből a szegény protestáns papról Serpiliusról azt találja mondani (*Memoria hungarorum*), hogy «terrestria coelestibus commutavit» s ezért a hallgatólag illyfélre megbízott darabont Szeicz Leó Máriától keményen elveretik, valamint azért is,

mert szegedi Kis István reformatorról, „szörnyű vétket követve el, azt merte írni: «veritatem evangelicam plebi annunciat». (Szeicz, *Igaz Magyar.*) Így tiltotta el a budai censor 1793 Gabelhofernek Ráday Gedeon fölött mondott beszédét, mivel «protestanti nullum signum poenitentiae danti aeternam beatitudinem congratulatur». Horányi művét II. József ellen, Ányos versét, Dugonics regényét már említettük. De föl tudták használni a fejedelem szelíd eljárását is. A felügyelők más felekezetek vallásos ügyeibe avatkoztak. (Marczali *II. József*, II. 308.) A philosophiának szabadságot nyervén, azt a magok szellemében használják föl, gondolhatni: maga a philosophia szabadsága ellen. (U. o.)

Nekik a Josefinismus alapelvével van bajok, ez elvvel harczoltak utóbb és maig is. E szerint iskolákat állítani, az egyház joga. Úgy szintén annak jogkörébe esik azok igazgatása, rendezése, belső vagy tudományos működésének megszabása és ellenőrzése is. Az egyháznak saját célja van; erre joga van fölhasználni mindent, az államot és a társadalmat is. Ezért küzdenie kell életre-halálra. De az egyház időnként türelmes; tud némán várni, ha kell, és alkalmazkodni; tudja, hogy a ki tűr, az uralkodik. Semmi nagy mozgalom vagy izgatottság az egyház részéről; csak alattomban, bizalmas körben, a templomi magányban, sokszor a szokott kétértelműséggel, ügyes célzásokkal. Csak egy-két főpap, például Eszterházy Károly, harczol, mintha nem is harczolna. Ő különben az egyház egyik legtekintélyesebb, legáldozatosabb tagja, több ügyben a papi kar vezetője és szószólója, kivált az 1790-diki országgyűlésen. Majd Batthyány József primás, kinek fogásáról Vay ellen már szólottunk, de a kiről még sokat szólhatnánk. És van még egy harczosuk, olyan, a ki talán legtöbbet hatott, szabad szájú, a hazában széjjel látó, harczos barát; az eszközben nem válogató, csak hogy zajt csinálhasson és riadozhasson. Már említettük ezt is. Ez Szeicz Leo Mária, az ismeretes egri minorita, a magyar Abraham a Sancta Clara, sokkal csekélyebb elmével és igen csekély humorral és esetlenebb modorral. Ez harczol derekasan *Igaz Magyarja* négy kötetében s több művében dühöngve az Aufklärung, aufkléristák, aufklärungsfantastok, mentsenléb emberei s több mások ellen, s támadva «Kazintzi uramat», Hoffmann, Koppi, Kovachich («Kalapatsits»), Sonnenfels, Trenk, Batthyány Alajos, Gabel-

hofer, Vitila stb. ekkori szereplőket, nem kimélve sokszor tulajdon elveit sem, ha gondolkodásokban el mertek térni ő tőle és feleitől. Dühöngésében annyira megy, hogy a bécsi censura nem bocsátja művét sajtó alá, sőt egyet az egri is elutasít. Kazinczy kevésbe veszi támadásait. Egy helyen a leveleiben elismeri annak magyarsága erélyét és őszinteségét. (Gondoljuk azonban, hogy a magyarság és őszinteség egy rágalmazót sem menthet ki.) Másutt föl sem vevőleg, mintegy végső megállapodással mondja róla: az a vigasztalásom, hogy azok közé tarthatom, kik az ily Leo-forma uraknak nem tetszenek. (*Lev. II. 152.*) Ismét egy helyen egész mivoltában véve «honestus scurrá»-nak nevezi, kit egyébiránt Katona István, a történetíró pap, ingerelt piszkolódásokra (I. 512. uo.). Bármint mérsékli magát, mégis csak költött hozzá egy gúnyos verset, mely töredék maradt (*Level. II. 113.*), mely fegyvert maga a buzgó pap is használt, például midőn egy pap ellen gúnyos verset írt s avval, Kazinczy szerint, magát csúffá tette. (*Level. II. 152.*)

József halála után csak alig némi idővel fölszabadult mindenfelé a szenvedélyek és az érdekek harcza, a reactio türelmetlensége. Mily vitatkozások fordultak elő megyei közgyűléseken, mily kitörések itt-ott, még szent helyen és csekély fontosságú dolgokért is, arra itt csak egy-két példát hozhatunk föl, Kazinczy egy-két leveléből. Így 1793 augusztus 27-dikéről írja, hogy Abaujmegye gyűlésén Vitéz Imre, a kassai normalis iskola direktora, régibb idő embere, de az új kormány szolgálatában, panaszló iratot adott be arról, hogy Fekete nevű magyar káplán a maga katechetica prédikációjában, melyen az iskolai ifjúsággal Vitéz is jelen volt, többek közt ezeket mondotta: «a ti iskolai előjáróitok mindnyájan hunczfutok, akasztófára, útczasöprésre valók stb.» Hogyan folyt le a tárgyalás, igen érdekes korrajzban olvasható (*Level. II. 313—315.*). És általában milyen vallásos rajongás, türelmetlenség uralkodott az utóbbi, jelesen a negyvenes évekig megyéken is, hol mint az országgyűléseken a liberalis irány nem nyomathatott el, sokszor találjuk e testületek jegyzőkönyveiben bizonyosságát. Mondhatni, hogy a vallásos viszonyok a legmérgeesebb tanácskozások leggyakoribb tárgyai voltak (*Level. III, 409., 410. stb.*)

Kazinczy, a hol tehetette, helyt állott ez években is. Fog-sága után is valahányszor mint nemes úr jogával élve a megyei gyűlésben megjelent, a tanácskozásban részt vett. Bátran

szól, s ha síma akar is lenni, fölveit meg nem tagadja. Néha észreveszi magát, ha a titkos rendőrség korában kissé tovább akart a tanácsosnál lépni; de se ifjúkori elveit, se utóbbi szabad szavait, tudtomra sehol meg nem tagadja. Kitünteti szabadelvűségét — mint mondók — a nevelés, tanítás ügyében is. Felekezetiiséget nem ismer; felül áll a felekezetek megkülönböztető tantételein; a keresztyénség és philosophia legfőbb tételeit melegen vallja és hirdeti. Határozottan kifejzi nézeteit, bár szelíden, szintűgy Döme, Guzmics, mint a patakiak s debreczeniek ellenében. Bátorságát nem csak emlegeti, hanem utóbbi élete küzdéseiben igazolja. Elveiben kitartó. A kicsinységekre nézve engedékeny, kiegyező, a fő elvekre nézve mindig ugyanaz.

A József korának szelleme rövid idő alatt eltemettetik. Az iskola ügye az előbbi kezekbe visszakerül. A gondolkozók, hazafiak, államférfiak ki-kitörnek, az állam hajóját kissé előre lendítik, de többnyire a küzdésben megtörnek, a kénytelenségnek meghódnak vagy kiegyeznek. A közös iskolákról többé nincs szó nyolczvan évig. A közös imákról, templomokról (talán temetőkről is?) többé soha!

Mindez még mindig korán van — most, száz év múlva is. A vallástalanságban pedig és erkölcsi erőtlenségben eléggé egyesek és eléggé előre haladtak vagyunk!

IMRE SÁNDOR.

A NEMZETI ELEM GYMNASIUMAINK TANTERVÉBEN ÉS UTASÍTÁSAIBAN.

Első közlemény.

«Quo usque tandem . . .» A türelmetlenség e fölkiáltása oly fölíratú értekezéssel szemben, mint a jelenlegi, nagyon érthető volna. Az utolsó hónapokban gyűléseken, értekezleteken, szak- és napilapok hasábjain e tárgy, a középiskolai oktatás nemzeti eleme körül forgott a szó, és már-már más közoktatásügyi napi kérdések felé fordult a közfigyelem, midőn most e dolgozatom elkészve bízog az idevágó sok nyilatkozat hosszú sora mögött. S én mégis eléggé szerénytelen vagyok arra, hogy e tanulmányomat, vagy legalább is más olyant, mely ugyanazt, a mit vele czélzok, jobban tudná végezni, ne tartsák fölöslegesnek. Megmondom, miért nem tartom annak, illetőleg mit czélzok vele.

Mindaz a sok fölszólalás, mely e fontos ügyre nézve az utolsó hetek alatt történt, a tartalmasak ép úgy mint az üresszavúak, a radikálisok ép úgy, mint a conservatív természetűek, a hivatalos tanácskozó termeken belül elhangzottak ép úgy, mint a rajtok kívül hallatottak — reformatori törekvésöknek megfelelőleg, majdnem kizárólag csak arról beszéltek, hogy mit kell e téren a jövőben tenni, miben kell a jelen állapotokon változtatni, és még a kik a jelen állapotokat többé-kevésbbé védték, azok is legfőljebb általánosságban tették vagy pedig a jelenlegi tanterveket megelőző kedvezőtlen múlttal állították őket szembe.

Hogy hol van mostani gymnasiumi tantervünkben a nemzeti elem, hol lüktet vagy egészen a fölszínen vagy kissé mélyebben rejlő ereken a nemzeti érverés, hol vannak a jelenlegi tantervben és utasításokban azok a nemzeti sarkok,

melyeket csak a pædagogiai belátás olajával kell kissé jobban megkenni, hogy az egész gymnasiumi oktatás foroghasson, köröttük, miképen szólal meg a nemzeti szellem nemcsak a «magyar» vignettát mutató pontokban és fejezetekben, de azokban is, hol «latin», «görög», «német» vagy épen ily általánosságok «föld», «világ», «természet» a czégérek: — mindennek részletes kimutatására a jelenlegi tantervek védői közül tudtommal egy sem vállalkozott.

Pedig ennek kimutatására okvetetlenül szükségünk van. Ideje már egyszer közoktatásunk terén is, hogy azt a mink van, ne csak félretolni, hanem megbecsülni is tanuljuk, hogy ne csak reformálni, de a meglevőt használni is tudjuk, hogy ne csak folyton historiát csinálni, hanem adott historicumainkat méltányolni is akarjuk. Csak így lesz nekünk a közoktatás terén is, a mi mindeddig nem volt, s a mi a nemzeti élet minden ágában a legbecesebb: hagyományunk.

Én remélem, s ezt vizsgálataim elején kereken kimondom, hogy a jelenlegi gymnasiumi tanterv még jó időre lesz közoktatásügyünk nemes hagyománya, becses öröksége, melynek gvarapítása, kamatoztatása föladatunk, melyet eldobni vagy elpocsékolni bűn volna, de melyről pontos inventariumot fölvenni, első sorban kötelességünk.

Ily pontos inventarium készítése arról, a mi gymnasiumi tantervünkben és utasításainkban nemzeti: e tanulmányom célja.

Nem lehet szándékom itt magát e fogalmat «nemzeti» elemezni. Úgy akarom használni, mint azt közönségesen értik, és a mint az utolsó hónapok tanácskozásai és vitái alkalmával is értették. Mindazt, a mi «magyar», tehát magyar nyelv, magyar irodalom, magyar historia, magyar földismeret, magyar népismeret, magyar politika, magyar gazdaság — mindezt fogjuk tantervünk nemzeti alkotórészének vagy nemzeti anyagának nevezni. A nemzeti szellem mértékéül tantervünkben aztán e három körülmény fog szolgálhatni. Először is meg kell vizsgálni, hogy tényleg mennyit vett föl a tanterv a nemzeti anyagból, másodsor mennyire van tekintettel a «nemzeti» anyagra a nem nemzeti, azaz vagy az idegen nemzetű vagy a nemzetközi (például természettudományi) anyagnál, és végül, hogy mily viszonyba tudja helyezni a nemzetit a nem-nemzetihez.

E három szempont fog majd elválasztva, majd együttesen előttünk lenni, midőn a következőkben közelebbről megtekintjük a gymnasiumi tantervet és a reá vonatkozó, tőle elválaszthatatlan utasításokat. Óvakodni fogok erőszakos bele-magyarázásoktól, de ott a hol mégis egyes általánosabb hangzású tételeknek részletesebb interpretációjára lesz szükség, ott azt a gymnasialis praxist fogom szemmel tartani, melyet ez idő szerint egyedül ismerek tudniillik a budapesti tanárképző-intézet gyakorló főgymnasiumának praxisát. Hogy ez iskola egyébiránt objective is leginkább alkalmas arra, hogy a gymnasiumi tanterv és utasítások magyarázatának, a hol kell, alapjául szolgáljon: annak oka első sorban az, hogy e pädagogiai alkotások a gyakorló iskola praxisából nőttek ki.)*

Ezeknek előrebocsátása után hadd kezdjek tulajdonképi munkámba.

I.

Mindenekelőtt a nyelvek és irodalmak tantervét akarom szemügyre venni, első sorban természetesen a magyar nyelv és irodalomét.

Ha egyelőre a görögpótló tanfolyamra nem tekintünk, azt látjuk, hogy a magyar nyelv és irodalom óraszámra nézve a második helyet foglalja el tantervünkben (a latiné az első). Ne felejtjük el azonban, hogy a magyar nyelvet szolgálja közvetlenül valamennyi egyéb tantárgy is. (L. *A gymnasiumi tanítás terve és a reá vonatkozó utasítások*. 1889. 19. lap.**) A magyar nyelvbeli ügyesség és stilaris készség előbbrevitelére van hivatva mindenekelőtt valamennyi idegen nyelv is, a mennyiben a magyarra való fordítás, még pedig nemcsak az, mely a szöveg megértetésének szolgál, hanem egyenesen az olyan, mely tudatosan magyar stilusra nevel,

*) M. Kármán: *Muster eines rationellen Lehrplanes für Gymnasien*. Halle a. S. 1890. 48. l.

**) A következőkben, kivéve a »görögpótló« tantárgyakra vonatkozó részeket, mindig az *A gymnasiumi tanítás terve és a reá vonatkozó utasítások* 1890-iki hivatalos kiadását fogom idézni, egyszerűség kedvéért mindig csak *G. T. U.* betűket téve az illető lapszám elé.

teszi különösen a classikus nyelvek tanításának egyik fontos czélját. (*G. T. U.* 73.). Nem túlzás, ha azt mondom, hogy a mely iskola e munkát a kellő módon végzi, az az idegen nyelvű tanításnak legalább is egy negyed részét kizárólag magyar nyelvi czélok szolgálatába teszi, még pedig a magyar stilus-tanítás szempontjából lehetőleg leggyümölcsözőbb módon. Hogy a latin, görög és német grammatika és phraseologia tárgyalása minduntalan nagyot lendít a magyar grammatikának és phraseológiának tudatossá tételén, azt mondanunk sem kell. Egy igazi latin vagy német nyelvtani óra kellő methodikai eljárás mellett, minőt az *Utasítások* kívánnak (*G. T. U.* 63, 82. stb.), nem is képzelhető a magyarra való folytonos hivatkozás, a magyar nyelvismeretek folytonos erősítése, igazi alkalmazása és begyakorlása nélkül. Épen így áll a dolog a stilistikai, poétikai és rhetorikai elméleti tanulmányokra nézve is. A magyar nyelvre való hivatkozás sokkal nagyobb szerepet visz az *Utasításoknak* az idegen nyelvekre vonatkozó fejezeteiben, mintsem hogy világosan ki ne tűnjék belőlök, hogy itt nemcsak az illető nyelvek tanításához való fontos methodikai segédeszközzre gondolnak az *Utasítások*, hanem egyenesen a magyar nyelvi oktatás szolgálatába szegődtetik az idegen nyelveket, részint a magyar nyelvi oktatásbeli rendszeres igazságok levonására szükséges összehasonlítási anyagnak használva föl őket, részint pedig amaz igazságok alkalmazására és begyakorlására. (*G. T. U.* 84.)

De nemcsak az idegen nyelvek tanítását, hanem, miként már jeleztük, a többi tanszakokat is közvetlen szolgálóivá teszik az *Utasítások* a magyar nyelvi oktatásnak, sőt e fontos tárgynak «A magyar nyelvi oktatás közvetlen kapcsolata a többi tanszakokkal» címén külön paragraphust is szentelnek általános megjegyzéseikben. (*G. T. U.* 19. és 20. l.) Hogy miképen válhatik a gymnasium a tanulmányok minden terén a nemzeti stilus előkészítő iskolájává, azaz minő úton kell azzá válnia: arra nézve a legbecsesebb útmutatásokkal szolgál e paragraphus. Vajha megértenék gymnasiumainkban kellőképen e paragraphus czélzatát, különösen a realis tanszakok tanárai, úgy hogy ők is belátnák, hogy a nyelv- és stilusképzés nekik is egyik főadatuk ép úgy, mint a nyelv és irodalom tanárának, csak hogy persze a matematika, physika, a természetrajz stb. stilusára való nevelés az ő hivatásuk.

Ennyit a szó szoros értelmében vett magyar nyelvi oktatásról. Tekintsük most meg a magyar irodalmi tanítás tervét.

Csak rá kell pillantanunk a tanterv magyar irodalmi részére és azt látjuk, hogy elejétől végig, de különösen a hatodik osztályig a magyar nemzet lelke és a magyar nemzet története megismertetésének van szentelve. Historiai és népszelektológiai fokozatok szerint épül föl a nemzeti irodalom megismertetése, s csak egy-két helyen, de ott is kényszerítő okoknak engedve, elegyít a tanterv idegen elemeket a nemzeti irodalmi oktatás anyagába, azonban ez idegen elemek is nagy tapintattal, igazi nemzeti érzülettől vezetett tapintattal vannak kiszemelve. Ez idegen elemeket majd alább fogom közelebbről szemügyre venni; előbb még csak a tisztán nemzeti irodalmi anyagot akarom kissé részletesebben elemezni. Ez anyag átvezet egy kellő folytonosságot mutató sorozatban a magyarságnak csak a mondától gyéren megvilágított ősidejéből egészen modern alkotmányosságunk küszöbéig. Hunor és Magyar a mythos kódébe vesző regéjétől kezdve az Attila udvarát mesterileg jellemző Priskos Rhetoron, a magyarok bejövetelére és első kalandjaikra vonatkozó mondákat földolgozó krónikák főbb pontjain, szent István, szent Gellért legendáin, szent Lászlónak Jókaitól adott rajzán, az Árpádokra vonatkozó kisebb elbeszélő költeményeken, a tatárjárásról irt kis Szalay-féle monographián, az Anjouk korát jellemző Toldi-trilogián (az I. rész iskolai olvasmányú, a II. és III. rész az iskolában megbeszélendő házi olvasmány gyanánt), a Zsigmond, a Hunyadiak, Jagellók, Habsburgok korára vonatkozó balladákon, majd az e korokat kísérő nemzeti lyránkon, és végül századunk legkiemelkedőbb irodalmi és politikai beszédein keresztül végig vezeti a magyar irodalmi oktatás növendékeinket a nemzeti élet legjelentősebb phasisain, egyesítve, a mennyire lehet, a történeti fontosságra és tartalmasságra vonatkozó szempontot avval, mely a forma művészi tökéletességét tekinti, bár az elsőnek, a tartalmi szempontnak mindig előnyt ad az alaki fölött. (Lásd az első hat osztály magyar irodalmi oktatására vonatkozólag *G. T. U.* 3—5. l. és 20, 40, 44, 45, 47, 49, 52. l.) *) Az első hat osztállynak ezeket a legbecse-

*) Én a föntebbiekben ez *Utasítások* mellett tekintettel voltam

sebb nemzeti tartalommal bíró olvasmányait kiegészíti aztán a VII. osztályban a poetikai elmélet fonalán haladó irodalmi oktatás, melyről az *Utasítások* szintén azt kívánják, hogy «a magyar irodalom kiváló termékeinek szenteljen részletesebb tárgyalást» *G. T. U.* 53.). Végül ad a VIII. osztály rendszeres történeti áttekintést a magyar irodalomról, különös tekintettel az újabb korra. Több oldalról keveselték nemzeti szempontból a magyar irodalomtörténetnek csak egy esztendőben való tárgyalását. Nem átalom bevallani, hogy a magam részéről a gymnasiumi tanulók mostani kora és fejlettsége mellett ezt az egy évi rendszeres irodalomtörténetet is sokalлом és aligha vétek a tanterv és az *Utasítások* szerzőinek intentiói ellen, ha fölteszem, hogy ezt az egy évi rendszeres irodalomtörténetet is csak azért vették föl a gymnasiumi tanítás keretébe, mert jól tudták, hogy különben, ha nem teszik, az egyetemi tanulmányok mai berendezése mellett ifjaink (a tanárjelöltek kivételével) rendszeres irodalomtörténeti oktatásban egyáltalában nem részesülnek. Ezért, engedve ez esetben az elvek szigorúságából, azt gondolták, inkább adjunk egy éven át valaminemű, ha nem is igazi irodalomtörténetet, mintsem soha semmineműt. Mert bizony az az irodalomtörténet, melyet 16—17 éves ifjaknak, vagy a két évi irodalomtörténet-tanítás sürgetői szerint épséggel 15—16 éves ifjaknak adni lehet, semmi tekintetben nem lehet az igazi irodalomtörténet. Lehet chronologiai adatok egymásutánja, lehet egyes íróknak többé-kevésbbé bő életrajza, de nem lehet az az igazi irodalomtörténet, mely egyrészt ki bírja mutatni minden kor irodalmának helyét a nemzeti művelődés egyéb tényezőinek sorában, másrészt meg tudja értetni egy írói egyéniség fejlődését, saját egyedi életének és kora mozgató erőinek kettős hatása alatt. Pedig csak ilyen irodalomtörténetnek van magában véve becses tartalma, igazi nevelő értéke: minden egyéb legföljebb csak indexe, vagy legjobb esetben «catalogue raisonné»-ja lehet becses tartalmú egyéniségeknek vagy műveknek. A ki

még a gyakorló gymnasium praxisára, illetőleg a Kármán-Komáromy-féle olvasókönyvekre, melyek legjobban felelnek meg ez *Utasítások* intentióinak (L. M. Kármán: *Muster eines rationellen Lehrplans für Gymnasien, Sammlung pädagogischer Abhandlungen*, herausgegeben von O. Frick und H. Meier. Halle a. S., 1890. 48—58. l.)

csak egy mélyebbre ható irodalomtörténeti monographiát vagy nagyobb szabású életrajzot, például Gyulai Vörösmartyját vagy a Goethe *Wahrheit und Dichtung*jának egy könyvét ifjakkal olvastatni próbálta, az tudni fogja, hogy csak egy korba vagy egy egyéniségbe való elmélyedés illetőleg elmélyítés mily nagy munkát ad az oktatónak, sokszor tizenhat éves ifjakkal szemben majdnem leküzdhetetlenül nehéz munkát: hát hogy is lehetne velők a korok hullámozását, egymásra hatását kellően megértetni! Sok, igen sok irodalmi, de egyéb történelmi oktatásnak is elől kell járnia, míg igazán becses irodalomtörténeti oktatás követheti. Ha az irodalomtörténetet, mint többen kívánják, a jelenlegi gymnasiumnak már a VII. osztályába bevinnék, ez véleményem szerint nem történhetnék a nemzeti irodalmi oktatás nagy megkárosítása nélkül. Két évi irodalomtörténeti tanfolyamot csak kilencz éves gymnasium mellett képzelhetek valahogyan, de meglehet, hogy még akkor is oly luxus volna, mely a nemzeti írók neveinek és sorsának megismertetése árán föláldozza a nemzeti irodalom megismertetését.

Egyébiránt a kellő irodalmi oktatással, minőt az *Utasítások* követelnek, szükségképen velejár sok irodalomtörténeti okulás is. Így elég alkalmat ad irodalomtörténeti tanulságok nyújtására a *Toldi* olvasása a IV. osztályban (*G. T. U.* 47), a jelesebb íróink leveleinek olvastatása az V. osztályban (*G. T. U.* 50), az irodalmi emlékbeszédek a VI. osztályban (*G. T. U.* 52), a magyar irodalmi emlékek részletes taglalása a VII-ben (például Arany *Toldija* és Ilosvaié részletes összehasonlítása, v. ö. *G. T. U.* 47), valamint ugyanott a «nemzeti irodalmunk fejlődésében mintakül szolgált világirodalmi munkák méltatása» (*G. T. U.* 53). Mindez, mondom, elegendő alkalmat ad a jó tanárnak sok becses irodalomtörténeti anyag összehordására, melynek a VIII. osztály összefoglaló tárgyalásában nagy hasznát veszi.

A magyar irodalomtörténetnek szolgálnak egyébként, miről még alább lesz szó, a görög-római remekírók is, melyeket a gymnasium olvastat (*G. T. U.* 23).

Az előbbieken kimutattam a tisztán «magyar» elem mennyiségét, ha úgy szabad szólnom, a «magyar irodalom» tantervében és a reá vonatkozó utasításokban. Van azonban e «magyar nyelv és irodalom» alá tartozó rovatban egyes idegen

elemekről is szó, melyeket közelebbről kell megvizsgálnunk arra nézve, mennyiben igazolhatók a nemzeti szellem szempontjából és vajon nem szorítanak-e ki becses nemzeti elemeket az őket megillető helyekből. Haladjunk itt is, a meny-nyire lehet, osztályról-osztályra.

Az I. osztály magyar olvasmányának egyetlen idegen eleme: a görög mythosok. Hogy a mythos e fokra való, azt a mese, mythos, monda néppsychologiai és irodalomfejlődési összetartozása eléggé igazolja (*G. T. U.* 41), és minthogy magyar mythosaink, illetőleg az illető mythosokkal egykorú vagy csak congenialis irodalmi földolgozásaink nincsenek: mást, mint görög mythost e célra használni nem lehet. A görög mythos tárgyalását pedig másra, mint a magyar nyelvi tanításra hárítani nem lehetett, már azért sem, mert a magyar mellett a latin az egyetlen nyelv, melyet ez osztály tanterve még ismer. Hogy pedig a latin nyelvbéli oktatást, melynek a maga kezdetbeli nehézségeivel úgyis igen sok a dolga, még idegen geniusú olvasmánynyal is terheljük, erre alig lehet gondolni. Ehhez hozzájárul még az a fontos körülmény is, hogy a görög mythosokat latin nyelven vagy megbocsáthatatlan névbéli hamisításokkal vagy pedig a latinban igen furcsa, sőt egyenesen zavaró görögösködéssel lehetne csak tárgyalni. Persze, ha az I. osztálynak görög nyelvi oktatása is lehetne, a mi korántsem volna oly szörnyű dolog, mint némelyek hiszik, akkor ez a görög nyelvi oktatás a homerosi hymnuszok vagy esetleg más könnyű földolgozások alapján maga végezhetné a görög mythosok tárgyalásának mulaszt-hatatlan munkáját. Nem nyomhatom el már e helyt azt a megjegyzést, melynek jogosultsága az alábbiakból mindinkább ki fog tűnni, hogy tudniillik a gymnasiumi tantervnek és utasításoknak a magyar oktatásra vonatkozó része bizony kénytelen volt az alsóbb osztályokban sok helyen «görögptlő» tanításról gondoskodni. Kényszerült erre, mert jól tudta, hogy azt a tudós iskolára nézve megbocsáthatatlan hiányt, hogy a tanterv a görögöt csak négy éven át taníttatja (a mibe, a körülményeknek engedve, bele kellett nyugodni*), valahogy

*) V. ö. az eredeti gymnasiumi tanterv-javaslatot a *Magyar Tanügy* 1874. 1—24. lapján, továbbá Kármán Mór választát Vécsey Tamásnak ugyanott, 399. l.; majd közvetlenül utána az országos közoktatási tanács-

jóvá kell tennie.*) — A II. osztály olvasmánya szintén kényszerült görög anyag fölvételére, különösen «az államélet és törvényhozás kezdetére» vonatkozó mondák (értse a Solon és Lykurgusra vonatkozó magyarázatokat) befogadásra. Ezeket sem mellőzhette a tanterv, már azért sem, hogy a nemzeti nagy törvényhozókhoz, Szent István és Szent Lászlóhoz, legyenek parallelái. A görög-pótlás szempontja persze itt is fönnáll.

Hogy e görög-pótlást csak kényszerűségből rója a tanterv a magyar oktatásra, az világosan kitűnik abból, hogy mihelyt szerét ejtheti, más nyelvre veti át e terhet. Így már a harmadik osztályban, a hol a magyar nyelv mellett már a némettel is rendelkezik, ott az Argonauták, Herakles és a Hereklidék mondáinak, épen úgy a görög történeti részek olvastatását a német nyelvi oktatás teendői közé sorozza (*G. T. U.* 87) és megszabadítja tőle a magyar nyelvi tanítást, csak a Plutarchos-féle életrajzokat ajánlva, de ezek mellett helyet adva a hasonló nemzeti tartalmú olvasmányoknak is. (*G. T. U.* 7., 45., 47.)

Az V. osztály magyar nyelvi oktatása említ ugyan egy görög irodalmi olvasmányt, tudniillik a *Xenophon Memorabiliáit* (*G. T. U.* 50), de ez különben is csak oly gymnasiumokban fog a magyar olvasmányba bejutni, a melyekben a *Memorabiliák* nem a görög nyelvi oktatás tárgyai (*G. T. U.* 7. és 79.).

A VI. osztály magyar irodalmi olvasmánya mutatja aránylag a legtöbb idegen elemet, még pedig nemcsak antik, hanem modern nemzeti elemet is, sőt költői olvasmánya egészen nélkülözi a magyar elemet. Ez első pillantásra megdöbbentő körülmény részletesebb indokolást kíván, annál is

nak a görög nyelv dolgában oly károsan megcsonkult tanterv-javaslatát u. o. 660. l.).

*) M. Kármán: *Muster eines rat. Lehrplans.* 60. l. Egyébiránt Frick, az újabkori német középiskolai mozgalmaknak e legkiválóbb vezető alakja, ki Kármánnak ez idézett értekezését a *Sammlung paed. Abhandl.* egyik legelső számául fölvette, és a ki szerkesztői előszavában gymnasiumi tantervünket épen magyar nemzeti anyagára való tekintettel oly nagyon méltányolta és azt az észszerű tanterv-munkálatok mintája gyanánt állította a német középiskolai tanárság elé: egy szerkesztői megjegyzésben rámutat a görög nyelvi oktatás fogyatékoságára, mint tantervünk nagy hiányára. (19. l.)

inkább, mivel az *Utasítások* hallgatva siklanak el a föltűnő körülményen. A VI. osztály költői olvasmánya dráma legyen és a tanterv Shakespeare *Coriolanus*-át vagy *Julius Caesar*-ját (*G. T. U.* 7) írja elő e czélra, míg az *Utasítások* (*G. T. U.* 50) még a Molière-féle *Tudós Nők* tárgyalását ajánlják házi olvasmány alapján. Joggal fölmerül itt első sorban az az általános kérdés, nem találhatott-e volna a tanterv magyar tragédiát, melyet Shakespeare-félék helyébe tehetett volna? S az általános kérdés a magyar irodalom minden ismerője előtt csakhamar azon specialis kérdéssé zsugorodik össze: miért mellőzzük a *Bánk bánt*, nemzeti drámairodalmunk e leghatalmasabb termékét, melyet azonkívül még az az előny is kísér, hogy æsthetikai elmélkedőink legelőkelőbbikei foglalkoztak vele egész könyvekben és könyvfejezetekben: Arany, Gyulai, Beöthy stb. Nem kell nagyon messze mennünk, hogy megtaláljuk azt a nyomós okot, mely tantervünk szerzőit arra kényszerítette, hogy irodalmunk e büszkeségét mellőzzék. Az a körülmény, hogy Bánk bán tragikus elhatározása és Melinda tragikuma a női tisztaság erőszakos megfertőztetésén fordul meg, egyenesen lehetetlenné teszi, hogy e művet az iskolában, és különösen a VI. osztály fokán, midőn a növendékek az ébredező nemi vágyak korát élik, olvastassuk. De ez nem jelenti azt, hogy a *Bánk bán* szóba sem kerüljön a gymnasiumban. Szó lehet róla már a VI. osztályban is, a hol a költeménynek otthon való olvastatása után tárgyalhatók reá vonatkozó egyes részletek Arany, Gyulai, Greguss és Beöthy æsthetikai műveiből (*G. T. U.* 52), és még inkább legyen szó róla a VII. osztály poetikai oktatásában és természetesen a VIII. osztályban is, a hol az *Utasítások* Katonát külön kiemelik, mint a behatóbban tárgyalandó írók egyikét (*G. T. U.* 53).

Hogy vigjátékunk nincsen, melyet e műfaj iskolai mintája gyanánt lehetne bemutatni, ez bizonyításra alig szorúl. Itt is a házi olvasmány van arra hivatva, hogy megismertesse a növendékeket kiválóbb nemzeti vigjáték-íróinkkal, Kisfaludy Károlylyal, Szigligetivel stb. (*G. T. U.* 53. és 54.)

Szólhatnék Shakespeare és Molièrenek a tantervbe való bevitelének szükségessége mellett abból a szempontból is, hogy fontos dolog a gymnasiumra nézve a britt és gall szellemnek bemutatása egy-egy hatalmas képviselőjében, és

választhatott-e volna a tanterv e célra jobbat, mint a dráma két nagy fölkontjét? Nem egészen mellékes persze az a körülmény sem, hogy Shakespearenek azt a két drámáját, melyet a tanterv ajánl, épen legnagyobb költőink, Petőfi és Vörösmarty, fordításában bírjuk,*) és maga a fordítás ténye is az illető kornak a nemzeti irodalomtörténet szempontjából fontos eseménye.

Hogy a VII. osztály magyar irodalmi oktatása, a nemzeti irodalmi anyag mellett helyt ad minden egyéb európai nemzet számottevő költői irodalmának is, az ez osztály irodalmi tanításának jellege mellett természetes, de itt is az *Utasítások* értelmében nagyobb gond jut azon idegen irodalmi termékeknek, melyeknek a magyar irodalom szempontjából van fontosságuk (*G. T. U.* 53).

A VIII. osztály magyar irodalmi oktatása természetesen ment a legkisebb idegen elemtől is.

Evvel befejezhetjük a gymnasium tulajdonképi magyar oktatásán való szemlénket. Még csak a tanterv legújabb hajtásáról, az 1890-ik évi XXX. törvényczikk által létesített úgynevezett görög-pótló tanításról kell szólnunk, melynek tantervét az 1890-ik évi 30,820. számú rendelet, a hozzá való utasításokat pedig az 1891-ik évi 31,085. számú rendelet adja.**)

Hogy ez egész tanítás kiváló mértékben a nemzeti irodalomnak szolgál, azt futólagos áttekintés is mutatja, sőt bátran mondhatjuk, hogy a mit a felső négy osztály görög-pótló oktatásának magyar irodalmi olvasmánya nyújt, az egy rendkívül gazdag alapvetése igazi nemzeti irodalmi műveltségnek. Kármán, Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi, Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós, Dayka Gábor, Virág Benedek, Salamon Ferencz az V.-ben (Kl. 366. és 377.), Mindszenti Gábor, Mikes Kelemen, Szalárdi és Cserei, Magyar István, Pázmány, Zrinyi Miklós, Faludi a VI.-ban (Kl. 367. és 378.), Balassi Bálint dalai, a kurucz költemények, Csokonai Mihály, Kisfaludy Sándor, Gyöngyössi István (a *Zrínyiasz* itt a közös tanterv helyes pótlásaképen föltétlenül közös olvasmánynak van

*) V. ö. Kármán: *Muster eines rationellen Lehrplans*, 59. l.

**) E görög-pótló tantervet Klamarik *A magyarországi középiskolák újabb szervezete* 1893. című munkája nyomán idézzük, «Kl.» betűkkel jelölve azt.

föltüntetve) a VII.-ben (Kl. 367. és 380.); Széchenyi (*Hitel*), Kölcsey (*Országgyűlési napló*, *Nemzeti hagyományok*, *görög philosophia*), Eötvös (*Reform*), Kemény (*Élet és irodalom*) a VIII.-ban (Kl. 367. és 380.): — mindez olvasmányok együttvéve hivatottak arra, hogy a magyar irodalmi műveltségnek széles alapot teremtsenek. Szívesen bevalljuk, a mit az utolsó idők «görögpótló» vitái közben a legcompetensebb oldalról constataáltak, hogy e magyar irodalmi anyagot, melyet most a rendelet, illetőleg törvény értelmében csak a «görögpótló»-k élveznek iskolai olvasmányképen, a «nem pótlók» pedig csak házi olvasmány gyanánt, közössé kellene tenni az egész gymnasium részére. Ezt a tanárképző-intézet gyakorló főgymnasiuma a görögpótló tanterv életbeléptetése óta mindig tette is.

Végére értünk az egész magyar nyelv- és irodalmi anyag a nemzeti elem szempontjából való vizsgálatának. Összeállítottuk a tényeket, melyek, azt hiszem, eléggé tanúskodnak a tantervnek nemzeti elem dolgában való gazdagsága mellett.

II.

A nemzeti elem folytonos szemmel tartásáról tesznek bizonyosságot az idegen nyelveknek és irodalmaknak is gymnasiumi tantervei.

Nézzük mindenekelőtt a latint.

Már a latin olvasmányra vonatkozó általános utasítások (*G. T. U.* 23) hangsúlyozzák, hogy a tantervnek azon klasszikus művekre, különösen költői olvasmányokra kellett főtekintettel lennie, melyeknek befolyása «különösen nemzeti irodalmunk alakulásában nyilvánvaló». Hogy azon írók, melyeknek behatóbb tárgyalását a tanterv követeli, tudniillik első sorban Livius, Vergilius, Cicero és Horatius (az utóbbinak a nemzeti irodalomhoz való viszonyát külön hangsúlyozzák az utasítások *G. T. U.* 70) megfelelnek e szempontnak: ez nem szorúl bővebb fejtegetésre. S a részletes utasítások is, különösen a methodusra vonatkozók, folytonos tekintettel vannak a magyar nyelvre és irodalomra. Csak néhány fontosabb részletre akarok e tekintetben rámutatni. A latin

tanítás kezdete a magyar nyelvből indul ki, tudniillik azon latin elemek fölhasználásából, melyeket magyar köznyelvünk mutat (*G. T. U.* 58). Hogy ily kezdet nem képzelhető azon fontos szerepnek néminemű, a tanulók fölfogásához mért megvilágítása nélkül, melyet a latin nyelv nemzeti művelődésünkben annyi ideig játszott és bizonyos értelemben még ma is játszik: az természetes. A latin nyelv ez úton a gyermek előtt is azonnal a magyarság szempontjából lép be a gymnasiumi tanulmányok körébe is, úgy mint a római nép is, egyrészt mint e nyelvet hajdan beszélő nép, másrészt pedig mint azon birodalom alapítója áll a gyermek elé, a melylyel hun Attilának legtöbb dolga volt. A magyar nyelv szerkezetétől eltérő jelenségek különös kiemelése, melyet az *Utasítások* azonnal az első osztály grammatikai tanításától kívánnak, és a melyre már föntebb rámutattunk, igen fontos a magyar nyelv ismeretének tudatossá tétele szempontjából.

A magyar nyelvre való tekintet egyébiránt mindig uralkodik a latin grammatikai oktatásra vonatkozó *Utasítások*-ban (*G. T. U.* 58, 59, 60, 63, 64.).

A latin irodalmi tanítás fordításbeli részének a magyar stílus képzésének szempontjából való nagy fontosságáról már föntebb szóltam.

Ha itt nem csupán a tantervről és az utasításokról akarnék szólni, hanem behatóbban kiterjedhetnék arra, mikép öltött az *Utasítások* igéje testet a gyakorló főgymnasiumban, még erősebben kidomborodnék a latin nyelvi és irodalmi tanításnak nemzeti hivatása gymnasiumi oktatásunkban (Például Romulus és Remus mondájának olvasása az I. osztályban párhuzamosan Hunor és Magyar mondájával, Numa Pompilius a II.-ban parallelában Szent Istvánnal és Szent Lászlóval *) és így tovább).

Menjünk most át a görög nyelvi tanterv és utasítások megtekintésére.

Igaz ugyan, hogy a görög nyelvre vonatkozó utasítások alig emlékeznek meg a magyarról, legfőljebb annyiban, hogy a görög nyelvi tanításnak is föladatává teszik a magyar nyelvvel való egybevetést (*G. T. U.* 43). De azt hiszem, nem tévedek,

*) L. A *gyakorló főgymn. értesítőit*, például az 1889/90 és 1890/91. időszakról.

midőn azt a nagy figyelmet, melyet a tanterv Homerosnak szentel, egyebek mellett a nemzeti szellem sugallatának is tekintem. Az a nemzeti szellem, mely Arany Jánost par excellence iskolai íróvá választotta, csak a nagy magyar költő Homeros-tanulását és *Ilias*-evését *) követte, midőn a tantervben Homerost tette a görög oktatás középpontjává, vagyis az egyetlen görög író, a ki mindeddig kimutathatólag közvetlen hatással volt irodalmunkra, még pedig irodalmunk legnagyobb költőjére. (*G. T. U.* 24).

Most eljutottunk azon nyelv és irodalom oktatásához, mely gymnasiumaink tantervében az egyetlen modern nyelv, tudniillik a német nyelv és irodaloméhoz. Minthogy itt egy a mienk mellett létező nemzet nyelvéről volt szó, és még hozzá oly nemzetéről, melytől joggal féltjük sok száz év óta nemzeti önállóságunkat: a magyar nemzeti szempontot e nyelv oktatásában a legnagyobb óvatossággal és körültekintéssel kellett érvényesíteni. Az *Utasítások*ban eléggé kifejtett okokból (*G. T. U.* 24) nem lehetett oly radicalisan eljárni, hogy a német nyelvet a tantervbe föl sem vegyék. De törekedni kellett arra, hogy a nyelvet lehetőség szerint mintegy megfosszák a maga nemzeti (azaz német nemzeti), esetleg csábító jellegétől, odaállítva azt egyrészt mint az ó-kori, vagy a ránk nézve kissé távolabb fekvő újabbkori világ közvetítőjét, másrészt pedig mint bizonyos, a tisztán nemzeti jelleget kevésbé mutató tudományok vehiculumát és csak aránylag csekély részben juttatva neki szerepet, mint nemzeti remek teremtőjének is. S e német nemzeti remekműveket is olyképen kellett megválasztani, hogy tartalmukra nézve alig legyenek nemzeti és alakjukra nézve is «meghaladva a nemzeti mértéket», igazi világirodalmi, azaz világhatáró termékek legyenek.

Nézzük a német nyelvi utasításokat kissé részletesebben. Már föntebb rámutattunk arra, hogy az *Utasítások* az idegen nyelvek oktatásának elméleti részét a magyar nyelvi oktatás érdekében értékesítik, részint az egybevetéshez szükséges anyag összegyűjtésére, részint a magyar nyelvi oktatás systematikus részének alkalmazására. E törekvést különösen

*) L. Arany Jánosnak Szilágyi Istvánhoz intézett levelét (Szalonta február 22-én, 1846.) *Arany János hátrahagyott iratai és levelezései*, III. köt. Buda-Pest. Ráth Mór kiad. 1888. 15. l.

hangsúlyozzák a német nyelvi oktatás utasításai (általánosságban *G. T. U.* 83., 84., részletesen a III. és IV. osztály számára *G. T. U.* 84., az V. osztály számára *G. T. U.* 85., a VI. osztály számára 88., a VII. osztály számára *G. T. U.* 90.). Mindenütt a magyar nyelvi oktatás szabja meg nemcsak a tanár, de a tanulók részéről is okvetetlenül érezhető módon a német nyelvi oktatás irányát.

Még sokkal intenzívebb módon, mint az elméleti részben, uralkodik a magyar nemzeti elemre való tekintet a német olvasmányon.

A III. és IV. osztály költői olvasmányai olyan apró dalok és elbeszélő költemények, melyekben specifikus német nemzeti elem nincsen, legalább Goethe, Müller, Hoffmann, Fallersleben idevágó dalai csöppet sem nemzeti tartalmúak, és Uhland verseiből is természetesen csak azokra gondolnak az *Utasítások*, melyek nem német nemzeti jellegűek. (A gyakorló iskola III. osztálya például az 1892/93. évben Uhlandtól a *Das Schwert, Siegfrieds Schwert, Einkehr, Zimmerspruch* című verseket tárgyalta. Ezek között legföljebb a *Siegfrieds Schwert* látszhatnék első pillantásra német nemzeti tartalmúnak, de ha közelebbről meggondoljuk, a Siegfriedre és különösen a kardjára vonatkozó mondák, mint a melyek kapcsolatban vannak a mi hun mondáinkkal és némileg emlékeztetnek Attila kardjának mondájára is, épen magyar nemzeti szempontból nem fogjuk egészen mellőzni akarni. A gyakorló iskola IV. osztálya az 1891/92. évi értesítő szerint Uhlandtól a *Schäfers Sonntagslied* és *Des Sängers Fluch* című költeményeket olvasta, tehát szintén nem német nemzeti tartalmúakat). A mi pedig a III. és IV. osztály prózai olvasmányát illeti, ez, miként már föntebb jeleztem, egyenesen magára veszi az előbbi osztályokban kényszerből a magyar nyelvre rótt görög-pótlást és Niebuhr classikus *Heroengeschichten* című könyvét (*Argonauták, Herakles* stb.), valamint a görög és római történettel parallel történeti olvasmányokat ajánlja, és csak legvégül említi a német mondakört is (az *Utasítások* ez utóbbi igéjét — talán nem egészen véletlenül — nem sietett a gyakorló iskola megvalósítani, miként föntidézett értesítői mutatják), persze itt is valószínűleg csak azon mondákra gondolva, melyek a világirodalomra, sőt sok tekintetben nemzeti irodalmunkra nézve is jelentősek (*Nibelungok, Karolingek* mondái).

Az V. osztály költői olvasmánya Herder *Cidje*. Hogy ez nem német nemzeti tárgyú költemény, az csak világos. Egy spanyol hőst dicsőítő, francziából németre átdolgozott roman-zero bizonyára nem german nemzeti. S ne felejsük el, hogy átdolgozója a németeknek egyik legkosmopolitább szelleme, az *Ideen zur Geschichte der Menschheit* írója és a *Stimmen der Völker* gyűjtője volt. Igaz ugyan, hogy a németek nem nagyon becsülik középiskolai oktatásuk szempontjából a Herder-féle *Cidet*. Bizonyára nem pusztán véletlen, hogy miként a jenai gymnasiumnak, a Carolino-Alexandrinumnak (mely egyébiránt seminargymnasium is) 1893-iki értesítője mutatja, ez iskola egészen mellőzi a lovagideal *) föltüntetésére nézve oly becses költeménysorozatot. S személyesen is hallottam a jenai gymnasiumnak egy kiválóbb német irodalmi tanárától, ki egészen a chauvinistaságig porosz és nagy német érzelmű, hogy a Herder *Cidjében* nem tud valami igen becses tananyagot látni. Nem kedvező körülmény-e ez arra nézve, hogy ez æsthetikai és ethikai szempontból mindenesetre rendkívül becses művet nemzeti szempontból is a magunk iskolájába valónak tartjuk? Az V. osztály prózai olvasmánya pedig egyrészt ismét a világtörténelem szempontjából fontos modern történelmi források megismerésének szolgálatába állítja a németet, másrészt pedig a stilaris tanításra való tekintettel német nemzeti tekintetben aránylag oly szintelen írókat ajánl, mint Hebel, Auerbach, Herder és Jean Paul (*G. T. U.* 88.).

A VI. osztály költői olvasmánya, mely az *Utasítások* szavai szerint egyenesen a magyar nyelvi tanulmánynak V. osztálybeli anyagához fűződik (*G. T. U.* 88), a Bürger, Goethe, Schiller és Uhland balladái közül a legjobbakat adja, még pedig «a tárgy és alapgondolat tekintetében a legjobbakat». Hogy mit értettek ezen az *Utasítások*, ennek pontosabb fölismerésére hadd legyen szabad ismét a gyakorló iskola praxisára hivatkoznom. Itt olvasták a VI. osztályban (lásd az 1891/92-iki értesítőt) Goethének minden német nemzeti vonatkozástól ment két balladáját: *Der Sänger* és *Ballade* (az

*) V. ö. Arany János *Toldi Szerelme* IX. éneke 47. versszakát, a hol Lajos király azt mondja:

Igy előttem, kinek fegyverem a hité,
Nem Cato képe leng — hamarább a *Cidé*.

utolsónak még a magyar irodalom szempontjából is az az előnye van, hogy Goethe balladáit közül az egyetlen, melyet Arany János magyarra fordított) és Schillertől *Der Graf von Habsburg*, mely ránk magyarokra nézve éppen olyan érdekes, mint a németekre nézve, és a megint minden német nemzeti vonatkozástól ment Schiller-féle *Der Kampf mit dem Drachen* és *Der Taucher* című balladákat. Prózai olvasmányul ajánlják az *Utasítások* a VI. osztály számára első sorban Rankénak mély elméjű, minden kevésbé nemes faji ösztön nyilvánulásától egészen tiszta történelmi műveit. Ranke is azok közé tartozik, kiket a mai chauvinista németiség nem becsül eléggé, de éppen az, hogy a sekély Jäger Oszkárnak, a német középiskolai historikusok ma vezető alakjának, és Treitschkének, a Hohenzollerek chauvinista történetírójának kor- és nézet-társai nem tudják eléggé méltányolni Ranke Lipótot, e század legelőkelőbb német történetíróját: — ez éppen becsessé teheti a mi számunkra. Rankén kívül ajánlják az *Utasítások* a nem német historiai irodalom termékeit német fordításban. Végül pedig szónoki és elmélkedő műveket ajánlanak (a németek közül egy Herder meg Schleiermacher tanító szónoklatait és ismét görögpótólul Demosthenes egy remekét), valamint értekező prózául az általános æsthetikai műveltséget növelő olvasmányokat, különösen a renaissance korára vonatkozókat, tehát oly korra, melyből nem Németországra esik az érdeklődés súlypontja.

A VII. osztálynak Goethe *Hermann und Dorothea*-ját és Schiller *Wilhelm Tell*-jét ajánlja a tanterv első sorban. (A gyakorló iskola az ezek mellett vagy helyett ajánlott költemények közül egyet sem szokott olvasatni.) E két műnél pedig a magyar nemzeti szempontból alkalmasabbat alig találhatott a tanterv a két német költőfejedlem művei között. A Goethe *Hermann und Dorothea*-ja, a mit tovább bizonyítani nem kell, minden német nemzeti szűkkeblűségtől teljesen ment költemény, mely általános ethikai fontosságára nézve némileg odasorakozik a biblia patriarchatörténetei mellé: az ókori család képe mellé a moderné a maga örökjelentőségű vonatkozásaival atya, anya, gyermek és az új család megalkotását jelző meny között (Ábrahám, Sára, Izsák, Rebekka — Wirth, Mutter, Hermann, Dorothea) és oly történeti háttérrel mely minden inkább, mint német: a nagy francia forradalom európai hátterével.

Ilyen vagy talán még nagyobb tapintatot a nemzeti elem iránt mutatott a tanterv akkor is, midőn Schiller *Wilhelm Tell*jét fölvette. E költői szépségekben gazdag mű tárgya nemcsak nem német nemzeti, hanem egyenesen olyan, hogy sok tekintetben saját nemzeti történelmünk egyik-másik részletével mutat föltűnő hasonlóságot. Az öreg Attinghausen beszélgetését Rudenzzel, de a mű egyéb részeit is lehetetlen elolvasnunk vagy az iskolában tárgyalnunk a nélkül, hogy saját országunk helyzete Ausztriához és a Habsburgházhoz eszünkbe ne jusson, illetőleg szóvá ne tétessék. Ügyes tanár kezében tagadhatlanul nagyon értékes épen az ilyen tananyag, mely idegen nép sorsának rajzában saját nemzeti bajainkat tükrözteti vissza.

A VII. osztály német prózai olvasmányául pedig szintén kizárólag általános érdekű æsthetikai vagy poétikai elmékedőket ajánl a tanterv, így például Herder és Jean Paul megjegyzéseit a kisebb epikai és a lyrai költői fajokról, Lessing értekezéseit a meséről, epigrammáról stb., Goethe és Schiller fejtegetéseit különösen Shakespeareről, Humboldt Vilmos fejtegetéseit *Hermann und Dorothea*ról, Schlegel előadásait az angol és spanyol drámáról (*G. T. U.* 90); tehát ez olvasmányoknak sincs specifikus német nemzeti tartalma.

Épen így szolgál az általános világirodalmi tanításnak a német nyelv akkor, midőn az ő gazdag fordításirodalmát föltárja a héber, görög, olasz stb. költészet remekeinek megismertetésére. (*G. T. U.* 90. és 91.)

A VIII. osztály költői olvasmánya megint egy oly nagyobb költői remekmű, mely tárgyára nézve antik, erkölcsi fölfogására nézve pedig a modern ethikus ideák internationalis körének szolgál, s sehol sem speciell német, tudniillik Goethe *Iphigenie*je, Goethe és Schiller kisebb philosophiai költeményei pedig, melyeket a tanterv ajánl, szintén a modern általános világnézet tanúi, amazok erős spinozistikus, emezek rousseaui és kantianus iránynyal. A prózai olvasmány mintha e fokon először tartana számot specifikus német tartalomra is: azt hinné legalább az ember, midőn a VIII. osztályú német irodalmi tanításra vonatkozó utasítások élén e szavakat olvassa (*G. T. U.* 91) «a német classikus irodalom fejlődésének és gondolati tartalmának megvilágítása». De ha a részletes utasításokat közelebbről vesszük szemügyre és látjuk, hogy Goethe

*Wahrheit und Dichtung*jából ajánlják a Goethe korabeli irodalomra vonatkozó részleteket, melyekben tudvalevőleg egy jókora darab világirodalomtörténet van letéve, valamint Winckelmannról való tanulmányát, melyben ismét egy rész antik művelődéstörténet rejlik, továbbá Schiller értekezését a naiv és sentimentalis költészetről, melyben különösen Homerosról és Virgiliusról van szó, és esetleg néhány alapvető philosophiai elmélkedést is (a gyakorló iskola VIII. osztályú német oktatása tárgyalt 1892/93-ban részleteket Aristotelesből, Locke, Berkeley, Hume és Kantból): akkor mindezen olvasmányokra nézve azt hiszem, germanizáló hatástól nem kell tartanunk.

Evvel végig mentünk a német irodalmi és vele együtt az összes idegen nyelvi és irodalmi oktatáson is, a mint gymnasiumi tantervünkben és *Utasításainkban* találjuk, és azt hiszem, alig akadtunk oly legkisebb zugra is, a hol hathatós módon nem dolgoznék a nemzeti genius vagy legalább is őrt nem állana nemzetietlen vagy épen nemzetellenes elemeknek, a hol fenyegethetnének, a távoltartására.

WALDAPFEL JÁNOS.

SZIBÉRIAI VÁZLATOK.

Elbeszélés.

I.

KORMORÁNOK.

Midőn a postai trojkán *) a gázlóhoz érkeztem, már esteledett. Hideg éles szél csillogtatta a széles folyó fölületét és kavargó hullámtorlással locsantotta a meredek partot. Már távolról meghallván a postacsengetyűt a révészek megállították a kompot és bevártak minket. Megkötötték a kerekeket, lebocsátották a kocsit, eloldották az alattságot. A hullámok a komp deszkás oldalaiba ütődtek, a kormányos hevesen megforgatta a kereket, és a fölzavart hullámok ütődései következtében pontosan tovább szálló parttól csöndesen továbbolni kezdtünk.

A mienken kívül még két más kocsi volt a kompon. Az egyikben egy nem fiatal, szelid férfiút pillantottam meg, külső tekintetre, állására nézve kereskedő; a másikon három polgári fiatal embert. A kereskedő mozdulatlanul ült a kocsi-ban, gallérjával takarva magát az őszi éles szél elől s legkisebb figyelmet sem fordítva a véletlen útitársakra. A polgárok ellenben vidámak voltak s társalkodtak. Egyikök, kancsal szemű s fölhasított orrlyukkal, folytonosan kezdegetett játszani harmoniumon s vad hangon énekelni valami szilaj dalokat; a szél azonban gyorsan elkapta ez éles hangokat, széthordozván és széthányván azokat a széles és zavaros folyón. A másik, kulacsát és poharat tartva kezében, pálinkával kínálhatta kocsi-

*) Hármas fogat.

somat. Csak a harmadik, harmincz éves, egészséges, szép és erős férfiú, feküdt nyújtózkodva a kocsin, kezeit feje alá kulcsolva és gondolatokba merülve, szemeivel kísérte az égen futó szürke felhőket.

Íme már második napja, a mint N. kormányzósági város-tól utazom, s folytonosan előttem vannak e szemem elől eltűnt alakok. Sürgős dologban utazom, ütlegekkel hajtva a lovakat, de sem a kereskedő az ő kétkerekű kibitkába befogott gömbölyű kanczácskájával, sem a polgárifjak rozsdásszínű dögeiken nem távoznak tőlem, és minden megpihenésemkor akár az úton, akár a gázlón fölmerülnek emlékemben.

— Micsoda emberek ezek? — kérdeztem kocsisomtól, midőn ez a kocsihoz hozzálépett.

— Kosztyuska legényeivel — válaszolt tartózkodva.

— Kik ők? — ismételve kérdeztem, minthogy a név ismeretlen volt előttem.

A kocsis mintha félt volna további fölvilágosítást adni nekem azon látszataból, hogy a polgárifjak meghallhatnák beszélgetésünket. Rájok nézett és aztán gyorsan csapott ostorával a folyó irányában.

Oda néztem abban az irányban. A gyakori hullámtorlás sötét sávokban ment szét a széles vizes fölületen. A hullámok sötétek és zavarosak voltak, és fölöttök röpdöstek, nyugtalan köröket írva le, nagy fehér madarak, csüllő-félék, folytonosan bugdosva a folyóra és ismét föllszállva rabló panaszos lármával.

— Kormoránok! — mondá a kocsis, mikor a komp a parthoz érkezett és trojkánk fölragadott minket az útra. — Lám e polgárok is — folytatá — épen olyan kormoránok. Sem gazdaságuk, sem háztartásuk nincsen. Földecskéjüket is, a mi volt, e nyáron adták el. Most az úton üvöltenek és lesnek mint a farkasok. Nem biztos miattok az ember élete.

— Rabolnak talán?

— Lopnak. Az utazó bőrzsákját elmetszeni s egyet-mást a kocsiról lehúzni — az ő foglalkozásuk... Ravaszul odalopóznak s a lovat, ha rá néz is az ember, még akkor is elvezetik, a mint testvérünkkel is megtörtént, a ki ügyes kocsis volt. Ismert dolog, az ember kezd ásítani, elszunnyad — mennydörgős adtát — és ő már itt van. Lám e Kosztyuskának az orrlukát egy kocsis ostorával szakította el... Igaz!...

Nézd: az Koszka — a legnagyobb gazember . . . Igazi pajtása most nincs itt . . . Volt társa, de a fuvarosok elverték . . .

— Megcsípték ?

— Tetten csípték meg. Nem sikerült. Örvendtek rajta a bárányok, a fuvarosok tudniillik.

A beszélő szakálába nevetett.

— Először — kezökkel ütötték. Aztán tüsszel égették, a tűzhöz szögezték, kitaposták beleit, és hát oszt eldobták . . . Meghalt a kutya!

— Hát te ismerős vagy velök ? Miért kínálgattak téged pálinkával ?

— Majd leszek ismerős — szólt a kocsis mogorván. — Mindig vigyázok . . . Tudd meg: Kosztyuska nem hiába vonult ki ma sem . . . Ilyen helyekre nem fogja hiába hajtani lovait . . . Hallja a fuvarosok menését, az ördög, a' már igaz! . . . Ez a kereskedő ismeretlen előttem, — gondolkodva tette hozzá a kocsis, egy kis hallgatás után, — nem reá leselkednek-e ? . . . Vajon nem fog-e úgy járni mint . . . És még valaki új is van velök. Azelőtt nem láttam őt.

— Az, a ki a kocsiban feküdt ?

— Az, az . . . A tolvaj, rabolni akar. Egészséges, az ördög! . . . Hallod uram! . . . — gyorsan szólt közbe, hozzám fordulva. — Ezentúl nagyon vigyázz magadra . . . éjjel ne utazzál. A fenébe, vajon nem utánad járnak-e ezek a gazemberek ?

— És te ismersz engem ? — kérdeztem.

A kocsis megfordult és megrántotta a gyeplőt.

— Mi nem tudjuk — felelt kitérőleg. — Azt mondogatták — Kudinov üzleti utazója fog erre menni a kormányzóságból . . . Különben semmi közünk . . .

Látni való, engem itt ismertek. Kudinov kereskedőinek pörét bizonyos pénz miatt én vállaltam el és e napokban meg is nyertem azt. Pártfogóim nagyon népszerűek voltak e helységben, de az egész nyugati Szibériában is, és a pör föltünést keltett. Most a kormányzósági pénztárból igen nagy összeget kapván, N. N. városba siettem, a hol a fizetési határidő már közel volt. Kevés idő volt még hátra, N. N. városba a posta ritkán járt, azért a pénzt magammal vittem. Éjjel-nappal kellett menni itt-ott eltérően a nagyobb útról egyenes mellékutakra. A mint látható, az engem megelőző hír, mely a rabló

«kormoránoknak» egész seregeit képes mozgásba hozni, semmi vigasztalással sem kecsegtetett.

Visszanéztem. A beálló esti szürkület ellenére az úton látszott a gyorsan ügető trojka, s utána bizonyos távolságban robogott a kereskedő kétkerekű kocsija . . .

II.

AZ «ÖRDÖG-UJJ» ALATTI MÉLYÚT.

**-i postaállomáson, a hova este érkeztem, lovat nem lehetett látni.

— Eh, kedves Szemenics Iván! — szólított meg engem a postafőlügyelő, kövér, jó ember, a kivel gyakori útazásaimban siettem barátságos viszonyt kötni. — Az Istenért, fogadja el tanácsomat: ne utazzék éjjel. Hagyja úgy az ügyeket! Az ember élete drágább, mint a más pénze. Hisz itt száz versztnyire köröskörül másról nem is csevegnek, csak az ön pöréről és a pénzeeskéről. A kormoránkákat bizony már idehozta a szél . . . Töltse itt az éjtszakát! . . .

Végre beláttam e tanács észszerűségét, de nem követtem.

— Mennem kell . . . Legyen szíves küldjön egy szabad kocsisért.

— Eh, ön makacs! No jó, majd adok én önnek reményteljes druskát.*) Ő elviszi önt B.-be molokanhoz. De ott már föltétlenül töltse az éjtszakát. Hisz önnek az *ördög-mélyúton* kell menni, ez pedig pusztá, pokolszülötte hely . . . Ha a világosságot be is várja! . . .

Fél óráig ültem már a kocsiban, megragadva barátom tanácsaitól. A jó lovak egyszerre indultak, és a kocsis, a ki jókedvű volt, mert pálinkára valót ígértem neki, az egész úton, a mint mondani szokás, három ostorral hajotta őket; B.-be gyorsan érkezünk meg.

— Most hová viszz engem? — kérdeztem a kocsistól.

*) Druskáknak nevezik Szibériában azokat a kocsisokat, a kik az ember tetszése szerint hajtanak, a hová tetszik.

— A druskához, a molokanhoz.*) Az jó ember.

Elhaladván néhány erdőben szétszórt kunyhó mellett, megállottunk egy nagyobb, jómódú ház kapuja előtt. Elénkbe jött, lámpással kezében, egy öreg, hosszú ősz szakállú, nagyon tisztességes külsejű ember. Feje fölé emelte a lámpást és megtekintvén alakomat rövidlátó szemeivel, békés, öreg hangon szólalt meg:

— Ah Szemenics Iván!... Úgy-úgy, beszéltek az erre elhaladó ifjak: Kudinov utazója fog erre menni a városból... Készítsd el, azt mondják, öreg a lovakat... És micsoda közetek van, mondom, nektek ehhez?... Ők talán hálni szándékoznak itt. Éjjeli dolog.

— És micsoda ifjak azok? kérdé kocsisom.

— A fene ismeri őket. Rablóknak kell lenniök! Külső látszatra haramiákhoz hasonlítanak... Azt hiszem, hogy a városból, s névleg nem mondhatom meg, hogy kicsodák... Hogy is ismerné mindnyájukat az ember... És te uram, itt hálsz, úgy-e?

— Nem. Legyen szíves minél előbb számomra lovakat szerezni! — szóltam én, mert nagyon nyugtalanított az előttem menő hír.

Az öreg kis ideig gondolkozott.

— Tessék a szobába, minek álljunk itt... Lásd ez a baj: a lovam nincs itt... Harmadnapja hogy teherrel városba küldtem a fiút. Hát most mit cselekszel?... Hálj itt.

Ez az új akadály egészen levert engem. Az éj azalatt olyan világtalan sötétséggé tömörödött össze, a milyen csak Szibériában esős ősszel lehetséges. Az eget sűrű nehéz felhők fődtek el. Föltekintvén, csak nagy nehezen lehetett megkülönböztetni, mint szállnak a ködben nehéz alaktalan tömegek; lent pedig teljes sötétség uralkodott. Két lépésnyire nem lehetett látni. Az eső permetezett, könnyedén susogva a fákon. A sűrű erdőn pontosan vonult át a zúgás és a titokteljes suttogás.

És mégis menni kellett elkerülhetetlenül. Betérvén a szobába, megkértem a gazdát, hogy bármely szomszédhoz rögtön küldjön lovakért.

*) Egy secta, a mely a papságot és a képeket eltörülte, s az állati eledel közül csak tojással és tejjel táplálkozik.

— Oh, uram — az öreg megrázta ősz fejét — vesztedre sietsz, biztosan . . . Az éj is ilyen különös! Egyiptomi sötétség, Isten veled uram!

Kocsisom bement a szobába és a gazdával szót és tanácsot váltott. Mindketten még egyszer hozzám fordultak, kérve, hogy maradjak. De én rajta voltam. A parasztok suttogtak valamit, különféle neveket emlegetve, ellenmondtak egymásnak, vitatkoztak.

— Jó, — szólott a kocsis, mintha nem szívesen egyezett volna bele a gazda szavaiba. — Majd kerítek én lovat. Azonnal megyek ide nem messze, a majorba.

— Nem lehet közelébb találni? . . . Jó no, soká lesz . . .

— Nem soká! — felelt a kocsis és a gazda mogorván hozzá tette:

— Hát hová sietsz? Tudod azt mondja a közmondás: lassan járj, tovább érsz . . . Elhamarkodod . . .

A kocsis kabátját húzta föl a választófal mögött. A gazda egyet-mást juttatott emlékezetébe recsegő öreges hangon. Én szundikálni kezdtem a kályhánál.

— Hé, suhancz — hallom a gazda hangját már az ajtó mögül — mondd a »gyilkosnak«, hogy siessen . . . Lásd, a vendég türelmetlenkedik.

Csaknem abban a pillanatban hallatszott az udvarból ügető lónak a dobogása.

Az öreg utolsó mondása elűzte álmodozásomat. A tüzzel szemben ültem le és elgondolkoztam. Sötét éjtszaka, ismeretlen hely, ismeretlen emberek, nem egészen érthető beszélgetések és végre az a különös, rosszsejtelmű szó . . . Idegeim le voltak hangolva.

Egy óra múlva az ablakok alatt hallatszott a csengetyűnek gyors csengése. A trojka a lépcső előtt állott meg. Én összeszedtem magamat és mentem.

Az ég valamivel világosabb lett. A felhők gyorsan szálltak, épen jókor siettek eltűnni valamerre. Az eső elállt, csak időnként repültek le valahonnan a ködből nagy csöppek, amelyeket mintegy sietségekben hullattak a gyorsan futó felhők.

A gazda lámpással kísért ki, és e körülménynek köszönhettem, hogy kocsisomat megtekinthettem. Ez igen nagy teremű, erős, széles vállú, valódi óriás volt. Arcza békés, mo-

gorva-féle volt, azzal a különös kifejezéssel a minőt rendesen elévült erős érzés vagy régóta titkolt, nehéz lelki küzdelem nyom az emberre. A szemei egyenesen, daczosan és komoran néztek.

Megvallva az igazat, bennem fölillant a vágy, hogy haza bocsássam ezt a hatalmas kocsist és itt maradjak az éjtszakára a molokan világos, meleg szobájában, de ez csak pillanatig tartott. Megfogtam a revolveremet és a kocsiba ültem. A kocsis lefűggönyözte a kocsit és türelmetlenül föl-szállt a bakra.

— Hát, hallod, «gyilkos» — ezzel bocsátott minket útra az öreg — nézz mind a kettőre. Hiszen tudod . . .

— Tudom — felelt a kocsis, s elmerültünk az esős éjtszaka sötéttségébe.

A szétszórt kunyhók két-három tüzeceskéje még fölesillogott. Néhol a fekete erdőben kis füst gomolyodott föl a nedves levegőben, s a szikrák fölszálltak és kialudtak, szépen csillogva hulltak a ködben. Végre mögöttünk maradt az utolsó lakás is. Köröskörül csak fekete erdő és sötét éjtszaka volt.

A lovak egyenesen futottak és gyorsan vittek a végzet-teljes mélyúthoz; különben, a mélyút még öt versztnyre volt és még szabadon gondolkodhattam helyzetemről. A mint az némelykor az izgatottság pillanatában megtörténik, rögtön előttem állott helyzetem lesújtó világosságban. Visszaemlékez-vén a kormoránok rabló alakjaira, az őket kísérő kereskedőnek titokszerűségére, azután arra a különös tolakodásukra, a melylyel mindnyájan kísérték engem — én arra a következ-tetésre jutottam, hogy a mélyútban elkerülhetetlenül valami eset váraкоzik reám. E mellett a szerep, a melyet kocsisom játszott, reám nézve ödipusi rejtély volt.

Ezt a rejtélyt úgy is, nemsokára meg kellett sejteni. Valamivel világosabb, de még mindig elég sötét égen már kez-dett kiválni a hegyhát. Tetején zúgott az erdő, lent, a homályban zörgött a folyó. Egy helyen nagy fekete szikla emelkedett föl-felé. Ez volt az az *Ördög-ujj*.

Az út fölfelé volt vájva a folyó fölött. Az *Ördög-ujj* mellett eltért egy kicsit az erdőháltól s a völgyből reá egy ösvény vezetett. Ez volt a legveszélyesebb hely, a melyet a szipériai éj lovagjainak számtalan tette ünnepeelt meg. A szűk, köves út nem engedte meg a gyors hajtást, és a bokrok rej-

tegették a megtámadást az utolsó pillanatig. Elérkeztünk a mélyúthoz. Az *Ördög-ujj* fölöttünk emelkedett, mindig magasabbra növe a homályban. A felhők futottak fölötte és úgy látszott, meg-megakadtak tetején.

A lovak csöndesen mentek. A rudasló élesen dobogott patáival, figyelmesen nézván az útra. A két lógós a rúdhoz tartva félelmesen horkantott. A csengetyű valahogy egyenetlenül rángatódzott és csöndes megcsendülése, a folyó fölött visszhangozván, szétterjedt és szomorúan hangzott a jóillatú légben . . .

A lovak egyszerre megállottak. A csengő megrántva megszólalt és elhalt. Én fölállottam. Az úton a sötét bokrok között feketéllett és emelkedett valami. A cserjék susogtak.

A kocsis egyszerre, épen jókor megállította a lovakat: az oldalról való megtámadást kikerültük; de most is kritikus volt a helyzet. Visszafordulni, oldalvást lerohanni lehetetlen volt. Én már vaktában löni akartam, de rögtön abbahagytam.

A bakon álló kocsis hatalmas alakja elfödte előlem a bokrokat és az utat. A «gyilkos» izgatottan fölemelkedett, nekem nyújtotta át a gyeplőket és leszállt a földre.

— Oszd tartsd. Ne lőjj! . . .

Nyugodtan beszélt, de igen halkán. Eszembe sem jutott nem engedelmeskedni; mintha gyanúm sem volna; kezembe vettem a gyeplőt, és a rettenetes óriás előre ment a bokrok felé. A lovak csöndesen és mintegy észszerűen mentek a gazda után.

A kerekék dübörgése a köves úton meggátolt, hogy meghalljam azt, a mi bokrokban történt. Midőn ahhoz a helyhez érkeztünk, a hol elébb mozgást vettünk észre, a «gyilkos» megállt.

Csöndes volt minden, csak bizonyos távolságban az úttól a hegyhát irányában susogtak a levelek és ágak ropogása hallatszott. Kézzelfogható, hogy emberek surrantak arra. Az első, nyilvánvaló, sietett.

— Kosztyuska, az az alávaló, fut legelől — szólt a «gyilkos», hallgatózná a zörejre. — Ez az egy, nézd csak, megmaradt!

Ebben a pillanatban a bokor mögül, nagyon közel hozzánk, egy magas alak vált ki és mintegy szégyenkezve beszuszszant az erdőbe a többiek után. Most valóban hallatszott négy helyen az úttól távolodó embereknek susogása.

A «gyilkos» egészen nyugodtan lovaihoz lépett, meg-

igazította a hámat, megkopogtatta a csengetyűs faívet *) és a bakhoz ment.

Egyszer csak az *ujj* alatti sziklán tüzezske lobbant föl. Következett fegyverlövés, betöltvén az éj pusztaságát és hallgatását. Valami a kocsikosárhoz ütődött és a bokrokba hullott.

A «gyilkos» majd a sziklához futott, mint egy fölhevült dühös állat, de rögtön megállt.

— Hallod-e, Koszka — kiáltott föl mélyen fölháborodott hangon — azt mondom neked ne okoskodjál. Ha most ártatlan barmomat meglőtted volna . . . fuss száz versztnyire, megcsíplek én! . . . Ne lőjj, uram! — durván tette hozzá felém fordulva.

— Vigyázz te is, «gyilkos» — halatszott a szikla felől valakinek, mintha nem is Kosztyuskának visszafojtott hangja. — Minek avatkozol a más ügyébe ?

A szóló, mintha félt volna attól, a kihez szólt.

— Ne fenyegetőzzél oly komolyan — megvetéssel felelt a kocsis. — Ne félj, nem ijedek meg! Hiába szegődtél a kormoránokhoz!

Egy néhány percz alatt elhagytuk az *Ördög-ujj* alatti mélyutat. Széles útra érkeztünk.

III.

«GYILKOS.»

Négy versztnyire haladtunk mély hallgatásban. En a történetekről gondolkoztam; a kocsis csak a gyeplőt mozgatta, nyugodtan megeresztvén vagy visszatartván lovait. Végre én szóltam először:

— No, hála néked, barátom! Nélküled, kérlek, rossz dologom lett volna.

— Nem épen — felelt ő.

— De, hogy nem épen? Ezek az ifjak, meglátszik, merész népség . . .

— Merész, az igaz . . .

— És te ismered őket?

*) A hámon van egy faív, a melyhez csengetyű van erősítve.

— Kosztyuskát ismerem . . . De őt, a gazembert minden kutya ismeri . . . Előbb is leselkedett a kereskedőre . . . És ezt, a ki megmaradt, nem láttam még . . . Tudod, Kosztyuskában bizott, megmaradt! . . . De nem! Barátom Kosztyuska ennek tizedrésze sem. Mindig először futott . . . De ez bátor . . .

Kis ideig hallgatott.

— Azelőtt ez nem volt, sehol sem volt — csöndesen szólott megint, meg-megrázva fejét. — Kosztyuska szedte föl őt valahol . . . Fegyvert készít fejemre, az átkozott . . .

— És miért félnek téled annyira?

A kocsis mosolygott.

— Félnék! Persze . . . Leteritettem itt egyet közülök . . .

Megállította a lovakat és a bakon visszafordult.

— Nézd csak — szólott ő — lám ott, a mélyút az, fehérlik . . . nézd, nézd csak! . . . Im ott, ugyanabban a mélyútban öltem meg egy embert . . .

Úgy tetszett nekem, hogy mikor ezt az önvallomást tette, reszketett a hangja; láttam egyszersmind a reggeli szürkület által gyöngén megvilágított szemeiben mély búbanatnak a kifejezését. Kocsink a halom tetején állott. Az út nyugatra vezetett. Mögöttünk, a világosodó keleti határon, erdővel borított sziklatömeg emelkedett; óriási kő állott ki belőle, egészen olyan mint a fölemelt ujj. Az *Ördög-ujj* egészen közel látszott.

A halom tetején reggeli szellő fuvalatát éreztük. A fázó lovak dobogtak lábokkal és horkantottak. A rudasló előrerohant, de a kocsis rögtön visszatartotta az egész trojkát; ő maga pedig, kihajolván a bakról, gyakran visszanézett a mélyút felé.

Azután rögtön megfordult, kezébe vette a gyeplőt, föl-emelkedett a bakon és kiáltott egyet . . . A lovak egyszerre neki iramodtak, elragadtak bennünket a helyről, és a magaslat tetejéről gyorsan szálltunk le a hegy alá,

Dühös lófuttatás volt ez. A lovak meghegyezték füleiket és repültek egész halálijedelembe, a kocsis folyton följebb emelkedett és szótlanul integetett jobb kezével. A trojka mintha hallotta volna, ha nem is láthatta ezt a fölindulást . . . A föld futott a kerekek alól, a fák, a bokrok elénkbe szaladtak és mögénk estek, mintha dühös szélvész kaszabolta volna le őket . . .

Egyenes helyen ismét csöndesebben haladtunk. A lovak

gőzelegtek. A rudasló nehezen lélekezett, a többiek lebocsátották fejüket, horkoltak és hegyezgették fülüket. Lassacskán mindig nyugodtabbak lettek. A kocsis eleresztette a gyeplőt és bizalmasan bátorította a lovakat . . .

— Lassan, kedvesim, lassan! . . . Ne féljeteK . . . Lám a ló mégis — felém hajolt — néma teremtmény, és mégis ért . . . A mint erre a magaslatra fölmentek és visszatekintettek — nem lehetett visszatartani őket . . . Érzik a bünt . . .

— Nem tudom — szóltam — meglehet, hogy úgy van, de hát ez egyszer magad is hajtottad őket egy kicsit.

— Hajtottam egy kicsit? Hát, talán, és hajtottam is. Eh, uram! Ha tudnád mi nyomja szívemet . . .

— Micsoda? Mondd el, akkor elhiszem . . .

A «gyilkos» le volt verve.

— Jó — szólt egy kis hallgatás után. — Elmondom neked . . . Eh, kedvesim! MenjeteK, menjeteK, ne féljeteK . . .

A lovak egyenletes, gyakori ügetésben dobogtak a puha úton.

. . . Látod . . . Már régen volt az . . . De ha nem is olyan nagyon régen, no, de sok víz folyt el az óta. Az életem már máshová fordult, és hát e szerint minden úgy tűnik föl, hogy régen volt. Erősen megsértettek engem az emberek — az előljárók. És még, ráadásul, az Isten is megvert: ifjú feleségem és fiacskám egy napon haltak meg. Szüleim nem voltak — egyesegyedül maradtam a világon. Sem rokonom, sem barátom. A pap — utolsó vagyonomat is elvitte a temetésért. És gondolatokba kezdtem merülni. Gondolkodtam, gondolkodtam, s végre ingadozni kezdtem a hitben. Megrendült a régi hitem és újat mégsem gondoltam ki. Végre, szomorú a dolgom. Írni, olvasni nem tudtam jól; saját eszemben sem bízom mindig . . . E gondolatok miatt oly bú fogott el, azaz oly rettenetes bú, hogy bizony, jobb szerettem volna nem élni e szép világon . . . Jártam szobámban, még volt egy kis háztartásom — magamhoz vettem mindent . . . Fölvettem a még meglevő zubbonyomat, nadrágomat, pár csizmámat, az erdőben bunkót vágtam s elmentem . . .

— Hová?

— Hát biz sehová. Bizonyos ideig egy helyen tartózkodtam, kenyérért dolgoztam — megszántottam a gazda telkét, és más helyre — az aratáshoz érkeztem. Hol egy napig éltem, hol egy

hétig, és néhol egy hónapig is; és mindenütt néztem, mint élnek az emberek, mint imádkoznak az Istenhez, mint hisznek . . . Rendes embereket kerestem.

— Nos hát, találtál?

— Mit szóljak neked? Utóvégre, mindenféle emberek vannak és mindegyiknek, testvér, meg van a maga baja. Az már igaz. No, csakhogy bizony, testvér, a mi vidékünkön rosszul emlékeznek meg az Istenről. Magad is belátod: vajon úgy kell-e élni az isteni törvény szerint? . . . Mindenki gondoskodik magáról, hogy tele legyen a gyomra. Hát még mit: a mely rablót bilincsekre verve látunk, az nem valódi rabló . . . Igazat beszélek-e?

— Kérlek . . . És hát?

— Hát, még jobban kezdtem búslakodni a világon . . . Látom, hogy nincs erkölcs — tévelygek, nem bánom, mint erdőben . . . Most, végre, van egy kis fogalmam, de az is . . . No, de akkor mindig nem volt elég eszem. Elhatároztam, például, hogy belépek a foglyok közé . . .

— Hogy, hogy?

— Hát, nagyon egyszerűen: csavargónak mondtam magamat — és befogtak. Mintha keresztet tettem volna magamra . . .

— Hát hogy, megkönnyebbültél tőle?

— Dehogy könnyebültem meg! Utóvégre egyforma ostobaság. Te, talán, nem voltál még börtönben, úgy nem is ismered, de én eléggé tapasztaltam, hogy milyen klastrom ez. A földolog — minden haszon, minden munka nélkül élnek az emberek. Az ember sompolyog egyik szögletből a másikba s a mily gonoszság csak van, mind átgondolja. Csúf beszédre, pajzánságra nagyon kész népség, de hogy lelkére, Istenre gondoljon ott — ez nagy ritkaság, sőt még ki is nevetik ezt . . . Láttam, hogy ostobaságom következtében, illő helyre nem kerültem, bevallottam nevemet, kezdtem kikérezkedni a börtönből. Nem eresztettek. Vizsgálódások történtek erről, arról . . . És még azt mondták: hogy merészeltem szántsándékkal magamra ilyen foglalkozást fölvenni? . . . Kifárasztottak végre. Nem tudom már, hogy mi lett volna velem, de érkezett egy alkalom . . . És ettől az alkalomtól lettem rosszul . . . no, de nélküle, kérlek, még rosszabbul lettem volna . . .

A börtönben az a hír terjedt el, hogy egy félkezű töredel-

mes bűnöst ismét ide hoznak a fogságba. Hallom a beszélgetéseket: egyik azt mondja — «igaz», — mások ellenmondanak, és én, bevallom, egészen közönyös voltam: ha hozzák, hát hozzák. Hát vajon naponként keveset hoznak-e? A városból érkezett foglyok azt beszélik: «Igaz. Szigorú kíséret alatt a félkezűt hozzák. Estefelé mindenesetre a börtönben lesz már.» A «spanka»*) kitódult az udvarra — kíváncsian. Én is kimentem egy kicsit sétálni: nem mintha kíváncsi lettem volna, hanem csak úgy, inkább bánatomban sompolyogtam az udvaron. Kezdtém járkálni és gondolatokba merültem ismét, és a félkezű egészen kiment az eszemből. Egyszerre kinyitják a kaput — vezetik az aggastyánt. Kicsike kis, sovány öregecske az, hosszú ősz szakálla rezgett; megy, de inog — lábai nem bírják. A félkeze is tétlenül csüng. A mi több, öten kísérik és hozzá támasztják szuronyaikat. A mint ezt láttam, valami úgy megrázott. «Istenem, gondoltam, mit csinálnak azok! Vajon illik-e egy embert úgy vezetni, mint valami tigrist? De ha még valami vad lovag volna, de tehetetlen öregecske, egy hét s meghal! . . .»

Borzasztó szájalom fogott el. S minél jobban néztem, annál jobban elkeseredett a szívem. Bevezették az öreget az irodába: elhívták a kovácsot, hogy — kezeit és lábait rövidre bilincsekre verje. Az öregecske maga vette kezébe a vasakat, régi szokás szerint keresztrel jelölte meg s maga tette lábára. «Csináld meg» — szólt a kovácsnak. Aztán kézbilincseket jelölte meg keresztrel s maga húzta kezeire. «Bocsáss meg — mondja — Istenem, a töredelmem miatt.»

A kocsis elhallgatott és lesütötte fejét, mintha emlékezetében ismét átelné az elbeszélt jelenetet. Aztán megrázva fejét, ismét elkezdett beszélni:

— Félre vezetett ő engem akkor, igazat szólok neked: szívemre hatott. Csodálatos! Később nagyon jól megismertem őt: tiszta ördög, bocsáss meg Istenem, rabló és gyilkos. És hogy tudta játszani a szentet! Még most is, midőn imájára gondolok, nehezen hinnék neki: más ember volt ő akkor is.

De hisz nem csak magam voltam egyedül. Ha elhiszed,

*) Spankának nevezi a börtöni elnevezés a foglyok barna tömegét.

a börtön «spankája» — az is elcsendesedett. Mindnyájan néznek, hallgatnak. A kik előbb nevetgéltek, azok is elhallgattak, s mások már keresztet is vetnek magokra. Lásd, testvér, milyen dolog ez!

No, és engem már egyenesen kezeivel ragadott meg. Azután, a mint búsongtam, egy megigazult módjára, eszembe jutott, hogy ez az öregecske valódi megigazult ember, mint a minők régen léteztek. Senkivel sem barátkoztam akkor s nem is beszélgettem. Én senkihez sem szóltam s hozzám senki. Némelykor hallottam beszélgetéseiket, de föl nem vettem, mintha csak legyenek zsümmögnének... Bármit gondoltam, mindent csak magamnak; rosszúl, jól van-e, senkitől sem kérdeztem. S im elhatároztam, hogy ehhez az öregecskéhez elmegyek a «külön kamrába»; jött az alkalom, egy kis pénzt csúsztatam az örök kezeibe, be is eresztettek, és később, úgy is bebocsátottak, ingyen. Benéztem hozzá az ablakocsán, látom: kamrájában jár a kis öreg, a bilincsek utána húzódnak, és mindig beszél valamit magához. A mint megpillantott engem, megfordult és hozzálépett az ajtóhoz. «Mi kell?» — Semmi sem kell, mondom, és csak úgy — meglátogatni jöttem. Hisz unalmas az egyedül. — «Nem egyedül vagyok én itt, felelt ő, hanem Istennel, Istennel pedig nem unalmas, különben a jó embernek mindig örülök.» És én előtte állok, mint tökfilkó tökfilkó előtt, ő csak bámul; rám néz és megrázza fejét. Egyszer csak azt mondja: «Menj tovább, suhancz, ez ablakocskától, egészen akarlak látni.» Én egy kicsit tovább mentem, ő a nyiláshoz tette szemét, nézett és azt mondta: «Miféle ember vagy te, beszéld el.» — Minek beszéljek, — felelek neki — egészen meghasonlott ember, semmi más. — «És, azt mondja, bizhatik-e benned az ember. Nem csalsz meg? ...» — Még senkit sem csaltam meg, mondom, s téged annál kevésbé. A mit parancsolsz mindent híven megteszek. — Gondolkodott egy kis ideig, és aztán megint mondta: «Emberre van szükségem, a kit most éjjel kiküldözgethetnék. El fogsz járni?» — Hogy menjek én, mondom, ki innét? — «Én megtanítlak», felelt ő. És valóban meg is tanított, hogy éjjel a börtönből úgy mentem ki, mint saját szobámból. Megtaláltam az embert, a kihez küldött, megmondtam neki az «üzenetet». Reggel felé vissza. Megvallom, a mint a fogházhoz közeledtem egészen hajnali pirkor, föllobbant a szívem.

«Mit, gondolom magamban, micsoda nyavalya ez — börtönbe menni? Összeszedni magát, s elszökni! . . .» S a fogház, tudod, a városon kívül áll. Egyenes, széles itt az út. Az út mellett a pázsiton csillog a harmat, a gabona áll, hullámszik, a folyócska tulsó partján csöndesen susog a liget . . . Szabad tér! . . . Ha visszatekint az ember, ott áll a fogház, mint egy sötét tekintetű bagoly . . . És még éjjel, álomba való dolog . . . És ha meggondolod, a mint itt a nap reggeli pirral övezve fölemelkedik — borzasztó. A szív nem tűri — és úgy hajt arra, hogy elszökjem az úton a tágas szabadba . . .

Mégis, visszagondoltam az öregecskémre: «Vajon hát, gondolom magamban, megcsaljam őt?» Lefeküdtem a före, a földhez símultam, kevesecskét feküdtem; aztán fölkeltem és elindultam a fogház felé. Visszafelé nem néztem . . . Közelébb jöttem, fölemeltem szemeimet, és a bástyácskában, a melyben a külön kamrácskák voltak, a kis ablakon ül az öregecském és rám néz a rács mögül.

Nappal elmentem kamrájába, elmondtam mindent, hogy teljesítettem parancsát. Megörült. «No, szolt ő, fogadd köszönetemet, fiacskám. Szolgálatot tettél nekem, soha sem felejttem el. Úgy-e bár, suhancz — kérdező később — nehéz a szabadba járás?» Ő maga nevetett. — Úgy ám, mondom, halál! — «Az, az, mondja ő. És miért jutottál te ide, milyen gonoszság miatt?» — Nem volt, feleltem, semmi gonoszságom, csak ostobaságom, semmi más. — Itt megrázta a fejét. — «Eh, azt mondja, suhancz, ha rád nézek már az is bosszant. Milyen erőt, és mondhatni, nem kevés esztendőt is adott neked az Isten, és te e bolondságoknál mást nem ismersz a világon. Lásd, most itt ülsz . . . Minek? Testvér, a világon a bűn, a világon az üdvözülés is» . . .

Sok a bűn, felelek neki. — «És itt talán kevés? De itt a bűnöknek értelmök sincs. Vajon keveset vétkeztél-e itt, és bánod-e azt? — Keserűen bánom, mondom. — Keserűen! És mit — magad sem tudod. Ez a töredelem nem valódi. A valódi töredelmesség édes. Hallgass erre, a mit én mondok neked, gondold meg: csak Isten van bűn nélkül, az ember pedig természeténél fogva bűnös és bűnbánat által üdvözl. E bűnbánat bűn után következik, a bűn a világon van. Ha nem vétkezel, nem bánhatod meg a bűnödöt, és nem bánva meg a bünt — nem üdvözülsz. Megértetted?» És én, meg-

vallom, akkor egyáltalában nem értettem szavait, csak hallottam, hogy szép szavak. E mellett előbb már magam is gondolkodtam: milyen az én életem? Az emberek mind — élő emberek, és én igazán nem is élek a világon; épen úgy, mint fű a mezőn, vagy mint egy elrejtett erdő. Sem magamnak, sem másnak. — Ez már igaz, mondom. A világon ha nem is lehet bűn nélkül élni, hanem végletekben, akkor is inkább, mint így gyötrődni. Különben hogy éljek, nem tudom. És még mikor bocsátanak ki a börtönből? — «No — szól az öreg — ez az én dolgom. Imádkoztam érted: megadatott nekem kivezetni lelkedet a tömlőczből . . . Ha megigéred, hogy engedelmeskedel nekem — megmutatom neked a bűnbánatra vezető utat.» — Megigérem, mondom. — «És megesküszöl?» — Megesküszöm . . . Megesküdtem, e pillanattól fogva egészen hatalmába kerített; ha szól, hogy tűzbe menjek, megyek tűzbe, s ha vízbe parancsol, akkor vízbe megyek.

Hittem ennek az embernek. Pedig mondta nekem egy fogoly: «Te, azt mondja, miért vagy te összeköttetésben Félkezüvel? Ne nézz arra, hogy ő gyakran az égre tekint: a kezét egy úr lőtte meg golyóval, mikor rabolt!» . . . De én nem is hallgattam rá, azért is mert ittas állapotban beszélt, s én nem szeretem a részegek részvétét. Én elfordultam tőle, s ő fölhevült: «Vigyen a fene, azt mondja, te makacs fő!» És meg kell jegyeznem, ennek az embernek igaza volt, ha korhely volt is.

Nemsokára Félkezü megkapta a megkönnyítést. A különkamrából a közösbe tették át, más foglyokkal együtt. Úgy ő, mint én is, mindinkább egygyé lettünk. Megtörtént, hogy a foglyok meg-megállottak, tréfáltak vele, s ő egy szóval sem felelt. Csak oda fordította tekintetét, s a pajkos is elhallgatott. Nem sokáig nézett ő . . .

Nos, és még egy kis ideig — és egészen megszabadult. Egyszer nyáron sétáltam az udvaron; látom, a bíró az irodába ment be, aztán hozzá vezették a félkezűt. Egy fél óra sem múlt el, Félkezü kimegy a bíróval a folyosóra, saját ruhájában, készen a szabadságra, s vígan. A bíró szintén nevet. «Lám, gondolom, milyen megterhelten hozták ez embert, s többek közt, még bünt sem követett el.» Nekem fáj az, megvallom — búsongtam. Lám megint egyedül maradok. Ekkor körülnézett az udvaron, meglátott engem s ujjával magához szólított.

Hozzámentem, levettem a sipkám, meghajoltam az előljáró előtt, s Félkezű így szólt:

— Im', tekintetes úr, nem lehetne ezt a suhanczot minél előbb megvizsgálni? Semmi nagyobb bünt nem követett el.

— És hogy hívnak téged? — kérdezte a bíró.

— Sziliny Fedornak, — mondom.

— Ah, azt mondja, emlékszem. De, igen lehetséges. Nem is kell őt megvizsgálni, azért mert bolondságért nem szokás ítélni. Ki kell vezetni a kapu elé és adni egyet a hátára, hogy az őt meg nem illető helyre ne tolakodjék. Ennyi az egész. Különben is, a nyomozások, úgy látszik, már nálam vannak. Egy hét alatt mindenestre elbocsátom őt . . .

— Nos, lám, s el van döntve — szólt Félkezű. — S te suhancz — félre hívott engem — a mint megszabadulsz, menj a Kilygyejevski tanyájára, jelenkezzél Zacharov Iván gazdánál; én majd beszélek neki rólad, fiacskám; de gondold az esküre.

És elmentek. S egy hét alatt valóban engem is szabad lábra helyeztek. Kimentem a fogházból, s rögtön azon helyre indultam el. Fölkerestem Zacharov Ivánt. Így, úgy, mondom, engem Félkezű küldött. «Tudom», szólt ő. «Beszélt rólad az öreg. De, egyelőre munkásaim közé lépsz, aztán meglátom.» — A Félkezű maga hol van? kérdeztem. «Most nincs itt — azt mondja — dolga után jár mindig. Nem is lesz oly hamar itt.»

És kezdtem élni a tanyán — mint munkás, nem mint munkás — úgy éltem — nem ismerve a valódi munkát. Családok nem volt nagy. A gazda, nagyobb fia, és munkása . . . Én a negyedik. Aztán még asszonyok és a félkezű járulnak ehhez. A háziak — szigorú emberek, óhitűek, a törvényt megtartják; dohányt, pálinkát — soha, soha! És Kuzma, a munkás — ez valami eszeveszett ember volt. Rongyos és fekete, mint a néger. Alig szólalt meg némelykor a csengetyű, ő rögtön a bokrokba futott és elrejtőzött. És a félkezűtől mindnyájuk közt leginkább félt. Megtörtént, hogy távolról valakit meglátott s rögtön az erdőbe futott, s mindig egy helyre rejtőzött. A háziak hívják, hívják — ő nem mozdul. Maga a félkezű megy hozzá, egy szót szól neki, és ő már utána megy, mint egy bárány és mindent megtesz úgy, a mint kell.

A Félkezű ritkán járt a tanyára és velem is alig beszélt.

Megtörtént, hogy beszélt a gazdával, és reám nézett, a mint dolgozom; és néha — elmentem én hozzá. «Várj fiacskám, mondja, mikor átmegyek a tanyára, akkor majd beszélünk. Most nem érek rá.» És én elszomorodtam. A háziak nem szorítottak meg a munkával, az étel a legjobb, kevély szót soha sem hallottam. Útra szintén ritkán küldtek. Leginkább maga a gazda ment, vagy a fia a munkással, különösen éjjel. No, de én munka nélkül még rosszabbul éreztem magamat. Mi több, a gond nyomott, s nyugtalan lettem . . .

Öt hét múlt el valahogy, a mint kiszabadultam a fogházból. Egyszer este haza jövök a malomból, nézek: sok nép van nálunk a szobában . . . Kifogtam a lovat; a mint a lépcsőre akarok menni — elémbre jön a gazda. «Ne jőjj, azt mondja, maradj egy kicsit, majd magam hívlak. Hallod, mondom neked — ne jőjj.» Micsoda szerencsétlenség lehet ez, gondolom magamban. Megfordultam s mentem a szénapadlásra. Lefeküdtem a szénára — nem tudtam elaludni. Eszembe jutott, hogy a baltát a pataknál hagytam. Lemegyek, gondolom; a nép oszolni kezd, s még valaki elviheti. Az ablak mellett haladtam el és valahogy be is tekintettem a szobába. Látom: a szoba tele néppel, az asztalnál ül a bíró; előtte a pálinka, falat, toll, papír — egyszóval, törvényes vizsgálódás. És oldalvást a padon ül a félkezű. Ah, Istenem! . . . Mintha baltával ütött volna valaki a fejemre! . . . Haja a homlokán csüngött, kezei hátra kötvék, nézése szögletes . . . És oly borzadalmasnak tűnt föl nekem akkor, hogy ki sem mondtam . . .

Visszamentem az ablaktól, és félre léptem . . . Ősszel volt. Csillagos, de sötét éj volt. Úgy látszik, soha sem fogom elfelejteni ez éjtszakát. A folyócska locskol, az erdő zúg, és magam mintha álomban volnék. Leültem a partra, a fűre, reszketett az egész testem . . . Istenem!

Sokáig, vagy rövid ideig ültem-e, nem tudom, csak egyszerre hallom, hogy valaki megy az ösvényen mellettem az erdőből, fehér kabátban, sipkában, játszva botocskájával. Az őrök . . . négy versznyi távolságról. Átment a hidacsán s egyenesen a szobába. Ekkor engem is odahúzott valami az ablakhoz: mi lesz?

Az őrök belépett az ajtóba, levette sipkáját, körülnézett. Látszik, maga sem tudta miért hívták. Aztán az asztalhoz

ment Félkezű mellett és azt, mondta: neki: «Jó estét, Alexiejevics Iván.» Félkezű különös tekintetet vetett rá, és a gazda megrántotta a kabátja ujját, és sűgött neki valamit. Az őrök, látszik, csodálkozik. Közel lépett a bíróhoz, és ez már forgó alatt lévén, zavaros szemmel nézett rá, mintegy félálomból.

Köszöntötték egymást. És a bíró kérdezte:

— Ismeri ön ezt az embert? — a félkezűre mutatva ujjával.

Az őrök nézett egy kicsit, tekintetet váltott a gazdával.

— Nem — válaszolt ő — nem is láttam talán.

Micsoda eset ez, gondolom. Hisz a bíró is jól ismeri őt. Aztán a bíró ismét:

— Nem Alexiejev Iván-e ez, itteni lakos, Félkezű nevezetű?

— Nem — felelt az őrök — nem ő.

A bíró tollat vett, írt valamit a jegyzőkönyvbe és fölolvasta. A jegyzőkönyv szerint, maga az az öreg Alexiejev Iván, nem Alexiejev Iván, mert az ő szomszédjai és az őrök is nem ismerik el ily személynek, s ő maga is Ivánov Iván-nak nevezi magát...

Csudálatos dolog! A mennyi népség csak volt, mindnyájan rátették kezeiket, s egy sem ismerte el őt. Persze, a népséget összehordták ez alkalomra: mindezek az összehívottak, személyrabok, adósai voltak Zacharov Ivánnak.

Elvégezték a dolgot, az összehívottakat elbocsátották... Félkezűt föloldozni még azelőtt megparancsolta a bíró. Zacharov Iván kihozta a pénzt, odaadta a bírónak; ez összeolvasta s zsebébe csúsztatta. «Most, így szólt, neked öreg föltétlenül három hónapra el kell menned. S ha nem mégy — lásd — engem ne vádolj!... Nos, adjatok nekem lovat...»

Elmentem az ablaktól, fölmentem a szénapadlásra, gondolkodtam; ekkor valaki a lovakhoz ment be. Nem akartam, hogy meglásson az ablak alatt. Fekszem a szénán, aludni nem alszom, s mindent mint álomban látok, gondolataimat nem tudtam összehozni... Hallom — elkísérték a bírót. A csengetyűk megcsendültek, elment... A házban aludni mentek mindnyájan, a tüzet eloltották. Én is majdnem elszenderegtem, de rögtön ismét hallom: csin, csin, csin! A csengetyű cseng. Csöndes, de csöndes az éj, messzire lehet hallani.

És mindig közelébb és közelébb: mintha a folyó tulsó oldaláról hozzánk jönnének. Egy kis idő múlva a szobában is meghallották a csengetyűt, fölfújták a tüzet. A trojka bement az udvarra. Ismeretes kocsis elhozta az utazókat — tudniillik kölesönösen: mi hozzá szállítottuk és ő hozzánk.

Hisz, gondolom magamban, talán itt fognak aludni. Különben is: éjjel ritkán küldtek engem; inkább maga a gazda, vagy fia és munkása ment. Megint elkezdtem szundikálni, de egyszerre hallom: Félkezű a gazdával csöndesen beszélgetnek a szín alatt.

— Nos, hát hogy leszünk? — szól az öreg. — Hát Kuzma hol van?

— Az, az, lám — válaszol a gazda. — Iván elment a bíróval és Kuzma, a mint megpillantotta a népséget, hát rögtön elosont. És, hallod, nincs a bokrokban. Ostoba az a fiú. Úgy látszik egészen elvesztette az esztét.

— Hát Fedor? — ismét kérdez az öreg; de már rólam.

— Fedor, felelte, este haza jött a malomból, a szobába akart menni, de nem eresztettem be.

— Jó van — szól ő — talán aludni ment. Nem látott semmit?

— Azt hiszem, semmit. Rögtön a szénapadlásra ment.

— Akkor jó. Ma már munkát kell neki adni . . .

— Jó lesz-e az? — mond Zacharov.

— Jó hát. Egyenes szívű ez a suhancz, és csodálatos erő rejlik benne; s rám hallgat — csak intsek ujjammal. Hozzátevé még azt: én úgy is félèvre valóban elmegyek, és ezt a suhanczot elő kell készíteni a dologhoz.

— Általában gyanakvó ember — szól Zacharov. — Nem hiszek én neki, hiába néz ki filkónak . . .

— No, no — válaszol az öreg. — Ismerem én őt. Őszinte suhancz. Olyanok kellene nekünk. Kuzmát úgy is már valahogy el kell küldenünk. Hogy valami ostoba csínyt el ne kövessem.

Kezdték hívni engem: Fedor, és Fedor! S nekem nincs lélekzetem válaszolni. Hallgatok. Az öreg fölment a szénapadlásra, megtapogatott engem. «Kelj föl, Fedoruska!*)» szól, de oly kedélyesen. — Aludtál?» kérdezi.

*) Kicsinyített alakja Fedornak, szíves megszólítás.

— Aludtam, szólok . . . «Hát, azt mondja, fiacskám kelj föl, fogd be a lovakat; elmegy az útasokkal. Emlékszel, mire esküdtél?» — Emlékszem, mondom. Valóban pedig dideregtem, hidegség, borzadály futotta át testemet. «Talán, szolt az öreg, eljött már az idő. Hajtsd végre, a mit parancsolok. És addig — fogd be minél gyorsabban a lovakat. Az útzók sietnek . . .»

Kitoltam szín alól a kocsit, föltettem a hámat a rudasra, kezdtem befogni a lovakat, és szívem úgy ütött, úgy dobogott. És fontolgattam mindent, vajon nem álom-e mind ez a látás?

A félkezű, nézem, szintén nyergeli a lovát, és a ló engedelmeskedett neki, mint a kutyácska. Egy kézzel nyergelte ő azt. Aztán ráült, csöndesen egy szót szolt hozzá, a ló el is ment az udvarról. Befogtam a rudast, kimentem a kapu elé; nézek: a Félkezű ügetve már az erdőbe megy be. Habár a hold még föl nem kelt, de mégis lehetett látni egy kicsit. Eltűnt az erdőben, és a szívem mintha egy kicsit megkönnyebbült volna.

Enni adtam a lovaknak. Az útzók behívtak engem a szobába; fiatal úri hölgy és három gyermeke, kicsiny, kisebb, legkisebb. A legöregebbik négy éves, a legfiatalabbik egyedüli leányka két éves, nem több. Ugyan hová, gondolom magamban, micsoda helyre kell neked szegénynek menni, és még egyedül, férj nélkül? Oly csöndes, barátságos úri hölgy az. Asztalhoz ültetett, megitatott theával. Kérdezte, milyenek a helyek, nincsenek-e gonosztevők? — Nem hallottam, mondom, s magamban gondoltam: oh, kedves, te félsz, látszik. De hogy is ne féljen szegény: előkelőnek látszik, gazdagon útzik, és még gyermekeivel; az anyai szív — jós. Látszik hogy szükség kényszeríti őt.

Nos fölültek, mentünk. Virradatig még két óra kellett. Kimentünk az útra, körülbelül egy versztnyire mentünk már; nézek: egyik ló egyszerre megijed. Micsoda lehet itt? gondolkodom. Megállítottam a lovakat, körülnézek: Kuzma megy ki a bokrok közül az útra. Megállt az út szélén, rám nézett, rázva rongyait, s nevetgélt. Fúj, te átkozott! Valóban hideg borzadály futotta át szívemet, s az asszonyom, nézem, félig élve, félig halva . . .

A gyermekek alusznak, ő maga nem alszik, gyötrődik. Szemében könnyek. Sír . . . «Félek, mondja, mindnyájatok-

tól félek.» — Miért, mondom, Krisztus teveled, kedves. Vagy talán valami gyilkos vagyok én? . . . De miért nem maradt ön ott éjjelre? . . . «Azt mondják, hogy ott még rosszabb. Az előbbi kocsis azt mondta: este felé faluba érkezünk, és csak puszta erdőbe vitt el, tanyára. Az öreg tekintete — szól az úri hölgy — mindnyájoknál rosszabb . . .» Ah, Istenem, gondolkodom, mit csináljak most vele? Elveszti életét, szegény. — Hát mostan, kérdem, hogy akarja: visszafordulunk, vagy megyünk tovább? Járok körülötte — nem is tudom megvigasztalni, azért szomorú voltam. És nem messze még itt a mélyút; mellékúton kellett oda menni, a «Szikla» mellett. Meglátta, hogy én magam is meghökkentem vele együtt, elnevette magát: «Nos, ülj föl, azt mondja, menjünk. Nem fordulok én vissza: ott borzasztó . . . Inkább veled megyek, mert az arcod olyan jó.» Most ugyan, testvér, félnek tőlem az emberek, «gyilkosnak» neveznek, de akkor mikor még ifjú voltam, még nem volt rám sütvé Káin bélyege.

Vidámabb lettem én is vele. Fölültem a bakra. «Beszél-gessünk», szól az asszonyom. Beszél nekem, és saját magának, hogy férjéhez megy. Száműzött férje gazdag családból való. «És te, kérdezi, régen vagy már e gazdánál: szolgálatban, vagy hogy?» — Szolgálatban, felelek, nem rég álltam be. — «Milyen emberek ők?» — Semilyenek, mondom . . . És különben, ki ismeri őket. Szigorúak . . . pálinkát nem isznak, dohányt nem szívnak. — «Ez semmi, szól ő, nem ez a fő.» — S hogy kell élni hát? kérdem. Látom, ha asszony is ő, de van esze; nem szól-e nekem valami hasznosat? «Tanult ember vagy te?» kérdezi. — Kicsikét tanultam, felelek. — «Melyik a legnagyobb parancs az evangéliomban?» kérdezi ő. — A legnagyobb parancs, mondom, a szeretet! — «Nos, igaz. És még az van mondva nincs nagyobb azon szeretetnél, midőn valaki kész lelkét odaadni felebarátaiért! Lásd itt az egész törvényt. De meg, azt mondja, ész is szükséges — tudniillik megítélni, hol van haszon, s hol nincs.» Biz, igazad van, válaszolok. S különben nem árt, ha az ember mindig egy kis szigort is használ.

Hát, így beszélgetünk, megyünk a nélkül, hogy sietnének. Megjöttünk az erdőhöz, a folyócskához. Itt a gázló. A folyócska igen szűk: megliköd a kompot, már is a tulsó oldalon van. Átszállító nem is kell. A gyermekek fölébredtek, megdörzsölték

szemecskéiket, néznek: még mindig éj. Az erdő zúg, a csillagok az égen, a hold csak hajnalhasadás előtt emelkedik föl . . . A gyermekeknek ez tetszik . . . Ismeretes dolog — bolondság!

Hát, testvér, alig mentünk be az erdőbe — hideg futott át a szívemen. Nézek: elől mintha valaki lóháton sietne. Tisztán nem lehetett látni, de úgy látszik, mintha Félkezűnek szürke lova volna, a dobogást is hallani. A szívem összeszorult: ugyan mi lesz ebből? Miért jött ki ide az öreg? És még előbb emlékeztetett engem az esküre . . . Nem jóért . . . Gondolatokba merültem el . . . Elfogott az öregtől való félelem. Azelőtt szerettem őt, de ettől az estétől félni kezdtem tőle nagyon; ha visszagondolok, milyen volt a tekintete, borzadály futja át testemet.

Elnémúltam; gondolni semmit sem gondolok s nem is hallok semmit. Az asszonyom egy-két szót szól, én mindig hallgatok. Elhallgatott ő is, szegény . . . Ül . . .

A hely szűk, sötét. Az erdőnek csupa rossz sejtelmű sötétsége. S az én lelkem szinte sötét, egyenesen mondva: sötétebb az éjnél. Magamkivüli állapotban ülök. A lovak ismerik az utat, ügetnek ehhez a sziklához — én nem is hajtok. Tovább megyünk egy kicsit — úgy is van! . . . Az úton szürke ló áll, az öreg rajta ül, és szemei rám merednek. . . . Én a gyepelt is kieresztettem a kezemből. A lovak egészen a szürkéhez mentek, s magoktól álltak meg. «Fedor! — szól az öreg — szállj le csak a földre!» Leszálltam a bakról, engedelmeskedtem neki; ő szinte kiszáll a nyeregből. Saját szürke lovát az úton keresztbe állította a trojka elé. Az én lovaim állnak, még csak meg se moczczannak. Én szinte úgy állok, mint egy megigézett. Hozzám jött, szólt egyet-mást, kezemnél fogott meg, vezetett a kocsihoz. Nézek: kezemben — balta! . . .

Megyek utána . . . nincs szavam, s erőm sincs ellenkezni vele. «Vétkezz, szól ő, aztán majd megbánod a bűnödöt . . .» Többre nem emlékszem. Egészen odaléptünk a kocsikashoz. Ő oldalvást állott. «Kezdd meg! mond ő. Először az asszonyt a fején!» Ekkor betekintettem a kocsikasba . . . Uram Istenem! Az én asszonyom ül, mint egy leverte galambocska, kis gyermekeit kezeivel takarja, ő maga pedig nagy szemekkel néz reám. Megdöbönt a szívem . . . A kis gyermekek is fölébredtek, néznek, mint a madárfiókák. Értik-e, vagy nem-e . . .

És valóban ez a tekintet, mintha valami álomból rázott

volna föl. Elfordítottam tekintetemet, fölemeltem a baltát . . . És fölforr bennem a méreg . . . Ránéztem a félkezüre, ő megrezzent . . . S keblemben egyre a harag. És tudom, hogy most borzasztó tettet viszek véghez, és szájalom itt nincs. Másodszor is ránéztem az öregre: a szemei zöldek, csak úgy nyugtalankodtak . . . Fölháborodott, hánykódott előttem, mint egy kigyó. A kezem fölemelkedett, meglendítettem a kezemet . . . az öreg nem is ért rá sóhajtani, lábaimhoz dült . . . És én őt, testvér, megholtat . . . lábaimmal tiportam . . . Magam is állattá lettem, bocsásd meg, Uram Istenem! . . .

A beszélő nehezen lélekzett föl.

— Hát mi lett aztán? — kérdeztem én, látva, hogy ő elhallgatott s elgondolkozott.

— Mi? — felelt ő — hogy, azután? Hát lábbal tiprom őt, egyszer csak látom: Zacharov Iván lóháton ugrál felénk, kezeiben puskát tart. Egész közel ügetett hozzánk; én neki megyek . . . Ő is egy sorban feküdt volna a félkezüvel, az már áll, de hála az égnek, okult. A mint rám nézett — megfordította lovát, és kezdte ütni oldalait a puska tusával. Ekkor a paripája emberi hangon ordított egyet, igazán, úgy röpült alatta, mint egy madár!

Magamhoz tértem . . . Nem néztem az emberekre . . . Fölültem a bakra, vágtam egyet a lovak közé . . . egy lépésnyire sem a helyről . . . Nézd, az a szürke még mindig keresztbe áll az úton. Én el is felejtkeztem róla. Lám, az ördög, hogy volt hozzászokva! Keresztet vetettem magamra. Úgy látszik, gondolom, ezt az ördögi állatot is le kell teríteni. Hozzá léptem a lovacskához: ő áll, csak a fülét mozgatja. Megrántom a kantárszárát, ellenszegül. No, szólok, nagyságos asszonyom, szálljon ki a kocsiból, hogy a lovak ijedésből el ne ragadják, azért mert ő egészen előttök áll. Az asszony mint egy engedelmes fiú kiszáll . . . A kis gyermekek kijöttek, anyjukhoz simúltak. Rettegnek ők is, — különben — a hely pusztá, sötét, és én még ezekkel az ördögökkel foglalkozom.

Hátrább toltam trojkámat, megint kezembe vettem a baltát, s megyek a szürkéhez. — Menj az útból, mondom . . . agyonütlek! Megmozdította az egyik fülét. Nem megyek, azt mondja . . . Ah, te! . . . Elhomályosult a szemem, fölborzadt a hajam a sapka alatt . . . Kezemet egész erőmből neki lendítem, koppintok egyet a homlokára . . . Könnyedén fölkiáltott,

de ledült, összehúzta lábát . . . Megfogtam lábánál, odahúztam gazdájához s egy sorba tettem, az út szélére. Feküdjetek! . . .

— Üljön föl — mondom az asszonynak. Ő beültette a fiatalabb gyermekeket, de az öregebbiket nem bírta . . . «Segíts», szól ő. Odaléptem; a kicsike felém nyújtja kezeit. Már föl akartam őt venni, de rögtön föleszmélek . . . Vidd tovább, mondom, ezt a fiúcskát. Egészen véres vagyok, nem lehet hozzá nyúlnom . . .

Valahogy csak beültek. Rántok egyet . . . Lovaim horkantanak, nem mennek . . . Mit csináljak? — Ültesd föl csak — szólok ismét, — a fiúcskát . . . Fölültette a piczikét, s kezével tartotta. Ütök egyet a gyeplővel — elindultak, csak úgy repültek . . . Lám, a mint most magad is láttad. A vértől futnak . . .

Reggel a faluban ítélőszék elé hívtam az asszonyt. Magam vádoltam be magamat. «Fogjatok el engem, én meggyilkoltam egy embert.» Az asszony mindent elmondott, a mint történt. «Ő megszabadított engem», szólott ő. Ekkor összekötöztek. Elkezdett sírni szegény. «Miért, mondja, kötözték meg őt? Ő jó tettet vitt véghez, megvédte gyermekeimet a rablóktól.» És még panaszkodik! Látja, hogy senki sem figyel szavaira, hozzám jött, maga kezd oldani. Itt már föltartóztattam őt. — Hadd el, mondom, nem a te dolgod. Most már az emberek és az Isten dolga ez. Bűnös vagyok-e, vagy igaz — e fölött Isten s a jó emberek fognak ítélni . . . «De hát, mondja, mi lehet a bűnöd?» — A kevélységem, válaszolok. Kevélységem miatt kerültem e rablókhoz is, önkénytesen. Elszakadtam a világtól, nem hallgattam az emberekre, mindent csak saját tanácsom szerint cselekedtem. Lám itt van, a saját tanácsom, és gyilkosságra vezetett . . .

Hát elállt, hallgatott rám. El akart menni, hozzám lépett, hogy búcsút vegyen, megölelt . . . «Te szegény!» . . . Előhossa a kis gyermekeket, hogy megöleljenek. — Mit csinálsz? szólok. Ne fertőztesd meg a fiúcskákat. Hisz én gyilkos vagyok . . . Féltem, megvallom, hogy magok a gyermekek megijednek a bűnöstől. De nem, elhozta a kicsinykéket, az öregebbik magától is eljött. A mint gyöngéden kis kacsóit nyakam körül fonta — nem tudtam kiállani, fölzokogtam. A könnyek csak úgy folynak. Hát, bizony jó lelke van

ennek az asszonynak . . . Talán az ő jó lelke miatt nem von engem az Isten bűnöm miatt szigorú felelősségre . . .

— Ha — úgymond — csak valami igazság van a világon, azt megszerezzük számodra. Soha sem felejtlek el! S valóban, nem felejtett el. Magad is ismered törvényszékeinket . . . Nagy huza-vonák a bírák! Még most is börtönben tartottak volna engem, de ő férjével együtt iratokkal kiszabadított onnét.

— Hát mégis börtönben tartottak téged ?

— Tartottak kezdetben, és pedig jócska ideig. Leginkább — pénz miatt. Az asszony küldött nekem félezer rubelt, s férjével levelet is irtak nekem. A mint ez a pénz megérkezett, az ügyem rögtön megindult. Eljött a bíró, kihívott engem az irodába. «Hát, azt mondja, az ügyed nálam van. Mennyit adsz, én rögtön fölmentlek egészen!»

— Ah te tekintetes úr! . . . gondolom magamban. Pénzt kér! Ítéld meg engem a legszigorúbban, hogy lássam törvényedet — meghajlok előtted. De így — pénzért . . . Semmit sem adok, mondtam. Ítéljen törvény szerint, a melynek most alá vagyok vetve . . .

Nevet. «Filkó vagy te, látom, szól ő. A törvény szerint ügyed két értelem szerint dülhet el. A törvény a polczon fekszik, s e közben én vagyok a — hatalom.»

— Hát, szoltam, hogy van ez a dolog ?

— Hát úgy — mond ő. — Bolond vagy! Halljad hát: te ez alkalommal az asszonyt gyermekeivel oltalmaztad meg ?

— Igen, hát tovább ? szólok.

— Hát megoltalmaztad. Lehet ezt erényednek tulajdonítani ? Igen is, úgymond, lehet, azért mert ez jó cselekedet. Lám itt az egyik értelme.

— Hát a másik milyen lesz ? kérdem.

— A másik ? Im ilyen : nézz magadra, milyen legény vagy te. Hisz az öreg hozzád képest, olyan mint kis gyermek. Ő fölingerelt téged, és te tisztességes módon hátraköthetted volna kezeit s az előjárósághoz vihetted volna. De te, egy rossz szót sem szólva, baf! és ledül. Ezt erőszakos eljárásnak kell mondanunk, azért mert ezt így nem szabad. Értetted ?

— Értettem — szoltam. — Nincs nálatok igazság! Nem kapsz tőlem semmit. — Tudod, a milyen volta bíró úgy ítél! . . . Fölbőszült.

— Jó — szólott ő. — Hát, galambocskám, míg az ítélőszék az ügyedet elvégzi, én a börtönben rothasztalak.

— Szép — mondom — ne fenyegetőzzél.

És hát elkezdett engem rothasztani, de tudod, az asszony nem hagyott föl, talált kijárót. Valahonnét olyan irat érkezett, hogy az én bíróm egész elszédült. Behívott az irodába, szidott, lármázott, s végre kezébe vette az iratot, és még az nap el is bocsátott. Lám hát ítélelhozás nélkül jöttem ki . . . Most magam sem tudom . . . Azt beszélnek az emberek, lesznek nálunk is rendesebb ítélőszékek — és én várok is: bár megengedné az Isten, hogy esküdt bírák vizsgálnának meg engem, mit szólnának ők.

— És Zacharov Ivánnal mi lett?

— Zacharov Iván hír nélkül vészett el. Ők, hallod, a félkezűvel összebeszéltek: hogy Zacharov közléről követ engem. Ha ugyanis én nem egyezem bele a gyilkosságba, akkor Zacharov lőjjön meg engem a puskával. De, lásd, az Isten ezt másképp határozta el . . . Hozzánk ugrott Zacharov és én már elvégeztem a dolgot. Ő megijedt. Később az emberek beszéltek, hogy akkor futva érkezett a tanyára s kezdte kiásni pénzét a földből. Kiásta, de hogy az erdőről visszajött, senkinek se mutatta magát . . . Virradatkor tűz ütött ki a tanyán. Vajon valahogy maga gyújtotta-e meg, avagy, a mint mondják, Kuzma bocsátotta-e a vörös kakast, nem bizonyos. A mint virradatkor kiütött a tűz, este felé csak a szögletek maradtak meg. A gazemberek egész fészke porrá lett. Az asszonyok most is koldulva járnak, a fia gályarab. Tisztára mosni magát sehogy sem sikerült.

Tpru! kedvesim! . . . Megérkeztünk, hála neked Uram! . . . Nézd, az Isten napja hogy emelkedik! . . .

KOROLENKO VLADIMIR után, oroszból

KOVALIK JÁNOS.

KÖLCSÖNÖS BABÉR.

Oly kedves fiúcskák !
Egymást szeretik ;
Hogy kissé hiúcskák,
Illik az nekik.
Bámulják egymást kölcsönben :
— Uram, lángész lobog önben !
— Uram, önben —
Nemkülönben !

A hajuk bozontos,
Pózuk — isteni.
És ez szörnyű fontos,
Mert ez a zseni !
Nincsen rajtok semmi régi,
Testök, lelkök századvégi :
Amaz légi,
Emez égi.

Az egyik husz éves,
Másik huszonegy ;
Kritikájok éles,
Ha vénekre megy.
— A ki vénebb, úgy-e száraz,
Kort nem értő vén számár az ?
— Biz' a' már az !
Szól a válasz.

Emez még nem érett,
S éretlen amaz ;
De kamaszt dicsérget
Míndig a kamasz.
Tömjént gyűjtnak ma egymásnak —
S magát ez s az már csodásnak,
Óriásnak
Hiszi másnap.

Hogy a világ őket
Észre sem vevé,
Azzal nem törődnek,
Bujnak együvé.
Eszméiket kicserélik,
Ily potomsággal beérik,
Egymás bérít,
Ők kimérik.

Ó, a kedves ifjak ! —
Rendszerök remek :
Így teremnek, így csak
Új nagy emberek.
S bármit is mond az irigység,
Megbecsülni nem kicsinység
Egymás kincsét —
A mi nincs még !

KOZMA ANDOR.

A MENNY ARÁI.

Éjfélkor a zárda mellett
A ki elhalad, világot
Lát a pusztá ablakokban,
Kisértetek serge jár ott.

Holt apácák bús kara,
Szüzei szent Orsolyának ;
Fátylak és csuklyák megül
Csínos arcok kandikálnak.

Vérvörös világgal égő
Gyertyát tartanak kezökbe';
Bús nyögéstől hangzik a mély
Folyosóknak boltos öble.

A templomba tartanak,
És leülnek sorra szépen,
Karzaton a tölgypadokba,
S énekük fölzeng az éjben.

Szent zsolozsmák dallamán
Örült szókat énekelnek;
A magas menny ajtaján
Zörgetnek ez árva lelkek:

«Krisztus szüz arái voltunk,
De erünkben csalfa vér folyt,
S azt is a császárnak adtuk,
A mi a jó istené volt.

«Csábító az uniformis,
S a bajusz, jól kisodorva;
Ámde mégis legcsábítóbb
Cäsär arany tisztí bojtja.

«Oh, a melynek egykoron
Tövisből volt koronája,
Szarvat raktunk, szarvakat,
Üdvözítőnk homlokára.

«Jézus, a jóság maga,
Bár bününket megsíratta:
«Lelketek — szólt — átkozott,
Kárhozott legyen miatta.»

«Sirból kelt kísértetül
— Bűneinknek méltó bére —
Kell bolyongnunk e romok közt —
Miserere! miserere!

«Oh, a sírban jó pihenni;
Ámde még jobb volna véle
Fönn a nyájas mennyországban —
Miserere! miserere!

«Édes Jézus, bűneinket,
Bár nagyok, bocsásd meg végre,
Meleg mennyed nyisd ki nekünk —
Miserere! miserere!»

Így dalolnak. Orgonálva
Egy rég meghalt kántor ül fönn,
S szilajon, mint a vihar, zúg
Árnykeze a billentyűkön.

HEINE után, németből

VARGHA GYULA.

LORELEI.

Régi korból származó regének mondja Heine Henrik legnépszerűbb költeménye tárgyát. Estfény borítja a nyugodtan folyó Rajnát és fölötte bérz csúcsán ül a csodaszép szűz és néz alá a mélybe. Arany fésűvel fésüli arany haját, fölzengő dala pedig kihangzik az alkonyba és bűbajos erővel vonzza a hajóst a halálos szirthez. A habok elnyelik a hajót és a hajóst

S mindezt a csodaszép Lurley
Tette — dalával.

E gyönyörű dal szerint tehát a bűvös szűz neve «Lorelei»; azt másunnan tudjuk, hogy a Szent-Goar és Oberwesel közt emelkedő sziklás hegy, melynek csúcsán ül, azonos nevű. E hegyet már a IX. század közepén említik a fuldai évkönyvek és a régi források ismételve dicsőítik híres visszhangját. De egyebet is mesélnek e regényes fekvésű hegyről: már a XIII. században úgy tudja a hagyomány, hogy belsejében törpék vagy elfek laknak, a kik a nibelungok átkos kincsét őrzik.*) A Lurlei hegye még ma is visszatükröződik a Rajna zöld habjaiban, de a nibelungok kincsére nem akadtak, midőn a gőznek útát törtek a szirt belsejébe, a dalos sellőnek bűvös énekét pedig örökre elnémitotta a hegyen hatalmas alagútban**) keresztülrohanó vasútnak zakatoló robaja.

*) A XIII. századi Marner, korának egyik tekintélyes tanító irányú vándorköltője, mondja: «Der Nibelunge Hort ist in dem Lurtenberge».

**) Ez alagút, mely 367 méter hosszú, 1861-ben készült.

Heine 1823 őszén, Lüneburgban írta *) e valóságos népdallá lett költeményét, melyet Silcher behízelgő zenéjével szel-
tiben énekelnek fiatalok és vének, a merre a német szó ismer-
tetes. És e dallal rendkívül ismeretessé lett a «rege» is, mely
tárgyát teszi, és melynek régi voltát Heine maga is, bizonyára
jóhiszeműleg, hirdette. Pedig e rege régisége annyira kétes,
hogy komoly tudósok egyenesen tagadják és modern kohol-
mánynak tekintik a Lorelei elbájoló alakját és elbűvölő dalát.

Tény, hogy régi források nem tudnak róla, — a vesze-
delmes szüz alakja, neve és éneke a jelen század kezdete előtt
ismeretlen. Az első, a ki róla tud és úgy versben, mint prózá-
ban róla regél, Brentano Kelemen, a romantikus iskolának e
kiválóan romantikus tagja, a ki e századnak első két évében
lépett be az irodalomba egy két kötetes regénynyel, melynek
első kötetét még 1799-ben írta, és melyet maga is «elvadúlt-
nak» nevez. Címe: **) *Godwi, vagy az anya kőszobra*. Elvadult
regény, írta Maria (Bréma, 1801—02, 2 kötet). E phantastikus,
bizarr munka — melynek első kötete tartalom, alak és irány
tekintetében nagyon emlékeztet Tieck Lajos *William Lovell*-
jára, míg a második kötet félreismerhetetlenül Schlegel Frigyes
1799 májusában megjelent hirhedt *Lucinde*jának hatása alatt
készült, — ez a regény ma a könyvészeti ritkaságok közé tar-
tozik, mert szerzője, a ki később tudvalevőleg a vallásos rajon-
gásnak egyik leglelkesebb híve lett, összevásárolta és megse-
misítette ez ifjúsági irodalmi bűnét, ***) melyet rendkívül rös-
telt és megbánt. A regény egyébként ma valósággal megemészt-
hetetlen olvasmány: csupa reflexio, még pedig legnagyobbbrészt
homályos rejtvényekbe öltöztetett reflexio, sem az emberekben,
sem cselekedeteikben se kapcsolat, se logika; de annál több
romantikus ironia, melylyel a költő nemcsak saját alakjai, ha-
nem önmaga ellen is fordul, úgy hogy az egész munka phan-
tastikus chaosszá lesz, melynek mélységes tendenciáit bajos
megérteni, de talán nem is érdemes komolyan kutatni.

*) Először megjelent a *Gesellschafter* című lapban, 1824 már-
cius 26-ikán.

**) *Godwi oder das steinerne Bild der Mutter, ein verwilderter
Roman von Maria*. Bremen, 1801—02, 2 kötet.

***) Összes munkáiba csak egy kevésbé jellemző részletét vette
fől: *Gesammelte Schriften* V, 285—326. 1.

E regény második kötetében (392. l.) jelent meg először*) Brentano egyik legsikerültebb balladája, melyet a regénynek aránylag legrokonszenvesebb alakja, Violetta, énekel, és melynek czíme *Lore-Lay, a varázslónő*. Bekezdése: **)

Bacharachnál a Rajnán
Bűbajos nő lakik;
Nézése oly csodás szép,
Hogy szíveket szakít.

Senki sem tud ellentállani dæmoni szépségének, mely az embereket örületbe ejti, úgy hogy végre megidézik az egyházi törvényszék elé, hogy a boszorkányság vádja ellen védekezzék. De itt elvarázsolja magát az elnöklő püspököt is, a ki megindultan kérdi tőle, hogy vajon ki csábította őt gonosz varázslásra. Lorelei így felel:

Hagyj, püspök úr, meghalnom!
Meguntam életem',
Mert meg van rontva mind az,
Kire szemem' vetem.

A két szemem két tűzláng,
Bűv-pálcza két karom;
Dobass a tűzbe, törd el
A pálczát, — úgy akarom.

A püspök sem ítélheti el, mert «szeme lángjában az ő szíve is ég»; nem törhet pálczát fölötte, mert saját szívét is megtörné azzal. Lorelei újra a halált kéri:

Ah püspök úr, szegénynyel
Ne űzz ily gúnyt velem.
Könyörgj inkább, vegyen fel
Az égi kegyelem.

Nincs senki, kit szeressek,
Hogy tudnék élni még?
Oh adj nekem halált hát,
Hozzád azért jövék.

*) Azután *Gesammelte Schriften*, Frankfurt, 1852, II., 391. l.

**) A közlött mutatványok Szász Károly fordításából valók: *Kisebb műfordítások*, Buda-Pest, é. n. 4. l.

Megcsalt, a kit szerettem,
 Hitetlen elhagyott,
 El is ment messze földre, —
 Azóta így vagyok.

E vágyban epedő szem,
 Halk reszkető szavam,
 E két piros s fehér arcz:
 — A bűv im benne van.

E bűv ront engem is meg,
 És úgy fáj a szívem,
 Ha képem megpillantom
 A tükör fényiben.

Tégy rajtam igazságot,
 Haljak meg mint igaz —
 Ha ő nincs: veszszén minden!
 Egyetlen vágyam az.

E ballada nem sellőről szól, hanem egy csodaszép boldogtalan szüzzől, a ki ellenállhatatlan bájaival mindenkit elbűvöl, csak kedvesét nem, a ki őt megcsalja. A püspök törvényszéke zárdára ítéli s Lorelei három lovag kíséretében indul új otthonja felé. De útja elvezeti a Rajnára tekintő Lurlei mellett:

Urak, urak, hadd menjek
 Föl e sziklára még,
 Lássam a várt még egyszer,
 Hol kedvesem lakék.

Hadd nézzek még csak egyszer
 A mély Rajnába le;
 S aztán megyek zárdába,
 És földjön fátyla be.

Lorelei fölsiet a meredek fallal szédítően emelkedő sziklára, a három lovag követi. A csúcsról csolnakot lát a vízen, és a csolnakban evező ifjában fölismeri szeretőjét, mire a Rajnába veti magát; a három lovag pedig, a ki folyton nyomában volt, eltéved a hegyen, nem talál vissza a városba és tönkre megy lelkész és sír nélkül. A költő e népies jellegű versszakkal zárja be hatásos költeményét:

Ki dallá ezt a bús dalt?
 Rajnán egy csolnakos;
 A Három lovag kőről
 Visszhang is dallja most:
 Lorelei,
 Lorelei,
 Lorelei, —
 A ki hallja, szíve fáj.*)

Brentano már a regényben e megjegyzést csatolta bal-ladájához: «Bacharach mellett áll ez a szikla, Lore-Lay a neve; az arra menő hajósok rákiáltanak és mulatnak a sokféle visszhangon». Költeménye cselekményéről, e cselekmény forrásáról nem szól. De későbbi nyilatkozatai után **) nem kétséges, hogy e cselekmény egészen az ő leleménye. Alapjául a hegy nevét és egyik melléksziklájának nevét vette; ez utóbbi, «a három lovag szirtje» (*Dreiritterstein*), és a költő azért küldi a boldogtalan leányt három lovaggal a kolostorba, hogy azok e szirten elveszhessenek.

De hogyan lett a szerelmes leányból nem kevésbé veszedelmes sellő? A Lorelei e másik változatát is Brentano alkotta meg: e szerint Lorelei nem emberi lény, hanem bűvös erejű szirén, a ki dalával annyira elbűvöli a hajósokat, hogy vakon feléje eveznek, és a Lurlei szirtjein tönkre mennek. Vagy egy évtizeddel a «Godwi» után kezdte Brentano prózai regéit ***) írni, és ezeknek keretes elbeszélésében nagy szerepet játszik a veszedelmes sellő, a kinek neve itt Lureley. A hegy mélyében ül Lureley asszony fényes trónon, körülötte hét kamrában hét leánya. A nibelungok kincsét őrzik, mely a szikla fényes üregeiben fekszik, és hétszeresen felelnek minden hangozó szóra, őrző éberségök jeléül. A többi kuszált és mesterkéltségeket mellőzve, még csak azt kell kiemelnem, hogy a Heine dalának egész anyaga és háttere is megvan már Brentano e

*) Az utolsó vers az eredetiben így hangzik: *Als wären es meiner drei*, mintha hárman volnánk (csolnakosok a Rajnán).

**) V. ö. Hertz alább idézett értekezésében 218. l. Böhmer nyilatkozatát: «Brentano maga mondta nekem, hogy a «Loreleit» semmi más alapon mint a Lurlei név alapján találta föl.»

***) Ezek csak a költő halála után jelentek meg 1847-ben: *Die Märchen des Clemens Brentano*, hg. von Guido Görres, 2. kiadás. Stuttgart. 1879, 2 kötet.

phantastikus regéiben, a melyek, mint Brentano egész költészete, általában sokkal nagyobb hatással volt Heinéra, mint ma tudják vagy elismerik. A *Radlauf molnár őseiről* szóló regében csodaszép fiatal asszony ül a szikla csúcsán, sötétfekete a szoknyája, hófehér a fátyola, aranyszőke a haja, ül mély gyászban. Keservesen zokog és fésüli hosszú haját. Lent a Rajnán szélvész közepett hajóznak a molnárlegények, a kik haragszanak a szép boszorkányra és gúnyolják. De a szélvész mind erősebben tombol és az örvény felé sodorja a csónakot, mely a hajósokkal együtt elmerül.

Brentano tehát kettős formában alakította meg Loreleit, a ki nála előbb a boldogtalan szerelem képviselője: csodaszép leány, kit szeretőjének hűtlensége a Rajna mélyébe sodor; utóbb pedig bűvös sellő, a ki ellenállhatatlan énekével a biztos halálba csalja az embereket. Mind a két fölfogás visszhangra talált a korabeli költőknél, elsőben már közvetlenül Brentano személyes barátjainál: Eichendorff József, a ki 1807—08 telében majd naponként találkozott Brentanóval, elbűvölő szépségű boszorkánynak rajzolja Loreleit, kit szeretője megcsalt és a ki most boszúból örült szerelemmel veszíti el az ifjakat. *) Íme az egész dal, melyet Vargha Gyula volt szíves e czikk számára lefordítani:

Későre jár, az est lehül,
Mért bolygysz az erdőn egyedül?
Az erdő mély, te szép ara,
O hadd kísérjelek haza!

«A férfi álnok, csapodár,
Szivem' a bú megtörte már.
Vadászkürt bűg, hol itt, hol ott,
O fuss! Ki vagyok, nem tudod.»

Pompás lovad csillogva lép,
Ifjú tested oly csodaszép.
Tudom már — Isten, el ne hagyj!
Te Lorley, a boszorka vagy!

*) Balládája, mely 1811 táján keletkezhetett, 1815-ben jelent meg *Ahnung und Gegenwart* című regényében. Utóbb költeményeiben is: *Sämmtliche Werke*, 2. kiadás, 1864, I., 646. l.

«Jól ismeresz, néma szirtfokon
A Rajnára néz várlakom.
Késő van, hűs az éjtszaka —
Innen ki nem találsz soha!»

Loeben Ottó Henrik gróf pedig, ki Isidorus Orientalis álnéven is írt, Brentano és Eichendorff benső barátja, elbűvölő szüzet lát Loreleiben, a ki a hegytetőn ülve énekel és dalával a folyó örvényébe csalja a hajóst. Az elbeszélés,*) melynek Lorelei a hőse, értéktelen és lapos — különösen nevetséges és képtelen az a motivuma, hogy a sellő a vízbe öli magát; — annál ismertebb és a tárgy történeti fejlődésében fontosabb az a kis ballada, mely az idézett elbeszélés bevezetéseül szolgál és melyet teljesen közlök, szintén Vargha Gyula fordításában:

Holdfényben fürdve csillog
A bércnek teteje,
Tündérkisasszony ül ott
S néz a Rajnára le.

Néz erre meg arra a hablány,
Mindegyre föl s le néz,
Hajócskák úsznak a Rajnán —
Te ifjú, föl ne nézz!

Zeng, s füled ittas tőle,
Nézése örület;
E nő a bűvös Lóre,
Szived már rabja lett.

Habár alátekintett,
S úgy tetszik, hogy reád, —
Ne hidd, hogy néked intett, —
Te őt ne halld, ne ládd.

Igy néz fényes szemével,
Ha bárkit jönni lát,
S vadúl zilálja széjjel
Lengő aranyhaját.

*) Először az *Urania* című zsebkönyvben, 1821, 327. l., utóbb Loeben összegyűjtött elbeszéléseiben: *Erzählungen*, Dresden, 1822, II. kötet 195. l.

De szemeiben vész ül,
 Kék hullámtáncz libeg —
 Hát félj a csalfa viztől,
 Az ár csalárd s hideg.

E hevenyében oda vetett fordítás is kétségtelenné teszi, hogy Heine költeménye, mely alig két évvel fiatalabb, mint a Lœben grófé, ez utóbbi nélkül nem jött volna létre, nem legalább mai alakjában. A versszak és rhythmus mind a két dalban ugyanaz, még a versszakok száma is ugyanaz, a fölfogás és a hangulat is ugyanaz, sőt egyes fordulatok és rímek is azonosak vagy legalább rendkívül hasonlóak, — és mégis, a Lœben gróf költeménye csekély értékű verselés, mely nem igen termék nyíti meg képzeletünket, míg a Heine hangulatos balladája első rangú költői remek, mely százszor és ezerszer olvasva vagy hallva sem téveszti el hatását.

A Lorelei-motivum többi földolgozásaiával nem foglalkozom, mert nem tartalmaznak új elemet: Brentano alakításának vagy Eichendorff- vagy Lœben-Heine-féle fölfogását tükröztetik vissza, többnyire idegen mondás vagy regés elemek beleszövésével. Nem foglalkozom a rajnavidéki «népmondákkal» sem, melyeknek hőse a Lorelei, mert az újabb komoly kutatás bebizonyította, hogy ezek az úgynevezett «népmondák» modern férczelmények, a hagyománynak minden hitele nélkül, hisz a Rajna partjain már jó ideje ép oly ernyedetlen buzgalommal gyártják a népmondákat, mint nálunk egy időben a székely népballadákat és manap a cigány meséket. E Lurlei-mondákat megindítja Vogt Miklós,*) a ki állítólag igazi népmondát mesél, de főforrásul Brentano költeményére hivatkozik. Elbeszélése rendkívül hasonlít is a Brentano balladájára. A Lureley, ez Vogtnál a sellő neve, a hegyről a Rajnába veti magát, midőn hűtelen szeretőjét egy hajóban fölismeri. A visszhang az ő hangja. De nemcsak Lorelei ölte magát a folyóba, hanem három leglelkesebb imádója is, ezért nevezik a sziklát, a honnan a Rajnába ugrottak, «a három lovag szirtjének». A mi ez elbeszélésben költői jellegű, az Brentano leleményéből származik, a többi lapos, értéktelen csinálmány.

Ma már mindenképen bebizonyított ténynek tekinthető,

*) *Rheinisches Archiv für Geschichte*, Mainz, 1811, V. p. 69.

hogy a Lorelei-mondának eddig tárgyalt kettős változata semmi kimutatható hagyományos alappal nem bír, hogy az teljesen Brentano Kelemen önálló leleménye, mit e tehetséges költő különben, mint már említettem, maga is beismert. Sehol régibb forrásokban sem a boszorkánynak, sem a sellőnek semmi nyoma; a nép a Lorelei hegye körül pedig csak e században, tehát Brentano és követőinek dalai óta és kétségtelenül dalai-ból, tud a szép Loreleiről.

Azért akadtak persze és akadnak még ma is jámbor hívők, a kik e «népmonda» ősi régiségében csöppet sem kételkednek, sőt még értékes mythikus elemeket is meritenek e «becses hagyományból». A mythologiai fejtegetésekben, főleg a német mythos terén, évtizedeken keresztül nagyobb szerepe volt az eleven képzeletnek és merész combinatióknak, mint a komoly módszernek, s a legkülönbözőbb motivumoknak bátor összekapcsolása, valamint a legeltérőbb neveknek naiv azonosítása napról-napra a legmeglepőbb eredményekre vezetett. Ily eljárással teremttették meg Lora istennőt is, a szépség és női báj istennőjét, a germán Olympos Aphroditéjét, kinek a Szt. Goar közelében, a Rajna partján emelkedő sziklás hegyen állt volna temploma. Ez istennőtől nyerte volna maga a hegy is nevét: Lorelei. A mythologiai merész kapcsolatok és következtetések valóságos chaosza Szeiberth Adolfnak egy terjedelmes tanulmánya,*) melyből elég lesz néhány alapgondolatot kiemelnem, A Lurlei-hegyben fekszik a nibelungok kincse; ez a kincs Brunhild birtoka és elevenen emlékeztet a szép Holda istennő kincsére, melylyel kétségtelenül (?) azonos; — tehát volt egy Lora istennő, a ki alakjának és működésének lényeges elemeiben azonos Holda istennővel. Hogy e Lora vagy Holda nem egyéb, mint az esőt tartalmazó és adományozó felhő, mely a villámnak és napnak arany kincsét magában foglalja, ez a mythologiai okoskodásnak ily álláspontján jóformán magától értetődik. E Lora továbbá azonos a római Lara-val, a ki a halál istennője volt, de Acca Larentiával is, a ki Romulust és Remust fölnevelte, sőt Laviniával is, a kinek birtokáért Aeneas tudvalevőleg Turnus királylyal hosszas harczokat folytatott. A névnek gyökere megvan a görög γλαυκός-

*) A wiesbadeni kir. gymnasiumnak két ritka értesítőjében, 1863 és 1872.

ban, mely annyi mint fehér, tehát Lora annyi, mint a fehér nő. E szerint Lora az ősanya annak a sok fehér nőnek, a kikről annyi régi családi hagyomány mesél . . . De minek folytassam e phantastikus okoskodást, a mely nem riad vissza a merőben lehetetlen következtetésektől sem? Tény, hogy e legnagyobbbrészt alaptalan és teljesen önkényes fejtegetés rendkívüli tetszésben részesült és a nemzeti kegyelet kiválóan kedvelt alakjává tette e Lora istennő utolsó sarját, a szép Loreleit, oly annyira, hogy Adolf nassaui herczeg óriási emléket akart emelni ez istennőnek a Lorelei tetején, régi szent cultusa helyén. Hopfgarten Ágost tanár már elkészítette a hatalmas szobor mintáját, — míg végül mégis belátták, hogy ez a Lora istennő és ez a Lora-kultusz tarthatatlan koholmány, mire a tervezett «nemzeti emlék» mintája a bieberichi várkastély parkjába került, a hol idővel a Lora-mythos sorsára fog jutni, — el fog enyészni.*)

De azért nem lehetetlen, hogy a Lurlei-hegyhez igazi és régi hagyományok ne fűződjenek, hisz alig van szikla vagy halom Németországban, melyről a nép mondákat és regéket ne mesélne. Fölvilágosítást e téren részben a régi forrásoktól, részben és első sorban magától a hegynek nevéől várhatunk.

E név — nem tekintve az *y*-nal írt alakokat, melyeknek eleve semmi jogosultságuk — hármias alakban fordul elő: Lorelei, Lurelei, Lurlei. Rég fölismerték, hogy e név nem személy-, hanem helynév, tehát nem valamely egyéniségnek, hanem magának a hegynek a neve, és hogy összetétel, melynek második része a Rajna és Mosel vidékén közkeletű köznév, a mennyiben *die Lei* annyi mint pala, palakő, palaszikla; így nevezik például e vidéken az iskolás gyermekek palatábláit és a házfödél paláit is, a cserepező pedig nem *Dachdecker*, hanem *Leiendecker*. *Lurlei* tehát annyi mint Lur-hegy, Lur-szikla, vagy modernebb alakjában: Lore-hegy, Lore-szikla. De mit jelent e névnek első fele?

Az eddigi magyarázatok közt természetesen sok a naiv fejtegetés, mely legfőljebb népies etymológiának megjárná; így például mikor még Simrock Károly szerint is Lurlei annyi mint *Lauerfels*, leselkedő szikla, a mely tudniillik az alatta

*) Adolf Strodtmann, *Heines Leben und Werke*, 3. kiadás, Hamburg, 1884, I. 362. l.

elhajozó csónakokra és emberekre leselkedik, hogy megsemmisítesse! A Lurlei névnek voltaképen csak két magyarázata érdemel figyelmet. Az első Hertz Vilmos müncheni egyetemi tanártól származik, a ki igen alapos és beható fejtegetésben *) foglalkozik a Lorelei névvel. A hegy neve először egy X. vagy XI. századi codexben fordul elő mint *Mons Lurlaberch*. Ez összetételtől következett Hertz egy önálló *lurlo*- és eredeti *lur*-ra, melynek értelmét a következőkben iparkodik megfejtetni. A hegy oldalában volt egy barlang (újabbán a vasuti alagútnak esett áldozatul), melyet a nép *Lurloch*- vagy *Hanselmannslochnak* nevez. Ha e két elnevezés azonos értelmű, a mi nem épen valószínűtlen, sőt Hertz szerint kétségbe sem vonható, akkor *Lur* annyi mint *Hanselmann*, tudniillik törpe, elb vagy elf. És ezt a tételt behatóan bizonyítgatja Hertz, roppant anyagot hordva össze az összes germán nyelvekből és szójárá-sokból. E gazdag anyag alapján valószínűvé iparkodik tenni, hogy a *luren* (ma *lauern* leselkedni) igének töve megvan minden germán nyelvben és hogy e tö csakugyan első sorban «szellemet», illetőleg «törpét» jelent. Számos az oly német helynév, melyben a Lurlei szónak ez első eleme fölismerhető, így például Lurenthal, Lurenbrunnen, Lurejerri (= forrás), Lurlesbad, Lorleswald, Lûrmât (= rét), Lûrenburg, Lurhalde, Lorberg, Laurenberg, Laueregg stb. Hertz érdekes tanulmányának eredménye, hogy a német *hlûr*, *lûr*, gyöngé alakjában *lûro*, képzővel *lûrlo*, nőnemű alakjában *lûra* annyi mint szellem, elb, — és a visszhangjáról híres rajnai hegy, melynek üregeiben törpék őrzik a nibelungok kincsét, e luróktól vagy lurlóktól vette nevét: *Lûrlaberch*, később *Lurlinberc*, *Lôrleberg*, *Lôrberg*, ma *Lurelei*, *Lourlei*, *Lorelei*. Hertz magyarázata igen tetszetős, bár félreismerhetetlenül oly föltevésen alapul, mely bebizonyítva nincsen, hogy tudniillik Lûrloch annyi mint Hanselmannsloch, s közvetve Lur annyi mint Hanselmann, tudniillik annyi mint törpe, szellem. Hátha a Lurloch-nak más az értelme? Ez esetben összedől Hertz egész okoskodása, melynek további gyöngéje az, hogy minden képzelhető hasonló hangzású nevet e tövel hoz kapcsolatba, pedig

*) Ueber den Namen Lorelei. Sitzungsberichte der bairischen Akademie, 1886, 217—251. 1. és Egyetemes Philologiai Közlöny XI, 213. 1.

e nevek közül sokan bizonyosan Lörinczezel, Lauraval vagy Lenoreval állnak kapcsolatban, eshetőleg egészen eltérő eredetű, ma még homályos alkotások.

A névnek másik magyarázatát nem tudom, hol olvastam, talán nem is olvastam sehol. Ki tudná jó lélekkel megmondani, hogy minden ismeretét vagy ideáját honnan vette vagy vette-e valahonnan? E magyarázat,*¹) melyet nem akarok ez alkalommal bővebben tárgyalni, abból a gyökérből származtatja a Lurlei nevet, mely e német szóknak képezi alapját: *lören* hangot adni, *losen* hangot hallani, *hören* hallani, *horch* hallgatózni stb., melyek a régi nyelvben *hlosan* és *losan* eredetibb alakokban maradtak reánk és a görög *χλοο-* s latin *cluo-*val tartoznak együvé. E magyarázat szerint Lurlei tehát annyi mint a hangos, a hangzó szirt, — oly elnevezés, mely mindenképen igen jól illik e hegyhez, mely a legrégibb idők óta visszhangjáról volt nevezetes, melyet a rajnai utas még ma is megszólaltat, bár a hang erejét és csengését a hegyen átvonuló alagút tetemesen meggyöngítette. E visszhangot a népnek eleven képzelete természetesen szellemeknek tulajdonította, melyekről már hallottuk, hogy a Hanselmannslochban laknak.**²) Ők felelnek az utasnak, a ki a hegy felé kiált, — eshetőleg annak jeléül, hogy ébren vannak és őrzik a nibelungok kincsét. Hogy e kincs mi módon került a Lurlei hegyébe, azt bajosabb pontosan megmondani, de valószínű, hogy a mondanak ez eleme az epos egy helyének (1138, 3) önkényes félremagyarázásából származik. A Nibelung-ének szerint ugyanis Hagen Lochban sülyeszti a kincset a Rajnába,***) tudniillik az egész összefüggés és a helységek fekvése szerint Lochheim rajnai falu mellett. E kifejezést «ze Loche» könnyen vehették köznévknek, tudniillik «az üregbe», s mivel a nibelungok kincse más hagyományok szerint valamely hegység mélyében fekszik

*) Érintve van ez Rehorn Károlynak csak kivonatossan közlött *Die Lurleisage* című értekezésben (*Berichte des freien deutschen Hochstiftes*, VII, 1891, 389. l.), melyhez csak dolgozatom fölolvása után férhettem.

***) Ezekkel talán már Celses Konrád is (XVI. század) kapcsolatba hozta a visszhangot:

*Voxque percussis specubus reboabit ab altis,
Fertur silvicolas quos habitasse deos.*

***³) *Er sancte in dâ ze Lôche allen in den Rîn.*

és a Lurlei hegyében voltak ily üregek, ezekkel és általában a Lurleival hozták kapcsolatba a nibelungok kincsét.

E fejtegetések eredménye tehát a mondottak szerint merőben tagadó: sem régi forrás, sem az igazi néphagyomány nem tudnak Loreleiről, sem a boszorkányról, sem a sellőről. Mind a kettő Brentano előtt teljesen ismeretlen. Tehát Brentano e «monda» szerzője és az úgynevezett Lurlei-monda nem egyéb mint modern műrege.

De ezzel talán még sem fejezhetem be a kérdés mai állásának e vázlatos ismertetését. Még mindig gondolkodóba ejtethet a monda rendkívüli népszerűsége, — különösen pedig megoldatlan marad e kérdés: honnan vette Brentano balladájának alkotó elemeit? csakugyan úgy képzeljük a Lurlei-monda keletkezését, a hogy modern műköltők megalkotják műveik meséjét?

Talán nem egészen, és Brentano leleménye bajosan is ment volna át annyira a nép vérébe, ha gyökerei nem nyúlnának le a német nép lelkébe. A germán népek már a legrégibb időben benépesítették az egész természetet eleven szellemekkel, melyek a lélekhit gazdag forrásából fakadtak. Mindenütt van élet és érzés, minden él és cselekszik. Az ember környezve van láthatatlan szellemeiktől, melyek őt szeretik vagy gyűlölik, de mindenképen befolyanak sorsába. És minél nagyobb mértékben hatnak a természet tüneményei a népnek alkotó képzeletére, annál gazdagabbak és vonzóbbak e képzelet művei. Hegyek és erdők, folyók és egyéb vizek ragadják meg kiválóan a nép lelkét, és legszebb alkotásait oly helyekhez fűzi, melyeken ez elemek egyesítvők, a hol folyó partján erdő borította hegyek emelkednek. Legerősebben a víz hatott a germánokra, kiknek hite szerint forrásból származik az ember lelke és tóba merül, ha elvált a testtől. Csodálatos erőt tulajdonítottak a víznek, áldozatot hoztak neki, a jövőt kérdezték meg tőle, partjain érintkeztek isteneikkel és őseikkel. Ősrégi hagyományok, a hősmonda számos eleme, az Edda dalai és regéi bizonyosságot tesznek róla, hogy a víz tisztelete mennyire általános volt az összes germán törzsnépeknél. Számos szellem lakja e vizeket, nixek és sellők, a kik szeretnek az emberekkel érintkezni, a kik az embereket megnyerni, hűvös és nedves otthonjukba levonni törekszenek. Bűvös dallal csalják őket magokhoz és e dalnak senki sem képes ellentállani.

Ez eredeti és igaz néphiten alapszik már Goethe *Halásza* is, csakhogy a költő ennek sorsát nem lokalizálta, nem kapcsolta egy bizonyos helyhez. Erre persze nem is volt semmi szükség, mert sellő minden vízben lakik és minden sellő kívánczik halandó ember szerelme után; a víz mindenütt varázserővel hat az emberre. Brentano, a német néphagyományok egyik legelső, nagyérdemű tanulmányozója és gyűjtője, természetesen ismerte e mythikus regéket is, melyek számos népdalban és népballadában is föl vannak dolgozva. A Lurlei hegye pedig már a gyermeknek izgatott képzeletére hathatott. Brentano a múlt század nyolczvanas éveiben a Rajnának azon vidékén élte gyermekezeit, melynek mondhatni középpontját a Lurlei teszi. E hatalmas szikla a rajnai partnak legszebb, legmegragadóbb pontja. Alatta szirtes mederben váj magának utat a folyó, mely még a múlt század elején öt láb magas vízesséssel rohant a rettegett örvénybe. A hegy nagyszámú üregei hatalmasan verték vissza az útas szavát, a ki a legnagyobb aggodalmakkal indult ki Szent Goarból és csak áldozat, vagy egyéb isteni tisztelet után szállt az Oberwesel felé haladó hajóra, mely a Lurlei alatt nem mindig győzedelmeskedett a Rajna ez örvényein. És ez örvények folytatódtak Bingenig, a hol a folyó a híres «bingeni üregben» eltűnik, hogy, mint a hagyomány tartotta, a Lurlei alatt ismét teljes erővel előtörjön. Már korán hozták ily kapcsolatba Bingen a Lurleival, bizonyára már régen népesítették be e vidéket nixekkel, elfekkel és sellőkkel. Hiszen ha van táj, melyet a természet szellemek lakóhelyéül szánhatott, bizonyára a Lurlei vidéke az, mely titokzatos elemeivel, fenyegető részeivel, rejtélyes visszhangjával és félelmetes örvényével kiválóan foglalkoztathatta a nép eleven képzeletét.

Azért, bár megbízható régi forrás nem szolgáltat tanúságot, kétségtelennek tekinthetjük, a miről XVI. és XVII. századi írók különben tényleg meg is emlékeznek, hogy a Lurlei már ősrégi idők óta szellemek, még pedig sellők és törpék lakóhelye volt. A törpék őrzik, bár igaz jog nélkül, a nibelungok kincsét, és ők felelnek az útasnak, a ki őket szólítja; a sellők itt is emberekre lesnek, a kiket a folyó mélyébe magokkal vonjanak. Brentano bizonyára jól ismerte az ilyen és az ezekkel rokon hagyományokat, és ezek alapján alkotta meg műregéjét, mely ilyformán, legalább leglényegesebb elemeiben,

a legvalódibb néphitben gyökerezik. A modern költő voltaképp nem tett egyebet, mint hogy e hagyományokat önállóan megszerkesztette, és — a mi a fő — egy egyéni alakhoz fűzte, melyet Loreleinek nevezett el. Ebben tért el legerősebben a hagyománytól, de ezzel adott egyúttal a hagyománynak biztos alapot és alakot. Kevésbé szerencsés volt e történet mellékes elemeinek kigondolásában és összekapcsolásában, mert a népies naiv költészettel ellentétes phantastikus, mesterkélts és néha nem épen költői leleményekre csábította magát. Most már az is világos, hogy mért diadalmaskodott Heine *Lorelei* műve nemcsak Brentanónak, hanem összes vetélytársainak rokon tárgyú költeményei fölött: a nemzeti hit és hagyomány igaz és maradandó elemeit senki sem juttatta oly találóan és hangulatosan kifejezésre, mint Heine, kinek bölcsőjét szintén a Rajna habjai ringatták, és kinek gyermekálmaiban a folyó sellői nagy szerepet vittek. Azért bátran mondhatni, hogy a Lorelei-monda eredeti néphagyományokon nyugvó modern műrege, és hogy e rege igazi megalkotója Heine Henrik.

HEINRICH GUSZTÁV.

REVICZKY GYULA KÖLTEMÉNYEI.*)

A versgyűjtemények közül, melyek napjainkban gomba módra szaporodnak, föltűnnek és letűnnek, előnyösen s mintegy hosszabb életet kérve emelkednek ki Reviczky Gyula összes költeményei. Az igen csinos kiállítású két kötetet a korán elhunyt fiatal költő rokona és barátja, Koroda Pál rendezte sajtó alá s ellátta a második kötet végén *Epilog* czím alatt az író életrajzával. Ezt az életrajzot kell elolvasnunk, mielőtt a költemények olvasásába merülnénk. Kulesot ad ez nemcsak egyes versek megalkotásának, hanem az egész gyűjteményen átvonuló szellem, fölfogás, irány és hangulatnak megértéséhez is. Csaknem azt mondhatni, hogy mindent összevéve, tisztább és mélyebb hatást gyakorol ránk, mint maga a versgyűjtemény, melyet nem tehetünk le kezünkől bizonyos fárasztó és leverő érzés nélkül.

Költőnk rövid életének története valóban szomorú. A sors csaknem minden külső kedvezést megtagadott tőle. Előkelő család sarja, de a ki nemcsak semmi világi jóban nem részesül, hanem már gyöngé gyermekkorában a szülői gond és ápoló szeretet jótékonyágát is nélkülözni kénytelen. Anyját korán elveszíti, alig is ismeri; apja pazar könnyelmű életű, a ki egyetlen kis fiát nemcsak nem gondolzza, hanem törvényes örökségétől is megfosztja. Némi csekély kivétellel, melyben derűsebb napokat látott, nyomorogva futja meg az iskolai pályát, mely reá nézve valóban a nyomor iskolájának kezdete.

*) *Reviczky Gyula összes költeményei.* Rendezte Koroda Pál. Két kötet. Buda-Pest. Az Athenæum részvény-társulat kiadása. 1895. A két kötet ára 6 frt.

A tudomány szomja, az irodalom szeretete korán fölébred nála, de azzal együtt a mint ismeretköre tágul, növekszik elhagyottságának keserű érzete is. Növelik azt az előkelő származás emlékei és összeköttetései, egyéni érzékenysége, félénksége hajló ábrándos természete. S midőn az ifjúság kora elérkezett, annak «szép kertjébe ő is vaskorlátot nézett át». Bele dobja magát az élet zajába. Igyekszik révpartra vergődni: de vergődése csak szalmaszál után kapkodás, mely olykor a kétségbeesés örvénye felé ragadja. Irodalmi s főleg költői munkássága után akarna megélni, de a merre csak fordul, mindenütt meg hiúsul reménye. Hányja-veti mint két ellenkező hab, egyrészt a könnyelműség, másrészt a reménytelenség. Veszíteni kezdi hitét az emberekben, a világ és az élet csak sötét oldalról tűnik föl előtte. Ez érzelem hatja által egész lelkét, véré, költészetét. S midőn az engesztelődni kezdő sors nyájasabban mosolyog rá, midőn leszűrődtek és tisztultak volna nézetei, s teljes kifejlésre jutottak volna tehetségei, férfikora küszöbén sorvasztó betegség ragadja őt ki az élők közül.

Ily előzmények után kell mérlegelnünk azt az irányt, fölfogást és hangulatot, mely Reviczky összes költeményeiben nyilvánkozik. Nem az alanti gőzkörön fölülemelkedő derült világ az, hanem sötét erdő, melyben a madarak is szomorú hangon énekelnek. Önmagával, a maga belső lázongó világával annyira el van foglalva, hogy költészete körébe vonni bármely tárgyat alig tud a nélkül, hogy azt saját fájdalomnak s érzelmeinek kódéval ne borítsa. Örökké szenved és dalba foglalja szenvedéseit. Nála a szerelem mélysége, sőt az öröm olykori föl villanása is fájdalom és bú árnyékával van vegyítve. Maga sem tehet róla, hogy elkeseredésében dicsőségét keresi a mások segélyének nem keresése- sőt megvetésében, hogy himnust ír a nyomorhoz, és daczol vele. Csakhogy az a dacz és büszkeség nagyon csökken előttünk értékében, midőn egész költészetén át sir a mostoha sors elleni keserv, panasz és lázongás hangja, midőn Istent, világot és embereket gázol és számadásra von az ő méltatlan szenvedéseieért, bár talán olykor maga is okozta azokat. Nem, mi nem tartozunk azon tévedők közé, a kik az *Epilog* írója szerint, Reviczky «olybá veszik, mintha csupa lágyság, jámbor optimismus, meghuny-nyász kodó szerénység lett volna». Sőt ellenkezőleg, mind költeményei, mind életrajzi adatai ellenkezőről tanúskodnak.

Költői érzékére fölötté sokat tartónak, dicsőség után epedőnek, csaknem főnhéjazónak, s másokat kicsinylőnek tüntetik őt föl. Maga mondja: «szeretném nevemet a csillagokba tűzni, és ha tudnám, hogy csak olyan költő lehetek, mint Szász Károly, Geibel, vagy akármelyik ebből a fajtából, letenném tollamat és betűt sem írnék többet.» Igaz, hogy ezt egy tizenkilencz éves ifjú írja; de több volt huszonhárom évesnél, midőn ítélete és ízlése azt iratta vele, hogy «Endrődi Sándor nem tartozik az irodalomhoz, ő poéta», értvén az *Epilog* szerint, irodalom alatt annak napi piaczat. Endrődi Sándort «a modern lyra legjelesebbjének tartotta».

Tehetsége nem mindjárt találta meg valódi hivatását. Maga is sokáig ingadozott annak megítélése- és fölismerésében. Barátai s ismerősei közül az egyik æsthetikust, a másik novelistát, a harmadik lyricust jósolt belőle, önmaga pedig drámai sikerekről ábrándozott. Kísérleteket tett mind e műfajokban. Szelleme tevékenységét végre is legnagyobb részben a lyra foglalta le. Az lett az ő benső világának leghűbb tolmácsa, fájdalmában enyhítő, szomorúságában vigasztaló s oly tündér, a ki a jelen keserveit sírontúli hírnév csalfa ígéretével is csitíttgatja. Versei rohamos gyorsasággal, szinte áradozva készültek. Az ifjúság duzzadó ereje és becsvágya nyugtalanúl sarkalta költői munkásságát, mely mellett nem feledkezett meg szorgalmas önképzéséről sem. Rá lehelte költeményeire fiataalkora élményeit. Kezében könnyű és hajlékony a nyelv, eszméinek — mert ürességet ritkán vethetni szemére — könnyen enged az alkalmas forma. De mindent összevéve, eszme, tartalom, forma, nyelv és lélek, nem tünteti föl költészetében a nemzeti szellem és jellem azon vonásait, melyeknek méltánylását a múlt hagyományai után a fiatal költői nemzedéktől méltán megvárhatnók. Mintha gondosan kerülné vagy nem is ismerné a tősgyökeres magyar kifejezéseket s a nyelv simasága mellett megfeledkeznék annak erejéről. Valami általános műveltségi máz ömlik el versein, mely miatt csekély kivétellel épen úgy helyet foglalhatnak azok a francia, vagy a német, mint a magyar költői irodalomban.

Eszünkbe jut a mit Carlyle ír az angol irodalom múlt századi azon időszakáról, midőn a legnépszerűbb angol írók is csak kevésbé tüntek ki irodalmi hazafiságukkal. «Bizonyos fölhígított világpolgárság lépett — úgymond — nagyobb részt

a honszeretet helyébe, az irodalom mintegy nem birt helyi környezettel; nem azon érzésekből táplálkozott, melyek a hazai földből fakadnak. A mi Grayink és Glowereink csaknem a légürben, *in vacuo*, látszottak írni. A mit írtak, nem viseli magán a származási hely bélyegét. Nem annyira angolok, mint inkább általában emberek számára van az írva, vagy inkább, a mi annak elmaradhatatlan következménye: bizonyos általánosítás számára, melyet a *philosophia* embernek nevez.» ... Aztán emelkedett érzéssel folytatja: «Reméljük, van olyan hazafiság, melynek valami jobb alapja van, mint az előítélet; hogy hazánk kedves lehet előttünk bölcsesletünk hátránya nélkül, hogy minden más országot szeretünk és tisztelünk, mégis minden mások fölött szerethetjük és tisztelhetjük saját hazánkat s az erkölcsi és társadalmi élet azon épületét, melyet a szellem hosszú évszázadok folyamán itt számunkra megalkotott. Teljesen bizonyos, hogy mindebben dús tápláléka van az emberi szív jobb részének — teljesen bizonyos, hogy azon gyökereket, melyek az emberi lét legfensőbb velejében fészkelnek, úgy művelhetni, hogy azok az élet mezején ne tövisekké, hanem rózsákká növekedjenek.»

A mi költőnk nem látszott megszívlelni az itt elmondott igazságokat.

Talán öntudatos fölfogása, talán szeszélye, vagy keserősége hozta úgy magával, hogy ne fektessen súlyt a költészet nemzeti értékére. Mert mindenesetre föltűnő jelenség az, hogy midőn a magyar szerkesztők mostohan fogadták írói kísérleteit, a német irodalomban próbált hódítani, német verseket írt, melyek az *Epilog* szerint «meglepően sikerültek, Grün Anasztáz és Gottschall Rudolf elismerését is kivívták». Majd később arra fanyalódott, hogy az Aradon általa szerkesztett kormánypárti lap sikertelensége után Kassán ellenzéki német lapot (*Pannonia*) szerkesztszen. Arany Jánosnak pedig, válaszul *Kosmopolita költészet* című versére oly költeményt írt (II. kötet 90. l.), mely mintegy czáfolata akar lenni amannak s melyben elismeri ugyan, hogy «szép az ének, szent az ének, drága kincs, ha nemzeti, de a legszebb dal örökké általános, emberi.» Tehát az ő eszménye az általános emberi, nemzeti színre, izre, lélekre nem is törekszik. Nem veszi észre, hogy Arany és Petőfinek, a kikre pedig, mint látszik, mégis tart valamit, költői nagysága főleg magyar nemzeti szellemök nagy

erejében fekszik. Érezzük, hogy ők csontunkból való csont, vérünkben való vér s lelkünkben meríték műveik hangját és lelkét. Ennek a fölfogásnak tulajdoníthatni talán azt is, hogy Reviczky költészetében, ellenére tehetségének, nem találunk élesen kidomborodó eredetiséget, hogy alig használt a terjedelmes két kötetben egypár nemzeti dalformát, hogy a technika szabatoságát sem méltatta állandó figyelemre, hogy rímek helyett megelégszik igen sokszor egyetlen önhangzó ugyanazonos voltával, a mit mi a mű értékének rovására eső túlzott szabadosságnak tartunk.

Az első kötet következő szakaszokba, mint keretbe, foglalja a verseket: *Első szerelem — Emma — Perdita — Válatzatok*. A három első szakaszban szerelmét énekli meg; első szerelme azonban csak «mint bűbajos emlék, édes álom száll át merengő lelkén», tehát nem maga a szerelem, hanem csak emléke annak; a dalok is bármily lágyak és hangulatosak, nélkülözik az érzelem mélységét és közvetlenségét. Sokkal erősebben és állandóbban hatotta meg lelkét *Emma szerelme*, melynek ötvenegy dalból álló cyclust szentel. Egy hosszabb *Hymnusszal* vezeti azt be, melyben lelkesülve zengi, hogy «kedvence ő a boldog isteneknek», mert azok, mikor ő született, bölcséjéhez álltak, örök ifjúsággal kínálták, hogy végzetlenül boldog legyen; rajongó lelket adtak neki és szerelmet: de jött az ördög és jöttek társai, hogy megrontsák és próbára tegyék, jött az árvaság, szegénység, megalázás, szenvedély, dicsvágy s midőn ezek mint bőszerű fergeteg szörnyű dühvel zúdultak ellene, mentő angyalként jelent meg Emma s a mennyországba röpitette magával, a hol megáldotta őt valamennyi Isten, Emmával eljegyezték az égiek, megáldotta a szerelem, az ifjúság, a szabadság, a dicsőség, a bölcsesség, a kiknek így válaszolt:

áldom ezt a sorsot!

Hisz' jobbat a legjobb sem érdemel,
Boldog vagyok, jó istenek, ha boldog,
Ki nem akar cserélni senkivel,
S az is leszek, míg napjaim letelnek,
Kedvence én a boldog isteneknek.

Csak hogy ennek a boldogságnak folytatása nem visszhangzik a következő dalokból. Epédó vágy és sötét merengés sir azok-

ban felénk, majd keserű töprengés és szemrehányás a hűtlenség miatt, a mint az már rendszeren lenni szokott, gúnyoros visszaemlékezés a múltra, mint a XXVIII. számú dalban, melynek refrainjei ilyen őszinte vallomást tesznek:

Kábult fővel fekszem le reggel
És délig alszom, asszonyom.

Aztán:

Virággal, napsugárral élek,
De kenyerem nincs, asszonyom.

Végre:

Ugyis, ha mostan összejönnénk,
Kigyulna arcán s arczomon
A szégyen és ön rám se nézne.
Mert rossz ruhám van asszonyom.

Azonban minden vergődése ellenére sem párolog el szívéből ennek a szerelemnek édes mérge. Még tíz év múlva is érzi annak mámorát s egyre «szítja vágját, hogy még egyszer, még egyszer lássa» őt.

Betegen, ah! tán síromhoz közel,
Hiába sóhajtok; jövel, jövel!
Nem virrad fel többé a drága nap,
Hogy még egyszer, még egyszer lássalak!

A *Szerelmi epilog* című utolsó megható dalt pedig így végzi:

Isten hozzád, zord életemnek
Egyetlen rózsaszála!
Míg ajkam egy betűt rebeg,
Jóságos lelked' áldja.
Szállj búcsudal! szép rímbe vidd meg,
Mi van sorsomban írva:
Szívem más névre nem nyílik meg,
Emmával tér a sírba.

Ezek a dalok, véleményünk szerint legértékesebb szüleményei Reviczky szerelmi muzsájának, habár ezek közé is betéved egy-egy gyöngébb darab, mely részint hibás szerkezete, részint hangja és tartalma miatt bátran kihagyható lett volna; így a *Souvenir* (XI.) ezzel a csodálatosan döcögő kezdettel:

Száraz virág, valaha rózsa
Lehetett, van e könyvben,
Az a dalos könyv ez, tudod, hisz'
Tetődled kölcsönöztem ;

így a XIII. számú, melyben panaszkolja a költő, hogy kedvesét «az a sok édes dal mérgezte meg» s kéri, hogyha leánykája lesz, «ne adjon annak kezébe verseket, mert a vers emészt, a vers lassú halál, s örökre bánatos lesz az a szív, a kit egy édes dal megmérgezett» . . . így az *Énekek éneke* című XLIX. számú dagályos föllobogás, melynek az első három versszakban rajzolt nyers kitöréseit, költői enyhülettel nem vonja be és nem feledteti a következő sorokban rajzolt azon ellentét, hogy a kedves jöttével «egyszerre ég és föld arcot cserélt».

Perdita egy bukott szép leány iránt érzett szánalom s futólagos szerelem dalcsoportja, mely a tanácsló részvét akkordjaival végződik. Nem érdek nélküliek e dalok, de az a bizonyos mentegetőzés egyrészről, másrészről a helyzet reménytelenségének folytonos emlegetése egyhangúakká teszi azokat.

Változatok címe alá került mind az a sok különféle tárgyú és tartalmú vers, mely a fentebbi szerelmi osztályokba sorozható nem volt. Itt vesz már tágasabb körű lendületet Reviczky költői szárnyalása, itt jut változatosabb kifejezésre az érzelem és képzelet ereje, itt nyilvánúlnak egyes darabokban a költő nézetei és fölfogása az élet és világ felől. Maga mondja: «ellenmondás van dalaimban, majd ragyogók, majd éjsötétek». Való igaz. De az összbenyomás, melyet e dalok magok után hagynak, mégis csupán az «éjsötét» rovására esik. Nem mérsékli a kedély derűje és elevensége, nem az a művészi erő, mely az élet ellentéteit végre is egy kibékítő harmóniába olvasztaná. Az unalomig énekli a mulandóságot, saját keservét és halálvágyát, a sors igazságtalan voltát, a világ gonoszságát, mely nem hisz' Istent — a butaságot, gőgöt és szívtelenséget, mely miatt a nagy lelket üldözik, számkivetik. «Kezdetől óta e világon Erőszak a hatalmas úr, Erény, lángelme, szellem, ihlet Mit ér, ha gyöngye és mazúr (?) (120. 121. lap.) Ilyen szín és hang ömlővén a *Változatok* legnagyobb részén, vajon képes lehet-e kiemelni bennünket borús hangulatunkból egy-egy biztatóbb dalocska, melyet itt-ott elvétele találunk? Képes-e kibékíteni a meg-megújuló lázas

panaszszal és keserű háborgással, mely a szomszéd költeményekben már reánk várakozik? Elhigyük-e, megnyugtató-e, midőn *Életharmonia* (234. l.) című szép versében így énekel:

Jó sorsom a fényt és az árnyat
Bölcsen felosztá, rendezé,
Nem ölt meg bennem semmi vágyat,
Örömem' untá nem tévé.

Ha kell szenvedni: készen állok,
A fájdalom még sírni hajt,
És látva ezt a szép világot,
Még felkiáltok: édes élni rajt'!

holott néhány lappal előbb *A Kenyér* című költemény oly sivár és visszataszító képét rajzolta az életnek, melyben a Sátánt állítja oda az egész világ urának, a kinek hatalma mindenben érezhető, a kinek nevét imádva kiáltja a költő is, hogy adja meg neki a mindennapi kenyeret stb. Mélyen meghatnak a kötet vége felé azok a dalok, melyek a sirja felé siető költő muzsájának mintegy búcsú-föllobbanásai s melyeknek folytatásával a második kötet elején is találkozunk (*A halál előtt*). Azok magokon viselik az érzelem közvetlenségét s azt a bús komoly önmegadást, melylyel egy elgyötört és zaklatott fiatal költői lélek a test börtönéből minden pillanatban kirepülni készül. Itt találkozunk a *Pán halála* című, sokszor emlegetett költeménnyel is, mely a régi pogány világból a keresztyén világba való átmenetelt, a kereszt győzelmét rajzolja egy költői képben. Az alapeszme, ha jól emlékszünk, egy német prózai műből van véve, de a rajz eleven, vonásai erőteljesek, bár egy kissé nagyon is mysticus az a titkos szózat, mely a levegőben támad s a mulatozó pogány hajósnépnek tudtúl adván Pán és családja, tudniillik a többi pogány istenek megholtát, a keresztyén vallás rövid tartalmát kihirdeti, mire hajnalkor «az ég alján a földdel összefolyva föltűnik a kereszt». Íme az ó-korba nyúlt vissza a költő s nem is siker nélkül, hogy az új idők világra ható eszméjét megeleveníthesse, holott egyik versében azt hirdette, hogy a költő ne forduljon hangulatért, eszmeért, tárgyért a múlt felé, mert a múlt neki csak példaként jelen meg; «Tanúlságot csak, ihletet nem ad.» Adhatja mind a kettőt. Habár a jelenből van is véve, de ihlet nélküli és a képzelet túlesapongó játéka az olyan torz-darab, minő *A bolondok házából* és *Az utolsó költő* című versekben előttünk áll.

Bizonyosan valamely bolond szájába van adva az a beszéd, hogy ő belátja a végtelenséget s neki már ezer halála volt, s születésének száma is végtelen. Volt ő már Kainra csepeggő első vércsepp, rózsaszál, a Jákób feje alatt levő kő, Homér koldusbotja, Aspasia szíve, a bölcsnek nyújtott méreg, abderai béka, Kleopatra buja szája, kigyómérge, a fölfeszített Krisztusnak nyújtott szivacs, eretneket égető láng, a Tell nyilának centrumúl szolgáló borízú alma, tövis, tinta, melyből Hamletet írta egy komédiás és még sok egyéb bolondság s végre most egy bolondnak, tudniillik a beszélőnek fejében egy darab agyvelő. Mi szép, mi költői van ez össze-visszaságok és lehetlenségek kalandozásában, azt megérzeni, megérezni valóban nem bírjuk. Petőfi *Őrülje* legalább bizonyos megérthető eszmékkel tépelődik, melyek az izgatott képzelet zavart hullámozásából is föl-fölesillannak előttünk: de ez a beszélő bolond számíttatva füzi fonatra egymás után az üres cseresznyemagokat s el akarja velünk hitetni, hogy azok keleti gyöngyök. Majdnem ebből a bokorból való az *Utolsó költő* is, mely *Látománynak* van nevezve. Megéri a világ végét s ríktó vonásokkal rajzolván a mindent földülő enyészetet, s belátván «azt az észbontó rettentő valóságot, hogy a mi volt, mind hiábavalóság»; teljesíti még azt a hivatását, hogy a bolygó zsidót «elringassa a kérve kért halálba» s hirdethesse, befogván annak haló szemét: «Ahazvér boldog, mert kiszenvedett» . . . De a hol «plura nitent», pedig költőnknel elég bőven fénylenek, ne tulajdonítsunk nagy fontosságot egy-egy darabka árnyéknak.

A második kötet osztályzata: *A halál előtt. Festett ideál. Epitáfiumok. Goromba versek. Virágnyelven. Paralipomena. Gyermekversek. Töredékek. Fordítások.* Látni való, hogy sok különböző tárgyú és minőségű vers tömegével van dolgunk, melyeknek a megfelelő címek alá sorozása nem kis fejtörésbe kerülhetett. Mutatja ezt a keresettség, melyet egy-egy különös cím bizonyít, mutatja az, hogy számos költemény nem is felel meg a címnek, mely alá sorozva van. Nem volt szükség erre a haszontalan hüvelyezésre. Már említettük, milyen mélyen meghatók azok a költemények, melyeket közeli halála előtt írt, s melyeknek néhány szép darabjával e kötet elején is találkozunk. Nem olvashatni azokat megindulás nélkül. Közölve vannak utolsó sorai is, a kézirat hasonmásában.

Reszkető kéz gyarló vonásai. Egy költemény kezdete, melyből azt lehet kivenni, hogy azzal a zsebkendővel törli le izzadtságát, melyet neki a «hütlén» adott, «csak izzadtságát, de nem könnyeit».

Mindazok a versek, melyeket e kötet magában foglal, csak folytatásai azon szellemnek, hangulat és fölfogásnak, melyről az első kötet is tanúskodott. Fokozatos haladást annyival kevésbé vehetünk észre, mert a versek keletkezési ideje csak itt-ott van kitéve. Bö változatossága tagadhatatlan, a mint azt magok a fönt említett czimek is mutatják. Találkozunk a szerelmi daloktól kezdve sok mindenfélével a satiráig, a humor legkisebb fölcillanása nélkül. A töredékekben látunk kísérletet, vagy mutatóványt egy költői regényből, egy verses regényből, egy verses vígjátékból, mindenütt kétségtelen bizonyítékával annak, hogy Reviczkyben a lyrai elem legerősebb s az veszi át az uralmat nála, bármely más műfajban próbálkozik. A *Szeptember* cím alatt kezdett regény vázlatát az *Epilog* mondja el. Nem szólunk a mese különös tartalmáról, de azt a legkülönösebb végkifejlést mégis megemlítjük, hogy a regény egyik hőse, András «egy vadászaton meglövi a Helén férjét (az ő vetélytársát) s bizonyos testrészeit kivágja, vizslájának dobja eledeleül, aztán ezt is meglövi, hogy senkit ne vezethessen az ő nyomára». Nem tudjuk mit szól ehhez a lyrai természet ízlése. Hasonló elbánásra csak egy ponyvairodalmi verselményben emlékezünk, melynek szereplői talán egy ispán, egy juhászbacso és a felesége: csak-hogy ebben a fönt említett vizsla szerepére a hütlén feleség van kárhóztatva.

A *Goromba versekben* hála az égnek, semmi gorombaságot nem veszünk észre. Nem is várható ez olyan poétai lágy kedélytől. Az egyes versekben itt-ott mutatkozó csípősség, epigrammai él stb. bátran elért volna a *Puralipomenák* idegen szabású bö köpönyege alatt, a hol mindenféle hangú és színű költemények nagy száma sorakozik egészen a sorozatot bevezető *Szanzara* címűig, mely címnek (a kedvelt Nirvanával együtt) jelentését a költeményből soha sem fogja megérteni a keleti regevilággal ismeretlen magyar olvasó. E csoport hozza, több szép subjectiv dala mellett, számos alkalmi darabját s gúnyos hangú verseit, melyek között kijut a rossz költőknek, a «hasért» íróknak, magokról sokat tartók-

nak stb. Lelkét nyomja a költők szegénysége és nyomorúsága : de azért zokon veszi, hogy egy költőt segélyben részesít az állam (*Segélyezett költő* 159. l.) s keserűn apostrophál: «kenyértelen művész, dicsérd az államot! fogadd alázattal kegyét: én titkon elmélázgatók.» Azon melázgat el, vajon megérjük-e azt a kort, melyben a költő kegyre nem szorúl, mert eltartják a művei? Megérjük-e vagy nem? Isten tudja; nem egészen tőlünk függ. De azt soha sem érjük meg, hogy minden verselőt jól eltartsanak a maga művei. Ha pedig egyik vagy másik érdemest az állam méltányol, ez az elismerés nem oly lealacsonyító kegy, melyért alázattal bókolni kellene.

Virágnyelven írva épen semmit sem találunk e rovatban; valaminő gyermekeknek való verset is alig a *Gyermekversek* rovatában. Ilyeknek alkotására költőnk semmi hajlamot, vagy hivatást nem mutat. Nem bír az arra szükséges naiv könnyedséggel. A virágnyelv azt akarja jelenteni, hogy képekben, hasonlatokban igyekszik kifejezni egy-egy eszmét néhány költeményben, vagy épen mesében, mint a minő a *Szamár* című is (72. l.). *Fordításai*, melyeket néhány német és franczia költőből vett (Goethe, Heine, Bürger, Lenau, Sully Prudhomme, Beaudlaire stb.) simák, folyékonyak, s igen élvezhetők.

Ily terjedelmes gyűjtemény minőt ez a szép két kötet foglal magában, nem állhat csupa kifogástalan művekből. Számos darab maradhatott volna el, az egész értékének csökkenése nélkül, még többre ráért volna a simító kéz munkája, melyet tehetséges költőnk lelkiismeretes gonddal előbb-utóbb bizonynyal teljesít is, ha lantjától meg nem fosztja a korai halál. Így is rokonszenyvünkre és elismerésünkre méltó az az örökség, melyet költői pályafutása emlékeül ránk hagyott. Megengedjük, hogy a mint baráti szeretettől vezérelt életírója az *Epilogban* mondja, Reviczky Gyula eldalolatlan érzései és kifejezetlen eszméi egész «zengő zsbongó tengerét vitte magával a sirba»: de azt, hogy «azzal is, a mit megírt, új ösvényt tört a magyar költészetben», igazoltnak nem találjuk. Még az által, hogy egyéni fájdalmait, szenvedéseit, meghasonlását a sorssal és emberekkel, megható dalokban, többnyire tetszetős csinnal megénekelte, nem szerzett jogot arra, hogy eredetiségével tündöklőnek, új utat törőnek, s mint Koroda Pál erősíti, «a modern pessimismus első igazi nagy lyrikusának» állítsuk és elfogadjuk.

É R T E S I T Ő.

*Görög Földön. Emlékkönyv a magyar tanárok 1893-ik évi tanulmány-útjáról; szerkesztették Csengeri János és Pasteiner Gyula.
Buda-Pest, 1895.*

Örömmellapozzuk ezt az emlékkönyvet, melyben tizenöt magyar tanár számot ad arról a tanulmány-útról, melyet 1893-ban forró nyár közepén, a kormánynak kezdeményezésére Görögországban tettek. A tizenöt munkatárs mindegyike más-más tárgyról cikkez e könyvben, oly módon, hogy e cikkek együttevén nagyjában az utazás leírását adják. Helyszini alapos tanulmányokról persze nem igen lehetett szó, már a tanulmány-útra szánt idő rövidségénél fogva sem: így tehát minden munkatárs arról szól, mit látott és megtoldja e leírást azzal, a mit otthon e tárgyról tanult modern kézikönyvekből és régi írókból.

Mindamellett akadt azonban mégis egy munkatárs, ki rövid idejű görög földön való tartózkodását is önálló kutatásokra tudta felhasználni: Molnár István a gazdasági életéről ír Görögországban, jó részt oly adatok alapján, melyeket ottani tartózkodása alatt, tehát a helyszínen, gyűjtött. E tanulságos, ügyes cikkben megvilágítja Görögország ki- és bevitelét a magyar kereskedés szempontjából is.

A könyv illusztrációi jól vannak megválogatva, de cinkográfálásuk nem egyenlően sikerült.

E könyv olvasása egy-két általánosabb reflexiót is ébreszt bennünk, melyet tán szabad itt röviden megemlíteni. Először is az ilyféle utazások idejére vonatkozólag az a kérdés merül fel: valóban ép akkor kell-e tanárainkat ily utazásra küldeni, midőn legégetőbb, legbágyasztóbb a meleg, midőn Görögország árnyékatlan

sziklás vidékei legegészségtelenebbek? Igaz, hogy ép ekkor vannak nálunk a nagy iskolai szünetek, a melyekben a tanárok legkönnyebben távozhatnak; csakhogy Görögországban a nagy hőség kockára teheti az egész tanulmány-út célját. Ajánlatosabbnak mutatkozik e részben a husvétii szünet, melyet aztán persze még két-három heti szabadsággalással meg kellene toldani.

Másodszor: nem volna-e még célszerűbb ezeket az utakat bizonyos elméleti és gyakorlati tanfolyammal összekötni, a mint ezt a német kormány teszi?

Végül még megjegyzem, hogy nagy hálával tartozunk a közoktatási kormánynak mindazért, a mit néhány év óta a görög pótló-tanítás érdekében tett.

E görög tanulmány-út is azon intézkedések egyike, mely az ugynevezett görög-pótló tantárgyak tanítását tökéletesíteni és emelni fogja. De nem fojthatjuk el e megjegyzést: ha a közoktatási kormány ép így ápolta volna annak idején a görög nyelvi tanítást, mint most azt, a mely tantervileg pótolja, talán nem volna ma szükség — e pótlásra.

av.

A magyar költészet kincsháza. A magyar költészet történetének, a verstannak, a költői műfajok elméletének ismertetése kapcsán műfajok szerint csoportosította és Erdélyi Pál, Kardos Albert, Négyesi László és Névay László szaktanárok közreműködésével a magyar tanuló ifjúság és család használatára tisztán oktatási célból szerkesztette Endrődi Sándor, a magyar nyelv és irodalom r. tanára. Buda-Pest, Athenaeum. Negyedré. 1507 l.

E gyűjtemény először is jogi szempontból megítélendő. Az ötvenes és hatvanas években nagy divatja volt az anthológiák szerkesztésének. Néhány író és kiadó kiválóan erre adta magát, s nem elégedtek meg a lyrai költészet minden fajából szerkesztett általános anthológiákkal, egyes műfajok szerint szerkesztett anthológiákat is adtak ki, egy egész könyvtárt: balladák, szerelmi dalok, epigrammák, műfordítások stb. anthológiáját, a nélkül, hogy az illető szerzőktől vagy kiadóktól erre engedélyt kértek volna. E jogsértő eljárás ellen a hetvenes években felszólalt a Kisfaludy-társaság, s addig is, míg törvény védhetné a szerzői tulajdonjogot, azt az irodalmi tisztesség védpaizsa alá helyezte. Végre 1884-ben a törvényhozás is intézkedett s meghozta a szerzői jogról szóló törvényczikket. E sze-

rint csak iskolai és egyházi czélokra szerkesztett anthológiák nem tekinthetők jogbitorlásnak. Az illető 9. §. első pontja így hangzik:

«Nem tekinthetők a szerzői jog bitorlásának:

1. A már megjelent mű egyes helyeinek vagy kisebb részeinek szó szerinti idézése; vagy a már többszörözött és közzé tett kisebb dolgozatoknak, a czél által indokolható korlátolt terjedelemben felvétele olyan nagyobb munkába, mely tartalma szerint önálló tudományos műnek tekinthető, vagy olyan gyűjteménybe, mely több író művéből egyházi, iskolai, oktatási használatra szerkesztett; föltéve, hogy a szerző vagy forrása megneveztetett.»

E törvény meghozatala után megszűnt a jogtalan anthológiák szerkesztése. A kik anthológiákat adtak ki, oly kisebb művekre nézve, melyeknek szerzője él, vagy a melyeket a szerző halála után is véd egy bizonyos ideig a törvény, engedélyt kértek reá az illető szerzőtől vagy kiadótól s ha kellett, tiszteletdíjt is fizettek érettek. Azonban, úgy látszik, újabban megint divatba jő a jogtalan anthológiák szerkesztése oly módon, hogy a szerkesztő a törvénynek külsőleg eleget tenni törekszik, de lényegileg kijátszsa. Legalább Endrődi gyűjteménye nevezetes kezdemény ez úton. Íme egy nagy, ötven íves, két hasábosan szedett anthologia, a melyben a magyar költészet története, verstani tájékozás s a műfajok magyarázata alig több öt-hat ívnél; a szerkesztő, mint tanár akar szerepelni, oda írja neve mellé tanári czímét, oda írja azt is, hogy a gyűjtemény tisztán oktatási czélból van szerkesztve a magyar tanuló ifjuság és család számára. De ha az oktatási cél ürügye alatt, a szerzői tulajdonjoghoz ily módon hozzá férhetni, annak akkor nincs határa s egy kis bevezető irodalomtörténeti vagy æsthetikai elmefuttatással kötet számra lehet kiadni anthológiát a költészet minden kisebb műfajából, sőt az irodalom más ágaiból is. Ez nem félreértése, hanem félremagyarázása a törvénynek, megsértése a szerzői tulajdonjognak, kivált a lyrai költőkéinek, mert ezek művei legjavát néhány anthologia egészen kimerítheti. Ha törvény nem védené is e műveket, minden méltányos szerkesztő és kiadó védeni tartoznék. S épen azért csodálkozunk, hogy mindezt Endrődi s az Athenæum tekintetbe nem veszik, sőt magok adnak példát a visszaélésre.

De szóljunk valamit a gyűjtemény irodalmi oldaláról is. Itéletünk itt sem lehet igen kedvező. «Az irodalomtörténeti és æsthetikai szempont — mond a szerkesztő sok önérzettel előszavában — ez a kettős vezérelv, mely a gyűjteménynek megadja minden más nálunk létező költői gyűjteménytől elütő sajátos charac-

teristikumát.* De vajon eddigi jobb iskolai kézikönyveinkhez csatolt anthológiákban nem található-e meg e két szempont összekapcsolása, tudniillik, hogy irodalomtörténeti fejlődésben tűnteti föl a magyar költészetet æsthetikailag legtöbbet érő művekben. Vajon Toldynak a *Magyar Költészet Kézikönyve* nem e szempontokat igyekszik-e megtestesíteni? Endrődi gyűjteményének épen az a baja, hogy a szerkesztő e szempontokat nem szolgálja híven; nem mindig a legsikerültebb művekben tűnteti föl a történeti fejlődést, a műfajokat s gyakran tücsköt-bogarat összegyűjt. Úgy látszik, arra a teljességre törekszik, legalább az újabb magyar költészetet illetőleg, hogy senki se hiányozzék, a ki valaha verset írt. Ez sem irodalomtörténeti, sem æsthetikai szempont.

A műfajok rövid bevezetései sem igen sikerültek: nagy részt a szabatosság vagy az alaposság hiányában szenvednek. Legtöbbet ér az egészben Négyesi László *Verstani tájékozása*. Azonban ennek is megvan két nagy baja először is, hogy a szerző hol zenei, hol verstani műszókat használ, mi zavart okoz; másodsor a magyar versidomot nem elég szabatosan határozza meg. Midőn azt magyarázza, hogy mi különbözteti meg a magyar versidomot az idegentől, a főkülönbséget abban találja, hogy az idegen verselés időmértékes, a magyar pedig hangsúlyos, később pedig nem épen nagy következetességgel abban állapodik meg, hogy a magyar verselés hangsúlyos is, időmértékes is, de a hangsúlyt nem magyarázza meg kellően, hogy itt nem a szó, hanem a mondat hangsúlyáról van szó. Általában nagy baj az, hogy a magyar versidomot hol ütemesnek, hol hangsúlyosnak nevezik tankönyveink. Ütem mindennemű rhythmusban van, nemcsak a magyarban, a hangsúlyos verselés alatt pedig nem lehet mást érteni, mint azt, melyben a hangsúlytól függ a szótag hosszúsága, mint a németben, de a melytől a magyar verselés teljesen idegen. Arany a magyar versidomról írt értekezésben a zenei képleteket csak a verstaniak felvilágosítására használja s nem zavarja össze a fogalmakat, azokkal pedig mindig gúnyolódott, a kik a magyar verselést a szóhangsúlyra akarják alapítani.

A gyűjtemény legterjedelmesebb értekezése a Kardos Alberté, *A magyar költészet történeti áttekintése* czíme alatt. Jegyzetek összeűzése inkább, mint szerves dolgozat, de nagyobb baja az, hogy a mi benne helyes, azt mások jobban elmondották, csak a mi nem helyes, a szerző sajátja. Jellemzi még az értekezést az is, hogy a régebbi költőket sokkal szigorúbban ítéli meg, mint az újabbakat. Például többek közt ezt írja Kölcseyről és Bajzáról:

«Általában Kölcsey költészetének legfőbb jellemvonása a sírángozó bánat, a mélabús sentimentalismus, de mi ez érzést sem tartjuk elég mélynek és elég őszintének, hanem a kor és kivált a német költők hatását látjuk benne. E sentimentalis hangulatot néha sötét, de nyugodt pessimismus váltja fel, a mely azonban nem hat az igazság erejével reánk, mert, úgy látszik, inkább philosophiai szemlélődésen, mint a költő egyéni keserű tapasztalatain alapúl. E pessimista hangulatból mégis fakadt egy szép költemény: a *Vanitatum vanitas*. Még kevesebb az őszintesége, még inkább érzik az affectatio anakreontikus dalain, melyek ez időtájban a német költészetből hozzánk kelve épen divatjokat élték. Csókról és könnyű szerelemről enyeleg ő, a ki mind éltig szigorú erkölcsöt tartott, a bor hatalmát zengi, a ki életében talán a bortól soha sem volt mámoros, a pipát dicsőíti, a ki füstjét sem állhatta ki a dohánynak.»

«Bajza szerelme és világfájdalmas hangulata megannyi formás dalban nyilatkozik, melyeknek választékos nyelve, rendkívül gondos verselése, sőt dallamossága ellen is alig tehető kifogás, de azért majdnem hatástalanul hangzanak el, mert kevés benne az őszinteség és teljesen hiányzik bennök az egyéniség. E költemények mindent inkább elárulnak, csak azt nem, hogy költőjük ki s mi, magasban született-e vagy alviszonyból emelkedett föl, örködték-e felette valaha az édes anya áldó kezei vagy árvaságban töltötte-e gyermek- és ifjú korát, osztozott-e néha baráttal örömben és bánatban, vagy kietlen egyedűliségben tapodja az élet unalmas napjait, anyagi javakban dúskál-e vagy kemény harczot kell küzdenie a mostoha sorssal, ismeri-e a gyermeki kegyeletet, vagy az atyai szeretetet. Az őszinteség és egyéniség nyilvánulását, míg ha arra hajlandó volna is a költő, csak akadályozza az a lyrai műfaj, mely ez időtt mind inkább uralkodóvá lesz s a melynek Bajza leginkább mestere. A *helyzet-dalt* értjük, melyre már Vörösmarty nyújtott több példát, köztük remeket is, s a mely könnyen arra csábítja a költőt, hogy legsajátabb érzéseit és gondolatait is másnak adja ajkára. Mind a költemények (*Az apáczá, Egy anya keserve, Isten hozzád* stb.) csak művirágok, melyek bár a csalódásig hasonlítanak színre és alakra a természetesekhez, híjával vannak minden illatnak.»

Ezután lássuk már, hogyan ítél Kardos az újabb költők kevésbbé jeleseiről is:

«A szenvedély heve, fényes dictio, erős formaérzék tűnteti ki Rudnyánszky Gyulát, a ki első sorban erotikus költő, de a vallási

költészettel is megbarátkozott. Gáspár Imrét szellemessége a legváltozatosabb formákkal való megbirkózása tünteti ki. Érzelmes költőnek indúlt satirikussá alakúl s talán több ereje van a gúnyra, mint a megindításra. Sokat fordított idegen, kivált szláv nyelvből irodalmak gazdagítására.»

Ime, mennyi mindent gáncsolt Kardos Kölcseyben és Bajzában s mennyire nem gáncsol semmit Rudnyánszkyban és Gáspárban. De mi mégis szívesebben olvassuk Kölcseyt és Bajzát, mint Rudnyánszkyt és Gáspárt és igen sajnáljuk, hogy a *tisztán oktatási* czélból kiadott könyvből nem igen okultunk s így hiszszük, a közönység sem igen fog.

p.—

R. Muther: Geschichte der Malerei im XIX. Jahrhundert. Három kötet. München, 1894.

E mű az úgynevezett *brillans* könyvekből való. Muther rendkívül élénken, tagadhatatlan szellemmel, néha azonban kirívóan pártoskodó felfogással tárgyalja a jelen század festészetét az új naturalistikus irány szempontjából. A különböző nemzetek művészeit fényes, de egyoldalú világítással mutatja be. Századunk festészetének a menete szerinte a következő: eleinte a hideg, színtelen classicismust kellett legyőzni, (Németországban Corneliust, Franciaországban Davidot); ezt megtette egyrészt a romantikus festészet (Delacroix), ki színt adott újra a festészetnek, másrészt a realismus, mely a múltból a jelenbe, a külföldről hazai földre terelte a művészetet.

A legújabb impressionismus aztán végleg szakított a hagyományos felfogással, a képtári színekkel: az egész modern élet beözönlik mindenestől a művészetbe. Közvetlenség ennek az iránynak a jelszava, az egész világ a tárgya, a legegyszerűbb, a mindennapi jelenségben megtalálni a festőit, a költészetet — ez a célja. E törekvések középpontja aztán a nappali világításnak, a szétszórt fénynek: *pleinairnek* meghódítása.

Eleget fürödtünk az aszfaltban, a képtári barna tónusokban, lépjünk már ki a szabad, izzó napfény ragyogó világába, a hol ezer meg ezer le nem festett, de azért valódi, realis színaccord lep meg, a hol zöld lombokon át napsugarak szűrődnek.

A legnagyobb élő festőnek Muther úgy látszik az amerikai-skót Whistlert tartja, ki most London mellett él. A legnagyobb

francia festő szerinte Courbet és Bastien Le-Page; az új helyes irány korszakalkotó kezdeményezője Manet. A németek közül Menzelt becsüli a szerző legtöbbször; a század legnagyobb színpoetája azonban a svájci Boecklin.

Ellenben folyton és nem szellem nélkül gúnyolja Muther a híres Corneliust, Pilotyt és Kaulbachot. Ezeknek irányát teljesen elítéli.

A magyar festészettel csak mellékesen foglalkozik Muther: Zichy Mihályt nem is említi, a mi annál feltűnőbb, minthogy — úgy látszik müncheni helyi hazafiság hatása alatt — az Isarparti fiatal festők dicséretével éppen nem takarékoskodik. Feltűnő igazságtalan a Munkácsy Mihályról szóló ítélete: ebbeli elfogultsága úgy látszik kapcsolatban áll azzal az ellenszeggel, melyet Piloty és iskolája ellen érez. A Munkácsyra vonatkozó passus teljes végletességében különben így hangzik: «Midóna történetírás cultusa következett az æsthetikai kátében, akkor egyszerre a keleti genreképet kiszorította a vallásos díszmű, a nagy díszelőadás Isten tiszteletére. Úgy a mint az elébb a Delaroche és Piloty iskolái *világi* hősei szavaltak, mímikáztak és székeket feldöntöttek, úgy lépdeltek most a szentek lelketlen kaczérsággal, mint megannyi nagy pathoszu színpadi hős. Ez operai gépezetek leghíresebbje Munkácsy képe: *Krisztus Pilátus előtt*. Ha e lármás statisták láttára, kik ügyesen betanítva agálnak, eszünkbe jut Rembrandt rézkarczairól az egyik vagy másik alak, kik ott körülveszik a megváltót, azok az egyszerű alakok egyike vagy másika, a kiknek semmi szándékuk, kik egyszerűen csak ott vannak, de lényök egész erejével fogják fel az eseményt, melynek ép szemtanúi, a nélkül, hogy velünk — a nézőkkel — törődnének, akkor e hatásvadászó alkotások, ez ügyesen rendezett élőképek előttünk megsemmisülve dőlnek össze.»

A mit Muther Rembrandtról mond, az megállhat: de vajon nem lehet-e azért Jézus életét másképp felfogni, mint Rembrandt? Rembrandt utolérhetetlen igazsággal a szegények, a nyomorultak, az elhagyatottak Istenét festette Jézusban; de e mellett van Jézus egyéniségében más vonás is, melynek feltüntetésében nem lehet és nem szabad a modern festőket Rembrandt nagy példájának említésével korlátozni, úgy mint Rembrandtot sem korlátozta az, hogy előtte Paolo Veronese és Tintoretto Krisztust mint előkelő renaissance-patriciuszt festették.

f.

Új magyar könyvek.

Bálinttitt József br. Költemények. Buda-Pest, 1895. (8-r. 64 l.) 2 korona.

Békefi Antal. A kis regényhősnő. Regény. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 181 l.) 1 frt 20 kr.

Benedek Elek. Kismama könyve. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 214 l.)

Björnson-Björnstjerne. Isten nyomai. Norvég regény 2 kötetben. Fordította: Újkéri. (Athenæum olvasótára. III. évf. 1—2. sz.) Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 146, 135 l.) Egy kötet 50 kr.

Éble Gábor. A Harruckern és a Károlyi-család. Genealogiai tanulmány. Buda-Pest, 1895. Hornyánszky V. (8-r. 82 l.) 1 frt 50 kr.

Finkey Ferencz. Az egység és többség tana a büntető jogban. (Egy büntetendő cselekmény és a bűnhalmazat). Sárospatak, 1895. Steinfeld Jenő. (8-r. 207. l.) 1 frt 20 kr.

Gracza György. Az 1848—49-diki magyar szabadságharcz története. II. kötet. Buda-Pest, 1895. Lampel R. (4-r. 4 lev. és 439 l.)

Györkönyi Károly. Novellák. Sopron, 1895. Litfoss Kár. (8-r. 195 l.) 1 frt 50 kr.

Halács János és Szigeti József. Az állami pénztárak szervezete és munkaköre, kézikönyv a pénztári s adótisztai szakvizsgához, pénztári tisztviselőknél és pénztárokkal érintkező feleknek. Törvények, utasítások és szabályrendeletek alapján. Buda-Pest, 1895. Eggenberger. (8-r. X, 239 l.) 2 frt 20 kr.

Hasper Ferencz. Cirkvenica tengeri fürdő és klimatikus gyógyhely. Buda-Pest, 1895. Wiener J. (8-r. 94 l.) 30 kr.

Herczeg Ferencz. A Gyurkovics fiúk. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 303 l.) 2 frt.

Kabos Ede. Por. Tárcaák, drámai formák. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 235 l.) 1 frt 50 kr.

Kempelen Farkas. Költemények. Buda-Pest, 1895. (8-r. 152 l.) 1 frt 50 kr.

Kóbor Tamás. Marianne. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 159. l.)

Sajó Aladár. Kaszárnya-titkok. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 178 l.)

Szabó Jenő. Vasúti politikánk fejlődéséhez. Buda-Pest, 1895. Franklin-t. (8-r. 170 l.)

Szinnyei József. Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? Buda-Pest, 1895. Hornyánszky V. (8-r. 25 l.)

Szomaházy István. A Clairette-keringő és egyéb elbeszélések. Buda-Pest. 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 216 l.) 1 frt 50 kr.

Theuriot A. Angéla. Regény. Ford. Virág Gyula (Egyetemes regénytár. X. évf. 13. köt.) Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. 1895. (8-r. 152. l.) 50 kr.

Thim József. Egészségügyünk jelen viszonyai és a reform. Buda-Pest, 1895. Dobrovsky és Franke. (8-r. 66 l.) 50 kr.

